

Ācārya Rāmcandra and Guṇcandra's
DRAVYĀLAŅKĀRA
With Auto Commentary

आचार्यश्री रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः

द्रव्यालङ्कार

L. D. Series : 126

General Editor :
Jitendra B. Shah

Edited by
Muni Shri Jambuvijayaji

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD - 380 009

Ācārya Ramacandra and Gunacandra's

DRAVYĀLĀṆKĀRA

With Auto-Commentary

L. D. Series : 126

General Editor
Jitendra B. Shah

Edited by :-
Muni Shri Jambuvijayaji

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY
AHMEDABAD - 380 009

L. D. Series : 126

•
Dravyālaṅkāra

•
Editor

Muni Shri Jambuvijayji

•
Published by

Dr. Jitendra B. Shah

Director

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad

•
First Edition : June, 2001

•
ISBN 81-85857-08-3

•
Price : Rs. 290

•
Typesetting

Swaminarayan Mudrana Mandir

3, Vijay House, Nava Vadaj, Ahmedabad-13.

Tel. 7432464, 7415750

•
Printer

Navprabhat Printing Press,

Gheekanta Road, Ahmedabad

Tel. 5508631, 5509083

परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधक-कलिकालसर्वज्ञाचार्यप्रकाश्री हेमचन्द्रमूरीश्वरशिष्याभ्याम्
आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः

द्रव्यालङ्कारः

मूलमात्र-प्रकाशत्रयात्मकः

तथा

स्वोपज्ञटीकाविभूषितो द्वितीय-तृतीयप्रकाशात्मको

द्रव्यालङ्कारः

● संशोधकः-सम्पादकश्च ●

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयसिद्धिमूरीश्वरद्वालङ्कार-

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघसूरीश्वरशिष्य-

पूज्यपादसद्गुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयान्तेवासी

मुनि जम्बूविजयः

● सहायकाः ●

मुनिराजश्री धर्मचन्द्रविजय-पुण्डरीकरत्नविजय-धर्मघोषविजयाः

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृतिविद्यामन्दिर
अमदावाद (गुजरात राज्य)-३८०००९.

ला. द. ग्रंथश्रेणी : १२६

•
द्रव्यालंकार

•
संपादक

मुनिश्री जम्बूविजयजी

•
प्रकाशक

डॉ. जितेन्द्र बी. शाह

नियामक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अहमदाबाद

•
प्रथम आवृत्ति : जून २००१

•
ISBN 81-85857-08-3

•
मूल्य : रु. २९०

•
: टाईप सेटिंग :

श्री स्वामिनारायण मुद्रण मंदिर

२, विजय हाउस, नवावाडज, अहमदाबाद-१३.

फोन : ७४३२४६४, ७४१५७५०

•
: मुद्रक :

नवग्रभात प्रिन्टींग प्रेस

घोकांय गेड, अहमदाबाद-१.

फोन : ५५०८६३१, ५५०९०८३

પ્રકાશકીય

આચાર્ય રામચંદ્રસુરિ-ગુણચંદ્રસુરિ વિરચિત દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં આગળ અધ્યાન સુખની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આ ગ્રંથનાં કર્તા આ. રામચંદ્રસુરિ તથા ગુણચંદ્રસુરિ કલિકાલસંવત્સરે આ. હેમચંદ્રસુરિના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ શિષ્યો હતા. તેમણે રચેલાં નાટકો અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત છે તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં છે. તેમણે જ રચેલો એકમાત્ર દાર્શનિક ગ્રંથ દ્રવ્યાલંકાર અભાવે અપ્રસિદ્ધ હતો. છેલ્લાં કેટલાય વર્ષોથી તેના પ્રકાશનની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવાતી હતી, પરંતુ આ ગ્રંથનો આદિ ભાગ અપ્રાપ્ય હતો. પૂ. મુનિરાજશ્રી જંબુવિજયજી મ. શા. એ આદિ ભાગ મેળવવા માટે ભારતભરના જ્ઞાનભંડારોમાં શોધખોળ કરી કરાવી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે અંશ પ્રાપ્ત થઈ ન શક્યો એટલે મૂળ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અને તેની સ્વોપજીવૃત્તિનો ઉપલબ્ધ ભાગ પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે.

ભારતીય દર્શનના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન્ અને જૈન આગમશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા અને સંપાદનકાર્યના આરૂઢ વિદ્વાન્ પૂ. મુનિ જંબુવિજયજીએ આ ગ્રંથનું સંપાદન ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક કર્યું છે. વિન્યૂત પ્રસ્તાવના અને ઉપયોગી પરિશિષ્ટોથી ગ્રંથની મહત્તા વધારી છે. આવા ઉત્તમ કાર્ય માટે સંસ્થા તેમની ઋણી છે. અનેકાનેક કાર્યની વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય પૂર્ણ કરી પ્રકાશન માટે તૈયાર કરી આપ્યો છે તે માટે અમે પુનઃ આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

ભારતીય દર્શનના જિજ્ઞાસુઓને અને વિશેષ કરીને જૈન દર્શનના અભ્યાસુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે તેવી આશા છે.

॥ श्री शशिब्रह्मपादनाथाय नमः ॥

समर्पणम्

जनन-पालन-पोषण-संवर्धनादिभिः

सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चाग्रि-संस्कारदानादिभिः

अनन्तोपकारिणामनन्तवात्सल्य-कृपागमजलनिधीना

पितृचरणानां श्री सद्गुरुचरणानां पद्मपूज्यानां मुनिगज-

श्रीभुवनविजयजीमहाराजानां तथा परमोपकारिण्या मातृशिव

साध्वीजीश्री मनोहरश्रियः करारविन्दयोः ग्रन्थरूपमेतं

पुण्यं निधाय कृती भवामि

श्री आदिनाथ निर्वाण कल्याणक ट्रस्ट

देवदर्शनी गेट के पास,

पो. बदरीनाथ-२४६४२२

जिल्ला-चमोली, गढ़वाल, उत्तरांचल राज्य,

श्रावण कृष्णपक्षमी

रविवार ता २१-७-२०००

- तत्त्वभक्तता शिस्त

जम्बूविजय

શ્રીમદ્ધાત્રેલમણ્ડલ શ્રી કમળદેવસ્વામિને નમઃ ।
 શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ । શ્રી ચિન્તામણિપાર્શ્વનાથાય નમઃ ।
 શ્રી મહાવીરસ્વામિને નમઃ । શ્રી ગોતમસ્વામિને નમઃ ।
 પૂજ્યપાદાચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજયમિદ્ધિમૂર્તિશ્રીપાદપદોભ્યો નમઃ ।
 પૂજ્યપાદાચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજયમંદમૂર્તિશ્રીપાદપદોભ્યો નમઃ ।
 પૂજ્યપાદગુરુદેવમુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજીપાદપદોભ્યો નમઃ ।

પ્રસ્તાવના

પરમાર્તનકુમારપાલભૂપાલપ્રતિબોધક કલિકાલશર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન શૈલમંદરપુરીકલ્યાણ મહારાજના પદ્ધેશિય આચાર્યશ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે મળીને સ્વેચ્છા કર્તવ્યપદવીકલ્યાણ દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથના બીજા તથા ત્રીજા પ્રકાશને વિશાળ એકમાત્ર વિદ્યમાન તાપત્ર ઉપર અમલી દ્રવ્યાલંકારની દીકાની પ્રતિને આપારે, તથા મૂળમાત્ર દ્રવ્યાલંકારના આગેષ પ્રકાશને કલ્યાણ ઉપર લખેલી ત્રણ પ્રતિબોધને આપારે સંશોધિત-સંપાદિત કરીને પરમકૃપાળુ અચાર્ય પરમાત્માનો પરમકૃપાથી તથા મારા અનંત ઉપકારી ચદ્વયુદ્ધેવ તથા (અંતરાત્રી) પિતાશ્રી પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની પરમકૃપાથી દર્શનશાસ્ત્રપ્રેમી જગત સમક્ષ રજુ કરતા આજે મને આપણે આનંદનો અનુભવ થાય છે.

રામચંદ્રસુરિમહારાજના જીવન-કવનનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત —

ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ આગણિજપુર (પાટણ) ના સોલંકીઓના શૈલકંડીયુગ વિદ્યાશૈત્રે, શાહિત્યશૈત્રે, કલાશૈત્રે, રાજકીય અને ઐત્તરિક જોને વિખ્યાત છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના અને મહારાજ કુમારપાલના શાસન દરમ્યાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સુવર્ણકિર્તિ પહોંચી હતી.

આ સુવાર્ણયુગમાં અનેકવિદ્યાસંપન્ન કલિકાલશર્વજ્ઞ લેમચંદ્રાચાર્ય આદિ અનેક અનેક મહાપુરુષો સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલની રાજસભાને શાભાવતા હતા. શ્રી લેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્યગણમાં રામચંદ્રસુરિ એક તેજસ્વી શિષ્ય હતા અને શિષ્યગણમાં આત્મનું સ્થાન શોભાવતા હતા, તેઓ તેમના પદ્ધેર શિષ્ય હતા. તેમણે અનેક નાટ્ય કૃતિઓ રચી છે. તેઓ શીઘ્રકવિ હતા. એમની કવિત્વ શક્તિ જોઈને મહારાજ સિદ્ધરાજ એમને કવિકટાગમણ બિરુદ આપ્યું હતું. સમસ્યાપૂર્ણ ઉપર પણ તેમનું હાથ એવું પ્રભુત્વ હતું. તેઓ સ્વાર્તન્યના આદ્ય અને હિમાવતી હતા.

તેમના સહાધ્યાયીઓ અને સાથીઓમાં ગુણચંદ્રસુરિ, મહેન્દ્રસુરિ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી

શાક્ય રામચંદ્રસુરિ અને ગુણચંદ્રસુરિ બંનેએ મળીને સ્વોપજાતવૃત્તિસહિત દ્રવ્યાલંકાર અને 'નાટ્યદર્પણ' રચેલા છે.

'પ્રબંધશતકતી' તથા 'પ્રબંધશતવિધાનનિઘણ્ણાતબુદ્ધિ' એવાં વિશેષણો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે આ પ્રબંધ ગ્રંથો રચ્યા હશે. પરંતુ હાલ સર્વભક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી.

બીજા પાણ એક મત છે કે 'પ્રબંધશત' એ શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધોનો સૂચક નથી પણ તેમાં પ્રબંધશત નામનો કોઈ ગ્રંથ રચેલો છે. અત્યારે નીચે લખેલા ગ્રંથો જ મળે છે.

૧. સત્યહરિચંદ્ર નાટક	૨. કોમુદીમિત્રાણંદ
૩. નિર્ભયભીમ વ્યાયોગ	૪. રાઘવાભ્યુદય
૫. શાલ્વાભ્યુદય	૬. યદુવિલાસ
૭. રઘુવિલાસ	૮. નલવિલાસ નાટક
૯. મલ્લિકા મકરન્દ પ્રકરણ	૧૦. રોહિણી મુગાંક પ્રકરણ
૧૧. વનમાલા નાટિકા	૧૨. કુમારવિહાર શતક
૧૩. યુગાદિદેવ દ્વાત્રિશિકા	૧૪. અતિરેક દ્વાત્રિશિકા
૧૫. પ્રસાદ દ્વાત્રિશિકા	૧૬. આદિદેવસ્તવ
૧૭. મુનિસુવ્રતસ્તવ	૧૮. નેમિસ્તવ
૧૯. સોળ સાધારણ ઈતરસ્તવ	૨૦. ઈતરસ્તોત્રો
૨૧. હેમજુહુદ્વૃત્તિ ન્યાસ	૨૨. દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિસહિત
૨૩. સુધાકલશ	૨૪. નાટ્યદર્પણ

આ ગ્રંથોમાં દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથની વિશિષ્ટતા - સામાન્ય રીતે જનદર્શનના ગ્રંથોમાં પ્રમાણ-નિષ્ણમર્ભની-અનેકાન્તવાદ આદિનું વર્ણન જ વિસ્તારથી જોવા મળતું હોય છે. પરંતુ જનદર્શન સંમત છે દ્રવ્યાનું (૫૬દ્રવ્યનું) દાર્શનિક પદ્ધતિથી વર્ણન કરનાર કોઈ જ ગ્રંથ જન પરંપરામાં જોવામાં આવતો નથી. આ.મ.શ્રી રામચંદ્રે તથા ગુણચંદ્રે આ દિશામાં પહેલ કરીને આ મહાન ગ્રંથની રચનાને ભેટ આપી છે. તે તે દ્રવ્યો, તેના ભેદ-પ્રભેદો, તેનાં લક્ષણો વર્ણવીને, તે પ્રસંગ જન ચિવાપનાં બીજાં દર્શનોનાં મંતવ્યોને તે તે દર્શનના મોલિક આકર ગ્રંથોમાંથી તે તે સંદર્ભને વિસ્તારથી ઉદ્ધૃત કરીને તેનું વિસ્તારથી ખંડન કરીને જનદર્શન સંમત સિદ્ધાંતોની સ્થાપના તેમજ આ સદીક ગ્રંથમાં કરી છે.

તેમના સમયમાં પ્રચલિત અનેક અનેક ગ્રંથોમાંથી તેમણે એટલા બધા પાકો ઉદ્ભૂત કર્યા છે કે તે તે દર્શનના અભ્યાસીઓને તેમાંથી તે તે દર્શનોની ઐતિહાસિક આદિ માહિતી વિપુલ પ્રમાણમાં આ ગ્રંથમાં મળે. ખાસ કરીને વર્તમાન કાળમાં સંસ્કૃત ભાષામાં લુપ્ત થયેલા બૌદ્ધગ્રંથો અને પાણ આમાં ઘણું જાણવા મળે.

આ દર્શનમાં, ત્રીંપનાં અંતમાં (પૃ. ૨૧૫-૨૧૬) નવમી અવસ્થા સંબંધે બે સ્તંભોમાં તેમણે વાતું કરી દીધું છે.

પૂર્વરસ્ય સમુદ્ભૂતિર્ન ચિહ્નિતા ધીરિ, કુતોઽવ્યાગ્રવા-
દાવામ્યાં સ સમુદ્ભુતઃ શ્રુતનિર્ધેર્દવ્યોત્કરો દુર્લભઃ ।

एनं सूयमनन्तकार्यनिपुणं गृहीत तत्कोविदाः
स्वातन्त्र्यप्रसवां यदीच्छथ चिरं सर्वार्थसिद्धिं हति ॥२॥

मध्यं बौद्धामृतजलनिर्घेर्गाढवान् भ्रान्तवांश्च
न्यायाटव्यां वचनशठताप्रोत्सव(छव)सत्कण्टकाषाम् ।

आम्नाती वा विषमविफलप्रक्रिये यो विशेषे
शास्त्रारम्भे यदि परमसी दक्षतां लक्षयेत् ॥३॥

ભાવાર્થ :- સ્વાતંત્ર્યને જન્મ આપનારી જો તત્ત્વસિદ્ધિ(મુક્તિ)ને તમે કરવાનો ઉત્સાહ કરો તો પૂર્વના ધીર પુરુષોએ કોઈ પણ આશયથી શ્રુત સમુદ્રમાંથી જ દ્રવ્યોના રૂપને સમુદ્ર ઉન્નત કર્યા ન હતાં તે અનંતકાર્ય કરવામાં નિપુણ દ્રવ્યમાં સમુદ્ભવે તેમાં નિમગ્નતા તમે સમજાવી શકો. બીજા શાસ્ત્રો રૂપી અમૃત સમુદ્રના મધ્યભાગે સુખી જ રૂપી ગયા છે, અને જન્મનાં શઠતા રૂપી કાંટાઓથી છવાયેલી ન્યાય દર્શનની અટવીમાં જ ખૂબ ફરી ચૂક્યા છે, તથા વિષમ અને વિઠલ પ્રક્રિયાવાળી વૈદેષિક દર્શનની વાતોના જે ખૂબ આગ્રહાર છે તે જ માણસો આ શાસ્ત્રના આરંભમાં અમારી જે દક્ષતા છે તેને સમજી શકશે. (બીજા કોઈ અમારી આ વિષયમાં દક્ષતાને સમજી શકે તેમ નથી).

દ્રવ્યાલંકારના બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં જેનેતર દર્શનની ઐતિહાસિક આદિ ક્રમિક ઉપયોગી અનેક અનેક વાતોનો મજનો ભરેલો છે. બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકા જ વર્તમાનમાં મળે છે. જો પ્રથમ પ્રકાશની ટીકા મળતી હોત તો તેમાંથી એટલી બધી ટીપ્પણીઓ સાતી મળત કે આ વિષયમાં રસ ધરાવતા વિજ્ઞાના વિદ્વાનો અત્યંત આશ્ચર્ય અને આનંદથી પ્યામ થઈ જાત. પ્રથમ પ્રકાશ ઘણો મોટો છે, અને તેમાં જીવ-આત્મા અને ઘણી ઘણી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

સંયતો વિષય :- જેન દર્શનમાં બે દ્રવ્યો મુખ્યરૂપ સ્વીકારેલાં છે - જગ્મ તથા ચેતન. ચેતનમાં જીવ દ્રવ્ય આવે છે. જગ્મના પાંચ ભેદો છે- પુદ્ગલસ્થિકાય, પર્માસ્થિકાય, અધર્માસ્થિકાય, આકાશસ્થિકાય તથા કાલ. આ રીતે જેન દર્શનમાં જીવ (આત્મા), પુદ્ગલ, પર્માસ્થિકાય, અધર્માસ્થિકાય, આકાશ તથા કાલ એમ છ દ્રવ્યો (પદ્ધત્યો) મૌલિક પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકાશમાં જીવદ્રવ્ય-આત્મતત્ત્વનું દર્શનિક પદ્ધતિથી અત્યંત વિસ્તૃત વર્ણન છે. બીજા પ્રકાશમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું એ જ રીતે વર્ણન છે. ત્રીજા અકસ્મ પ્રકાશમાં પર્માસ્થિકાય, અધર્માસ્થિકાય, તથા કાલનું વર્ણન છે.

અનન્તરંપિ સ્વોતિવંચ સદ્ગુણાતવેદિતામ્ ।

નમિતં પદ્મભિર્હવ્યેર્નમસ્તસ્યૈ પરાત્મને ॥૧॥

મુગોઽપિ વન્ધતાં યતિ મૃગલાઞ્છનમાશ્રિત ।

સ્વગુણીતમુગ્યમ્ય વ્યાકુળામિતિ ચિત્તન્વહે ॥૨॥

જ્યોતિર્ભાવના મૂળના પ્રારંભમાં ૪૨ આ રીતે આ મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે કર્મભાવેનું છે કે 'અમારા ગુરુમહાશય ઉદ્ધીત કરેલા (= સુચવેલા કે સમજાવેલા) સુત્રની વ્યાખ્યા અમ તરીકે છીએ' આવી બીજી કોઈ સુત્ર તો મળતુ નથી એટલે સ્વગુણીતમુગ્યમ્ય શબ્દથી 'પાતાના ગુણમહાશયથી હૈમવદ્વૃત્તિ મહારાજે સુચવેલા કે સમજાવેલા સુત્રનો' એવો અર્થ સમજાય છે. દ્રવ્યાલંકારટીકામાં પૃ.૧૬ પં. ૧૯, પૃ.૩૧ પં.૧૧, પૃ.૮૯ પં.૧૧ માં દ્રવ્યાલંકારના પાઠ ત્રણે વાર્તિક સંપન્નના ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સંપૂર્ણ દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથને તેના વાર્તિક રૂપે ૪૨ ગણે છે કે અમુક ભાગને વાર્તિક રૂપે અને અમુક ભાગને સુત્ર રૂપે ગણે છે એ રીતે સમજાતુ નથી. અને મૂળની દ્રવ્યાલંકારમૂળ તરીકે અને ટીકાની દ્રવ્યાલંકારટીકા તરીકે ઉલ્લેખ નામાન્ય રૂપે થઈ છે.

આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે મૂળગ્રંથની રચના સુત્રાન્મક સૈલીથી કરેલી છે. અને તેના ઉપર તેમણે સ્વોપજગુતિ રચી છે. મૂળ એવી સૂક્ષ્મ પદ્ધતિથી રચેલું છે કે ટીકા વિના એના સ્પષ્ટ અર્થ ધારીવાર નમજતા ૪૨ નથી. કયા કયા સંપ્દાની અનુવૃત્તિ લેવાની છે તથા ક્યા સુધી લેવાની છે તે પણ ધારીવાર સ્પષ્ટ નમજતું નથી. એટલે મૂળને સમજાવવા માટે ટીકા અતિઆવશ્યક છે. સ્વોપજ ટીકાની રચના વિક્રમસંવત્ ૧૨૦૨ માં પૂર્ણ થયેલી છે. કારણ કે રચના છતાં પૂજ્યમા સંવત્ ૧૨૦૨ સહજિગેન લિખિ એવું સ્પષ્ટ લખેલું છે, તે પછી અક્ષરો તાલપત્રમાં તુટી ગયેલા છે.

સંપ્રકર્તાનું સ્વર્ગગમન વિક્રમસંવત્ ૧૨૩૦ માં થયેલું છે. એટલે ગ્રંથની રચના પછી લગભગ ૨૭ વર્ષ તુમી ગ્રંથકાર જીવત હતા. તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન કે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી આ ટીકાની કોઈ નહય (કોઈ) થઈ હતી કે કેમ તે જાણવા મળતુ નથી. કારણ કે ધારી ધારી તપાસ કરવા છતાં, ભારત કે ભારત બહાર આની કોઈ પણ પ્રતિ જોવામાં કે શોધજવામાં આવી નથી. આગમપ્રબાહર પૂ.મુ.શ્રી પુલ્કવિકલ્પજી મહારાજે આ ગ્રંથે ધારી કર્મી તથામ કર્મી-કર્તાવી હતી તેમના સ્વર્ગવાસ પછી મેં પણ ધારી તપાસ કરી-કર્તાવી, પરંતુ બસબેરમાં વિદ્યમાન સં ૧૨૦૨ માં લખાયેલી દ્રવ્યાલંકારટીકાની તાગપત્રીય પ્રતિ જિવાય, બીજી કોઈ પણ પ્રતિ અમને ક્યાંયે પણ મળી નથી. બેસલમેરમાં ૪૨ પ્રતિ મળી છે તે પણ બીજા બીજા પ્રકારની ૪૨ મળી છે. પહેલા પ્રકારની પ્રતિ ક્યાં થઈ ? કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં છે કે પછી નહ થઈ તો ? એની કોઈ પણ ખબર પડતી નથી. વળી કયા વર્ષે ગુપ્તી તે વિદ્યમાન

હતી અને પાણી કોઈ માધિતી પાવતી નથી. તેથી પ્રકાશનો ત્રિજ્યા મળી પાણી એ મોટા નળાકાર ગોળાકી કિમતી માત્ર તેમાંથી મળી જાય.

તમારે જે મૂળની રચના કરેલી તેની ચિત્રન સંવત્ ૧૯૪૮ ના જુનમાં એક કાગળે અમદાવાદની હાઈવર્કસની પોળમાં રહેલા અવતી ઉપાધ્યક્ષની (પગથીયાના ઉપાધ્યક્ષ) શ્રી આ.પ.શ્રી પુણ્યવિભવજી મહારાજને એ કોષો કીટી હતી, અને તેથી તેમણે એક કાગળ લખી તેની નકલ તથા કાટી કોષો મોકલી આપી હતી. આનો અર્થ P નીજા બાબત છે. એકાદ મૂળની ત્રિજ્યા પ્રકાશ મળે છે, પરંતુ કીટા વિના, પ્રથમ પ્રકાશનું મૂળ સમજાવવામાં આવે તો પાંચમું પડે છે. ચર્ચી તે પ્રતિ અમુક હોવાનું જણાવે પણ અમદાવાદમાં કાગળી મુજબ એ કે એ વિષયને ત્રણતી કેટલીક સરખાં કિનેમરાથાર્થે પ્રભાસરવિચિત્ર નિબંધનુસાર આ.પ.શ્રી, ૨ મી, કિનેમરાથાર્થે વિદ્યાર્નવિચિત્ર નિબંધનુસાર તથા અંતર્યામીનું કિનેમરાથાર્થે વિચારનું નિબંધનુસાર તથા બીજા પાણી ગ્રંથોમાં જેવા મળે છે. આ કાગળસરવિચિત્ર અમદાવાદમાં જેવા જેવા બીજા ગ્રંથો પણ ઘણા ઉપયાનો છે. તમારના આગળે એમ એ જગતનું એક પરિશીલન કરી શક્યા નથી. પણ એમાંથી કેટલેક કદાચ મળી, એવી અમને અસર છે.

અમદાવાદમાં મળેલી એવેલીના (પગથીયાના) ઉપાધ્યક્ષની પ્રતિ મળ્યા પાછી, અમદાવાદના બદામાં એમ ચિકમ નં. ૨૮૨૮ ચામાસુ તથા હતા ત્યારે ૨૨. વિભવજીમહારાજના મહારાજને તરફથી કહેલો મોટો જ્ઞાનભંડાર ત્યાં હતા તમા તપાસ કરતાં જણાવવામાંથી એક સરવત્ર ઉપર જામલો અવિચીત્ર પ્રતિ પણ અમને મળી હતી. આનો અર્થ P તથા કાગળ છે. આ બધું શુદ્ધ નહિ અને બધું જ અશુદ્ધ નહિ એવી પ્રતિ છે, પાંચના ઉપયાનો આ પણ કીટા ઉપયાનો પાયા છે.

તે પછી, નમસ્કાર મહારાજના મહાન આરાધકે પુ.પ.શ્રી જગદીશચંદ્રના કોણવર્તન શિષ્ય ઉપાધ્યક્ષ શ્રી મહાવિદ્યાવિભવજી મહારાજના શિષ્ય મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિભવજી પગથીયાને પાણી એક દ્રવ્યાબકાર મૂળની પ્રતિ થોડા જ વર્ષો પૂર્વે માત્ર ઉપર મોકલી છે. અમદાવાદ પગથીયાના ઉપાધ્યક્ષની પ્રતિ કરતાં તો આ અવિચીત્ર પ્રતિ જાણ છે. તેના પાછો આવી છે. આનો અર્થ D તથા કાગળ છે. એમ અનેક સ્વચ્છ પ્રાચીન ચિત્રામાં છે. પ્રથમ કાગળની ત્રિજ્યા વિદ્યમાન હતી તે સમયમાં થયેલા કોઈ ચિત્રાને આ કિષ્કાંતો કળ્યા અને એમ જણે છે. એ કે, કેટલેક સ્વચ્છ P K તથા D માં એક સરખા અમુક પાછો જાણે છે. તેના અર્થ અગત્ય પાછોને જણાવે છે તથા જ રાખ્યા છે-જાણ્યા છે.

પ્રાચીન કાળમાં મૂળના ગ્રંથોમાં માત્ર મૂળ, તથા કીટાના ગ્રંથોમાં માત્ર કીટા જ લખવામાં આવતી હતી. મળ્યામાં મૂળ તથા ઉપર નીચે કીટા બંનેનો હોય આવો જણાવે ચિત્રમાં સરખા હતા. મળ્યામાં મૂળ તથા ઉપર-નીચે અને અને આજુ-બાજુના હોવામાંથી જણાવે કીટા બંનેનો હોય તેવા ગ્રંથોને પંચપાદ કહેવાય છે. આવા ચિત્રમાં અને પંચપાદ અન્યત્રિજ્યા આગળે ચિત્રમાં બીજા અન્યત્રિજ્યા આગળેમાં મૂળ જ્યાં હોય તેમાં માત્ર મૂળ તથા કીટા સ્વચ્છ હોય તેમાં માત્ર કીટા આ કીટા જ જામવાની પ્રાપ્ત પામતી હતી. પણ આવા ચિત્રમાં, પંચપાદ આગળે

બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. જેમાં મૂળ પાણ હોય અને સાથે ટીકા પાણ હોય એવા હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

આપણને વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી જે દ્રવ્યાલંકારટીકાની તાડપત્ર પ્રતિ મળી છે તેમાં માત્ર ટીકા જ છે. મૂળની જે P.K.D. ત્રણ પ્રતિ મળી છે તેમાં માત્ર મૂળ જ છે. ટીકા સમજવા માટે મૂળ તો સાથે જોઈએ જ. એટલે વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી પ્રતિમાં ટીકાના તે તે અંશોને સમજવા માટે ટિપ્પણમાં ઝીણા અક્ષરોથી મૂળ પાણ પ્રાયઃ સર્વત્ર લખેલું છે. પાણ આ ગ્રંથકારે સ્વયં છેવટે સંસ્કારિત કરેલું મૂળ છે.

ટીકા વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી મળે છે. તે પૂર્વે મૂળની રચના ગ્રંથકારે કરી જ હતે. હવે બન્યું એવું કે ટીકા રચ્યા પછી ઘણાં વર્ષો સુધી (લગભગ ૨૭ વર્ષ સુધી) તેઓ જીવંત રહ્યા હતા. આ જીવનકાળ દરમ્યાન તેમને જે જે સુધારા-વધારા કરવા યોગ્ય લાગ્યા તે તેમણે વિ.સં. ૧૨૦૨ માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિમાં કર્યા છે. ભાગ્યે જ એવું એક પાણ પાનુ હતે કે જેમાં એમણે સુધારા-વધારા કર્યા નહિ હોય. આ માટે જરૂરસભરમાં રહેલી આ હસ્તલિખિત પ્રતિ જોવાથી જ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે. આ દ્રવ્યાલંકારટીકાની પ્રતિના જ પ્રાયઃ સી.ડી. દલાલે લેવરાવેલા ફોટાઓ આ.પ્ર. પુણ્યવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાં અમદાવાદ લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિવિદ્યામંદિરમાં, અમદાવાદ જેન સોસાયટીમાં રહેલા ત્રિપુટીશ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાં પ્રાચ્ય વિદ્યાભવનમાં, પાલિતાણા ખરતરગચ્છીય શ્રીહરિસાગરસૂરિજી મહારાજના સંગ્રહમાં, તથા બિકાનેરમાં ભેરોદાનજી બાંઠિયાના પુસ્તકસંગ્રહમાં અને તબરે જોયા છે. આ સિવાય બીજે પાણ દ્રવ્યાલંકારના નામે આ જ ફોટાઓ હોવાનો નોંધ છે. આ ફોટાઓમાં પાણ આવા પહેલાં લખીને છેકી નાખેલા-ભૂંસી નાખેલા તથા ઉમેરેલા પાઠો જોઈ શકાશે.

કેટલેય સ્થળે ગ્રંથકારે પાઠોના પાઠો તથા પુષ્ટોમાં આગળ-પાછળ () આવી નિશાની કરીને બુના પાઠો રદ કર્યા છે. કેટલેય સ્થળે તે તે પાઠો ઘસી નાખ્યા છે અથવા ભૂંસી નાખ્યા છે. આમાં કેટલાક અક્ષરો મહામુશ્કીબતે વંચાય છે, કેટલાક અક્ષરો વંચાતા જ નથી. જે પાઠોની આગળ-પાછળ () આવી નિશાની જ છે. તે પાઠો સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે.

આ પ્રતિમાં આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર તથા ગુણચંદ્રે પોતે જ સુધારા-વધારા પાછળથી કર્યા છે, એટલે આ પ્રતિ તેમની પાસે જ રહેતી હોવી જોઈએ. એટલે એમ કહી શકાય કે આ પ્રતિ કલિકાલત્રવંશ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજની દૃષ્ટિથી પાવન ધર્મેલી છે. નોંધવું છે કે આ.મ.શ્રી રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રે કેટલાયે સુધારા-વધારા તેમણે પોતાના ગુરૂમહારાજની સાથે વિચારવિનિમય કરીને જ કર્યા હોય.

ત્યારે ટીકામાં મોટું પરિવર્તન કરે ત્યારે મૂલ ઉપર પાણ એની કંઈક અસર પડે જ. એમને એમ લાગે છે કે એમણે રચેલું મૂલ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થયેલું છે. (૧) પહેલી અવસ્થામાં તેમણે જ મૂળ લખ્યું હતે તે. (૨) તે પછી સુધારેલું મૂલ P.K.D. માં છે. (૩) બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં, ટિપ્પણોમાં ઝીણા અક્ષરોએ લખેલું છેલ્લો સંસ્કાર આપીને તેમારુ તૈયાર કરેલું મૂળ. માટે જ ટિપ્પણોને આધારે અને આપેલા બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકાના

મૂળપાટીમાં તથા PKD ના આધારે એમ આપવા દ્રવ્યવિજ્ઞાના મૂળ પાટીમાં જોઈ શકાય છે. પાઠભેદ એવા મળશે પ્રારંભના 1-24 પુષ્ટીમાં PKD ના આધારે તેવાં સર્વ મૂળ એમ જણાય છે. તે પછી સદીક દ્રવ્યલંકારનો બીજો-ત્રીજો પ્રકાશ ૧ થી ૨૧૧ પુષ્ટીમાં છે.

બીજા-ત્રીજા પ્રકાશની ટીકામાં જ દિપ્તિઓ આપવા છે તે બધા ગ્રંથમાં જ સ્વચ્છતા જ ઝીણા અક્ષરોથી ઉપર-નીચે ચોક્કસદાને લખેલા છે. એમ જ દિપ્તિઓ આપ્યા છે તેના પૂર્વે '•' એમ આવી નિશાની કરેલી છે.

આ ગ્રંથમાં ટીકા સાથે જ મૂળ છાપેલું છે તે દિપ્તિઓના આધારે જ મૂળ આપેલું છે. પૃ. ૨૭ પં. ૩ માં તથા પરિણમતે । સૂત્ર છે. તે પછી તદગુણાં સત્ત્વોપચયાભાવિત્ત્વિ સ્વભૂતોપચયત્વ આટલું સૂત્ર પ્રથમ આદર્શમાં હતું જ. કારણ કે એની વિસ્તૃત ટીકા તેમજ કરેલી છે. તે પછી એ સૂત્ર તેમને અનાવરણક લાગ્યું હશે, એટલે એ ટીકાવાળું આખું ૪૨A પાનું એમાં આગળ-પાછળ () આવી નિશાની કરીને કાઢી નાખ્યું છે. આથી તો બીજા પાનું ઉપાધ્યયના શોધતાં મળી આવે તેમ છે. એટલે એ વાત નક્કી છે કે પ્રથમ આદર્શમાં આ સૂત્ર હતું જ પરંતુ તે પછી લખેલા PKD. આદર્શમાં આ સૂત્ર નથી જ. એટલે PKD ના આદર્શ બીજા અવસ્થાનો આદર્શ છે. ટીકા સાથેના મૂળમાં એવા કેટલાય ફેરફારો છે કે જે PKD માં નથી. આ વાત એમ માણા સ્થળોએ જણાવી છે. PKD પછીની અવસ્થાનું દિપ્તિઓમાં આપેલું સંસ્કારિત કરેલું મૂળ કે જે એમ ટીકા સાથે છાપ્યું છે તે બીજા અવસ્થાનું મૂળ જણાય છે.

આ ગ્રંથની એક માત્ર તાલપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતિ નંદ્રલક્ષ્યમાં છે. બીજા પ્રકાશમાં ૧-૧૮૭ પાનાં છે. ત્રીજા પ્રકાશમાં ૧-૧૧૩ પાનાં છે. તે તે મુદ્રિત ભાગ હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં કેટલામાં પાને છે તે સરળતાથી શોધવા માટે હાંસિપામાં (માર્ગિનમાં) તે તે પાનાના 1B 2A, 2B વગેરે અંક (નંબર) આપેલો છે. હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં ઉપરનું પૃષ્ઠ હોય તેની A નંબર રાખી છે. નીચેનું પૃષ્ઠ હોય તેની B નંબર રાખી છે.

તે સમયના લેખન યુગમાં કેવી વિશિષ્ટ લેખન કળા પ્રવર્તતી હતી તે તો હસ્તલિખિત ગ્રંથ જોવાથી જ ખ્યાલ આવી શકે. આઠના યુગમાં પણ આ કળાનો ઉપયોગ કરેલો દેખાય છે. કેટલાયે શબ્દો એવા હોય છે કે તેની વિભક્તિ નક્કી કરવી મુશ્કેલ હોય છે. ત્યાં હોયકરે તે તે શબ્દો ઉપર ૧, ૨ વગેરે અંકો સૂક્ષ્મ રીતે લખી દીધા છે. જ્યાં ૧ હોય ત્યાં પ્રથમ વિભક્તિ, ૨ હોય ત્યાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વગેરે સમજવાનું હોય છે. વળી કેટલાય અક્ષરો ઉપર પ્રસ, ચસ વગેરે શબ્દો ઝીણા અક્ષરોમાં લખેલા છે. આ પ્રસ, ચસ વગેરે પુ છે એ સમજવા માટે મહિનાઓ સુધી રાત-દિવસ ચિંતન એમ કરેલું છે. છેવટે બનાવાનની કૃપાથી જ આગ્રપાર્યો ભેદ ઉઠ્યો કે પ્રસ એટલે પ્રથમ સમાસ, ચસ એટલે ચતુર્થ સમાસ. અર્થાત્ શિલ્પહેમશબ્દાનુશાસનમાં સમાસ પ્રકરણમાં પહેલાં બહુવ્રીદિ સમાસ વર્ણવ્યો છે. એના પ્રસ થી બહુવ્રીદિ સમજવાનો છે. તે જ પ્રમાણે ચસ થી કર્મપરચ સમાસ સમજવાનો છે.

આવા આવા અનેક સાહિત્યિક શબ્દો અહીં ઉપયોગમાં લીધેલા છે. બંધો અર્થ સમજવામાં તદ્દન સરળતા થાય તથા અર્થ બીલુકલ સ્પષ્ટ સમજાય.

આ ગ્રંથના પઠન-પાઠનનો પ્રચાર ખાસ થયો હાજતો જ નથી. એનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે. (૧) સુધારો કરતાં કરતાં છેવટનો સુધારો તેમણે નક્કી કર્યો હોય ત્યાં સુધી આની બીજી નકલ તેમણે કરાવી જ ન હોય, અને પછી તેમનો આગ્રહાર્થો સ્વર્ગવાસ થયો. તે સમયે રાજકીય ઉચલ-પાથલ એવી હતી કે આ ગ્રંથ અસ્ત-વ્યસ્ત દશામાં મુકાઈ ગયો હોય. એટલે એની નકલ કરવા-કરાવવાનો અવસર જ કોઈને મળ્યો ન હોય. (૨) ગ્રંથ ઘણો જ કઠિન, તે તે વિષયના દર્શનશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો કે જેમણે તે તે વિષયના ઘણા જ ગ્રંથો વાંચેલા હોય આવા વિદ્વાનો હોય તે જ આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન કરાવી શકે, આવા વિદ્વાનો વિરલા હોય એટલે આવા ગ્રંથોના પઠન-પાઠનનો પ્રચાર સ્વાભાવિક રીતે અલ્પ જ હોય. આ વગેરે કોઈપણ કારણથી ટીકાની બીજી નકલ મળતી જ નથી. મૂળની ત્રણ પ્રતિઓ અમને મળી છે. પાન ટીકા વિના મૂળ સમઠવું અતિ અતિ કઠિન છે. એટલે પુરાતન બીજા કોઈ વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથનો કોઈ જગ્યાએ ઉલ્લેખ કર્યો દેખાતો નથી. એક માત્ર શકસંવત ૧૨૧૪ (વિક્રમ સંવત ૧૭૪૮માં આચાર્યશ્રી મહિપોગસુરિવિરચિત સ્વાદાદમંજરીમાં આનો ઉલ્લેખ અમારા જોવામાં આવ્યો છે. બૃહદ્વિષ્ણુનામની એક તે સમયના ગ્રંથોની પ્રાચીન સૂચિ મળે છે. તેમાં દ્રવ્યાલંકાર ગ્રંથે કોઈ ઉલ્લેખ છે કે કેમ તે અમારી જાણમાં નથી. કારણ કે બૃહદ્વિષ્ણુનામના પાસે અત્યારે નથી. કોઈ વાચકને તેમાં કે અન્યત્ર ઉલ્લેખ મળે તો અમને જરૂર જણાવે. અમે ઉપકૃત થઈશું.

પંચાવન વર્ષ પૂર્વે હાદશારનયચક્રનું અમે સંશોધન શરૂ કર્યું તે સમયે આ પ્ર.શ્રી પુણવિજયજી મહારાજ આના ફોટા મારા ઉપર મોકલ્યા હતા કે હાદશારનયચક્રના સંશોધનમાં કેઈક ઉપયોગી થાય. તે પછી તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. પુણવિજયજી મહારાજ જ્ઞેસલમેરમાં ત્યાંના ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા માટે વધાર્યા. ત્યાં તેમણે એક-બે પાનાં વધારે શોધી કાઢ્યાં અને જટલા ગ્રંથ મળતો હતો તેટલાની રચ. તરીકેનહાસ કેવળશીભાઈ પાસે નકલ કરાવી મારા ઉપર મોકલી પણ આપી હતી. તે પછી મેં કામ હાથમાં લીધું હતું. પાલિતાણાની ભરત પ્રિન્ટરીમાં એનાં બધાં પાનાં છપાઈ ગયાં. એ વાતને પણ વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં. અમને આશા હતી કે પ્રથમ પ્રકાશની ટીકા કોઈ પણ રચાનમાંથી પ્રાયઃ મળશે. જ્યાં જ્યાં કેઈક આશાનું કિરણ દેખાતું, ત્યાં ત્યાં પણ તપાસ કરાવી. પરંતુ કંઈ મળ્યું નહિ. છેવટે વિક્રમસંવત ૨૦૫૪ માં જ્ઞેસલમેરના ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા માટે ત્યાંના જન ટ્રસ્ટના આચાર્ય શ્રી બુદ્ધસિંહજી આદ્યજ્ઞાની વિનંતિથી અમારું જ્ઞેસલમેરમાં આવવાનું થયું. ત્યાં અમે અમા જ ભંડારમાં તપાસ કરી. પ્રાચીન પાનાંઆના ટુકડાઓના મોટો સંગ્રહ છે તેમાં પણ ઝીણવટથી ગિરીજાજી કર્યું, પણ કેઈજ તેમાંથી મળ્યું નથી. એટલે હવે આ ગ્રંથને તરત પ્રકાશિત કરવાનો જ નિર્ણય કર્યો. સાથે સાથે પ્રથમ ત્રણ પ્રકાશના મુદ્રમાયને પણ P.K.D. અનુસાર છાપવાનો નિર્ણય કર્યો. એટલે મુદ્રમાયનાં ૧૨૩ પૃષ્ઠ પણ આ સાથે પ્રાચીનમાં જ જેટી દીપા છે. કેટલાક પાઠો તથા ચર્ચાઓ અમને સમજતા નથી. છતાં જેવું મળ્યું તેવું મૂળ અમે આમાં છાપ્યું છે. અનુભવથી અમને લાગ્યું છે કે આને સમજાવવા માટે તત્ત્વાર્થશબ્દવાર્તિક, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક, તત્ત્વાર્થમુદ્યંદ્ર આદિ સિંગલગ્રંથો, તત્ત્વાર્થનુવ ઉપરની સિદ્ધસન ગણિની ટીકા, તેમ જ બીજા દર્શનના ગ્રંથોના ઝીણવટથી પીઠજ

કામીને અભ્યાસ કરીને આ ગ્રંથ વાંચવામાં આવશે તો પૂર્ણો ભાગ તમજશે.

જુદા જુદા પરિશિષ્ટમાં જુદી જુદી વાતો છે. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં સ્પષ્ટીકરણ તથા પુષ્કળ માટે મેં કેટલાંક વાળીને સંપૂર્ણ રાખ્યાં જુનાં જુનાં સિધ્ધાંતો આપ્યાં છે.

પાંચમાં પરિશિષ્ટમાં જે બીજાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં અન્યાર મળતા નથી, તેને જુના પાઠો દ્રવ્યાર્થકારટીકામાં ઉદ્ધૃત કરેલા છે તે સંયોગો ભોટ (Kilabhat) ભાષામાં લેખતા પ્રાચીન ભાષાંતરોમાંથી તે તે પાઠોને શાંધીને ભોટ લિપિમાં જર આપ્યા છે. પાઠો સંસ્કૃત જન નોંધ તેનું ભોટ ભાષાંતર છે. એવા મળ્યા પાઠો હજુ પણ મળ્યા કે કોઈ જ્ઞાતિમાળા જ્ઞાતાનાં વિદ્વાન ભોટભાષાના ગ્રંથોમાં અવગણન કરીને તેનાં મૂલ સ્થાનો છોડી કાઢે.

વિષય અતિવ્યાપક તથા અતિગણન, કોટાના ખૂબ ક્રોધા અને કોઈના અક્ષરો કે જુને ઉક્તતાં ઉક્તતાં પાઠો જરવાય, બોલ આદિ ગ્રંથોમાંથી તે તે વિષયને છોડી મારવા, તેમાં ભોટ ભાષાના ગ્રંથોમાંથી તે તે પાઠોનાં ભાષાંતરો સાધી કાઢ્યાં, વગેરે વગેરે કાતલ માયા પરિશ્રમને જોતે દેવ-ગુરૂપાથી જ જે તેવાં થયું છે તે આજે વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ થઈ છે.

પન્થવાદ તથા વંદના

આગમપ્રભાકર પુ.મુ.શ્રી પુણ્યવિજયજી મહાસાહેબ આ કામ મને સારૂં તથાજ તેના સંશોધન માટે જરૂરી કોપી કરીને મોકલો વગેરે વગેરે પાત્રી રીતે તેઓથી આમાં સલાયક, પ્રશ્ન તથા પ્રાત્યાવક રહ્યા છે એટલે સર્વપ્રથમ તેમને જવાબી, કલ્પથી જુદા કરી છે.

આના પ્રકાશનની જવાબદારી અમદાવાદમાં મહાત્મા બ્રાહ્મચારી દલપતભાઈ ભાસ્કરીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર કોપી કરી, એટલે એના તથા ઉપાધ્યક્ષ કુમાં ચર્ચાથી આ ક. વિદ્યામંદિરમાં છે. આના શીઘ્ર પ્રકાશન માટે તેના નિષ્પેક્ષ કિર્તિન્દ્રભાઈ આશુભાઈ શાહ, તથા સગવડ ઉજ્જમસીભાઈ કાપડીયા વગેરે મહાનુભાવોએ મને ધારીવાર પ્રવચન પણ કરી છે. પૂજ્યો મારો તરફથી મદદના વિષયને પાત્રી જર પીઠજી તમાને નભાવી લીધા છે. તે માટે તેઓ જાણ પન્થવાદના અધિકારી છે.

આમાન્ય રીતે મારી ચર્ચો પ્રગુણિઓમાં, મહાત્મા અતિવિનીત અનેવાળી મોનરાજકી પરમચંદ્રવિજયજી તથા તેમના શિષ્યો મુનિરાજકી પુંડરીકચંદ્રવિજયજી તથા તપસ્વી મુનિનાજકી પરમધોષવિજયજી પાત્રી પાત્રી રીતે સલાય કરતા જર હોય છે, ત્રીજા પરિશિષ્ટના નિર્માણમાં મુનિરાજકી પરમધોષવિજયજી ધાયા સલાયક થયા છે.

તથા, PKD આપાટે દ્રવ્યાર્થકારનું મૂળ તેવાં કરવામાં, તથા પરિશિષ્ટ તેવાં કરવામાં, તથા તેનો પ્રકાશ વાંચવામાં સામ્યોક્તીકી સામ્યોક્તીકી મહાસાહેબ (સરકારી સેવાજીવવાજાંત) શિષ્ય તથા અગત્ય સંપ્રમાતા કલપવોલિસુ સામ્યોક્તીકી મનોભરજીકી મહાસાહેબ કે જે મારા પરમ પરમ પરમ ઉપકારી માનુષી પણ છે, તેમના પરમ સેવાભાવો શિષ્યા સામ્યોક્તીકી સુવેપ્રભાસીકી મહાસાહેબના શિષ્યા સામ્યોક્તીકી કિર્તિન્દ્રપ્રભાસીકી તથા તેમના પવિત્ર પાત્રી કાત્રી સલાય કરી છે. તે માટે તેમને પ્રણામ ધાયા પન્થવાદ થઈ છે.

કુર્વે અગ્નિજેત પદમતાલની કુપાથી, વિશેષ કરીને સિદ્ધાન્તકી તીર્થના આદીશર શાહ તથા

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનની કૃપાથી તેમજ મારા અનંત ઉપકારી પિતાશ્રી અને સદગુરૂદેવ પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજની પરમકૃપાથી મારા સર્વ કાર્યો થાવે છે. એમના અનંત અનંત વેદના.

શ્રીસિદ્ધશંકર પાર્શ્વનાથના નગરમાં વિરાટીમાંની ધર્મશાળામાં વિક્રમસંવત ૨૦૫૧, પોષ સુદિ દસમ અષ્ટમિએ ૧૦૧ માં ૨૧૧ તારીખ ૧૧-૦૧-૧૯૮૫ ના રાત્રે ૮-૪૫ મીનીટે સ્વર્ગસ્થ થયેલા મારા પરમ ઉપકારી પરમપૂજ્ય માતૃશ્રી સંઘમાતા શતવર્ષાધિકાપુ સાધ્વીજીશ્રી મનોહરશ્રીજી મહારાજના સતત આશીર્વાદ એ મારું અંતરંગ બળ તથા મહાનમાં મહાન સદ્ભાગ્ય છે.

મારા વર્ણવુદ્ધ અન્યંત વિનિત પ્રથમ શિષ્ય દેવતુલ્ય સ્વ. મુનિરાજશ્રીદેવભદ્રવિજયજી ૧ જીએનો લોલાડા (શંખેશ્વરજી તીર્થ પાસે) ગામમાં વિક્રમ સંવત ૨૦૪૦ માં કાર્તિક સુદિ બીજી, રવિવારે (તા. ૬-૧૧-૮૩) સાંજે છ વાગે સ્વર્ગવાસ થયા હતા તેમનું પાણ આ પ્રસંગે ખૂબજ સદ્ભાવથી સ્મરણ કરું છું.

આ ગ્રંથના મુદ્રણ આદિમાં હમણાં અમદાવાદમાં રહેતા પાણ મૂળ આદરિયાણાના વતની જીનેન્દ્રભાઈ મણિલાલ સંઘવી તથા માંડલના વતની અશોકભાઈ ભાઈચંદભાઈ સંઘવીએ ઘણાં જ ઘણાં જ સહકાર આપ્યો છે તે માટે તેઓને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ પુણ્યકાર્યમાં દેવ-ગુરૂકૃપાએ આમ વિવિધ રીતે સહાયક સર્વેને મારા હજારો હાર્દિક ધન્યવાદ અને અભિનંદન છે.

આ ગ્રંથનું કોમ્પ્યુટરથી ટાઈપ સેટીંગ આદિનું જટિલ કાર્ય શ્રીપાર્શ્વ કોમ્પ્યુટરસેના અધિપતિ અમદાવાદના સુશ્રાવક અજયભાઈ ચિનુભાઈના સંબંધી વિમલકુમાર ત્રિપિતચંદ્ર પટેલે અન્યંત હર્ષપૂર્વક કર્યું છે તે માટે તેમને ઘણાં જ ધન્યવાદ ઘટે છે.

પરમકૃપાળુ દેવાધિદેવ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા પરમોપકારી પિતાશ્રી અને સદગુરૂદેવ પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજના ચરણકમળમાં અનંતશઃ પ્રણિપાત કરીને, અહીં જિતમંદિરમાં વિરાજમાન શ્રી આદીશ્વર ભગવાન તથા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શાસનના અધિપતિ શ્રી મહાવીર સ્વામિ ભગવાનના કરુણમળમાં આજ વૈશાખ સુદિ દસમે ભગવાનશ્રી મહાવીર સ્વામીના કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકરના દિવસે દેવ-ગુરૂકૃપાથી જ પ્રકાશન યોગ્ય થયેલા આ ગ્રંથરૂપી પુષ્પને ભાવથી પ્રભુજીના કરુણમળમાં અર્પણ કરીને આજે અપાર ધન્યતા અનુભવું છું.

શ્રીચિંતામણિપાર્શ્વનાથજીનંદનમંદિર

રૂપકેશ સત્સમાજ, ભૂપતવાલા,

હરિદ્વાર, પીન-૨૪૯ ૪૧૦. (ઉત્તરપ્રદેશ)

વિક્રમ સં-૨૦૫૬, વૈશાખસુદિ દસમ,

શનિવાર, તા. ૧૩-૫-૨૦૦૦.

પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્વિજય સિદ્ધિસૂરીમારખડાલંકાર-

પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્વિજય મેઘસૂરીશ્વરશિષ્ય-

પૂજ્યપાદ ગુરૂદેવ મુનિરાજ શ્રી ભુવનવિજયનાંતેવાણી

મુનિ જન્મવિજય

श्रीसिद्धान्तलमण्डनश्री ऋषभदेवस्वामिने नमः ।
 श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः । श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथाय नमः ।
 श्री महावीरस्वामिने नमः । श्री गौतमस्वामिने नमः ।
 पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमिदिसुरेश्वरजीपादपदोभ्यो नमः ।
 पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघपुरीश्वरजीपादपदोभ्यो नमः ।
 पूज्यपादसद्गुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयजीपादपदोभ्यो नमः ।

आमुखम् ।

परमार्हतकुमारपालभूपालप्रतिबोधकानां कलिकालसर्वज्ञाचार्यप्रवरश्रीहमचन्द्रमृगशराणां
 शिष्याभ्याम् आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितस्य द्रव्यालङ्कारस्य स्वापञ्चवत्-
 विक्रमसंवत् १२०२ वर्षे लिखित जेसलमेनगरस्थमेकमात्र तालपत्रांपरि लिखितभादशमतलमन्त्र-
 संशोधितस्य स्वोपज्ञवृत्तिसहितस्य द्रव्यालङ्कारस्य द्वितीय-तृतीय प्रकाशो, PKD आदर्शानुसमण-
 संशोधितस्य मूलमात्रस्य सम्पूर्णस्य द्रव्यालङ्कारस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयप्रकाशानु पामकृपात्तो
 परमात्मन मम अनन्तोपकारिणां पितृचरणानां गुरुचरणानां च पूज्यपादमुनिराजश्री-
 भुवनविजयजीमहाराजानां परमकृपया दर्शनशास्त्रसिकानां विदुषां पुरतः प्रकाशयन्तो ज्यमद्य
 अपूर्वमानन्दमनुभवामः ।

जैतानां मते मौलिकं द्रव्यद्वयम्- जीवाश्च अजीवाश्च । तेषु जीवेषु जीवास्तिकायः,
 अजीवेषु पञ्च भेदाः- पुद्गलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः,
 कालश्च । एतानि षड् द्रव्याणि जगति वर्तन्ते । तेषां यण्णा द्रव्याणामेव विविधरूपेण जगति
 विस्तारो वर्तते ।

द्रव्यालङ्कारः त्रिषु प्रकाशेषु विभक्तः- प्रथमे जीवप्रकाशे जीववर्णनं विस्तरणं दार्शनिक-
 पद्धत्या वर्तते । जीवानां लक्षणम्, भेदाः, जैनेतरदर्शनानां चार्वाक-बौद्ध-वैशेषिकादीनां जीवविषये
 मतम्, इत्यादिकं पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेण दार्शनिकशैल्या अद्भुतं वर्णनं प्रथमे प्रकाशे वर्तते । द्वितीये
 प्रकाशेऽनयैव पद्धत्या पुद्गलवर्णनं वर्तते । तृतीये प्रकाशे शेषाणां धर्मास्तिकायादीनां पदार्थानां
 विस्तरेण प्ररूपणमनयैव शैल्या वर्तते । जैनदर्शनविषये आकररूपोऽयं ग्रन्थः ।

दैववशात् प्रथमप्रकाशस्य स्वोपज्ञा वृत्तिः कुत्रापि भारतदेशेऽन्यत्र वा सम्पत्तिं नोपलभ्यते ।
 स्वोपज्ञा वृत्तिः कियती उपलभ्यते, क्व उपलभ्यते, मूलमात्रं कागजपत्रोपरि लिखितमपि क्व
 उपलभ्यते, कीदृशमुपलभ्यते, इत्यादिविषये मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य टिप्पणं (पृ. १००)

१. एतेषु P आदर्शः वैक्रमे १४९२ वर्षे लिखितः । KD आदर्शयोर्लघनसामान्यनिर्देशो नास्ति । १२१४ ज्यमद्यसंस्मरे
 (वैक्रमे १३४८ वर्षे), आचार्यश्रीमद्विषेणसूरिविरचितायां स्याहस्तमञ्जरी द्रव्यालङ्कारस्य स्थानद्वये पृष्ठे प्राप्यते ।

सटीकस्य द्रव्यालङ्कारस्य च टिप्पणे (पृ. १ टि०*), गुर्जरभाषात्मिकायां प्रस्तावनायाम्, तृतीये परिशिष्टे च विस्तरेण वर्णितमस्माभिः, अतो जिज्ञासुभिः तत्रैव विलोकनीयम् ।

दार्शनिकदृष्ट्या जैनसम्मतानां षण्णां द्रव्याणां विस्तरेण प्ररूपको द्रव्यालङ्कारग्रन्थो जैनपरम्परायामद्वितीयो वर्तते । एतच्च द्रव्यालङ्कारटीकायां प्रान्ते ग्रन्थकाराभ्यां स्वयमेवाध्यधायि-

“पूर्वैर्यस्य समुद्धृतिर्न विहिता धीरैः कुतोऽप्याशया-

दावाभ्यां स समुद्धृतो(तः) श्रुतनिधेर्द्रव्योत्करो दुर्लभः ।

एनं यूयमनन्तकार्यनिपुणं गृहणीत तत्कोविदाः

स्वातन्त्र्यप्रसवां यदीच्छथ चिरं सर्वार्थसिद्धिं हृदि ॥२॥

मध्ये बौद्धामृतजलनिधेर्गाढवान् भ्रान्तबांश्च

न्यायाटव्यां वचनशठताप्रोच्छ्वसत्कण्टकायाम् ।

आम्नातो वा विषमविफलप्रक्रिये यो विशेषे

शास्त्रारम्भे यदि परमसौ दक्षतां लक्षयेन्नौ ॥३॥

नोत्प्रेक्षावहुमानतो न च परस्पर्धासमुल्लासतो

नापीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते सम्पदः ।

आवाभ्यामयमादृतः किमु बुधा द्रव्यप्रपञ्चश्रमः

सन्दर्भान्तरनिर्मितावनवमप्रज्ञाप्रकर्षत्रिये ॥४॥”

जीवनवृत्तम् । एतेषां कदा क्व च जन्म, कदा क्व च दीक्षा, कदा क्व च पदप्राप्तिः, इत्यादिविषये किमपि नोपलभ्यते । ते महान्तो विद्वांसो हेमचन्द्रसूरीश्वराणां शिष्या आसन्निति सुप्रसिद्धमेव, तथा व्याकरणे साहित्ये प्रमाणशास्त्रे च पारगामिण आसन् ।

“शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्मकृतश्रमः । वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ प्रवाह इव जाहुजः ॥”

इति तैरेव नाट्यदर्पणे लिखितम् ।

तैर्विरचिता ग्रन्थाः-

१. सत्यहरिश्चन्द्रनाटकम्

२. कौमुदीमित्राणन्दरूपकम्

३. निर्भयभीमव्यायोगः

४. राघवाभ्युदयः

५. यादवाभ्युदयः

६. यदुविलासः

१. पूर्वं श्रुतं स्थाने किमपि अन्यत् पदं लिखितमासीत्, तदनुसारेण समुद्धृतो इति पाठो ग्रन्थकाराभ्यां लिखितः, अतः एव ग्रन्थस्थाने श्रुतं इति संशोधितं ताभ्यामेव । किन्तु समुद्धृतो इति पदं तथैवावस्थितं तात्पर्ये । श्रुतं स्थाने त्रि पदमासीत् तत् सत्यक् पठितुं न शक्यते, पृष्टत्वात् । “ऽमृत” इत्यादि किमपि पदं तत्रासीदिति भाति ॥
२. ताभ्यां विरचितमिमं ग्रन्थं निविधदर्शनशास्त्रनिष्ठातः कश्चिन् महाविद्वानेव पठितुं शक्नोति इति स्पष्टं प्रतीयतेऽनेन श्लोकेन ॥

७. रघुविलासः	८. नलविलासनाटकम्
९. मल्लिकार्जुनवन्दप्रकरणम्	१०. गहिणीमृगाङ्गप्रकरणम्
११. वनमालागादिका	१२. कुमारविहाराशतक
१३. युगादिदेवद्वित्रिशिका	१४. व्यतिरेकद्वित्रिशिका
१५. प्रसादद्वित्रिशिका	१५. आदिदेवस्तव
१७. मुनिमुब्रतस्तवः	१६. नमिस्तव
१९. षोडशसाधारणजिनस्तवः	२०. जिनस्तोत्रादि
२१. हैमबृहद्वृत्तिन्यास	२२. इन्दुवालङ्कारो वृत्तिसंहत
२३. मुधाकलश	२४. नाट्यदर्पण

'लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद' इत्यत 'लालभाई दलपतभाई सीरीज No 9' मध्ये १९६६ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते The Nityadarpana of Ramacandra and Gunacandra - A critical study इत्यस्मिन् Dr. K.H. Trivedi महाशयेन लिखिते निबन्धे Chapter V, Life Date And Works of Ramacandra And Gunacandra इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. २०९-२४४) विस्तरेण लिखितमस्ति आङ्ग्लभाषाया गमचन्द्र-गुणचन्द्रादिविषये । विस्तरेण जिज्ञासुभिरुक्तदेवावलोकनीयम् । विविधेषु परिशिष्टेषु यद् वर्तते तत् परिशिष्टानामादौ एव निवेदितम् ।

उपकारस्मरणम् - एतस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्यम् आगमप्रभाकरमुनिराजश्री पुण्यविजयजी महाभागे बहुभ्यो वर्षेभ्यः प्राग् मह्यं समर्पितम्, तदुपयोगिनी सर्वा सामग्री अपि ते प्रदत्ता । एतत्संशोधनाय एतत्सम्पादनाय च तेषां महानुत्साहः प्रेरणा चासीत् । एतस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने एते एव बीजभूता इति ते विशेषतो वन्दनीयाः ।

धन्यवादः - ला. द. विद्यामन्दिरकार्यवाहकैः एतत् प्रकाश्यते इति ते धन्यवादमर्हन्ति ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधने सम्पादने च यतो यतः किमपि साहायकं लब्धं तेष्य, सर्वेभ्यो भूयो भूयो धन्यवादान् वितरामि ।

परमोपकारिणी परमपूज्या विक्रमसंवत् २०५१ तमे वर्षे श्री सिद्धक्षेत्रे पालिताणानगरे पौषशुक्लदशम्यां दिवंगता शताधिकवर्षायां मम माता साध्वीजीश्री मनोहरश्रीहिलोक-परलोककल्याणकारिभिराशीर्वचनैर्निरन्तरं मम परम साहायकं सर्वप्रकारैर्विधत्ते ।

लोलाडाग्रामे विक्रमसंवत् २०४० कार्तिकशुक्लद्वितीयादिने दिवंगतो ममान्तेवासो बंधोद्भो देवतुल्यो मुनिदेवभद्रविजयः सदा मे मानसिकं बलं पुष्पाति ।

ममातिविनीतोऽन्तेवासी मुनिधर्मचन्द्रविजयः तन्निधाय मुनिपुण्डरीकरत्नविजय

मुनिधर्मघोषविजयश्च अनेकविधेषु कार्येषु महद् महद् महत् साहायकमनुष्ठितवन्त ।

एवमेव मम मातुः साध्वीजीश्रीमनोहरश्रियः शिष्यायाः साध्वीश्रीसूर्यप्रभाश्रियः शिष्यायाः साध्वीश्रीजितेन्द्रप्रभाश्रियाऽपि एतद्ग्रन्थसंशोधनसम्बन्धिषु सर्वकार्येषु प्रभूतं प्रभूतं साहायकमनुष्ठितम् ।

आदरियाणाभिजनेन जितेन्द्रभाई मणिलाल संघवी महोदयेन मांडलाभिजनेन अशोकभाई भाईचंद संघवी महोदयेन एतन्मुद्रणादिव्यवस्था महता परिश्रमेण विहिता । अमदावादनवासिनां 'श्रीपार्श्व कोम्प्युटर्स' सञ्चालकानां अजयभाई चिनुभाई महोदयानां सम्बन्धिना विमलकुमार बिपिनचन्द्रेण अस्य कोम्प्युटर द्वारा मुद्रणं विहितम् ।

एतेभ्यः सर्वेभ्यो भूयो भूयो धन्यवादा वित्तीयन्ते ।

देव-गुरुप्रणिपातपूर्वकं प्रभुपूजनम्— परमकृपालूनां परमेश्वराणां देवाधिदेवश्री-शङ्खेश्वरपार्श्वनाथप्रभूणां परमोपकारिणां पूज्यपादानां पितृचरणानां सद्गुरुदेवानां मुनिराजश्री भुवनविजयजीमहाराजानां च कृपया साहाय्याच्चैव संपन्नं कार्यमिदमिति तेषां चरणेषु अनन्तशः प्रणिपातं विधाय इह जिनालये मूलनायकरूपेण विराजमानस्य भगवतः श्री आदिनाथस्वामिनः श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथस्वामिनश्च तथा शासनाधिपतेः श्री महावीरस्वामिनः करकमलेऽद्य श्री गौतमस्वामिगणधरादिदीक्षादिने जिनशासनस्थापनादिने च भक्तिभरनिर्भरिण चेतसा भगवद्ब्रचनात्मकमेतमेव पुष्परूपं ग्रन्थं निधाय मया प्रभुपूजनं विधीयते ।

श्री चिन्तामणिपार्श्वनाथचैतनमंदिर
कार्षिकेश राजमार्ग, भूपतवाला,
हरिद्वार, पीन-२४९ ४१० (उ.प्र.)
विक्रम संवत् २०५६,
वैशाखशुक्ल एकादशी
गौतमगणधरादिदीक्षादिनम्
ता.१४-५-२००० रविवार

पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वरपट्टालंकार-
पूज्यपादाचार्यदेवश्रीमद्विजयमेघसूरीश्वरशिष्य-
पूज्यपादगुरुदेवमुनिराजश्री भुवनविजयान्तेवासी
मुनि जम्बूविजयः

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ*

‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો યુગ એ ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગ છે. હરકોઈ દષ્ટિએ એ કાળમાં ગુજરાતની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. વિદ્યારણ અને કુમારપાળના એ શાસનસમયમાં ગુજરાતના સામ્રાજ્યનો અમુતપૂર્વ વિસ્તાર થયો. વિદ્યારણ, વાળિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતનો અને ગુજરાતીઓનો વિકાસ થયો. તે કાળના સ્થાપત્યના ધણા ઓછા અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે, પરંતુ જે જોતાં મળે છે તે ઉપરથી તથા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંનાં વર્ણનો ઉપરથી એ પ્રાસાદો, મહાલો અને દેવમંદિરોની ઝાંખી આપણી મનઃચલુને થઈ શકે છે. ગુજરાતની સાહિત્યવિષયક પ્રતાપશાસીના પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં સંન્યાભવ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આજે તમજા હિન્દુઓ વ્યાપારઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓનું સ્થાન એ જ માત્ર એ કાળના જે વારસો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તેની કલ્પના કરાવવાને બસ થશે એ કાળની અભિજ્ઞામાં નહીં પ્રાપ્ત થયેલાં સાત્ત્વિક સિદ્ધિનું જોમ હતું. અનેક જેન મન્ત્રીઓ, અમાત્યો અને સેનાપતિઓને, કુમારપાળ જેવા પરમાર્જિત રાજાને અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિરક્ત સંન્યાસીને પણ જેન શિક્ષાનોએ પ્રવૃત્તિવિમુખ બનાવ્યા નહોતા.

ભૂતકાળમાં નજર ફેકતાં સિદ્ધરાજ - કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય શક્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ જાણે કે હેમચન્દ્રનાં શાન્ત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી બહાર પડી રહી છે. એવા વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને સર્વપ્રમસમભાવનું અદ્ભુત ઓજસુ છે. હેમચન્દ્રે આખા એક દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાખ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નહીં. કુમારપાળપ્રતિભાવ અને તેના પરિજ્ઞામરૂપ અમારિધોષજ્ઞા એની સજ્જત છાપ આજના ગુજરાત પર નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

એક સાહિત્યચાર્ય તરીકે હેમચન્દ્રનું સ્થાન ભારતના ઇતિહાસમાં અગ્રંથ છે. માળવા અને ગુજરાતની રાજકીય સ્પર્ધામાંથી સાંસ્કારિક સ્પર્ધા જન્મી અને એ સ્પર્ધાનું પરિણામ તે સિદ્ધરાજની વિનંતિ પરથી હેમચન્દ્રે લખેલું ‘સિદ્ધહેમવ્યાકરણ’. પણ હેમચન્દ્રની સર્વોત્તમ ની પ્રતિભા માત્ર વ્યાકરણ લખીને અટકી નથી. ‘અભિધાનચિન્તામણી’, ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’, ‘નિષ્પદકોશ’, ‘દેશીનામમાલા’ જેવા શબ્દકોશ, ‘સિદ્ધહેમ’, ‘લિંગાનુશાસન’, ‘પાણ્યપરાયણ’ જેવા વ્યાકરણગ્રંથ, ‘કાવ્યાનુશાસન’ જેવો અલકારગ્રંથ, ‘જન્મીનુશાસન’ જેવું છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય’ તથા ‘સપ્તસંધાન’ જેવા કાવ્યો, ‘પ્રમાણમીમાંસા’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ જેવા ગહન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને ‘ત્રિપરિણિવાકાપુરુષચરિત્ર’ જેવા કવિત્વયુક્ત નરિતો, ઈત્યાદિ.

★ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસુરિમારાજની વિદ્યાવિસ્તાર કેવો હતો તે જાણવા માટે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૮૦) ભારતીય વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, મુબઈ તરફથી ઈસવીવર્ષ ૧૯૮૧ના વર્ષાઋતુમાં પ્રકાશિત થયેલા શ્રી હેમચન્દ્રસ્વતંત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સંપાદન, પાંચા. અલેવાશ અને નિર્મલસંગ્રહમાં છપાયેલો બોગીલાલ સોડિસરાનો લેખ અતી અલસર આપવામાં આવે છે.

અનેક વિષય પરના તેમના શ્રુત્યો, ડૉ. પિટર્સને આશ્ચર્યની ઊભરાતી લાગણીઓ સાથે આપેલું 'જ્ઞાનનો મહાસાગર' (Ocean of Knowledge) એ વિશેષણ સાર્થક ઠરાવે છે.

સોમપ્રભસૂરિએ 'શતાર્થકાવ્ય'ની ટીકામાં લખ્યું છે —

કૃત્ત્વં બ્રાહ્મણં નવં વિચિત્તં છન્દો નવં દ્વયાશ્વયા-

ક્લંકારૌ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકાંટિત શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।

તત્કં સંજનિતો નવો જિનવરાદીનો ચરિત્રં નવં

ચન્દ્ર યંન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો દુરતઃ ॥

"જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્વય, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર અને નવા જિનચરિતો રચેલ છે તેણે (હેમચંદ્રે) આમ કરીને ક્યો ક્યો રીતે આપણો મોહ દૂર કર્યો નથી ?" - અર્થાત્ સર્વ રીતે કર્યો છે.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષની આસપાસ વિદ્યાપ્રેમી શિષ્યોનું મંડળ જામે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આવા પુરુષો શિષ્યમંડળ વિશાળ બનાવવા પરત્વે ઉદાસીન હોય છે. વહેતી ગંગામાંથી જેમ જે કોઈને ગરજ હોય તે ખોબો ભરીને પી લે અથવા ઘડો ભરી લે તેમ જેને જ્ઞાનની પિપાસા હોય છે તેઓ જ અહીં એકત્રિત થાય છે. હેમચંદ્રે શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાનો કઠિ પક્ષ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી, અને તેમના જે શિષ્યો વિષે આજે આપણને કંઈ પણ જાણવા મળે છે તેઓ સારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો હતા તેથી ઉપરના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. તેમના શિષ્યો પૈકી રામચન્દ્રસૂરિની ખ્યાતિ હિન્દભરના વિદ્વાનોમાં પ્રસરેલી હતી અને તે કાળના વિદ્વાનોમાં તેમનું સ્થાન માત્ર હેમચન્દ્રથી બીજું હતું. આ ઉપરાંત ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ષમાનગણિ, દેવચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, યશચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર, વગેરે બીજા શિષ્યો હતા. તે સર્વેએ સાહિત્યમાં ઔદ્યોગિકો કાળો આપ્યો છે અને જ્યારે આપણે ભારતીય સાહિત્યમાં ગુજરાતે આપેલા કાળાની વિચારણા કરવા બેસીએ ત્યારે તે સર્વની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણે લક્ષમાં લેવી પડે તેમ છે. હેમચન્દ્રની અગાધ વિદ્વત્તાનો વારસો એ સર્વ શિષ્યોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ સર્વ વિશે યથાશક્ય માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧. મહાકવિ રામચન્દ્ર

મહાકવિ રામચન્દ્ર ક્યાંના વતની હતા, તેમનો માતાપિતાનું નામ શું, વગેરે વિષે કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી. તેમણે રચેલ 'નલવિલાસ નાટક' (પ્રસિદ્ધ ગા.ઓ.સીટીઝ)ના સપાદક પં. લાલચંદ્ર ગાંધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચન્દ્રનો જન્મ સ. ૧૧૪૫માં થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સં. ૧૧૫૦માં લીધી હતી, સં. ૧૧૬૬માં સૂરિપદ મેળવ્યું હતું, સં. ૧૨૨૯માં હેમચન્દ્રાચાર્યના પટ્ટધર થયા હતા અને સં. ૧૨૩૦માં તેમનું મરણ થયું હતું.

રામચન્દ્ર એ હેમચન્દ્રાચાર્યના પટ્ટશિષ્ય હતા એવું સ્પષ્ટ અનુમાન ઐતિહાસિક સાધનો

૧. રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર સાથે રચેલ 'નાટ્યદર્પણ' (પ્રસિદ્ધ ગા.ઓ.સી.)ના સપાદક શ્રી ગ્રાહ્યન્દ્રે રામચંદ્રના જન્મ સ. ૧૧૫૬માં માન્યો છે.

પરથી જેવી શકાય છે. 'પ્રભાવકચરિત'ના હેમાચાર્યપ્રબંધમાં એક એવી પ્રસંગ વર્ણિતો છે, જેમાં સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રને પૂછે છે કે, તમારી પછી તમારું સ્થાન શોખાલચાર્ય યોગ્ય એવી કયો શિષ્ય તમારી નજરે પડે છે ? ત્યારે હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રની પરિચય લાવે છે અને હેમચન્દ્ર જેવા મહાન આચાર્યના શિષ્યને છાજ તેવી રીતે 'એકદંતિ' બનાવતી ભૂતના સિદ્ધરાજ રામચન્દ્રને આપે છે. 'જયસિદ્ધચરિત'નું 'કુમારપાળચરિત' ગ્રંથાવલે છે કે હેમચન્દ્રના અવસાનથી કુમારપાળને થયેલા શોક રામચન્દ્ર ગમાવ્યો હતો.

રામચન્દ્રની લેખનપ્રવૃત્તિ

રામચન્દ્રે 'રઘુવિલાસ', 'નલવિલાસ', 'યદુવિલાસ', 'સત્યહરિચન્દ્ર', 'નિમ્બપત્નીમ વ્યાયોગ', 'મલ્લિકામકરન્દ્રપ્રકરણ', 'રાઘવાભ્યુદય', 'શેલિપ્ત્રીમૃગાક્રમકરણ', 'વનમાલાનાટિકા', 'કામુદીમિત્રાણદ' અને 'યાદવાભ્યુદય' એ પ્રમાણે અગિયાર નાટકો અને 'સુખાકરણ' નામે સુભાષિતકોશ લખ્યા છે. આ ઉપરાંત, પોતાના ગુરુનાઈ ગુણવદની સાથે 'નાટ્યદર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ અને 'દ્રવ્યાલકાર' એ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યા છે. બે ખરા ધૈર્ય વૃત્તિ પણ એમણે પોતે જ લખી છે. 'કુમારવિહારશતક' અને 'યુગાદિવિહારિણિકા' એ ગાંધ્યા પણ રામચન્દ્રે લખ્યા છે.

નાટ્યશાસ્ત્રી રામચન્દ્ર

આમાં 'નાટ્યદર્પણ' અત્યંત મહત્વનું છે, કેમકે નાટ્યશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રંથો માત્ર આગળના વેદે ગણ્યા એટલા છે. નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત બીજી રીતે પણ 'નાટ્યદર્પણ'ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમાં રામચન્દ્રે કલ મુંબાલિશ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અવતરણ કર્યા છે. અથવા એ નાટકોના પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો કર્યા છે. આ નાટકોમાંનાં કેટલાક તો આજે અપ્રાપ્ય છે. વિશાખદત્તનું 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' નાટક જે અત્યારે મળતુ નથી તેના સામ્યાનંધ અવતરણો 'નાટ્યદર્પણ'માં જજરાઈ રહ્યા છે અને તેથી મૌર્યકાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. રામચન્દ્રે 'નાટ્યદર્પણ'માં નાટ્યશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર અને અભિનયકલા પરના કેટલાંક મહત્વનાં અને તે કાળનાં કલમા હોતાં તો પ્રજાલિકાળજક ગણી શકાય એવા વિષયો કર્યા છે. પૂર્વકાળના સર્વ અલંકારશાસ્ત્રીઓનું - જેમાં રામચન્દ્રના ગુરુ હેમચન્દ્રનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે - એ વિધાન છે કે 'રસ' એ બ્રહ્માન્દ સમાન આનંદ આપનાર હોયો એઈએ; પણ રામચન્દ્રે 'સુખદુઃખાત્મકો રસ' એમ લાગીને રસને સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક એમ બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે કવિ અથવા અભિનેતાનું ચાતુર્ય જોવા માટે તાકે દુઃખાત્મક નાટક જોવા જાય છે. નાટકોનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો નહિ, પરંતુ જીવનમાં રહેલી કરુણતાનું પણ દર્શન કરાવવાનો છે, એમ આ ઉપરથી કહિત જાય છે. આથી ૧ વધુ તો, રામચન્દ્રે પૂર્વકાલીન નાટ્યાચાર્યોની બીજી એક માન્યતાનો સચારે વિશેષ કર્યો છે તે જોવા જેવું છે, અભિનેતા જે સવેદનો અને ભાવનાઓ પોતાના અભિનયકારો અક્ત કરે છે તે એ પોતે અનુભવતો નથી, એવી એ પ્રાચીન માન્યતા છે. રામચન્દ્ર કહે છે કે જે

૧. જુઓ 'પ્રભાવકચરિત', 'હેમાચાર્યપ્રબંધ' શ્લોક ૧૨૮-૩૭.

રામચન્દ્ર વેદબી રીતિને ચાલે છે. 'નલવિલાસ' માંની જેમની શદિ જગદીશચક્રના વેળા સત્યાગ્રહ ચિન્ન । એ શ્લોક ઉક્તિ વેદબી રીતિ પ્રત્યેના તેના પ્રગ સુચર છે. એ રીતિ તેના સર્વ નાટકોના જણાય છે.

શ્લોક પ્રગાદ સમતા માર્યે સુદમાજી ।

અર્થઘાતિહદાસ્વમોજા ક્રાન્તિચમત્કવ્ય ॥

એ વેદબી રીતિના ગુણો રામચન્દ્રની કૃતિઓના કીકકીક ખોલેલા માલુમ પડે છે. 'નલવિલાસ'માં નાટકના પ્રાગ્નરૂપ વિવિધ રસો પરમ કોટીમાં રચવાનો હતો એમને અરેપૂરવડ કર્યો છે, તે કઈ ખોટો નથી, શ્રી રામનારાયણ યાદક કહે છે તેમ, શાર્દૂલાવકીર્ણ વડે લાખા વૃત્તોની રચનામાં અને અત્યત્ર પણ ભવભૂતિની અસર આ મ્મિ પર વધાય છે, પત્તા સરલતા, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે જ."

રામચન્દ્રે પાર્મિક કરતા લૌકિક સાહિત્ય વધારે સખ્યું છે. તેને પોતાના કેહેલા નાટકમનુ વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાંથી લીધું છે. એ કાળમાં રામચન્દ્રના નાટકો ભજવાતા હતા, અને વિષયની અને ભાષાની સરલતા, રચનાની પ્રવાહિતા અને પ્રશંસાયોગ્ય રસાનિભ્યાસેવે કદાચ કીકકીક લોકપ્રિય થયા હશે. મૂળ કથાનકમાંના ચમત્કારિક પ્રસંગો લેખકે 'નલવિલાસ'માં પુક્તિપુરઃસર જતા કર્યા છે એ અતાવે છે કે એ નાટક ભજમવા માટે સખાયુ તોયે 'એકેએક રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના જાણકાર- 'ત્રૈવિધવેદો' હોવા છતા કવિત્વ માટે સ્પૃહા પરાવે છે એમ 'નાટ્યદર્પણ'ના આરંભમાંજ તેમણે જણાવ્યું છે --

પ્રાણા કવિત્વે વિદ્યાના લાભર્ણમિવ યોષિતામ ।
ત્રૈવિધવેદનોઢવ્યસે તત્તો નિત્ય કૃતમ્મુદા ॥

'નાટ્યદર્પણ'માં પોતાના અગિયાર નાટકો સુદ્ધા તુમાળીસ નાટકોમાંથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે એ તેમનું બહોળું વાચન બતાવે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર એ બંનેના તેમના સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના ગ્રન્થો જ બતાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહિ, પરન્તુ તેમના સમકાલીનોમાં રામચન્દ્રની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે. ગુજરાતમાં લગભગ બાવીસ સંસ્કૃત નાટકો જાણ્યા છે તે પૈકી અર્ધા એકલા રામચન્દ્રના જ છે. ગુજરાતના અને ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામચન્દ્રે આપેલો ફાળો જેટલો વિવિધ છે તેટલો સમીન પણ છે.

રામચન્દ્રના ગ્રન્થો પૈકી 'નાટ્યદર્પણ', 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર', 'નોર્વર્ચમાંમખ્યાપ્રગ', 'કોમુદીમિત્રાણ્દ', અને 'નલવિલાસ' પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'નું ૧૮૧૩ની સાલમાં ઈટાલિયન ભાષાન્તર થયેલું છે.

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ કરવાની શક્તિ પણ તેમની વિદ્વતા જેટલી જ કમરે હતી.

૧. 'જન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, ભાગ ૨માં 'નલવિલાસ નાટક' વિશે શ્રી રામનારાયણ પંડ્યાના લેખ

માયીન કવિઓને અત્યંત પ્રિય એવા શ્રીધ્રકવિત્વમાં પણ તેઓ નિખળાત હતા,

તેમના શ્રીધ્રકવિત્વથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમલ્લ'નું બિરુદ આપ્યું હતું. બીજાં વિધે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' કાર જણાવે છે કે એક વાર શ્રીધ્રઋતુમાં સિદ્ધરાજ પોતાના પટાવતો સાથે કીડોઘાતમાં જતો હતો, તે વખતે રામચન્દ્ર સામે મળ્યા, આથી સિદ્ધરાજે કવિને પૂછ્યું. 'કય સ્ત્રીએ દિવસા મુકતરા' (શ્રીધ્ર ઋતુમાં દિવસ લાંબા કેમ છે ?) તે જ વખતે કવિએ જવાબ આપ્યો કે --

દેવ શ્રી મિરિદુર્ગને ભવતો વિગ્નેત્રયાત્રાંસયે

ધાવદ્વીસ્તુરશ્નિદુસ્સુરક્ષુણ્ણમ્પામણ્ણલાત્ ।

યાતોદ્ધૃતરજાંગિલત્પુર્સરિત્સઙ્ગાતપદ્મકચ્ચલી-

દુત્તોચુન્દનચન્નુસ રવિહયાસ્તેનૈવ વૃદ્ધ દિનમ્ ॥

"હું મિરિદુર્ગને જીતનારા દેવ, આપની દિગ્વિજયયાત્રાના મહોત્સવમાં દોડતા ધોડાઓની કઠોર ખરીઓ વડે જમીન ખોદાઈ જવાથી પવન સાથે જે રજ ઊંચે ચઢી તે તે આકાશગંગામાં મળી જવાને કારણે જે કાદવ પેદા થયો છે તેમાં ઊગેલી ધરો ચરતા સૂર્યના અગ્નિ ધીમેથી ચાલે છે, તેને કારણે લાંબો થયો છે ।"

આજ પ્રસંગ રત્નમન્દિરગણીકૃત 'ઉપદેશતરંગિણી'માં પણ મળે છે, કવિના આ ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમલ્લ'ની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ તેમાં છે. બીજે એક સ્થળે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' કાર લખે છે કે એક વાર કાશીનિવાસી વિશ્વેશ્વર પંડિત કુમારપાલની સભામાં આવ્યા ત્યાં હેમચન્દ્રાર્યને બેઠેલા જોઈ તેમણે એક શ્લોકાર્થ કહ્યો :

વાનુ યો હેમગોપાલ કમ્બલ દળમુદ્ધહન ।

"દેહ અને કબલ ધારણ કરનાર હેમગોપાલ તમારું રક્ષણ કરો."

તુરંત જ રામચંદ્રે શ્લોકનું બીજું ચરણ રચ્યું -

યદ્દર્શનપશુધામ ચામયન જનમાંચર ।"

"કે જે યદ્દર્શન રૂપી પશુઓને જૈન ઝોરમાં ચરાવે છે."

આ ઉપરાંત પણ અન્ય કટલાક ગ્રંથોમાંથી રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિમાં મળી આવે છે. તે સર્વે રામચન્દ્રની પોતાની ન હોય તો પણ એ વિદ્વાન અને કવિ તરીકેની રામચન્દ્રની પ્રતિષ્ઠાની ચાલતી આવલી પરંપરાને પ્રકટ કરે છે એ ભુલણ ન જોઈએ.

રામચન્દ્રનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ

રામચન્દ્રનો સ્વભાવ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને માની હતો એમ તેમની કૃતિઓ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. 'નાટ્યદર્પણ'માં રસ અને અભિનય પરત્વેના નૂતન વિધાનો રામચન્દ્રની સ્વાતંત્ર્ય વિચારશક્તિ અને પરંપરાને જ પ્રમાણ નહીં માનવાની બુદ્ધિજન્ય નવસ્થિતાને આબ્હારી છે.

૧. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (જાન્યુઆરી ૧૯૮૨) ૨. અજન ૫. ૧૧૫

એમના લાગણીમાં એક સ્થળે જે અહવાવ જણાય છે તે સ્વતંત્ર અને માની સ્વાભાવિક
પરિણામ હોઈ શકે. પોતાને માટે તેમણે 'વિદ્યાત્રયીજા', 'અનુભવિકાવ્યતઃ', અને
'વિશીર્ષકાવ્યનિમીષતઃ' એવા વિશેષણો તાપરેણા છે. ઉપરાંત, અનેક સ્થળે તેમણે
આત્મપ્રશંસાની ઉક્તિઓ મૂકી છે :

કવિ કાવ્યે રામ સમયચસામકવસાત । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૨

ક્ષતે રામાન્નાન્ય કિમુત પરકોલી પદાયત્ ।

રામાન નાટ્યપ્રાણાન પદ્યરિતિ ચિત્કો મનયિ મે ॥ - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૩

સાહિત્યોપનિર્વાહિદ સ તુ યમ રામસ્ય વાચા ધર । - 'સત્યદરશન' : શ્લોક ૩

પ્રચન્ધા હૃક્ષત્ પ્રાચા રીયમાનચ્ચા ક્રમાત્ ।

કૃતિસ્તુ રામચન્દ્રસ્ય સર્વો મ્યાદુ પૂર પૂર । - 'કૌમુદીમિત્રાણી' : શ્લોક ૮

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એ કવિ રામચન્દ્રનું વિશિષ્ટ અને કદાચ અપ્રતિમ લક્ષણ છે. અમાની લગામ
બાવનાઓ આજે પણ જાણે કે અત્યંત આધુનિક લાગે છે. પોતાની રચનામાં પણ અને તેટલી
સ્વતંત્રતા અને મોહિકતા આજના તેણે ખુબ પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્યચોરી કાનાઓ અને
પારેણા વિચારો ઉછાંચા લેનારાઓ સામે તેણે રમતોવખત જિભરો ફાલ્યો છે.^૧ જીવનમાં
પણ કવિ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા હોી એમ શ્રીપાલેની 'અલ્પરિચયસંગ્રહપ્રમથનિ'વાળા પત્રમાં
(જે વિષે આજણ લખવામાં આવેલો) પરથી જણાઈ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમથી જિભરાવી તેમની
કેટલીક મુક્તિઓના નમુના શ્રેઈએ-

ચાતન્ય યદિ ત્રીવિતાવધિ મુખા અર્ધુપેષા કેમલમ । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૨-૨

ન સ્મતન્તો તથા યૌતિ પરત્વસ્ય દીક્ષિત । - 'નલવિલાસ' : શ્લોક ૬-૨

સજાતગણના સમા પરમત સ્મતન્તો મથ । - 'નલવિલાસ' : અંતર્યામ

પ્રાચ્ય ચ્યાતન્ત્રાલ્પમીમનુષણ મુદ આજ્ઞાતી મીમસત । - 'નિર્ભયભીમવ્યાપાર' : અંતર્યામ

'જિનસ્તવપોષશિકા'ના આરંભમાં મહંતુને ચ્યાતન્ત્રજીવનવિજય રામચન્દ્ર નમસ્કાર કરે છે

અને 'જિનસ્તોત્ર'ના અંતમાં કરે છે કે -

ચ્યતન્તો વય મુચારો મારગચોડપિ જમીને ।

મા મ્ય મ્ય પરાચત વિલોકિષ્યાપિ તાયજા ॥

'સત્યદરશન'ની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર લખિત રીતે પોતાના આનંદના સાધના એક
શ્લોકમાં વર્ણવે છે, તે ઉપરથી તેમના મુક્ત માનસનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે-

મુક્ત્યો રામચન્દ્રસ્ય વસન્ત લલ્લમાલય ।

ચ્યાતન્ત્રમિષ્ટયાગચ પલ્લવે દ્યવકુલજા ॥

૧. વચ્ચેપરચોગપરચમુદાતકેલ વિદ્યમ્બકલમી નુનલિ રામ જોતિ । ચિત્તવિલાસમુદાતકાચાલક
કલ્પ ન રેદ મુક્તી કિલ મલ્લમલ્લ । - 'નલવિલાસ' । પરતાવેષા ૨. કુબો પદા નીચ ૩. કુબો
'નાટ્યપ્રાણવિનુર્વિ'ના અર્થે, વચ્ચેપરચોગચાલક ૪. તથા અર્ધપિત્ત વચ્ચેપરચ એ અર્થમાં. 'કૌમુદીમિત્રાણી'ની
પ્રસ્તાવનામાં એમના ન પહેલા શ્લોકની પુનઃલિલ તથા 'જિનસ્તોત્ર'ના ચિત્તવિલાસના સાથે સાથે 'વચ્ચેપરચ
કલ્પ'પણ । તિત્તારિ

રામચન્દ્રનો નેત્રનાશ

રામચન્દ્રની જન્મણી આખ ગયેલી હતી એમ પ્રબન્ધ ઉપરથી જણાય છે. પ્રબન્ધકારો એના ચમત્કારિક કારણો આપે છે. 'પ્રભાવકચરિત' લખે છે કે, હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્યારે સિદ્ધરાજ તાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેમને જિનશાસનમાં 'એકદષ્ટિ' બનવાની સુચના કરી હતી, આથી તેમની જન્મણી આખ તત્કાળ નાશ પામી હતી. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' કાર જણાવે છે કે, શ્રીપાલ કવિએ રચેલી 'સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ' પત્થર ઉપર કોતરવામાં આવી ત્યારે તેનું અવલોકન કરવા માટે સર્વે વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. 'એ સર્વ વિદ્વાનો પ્રશસ્તિકાવ્યને સંમતિ આપે તો તમારે એ પર કંઈ ટીકા કરવી નહીં,' એવી સુચના સાથે હેમચન્દ્રે રામચન્દ્રને તે જોવા મોકલ્યા. પ્રશસ્તિમાં રાજાની મમતા હોવાથી તથા શ્રીપાલ કવિના સૌ પ્રત્યેના સૌજન્યને કારણે સર્વ વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા કે સર્વ શ્લોકો બરાબર છે અને તેમાંય કોશનાપિ યુત્તં દલ્લેરુપચિત્તં એ શ્લોક સુંદર છે. સિદ્ધરાજે રામચન્દ્રને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, 'એ જરા વિચાર કરવા જેવું છે,' અને કોશનાપિ વાળા કાવ્યમાં ચાકરણ સંબંધી બે દોષો બતાવ્યા. આ વખતે સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી (સિદ્ધરાજસ્ય મજ્જાતદ્વિદોષેણ) પાછા વળતાં ઉપાશ્રયમાં પેસતાં રામચન્દ્રની એક આંખ ફૂટી ગઈ.

આ વાર્તાઓ સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકતોને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં મૂકવાના પ્રબન્ધકારોના શોખને આભારી હોય એમ જણાય છે. રામચન્દ્રની એક આંખ જન્મથી અથવા નાનપણમાં જ દૈવવશાત્ ગયેલી હશે એમ 'જ્યોતિરેકદ્વાત્રિશિકા'ના અંતમાં તેમના જ એક શ્લોક ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે -

જગતિ પૂર્વવિગેર્વિનિર્યામજ્ઞ વિધિનતાન્ય-ગલત્તનુતાડકલિકમ્ ।

ચક્તમેવ વિલુપ્યતિ યા ક્ષણાદમિનવ શિવસૃષ્ટિકર સતામ્ ॥

બીજા કેટલાક સ્તોત્રોમાં પણ રામચન્દ્રે દેશિદાન માટે પ્રાર્થના કરી છે.^૧

રામચન્દ્રનું મરણ

રાજા કુમારપાળના મરણ પછી ગાદીએ આવનાર તેના ભત્રીજા અજયપાલે જૈનોનું દમન આરંભ્યું, અને પોતાના પુરોગામી રાજાઓએ બંધાવેલા અનેક જૈન પ્રસાદોને તોડી નખાવ્યા. અગાઉના દેષને કારણે રામચન્દ્રનું પણ તેણે મરણ નીપજાવ્યું.

આ વિષે જુદા જુદા સ્ત્રોતોમાં નજીવા ફેરફાર સાથે એકસરખી જ હકીકત મળે છે.

રાજકોશખરસુરિ 'પ્રબન્ધકોશ' માં આ દેષનું કારણ અને પરિણામ વર્ણવતાં લખે છે કે, રાજા કુમારપાળ અને હેમચન્દ્ર વૃદ્ધ થયા તે વખતે હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાં બે ભાગ પડી ગયા હતા એક તરફ રામચન્દ્ર, ગુણચન્દ્ર વગેરે શિષ્યો અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર. બાલચન્દ્રને

૧. 'પ્રભાવકચરિત' - 'હેમાચાર્ય પ્રબન્ધ', શ્લોક ૧૩૦-૧૪૦. ૨. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા ગૃ સભાની આવૃત્તિ) પૃ. ૧૦૧-૨-૩. ૩. નમે નિષેધિ નિશિતમિત્તામિરામ-વંદ્યદત્તમહમ મધિ દેહિ દુષ્ટિમ્ ।

- 'નમિસ્તવ' : અતભાગ.

- 'પીતશિકા' : અતભાગ.

અજયપાલ સાથે મિત્રતા હતી. એક વાર રાત્રે મત્રી આગાહ કરેને હેમચન્દ્ર કહ્યું, 'કુમારપાલ પછી ગાદી કોને મળવી જોઈએ એ વિષે મેનજી સાચાંતી હતી. તેમજ્યેને કહ્યું - 'તારા તો પ્રતાપમલ્લને મળવી જોઈએ. અજયપાલ તમારા ભાવેલા પર્વનો નાશ કરશે.' આગળે કહ્યું : 'ગમે તેવો તોપણ પોતાનો હોય તે જ સારો.' આજયન્દ્ર આ સંબંધુ અને અજયપાલને કહ્યું. આથી અજયપાલને રામચન્દ્ર, વગેરે ઉપર દ્વેષ થયો. હેમચન્દ્રના અવસાને પછી ભાષીક દિવસે અજયપાલના વિષપ્રયોગથી કુમારપાલનું અવસાન થયું. હેમચન્દ્ર પ્રાચીન તંત્રને બચાવે અજયપાલ તપાવેલા લોહાના આસન પર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નોંધવડ્યું. આથી જ હકીકત મેરુનુંગના 'પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિ'માં 'જયસિદ્ધસુરિના 'કુમારપાલ ચલિત'માં તથા જિનમડનગણીના 'કુમારપાલપ્રબન્ધ' માં મળે છે.

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' ના એક પ્રબન્ધમાં રામચન્દ્રના મરણ સૂત્રોની એવી કહીએ જણાવેલી છે કે, 'હેમસુરિના શિષ્યો રામચન્દ્ર અને બાલચન્દ્ર હતા, એમને સુશિષ્ય જાણેને રામચન્દ્રને વિશેષ વિદ્યા આપી, માન આપ્યું. આથી રિસાઈને બાલચન્દ્ર આની નીકળ્યા. અજયપાલની સાથે તેને મિત્રતા થઈ પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ અજયપાલે રામચન્દ્રને કહ્યું, 'હેમચન્દ્રસુરિની સર્વ વિદ્યા મારા મિત્ર બાલચન્દ્રને આપ.' રામચન્દ્રે કહ્યું 'તુમની વિદ્યા કુપાત્રને અપાતી નથી.' રાજાએ કહ્યું, 'તો અગિન....' જાણ કરેલીને તેના ઉપર (તપાવેલા પતરા ઉપર ?) બેસતા તેમણે દીપકપચચતી (જેટલે પાવસો દુહો ?) બનાવી.'''

આ સર્વે ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસપણે કહી શકાય છે કે, હેમચન્દ્રના શિષ્યવંશમાંથી બાલચન્દ્ર જુદા પડ્યા હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને રામચન્દ્રનો મૃત્યુના પણ તે કારણભૂત હશે.

અજયપાલના જૈનમંત્રી યશપાલ ('મોહરશજપરાજય' ના કતી) તથા આગાહ વગેરે શેઠિયાઓએ રામચન્દ્રસુરિનું આવી રીતે મૃત્યુ થતું એટકાવવાના ઘણા પ્રયાસો કર્યા હતા, પણ એમના એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા."

૧. 'પ્રબન્ધકોશ' (શિષી જૈન ગ્રન્થમાલાની આવૃત્તિ), પૃ. ૮૬. ૨. 'પ્રબન્ધ-ચિન્તામણિ' (દ્રમ્યુત્તમણી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૪૫) લખે છે કે ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નોંધાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેઓ નીચેના દુહો બોલી જામ કરી મરણ પામ્યા હતા.

મહાભૌદ્ધ સત્તાચરહ જિણ મિતિ દિક્કા પાય. ।

તમુ આધુમણ ટિળેસગહ હોડન હોદિ વિગય. ॥

(આ સચરાચર પુણીના પાથે જેમણે પને મુક્યો છે એવા દિનેચર સુવર્ણો નક્કર થાય તે જણાવે એમ તે લાખે કાળે પણ થયા કરે છે.) 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' ના એક પ્રબન્ધમાં (પૃ. ૮૬) હેમચન્દ્રના અવસાન પછી શ્રીસંધનો શોક ચમાવતા રામચન્દ્રના મુખમાં આ દુહો મુકવામાં આવ્યો છે.

૩. આ સ્થળે મુળ પ્રતમાંથી કેટલોક ભાગ ચૂકેલા હોઈ થાક્યું તુરે છે. ૪. 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' (શિષી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૮૯. ૫. રામચન્દ્ર વિષેના આ લખાણમાં તેપના અપ્રતિહ ગ્રન્થમાંથી જે અપ્રત્યક્ષ વગેરે લેવાયા છે તે ૫. બાલચન્દ્ર આપીએ લખેલ 'નલવિલાસ' ના નાહકની સંલેખ પ્રકાશનમાં ઉલ્લેખ કરેલા છે, એ હકીકતની અહીં સામાર નોંધ લઈ છે.

૨. ગુણચન્દ્ર

રામચન્દ્રના ગુરુભાઈ અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રકારે સહાય કરનાર ગુણચન્દ્ર વિશે લગભગ કંઈ જ જાણવામાં આવતું નથી. પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી માત્ર અનુમાનો ખેંચવાના જ રહે છે. ગુણચન્દ્રનો એકે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ અત્યારસુધીમાં જાણવામાં આવેલો નથી. રામચન્દ્રને 'નાટ્યદર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ પ્રમાણશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખવામાં ગુણચન્દ્રે સહાય કરી હતી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બન્ને ગ્રન્થો પરની વૃત્તિઓ પણ તેમણે સાથે જ લખેલી છે.

રામચંદ્ર અને ગુણચન્દ્રના સ્વભાવમાં અમુક તફાવત હતો, એમ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ છીએ. બન્ને પ્રખર વિદ્વાનો તો હતા જ, પરંતુ રામચન્દ્રના અગિયાર નાટકો, તેમાંનું હળવું, લોકબોધ્ય વસ્તુ, વારંવાર તેમાં જણાતા રમૂજ ટીંબટપ્પા અને હાસ્યજનક પ્રસંગો, સામાજિક અને સાંસારિક ચિત્રો, મધુર વિશદ અને આનંદજનક સૂક્તિઓ, ઉદામ સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમ એ બધું બતાવે છે કે રામચન્દ્રની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી, એમનું માનસિક પ્રકાર ગંભીરતાપરાયણ નહીં- બહેકે ઉલ્લાસમય હતું. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુઓમાં પણ જીડો રસ લઈ તેમાંનું સૌન્દર્ય પીછાણવાની ઉચ્ચ સાહિત્યકારોમાં સાધારણ એવી એ શક્તિ તે તેમના માનસમાં સખર ભરેલી હતી. બીજી બાજુ, ગુણચન્દ્ર વિશે એમ કહી શકાય કે તેઓ વિદ્વાન હતા, સર્જક અને સાહિત્યકાર નહોતા, રામચંદ્ર જ્યારે નાટકો, સુભાષિત કોશો કે એવું હળવું સાહિત્ય લખે છે ત્યારે તેઓ તેમની સાથે જોડાતા નથી, પરંતુ 'નાટ્યદર્પણ' કે 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ' જેવા ગંભીર અને વિદ્વાતાપૂર્ણ ગ્રન્થો તૈયાર કરવામાં બન્ને સાથે કાર્ય કરે છે, એ સૂચક છે.

જેસલમેર ભટ્ટરમાંની 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ' ની તાડપત્ર પરની પ્રત સ- ૧૨૦૨ માં લખાયેલી, એવી એ ગ્રન્થ ને પહેલાં લખાયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે.^૧

'શતાર્થકાવ્ય' ના કર્તા સોમપ્રભસુરિએ સં. ૧૨૪૧ માં પાટણમાં, હેમચન્દ્રે કુમારપાળને ફેલા ઉપદેશના વિષય પર 'કુમારપાળપ્રતિબોધ' એ વિશાળ ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો. હેમચન્દ્રના પણ શિષ્યો ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રમુનિ અને વર્ષમાનગણિએ તે ગ્રન્થ સાદ્યત તાત્પર્યમાં લખી, એવો ઉલ્લેખ તેની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.^૨

૩. મહેન્દ્રસુરિ

હેમચન્દ્રે સંસ્કૃત ભાષાને ચાર કોશની ભેટ પરી છે- શબ્દોના પર્યાયો દર્શાવતો 'અભિપ્રાનચિન્તામણિ', પનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વેદકના શબ્દોને લગતો 'નિષેટકોશ', દેશ્ય શબ્દોનો કોશ 'દેશ્યોત્પત્તિમાલા' અને એક જ શબ્દોના નાનાવિષય અર્થો બતાવતો 'અનેકાર્થસંગ્રહ'. આ પૈકી પહેલા બે કોશ ઉપર અનુક્રમે દશ હજાર અને પણ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકાઓ લખ્યાં લખેલી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે 'અભિપ્રાનચિન્તામણિ' પરની ટીકા એ તેમચન્દ્રની હતીની કૃતિ હશે, કમકે 'યોગશાસ્ત્ર' અને 'ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' વિષેના ઉલ્લેખો આપણને

૧. જેસલમેર ભટ્ટરની મુદ્રિત (ગા.ઓ.સી.) પૃ. ૧૧૨. જ્યાં 'કુમારપાળપ્રતિબોધ' (ગા.ઓ.સી.) પૃ. ૪૭૬

તેમાંથી સાધે છે. 'અનેકાર્થસંગ્રહ' પર ટીકા લખવાની પણ લેખચન્દ્રની યોજના હતી. જોકે, પરંતુ એ વિચાર અમલમાં આવી શકે તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું, આથી તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસુરિએ, ગુરુએ પોતાના જીવનકાળમાં જે કંઈ કહેલું તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ દ્વિપદ 'અનેકાર્થકરવાકરકોમુદી' એ ટીકા પોતાના ગુરુના નામથી જ લખી છે. લેખચન્દ્રનાવેનાં સ્વર્ગવાસ સ. ૧૨૨૯ માં થયો, તે પછી ટૂંક સમયમાં તે લખાઈ ગયે એમ કહેવામાં આવે છે. મહેન્દ્રસુરિની આ સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ જણાવામાં નથી.

૪. વર્ધમાનગણી

કુમારપાણે બધાવેલા 'કુમારવિદ્યાર' ની પ્રગતિરૂપ 'કુમારવિદ્યારપ્રગતિ' ગ્રન્થ પર વ્યાખ્યા લખીને વર્ધમાનગણીએ એ કાવ્યના ૧૧૬ અર્થ કરી બતાવ્યા હતા એ વ્યાખ્યાનને અંતે તેમણે લખ્યું છે કે અગાઉ આ કાવ્યના ૧૭ અર્થ કરવામાં આવેલા છે, પરંતુ મ કુતુહાલથી તેના ૧૧૬ અર્થ ક્યાં છે. આ વસ્તુ વર્ધમાનગણીના અદ્યપુત પાંડિત્ય પર પ્રકાશ પાડે છે.

૫. દેવચન્દ્ર

લેખચન્દ્રના ગુરુનું નામ પણ દેવચન્દ્ર છે, તથા 'જેનગ્રન્થાવલિ' માં આ દેવચન્દ્રને લેખચન્દ્રના ગુરુ લખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી. લેખચન્દ્રના એક શિષ્યનું નામ પણ દેવચન્દ્ર હતું. તેમણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામનું નાટક લખેલું છે અને તેની તુલસીલિખિત પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે. આ નાટકની રચનામાં એક શેષભાઈને સલાય કરી હતી, એમ તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.

પરંતુ આ શેષભાઈને કોણ તે જણી શકાતું નથી. 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' ની નામિકા તરીકે ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરીને કહેવામાં આવી છે, પરંતુ કુમારપાણે લખાઈલેલના રાજા અશ્વોરાજને હરાવ્યો તે પરત્વે કુમારપાણના લીરવને વર્ણવતું આ પ્રસંગભર નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાણની ખાસ આજ્ઞાથી લખાયું હોય એ પણ સમ્ભવિત છે. કેમકે કુમારવિદ્યાનંદા શ્રી અજિતનાથદેવના વસન્તીત્સવ પ્રસંગે કુમારપાણની સમ્માના પરિતાપ એકે ખજાનવાને

૧. જુના લખ્ત ત્રાયપતોની શીખમાં તે પિત્રોનનો અરોપાલ ન ૧ સંગ ૧૮૮૨-૮૩, પૃ. ૧૩૩ ઉપર ગુજરાતી પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પ્રગતિ. ૨. સ્થાનિક તર્ક પર પાઠાભા પુ. મુનિશી મુલ્યવિજયજ્ઞાન આ નામવાળી અત્યંત મુશ્કેલ અક્ષરોએ લખાયેલી એક તુલસી પ્રત અને બેનપાલી હાલે થી ગુજરાતમાં નવાબ 'જેનગ્રન્થાવલિ'ના સંગ્રહમાં માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. (પાટકમાં લેખચન્દ્રના એક પ્રસંગે પાઠાભા પદોર્ગનામાં ઉપલોક્ત સુધ્ધાશરી પ્રત મુકવામાં આવી હતી, તે પ્રકારે જોનાર લેખચન્દ્રના આલેખા રહે.) તેમાં કતો જણાવે છે. શ્રીદેવચન્દ્રસુરિશિષ્યણ લેખચન્દ્રનાના કુમારવિદ્યાનંદાની નામકોમુદિન પુસ્તક લખી કૃતકોળે સંતુલન વાદ્યોત્તર ગાત્રજ્ઞાન થયે. ।

૩. ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણને અંતે

શિષ્યાચાર્યનિઘનચન્દ્રાદ્યાર્ગિ નરિયચન્દ્રા મુશ્કેલ અક્ષરોએ લખાયેલ આ નામવાળામાં ।

વચ્ચે આ લખિયુકાળના સંગન શ્રીદેવચન્દ્રના મા

શિષિયણ અગત્યે ગિરજાજ્ઞાન મહાદેવજીનામાં ।

'ચન્દ્રમેર' ખજારની મુદ્રિ (મા કોટ લી.) ૫૨૬

તે રચાયું છે, એમ સૂત્રપાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. 'અર્ણોરાજ સાથેનો કુમારપાળનો વિગ્રહ અનેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો, પરંતુ કુમારપાળનો સંપૂર્ણ વિજય સં. ૧૨૦૭ માં અથવા તેથી થોડોક સમય અગાઉ એમ થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કેમકે ચીતોડમાં કુમારપાળના સં. ૧૨૦૭ ના શિલાલેખમાં એમ જણાવેલું છે કે શાકંભરીના રાજાનો પરાજય કરીને તથા શાલીપુર નામના ગામમાં પોતાના લશ્કરને રાખીને ચીતોડની શોભા જોવા માટે રાજા ત્યાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી એ નક્કી થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' સં. ૧૨૦૭ માં અગર તે પછી ટૂંક સમયમાં રચાયું હશે.

આ ઉપરાંત, દેવચન્દ્રની 'માનમુદ્રાભંજન' નામની બીજી એક રચના હતી એમ અન્ય સ્ત્રોતોએ મળતા ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે, પરંતુ એ કૃતિનો હાલમાં પત્તો લાગતો નથી.

૬. ઉદયચન્દ્ર

ઉદયચન્દ્રે લખેલો એક પણ ગ્રંથ હજી સુધી બહાર આવેલો નથી. પરંતુ તેમના ઉપદેશથી એક કરતાં વધુ ગ્રંથો લખાયાની હકીકત મળે છે. તેઓ એક સારા વિદ્વાન હતા. 'પ્રબંધચિન્તામણિ'માં કુમારપાલપ્રબંધાન્તર્ગત ઉદયચન્દ્રપ્રબંધમાં જણાવેલું છે કે, એક વાર કુમારપાળ સમક્ષ પં. ઉદયચન્દ્ર ગુરુ હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' વાંચતા હતા. તેમાં પંદર કર્મોદાનની વ્યાખ્યામાં દત્તકેશનચાસ્થિત્વગરોમ્ણાં ગ્રહણમાકરે શ્લોક આવ્યો, તેમાં હેમાચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને રોમ્ણાં ને રોમ્ણાં એ પ્રમાણે ઉદયચન્દ્રે વારંવાર વાંચ્યું, હેમચન્દ્રે એમ કંરવાનું કારણ પૂછતાં ઉદયચન્દ્રે પ્રાણીઓનાં અંગો, વાજિત્રો, વિગેરે માટે દંદસમાસમાં એકવચન સિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું, એટલે હેમાચાર્યે, રાજાએ તેમજ બીજાઓએ તેમની પ્રશંસા કરી.

ઉદયચન્દ્રના ઉપદેશથી દેવેન્દ્રે 'સિદ્ધહેમબૃહદ્વૃત્તિ' ઉપર 'કૃતિચિદુર્ગપદ્યવ્યાખ્યા' નામની ટીકા તથા 'ઉપમિતિપ્રપંચાકથાસારોદ્ધાર,' એ ગ્રંથો લખ્યા હતા, તથા ચંદ્રગચ્છના દેવેન્દ્રસુરિના શિષ્ય કનકપ્રભે 'હેમન્યાસસાર'નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. 'હેમબૃહદ્વૃત્તિ' પર વ્યાખ્યા લખનાર

૧. કુમારવિહાર મુલનાયકપાર્થજિનવામપારર્થાસ્થિતશ્રીમદ્વિજિતનાયકદેવાય વસન્તોત્સવે કુમારપાલપરિચ્ચત-
પરોત્પાયાય પ્રણયમ્ । - એજન ૨. 'જન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૨૮૦. ૩. 'પ્રબંધચિન્તામણિ'
(હા. ગુ. સંભાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૪૭ ૪. આ ટીકાની સં. ૧૨૭૧ માં લખાયેલી જેસલમેરના 'બૃહદ્જ્ઞાનકોશ'ની
પ્રતિમાથી ડૉ. જુહારે હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષેના પોતાના નિબંધમાં ઉતારેલું મંગલાધરણ-

॥ઝાઈ ॥ પ્રગમ્ય કેવલાલોકાવતારાકિત્તજગત્વયમ્ । જિનેશ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસને ॥

અર્થચિદાવિદાં વન્તોદયચન્દ્રાપદવત્ । ન્યાસન કૃતિચિદુર્ગપદ્યવ્યાખ્યાચિત્રીયત્ ॥ જુઓ, 'લાઈડ
ઓફ હેમચન્દ્રાચાર્ય' (સીધી જન ગ્રંથમાલા), પૃ. ૮૧.

૫. જુઓ, 'પાટણ ભડારનાં પુસ્તકાંની વર્ણનાત્મક સૂચિ' (ગા.ઓ.સી.), ભાગ ૧, પૃ. ૫૧

૬. મૂળાન્તમૌલિભાગવતમાસાલાલિતશાસન । ઈર્શનપદ્ધર્કનિસન્દ્રા હેમચન્દ્રમુનીશઃ ॥

તપમુદયચન્દ્રાદિતિ શિષ્ય સંખ્યાવાત વય । યાવન્ત્રીયમમૃદ્ વય વ્યાખ્યા જ્ઞાનામૃતપ્રપા ॥
નત્યાવદશાત્ દેવેન્દ્રસુરિશિષ્યત્વા વ્યપાત્ । ન્યાસસારમુદ્ધાર મનીષી કનકપ્રભા ॥

: 'હેમશબ્દાનુશાસન બૃ.ન્યા.' પ્રાન્તે ('નલવિલાસ' = પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૪)

દેવેન્દ્રને શ્રી બુલકરે ઉદયચંદ્રના શિષ્ય માન્યા છે.

૭. યશશ્વન્દ

યશશ્વન્દનો લખેલો કોઈ પણ ગ્રન્થ હજી સુધી મળેલો નથી. પણ પ્રબન્ધોમાં તેમના વિષેના ઉલ્લેખો અનેકવાર આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ યજ્ઞ સંપત્ત હેમચન્દ્રનુરિની સાથે રહેતા હતા. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' માં શ્રે સ્થળે યશશ્વન્દગણી વિષેના ઉલ્લેખ મળે છે એક સ્થળે જણાવેલું છે કે, એકવાર દેવપૂજનના સમયે હેમચન્દ્ર કુમારપાલના મહેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે યશશ્વન્દ તેમની સાથે હતા. બીજે સ્થળે એમ જણાવેલું છે કે આખરે મળેલાં બહુચંદ્રમાં પોતાના પિતાના કલ્યાણાર્થે શકુનિકાવિહાર બંધાવ્યો હતો, તેની ઉપર પાછા ચલાવવાનો ચિત્તન પ્રસંગે નૃત્ય કરતા મિથ્યાત્વીઓની દેવીના દોષમાં આવી જવાને કારણે મળેલા આખરે નિયતિએ પહોંચી ગયા હતા, તેનું નિવારણ કરવા માટે હેમચન્દ્ર તથા યશશ્વન્દ પાટણથી બહુચ આપ્યા હતા અને દોષનું નિવારણ કરી પાછા પાટણ ગયા હતા. આ ઉપરાંત પ્રભાચન્દ્રસંનિતા 'પ્રભાવકચરિત'માં તથા જિનમંડનગણીકૃત 'કુમારપાલપ્રબંધ'માં પણ યશશ્વન્દનો નામોલ્લેખ મળે છે.

૮. બાલચન્દ્ર

બાલચન્દ્રના ગુરુદ્રોહ વિષે તથા તેના પરિણામરૂપે નીપજલા રામચન્દ્રના આકાળ મૃત્યુ વિષે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ વિષયમાં વધુ લખતા 'પ્રબંધકાશ'કાર જણાવે છે કે, રામચન્દ્રના અવસાન પછી, 'આ તો પોતાના યોગની જ સત્યા કરાવનાર છે' એમ કહીને બ્રાહ્મણોએ બાલચન્દ્રને રાજા અજયપાલના મનથી ઉતારી નાખ્યા હતા. આથી લગ્નજા પામી બાલચન્દ્ર માળવા તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાંજ તેમનું અવસાન થયું હતું.

'સ્નાતસ્વા' નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ બાલચન્દ્ર રચી હોવાનું કહેવાય છે.

૧. 'લાઈઠ બોલ હેમચન્દ્ર' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા) પૃ. ૮૧ ૨. 'મુદિતકમુદગ્ધનપાકરણ' ના કાર્તી કાવ્યક યશશ્વન્દને શ્રી કનેપાલાલ મુનશીએ (જુઓ 'બુજવાલ ચેન્દ્ર હંદસ વિટરેચર' પૃ. ૧૭૦) તથા શ્રી રામલાલ નાદીએ (જુઓ 'બુદ્ધિમકાશ', જન્યુઆરી ૧૯૩૦) માં લેખ 'પાટણના ગ્રન્થકારો' રામચન્દ્રનો શિષ્ય માન્યો છે તે વાસ્તવિક નથી. ૩. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા. રા. સંપત્તી સંસ્કૃતિ), પૃ. ૧૩૩ ૪. લેખન, પૃ. ૧૪૩-૧૪૪ ૫. 'પ્રભાવકચરિત' 'હેમાચાર્યપ્રબંધ', સ્લોક ૭૩૭ ૬. 'કુમારપાલપ્રબંધ', પૃ. ૧૪૮ ૭. 'પ્રબન્ધકાશ' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૮૮

• विषयानुक्रमः •

	पृ.
द्रव्यालङ्कारः (मूलमात्रप्रकाशत्रयात्मकः)	१-२४
प्रथमो जीवप्रकाशः	१-
द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः	
तृतीयोऽकम्पप्रकाशः	
स्वोपतटीकासहिते द्रव्यालङ्कारे द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः	१-१३२
पुद्गलस्वरूपवर्णनम्	२-८
परिणामस्वरूपवर्णनम्	८-१२
परिणामवैचित्र्यवर्णनम्	१२-१४
पुद्गललक्षणव्यापित्वसाधनम्	१४-१६
बौद्धमतखण्डनम्	१७-१८
पुद्गलभेदवर्णनम्	१८-१९
परमाणोः स्कन्धस्य च स्वरूपस्य वर्णनम्	१९-२३
संघातवर्णनम्	२३-२६
पुद्गलेषु जैनमतानुसारेण परिणामवादः	२६-२९
बौद्धमतखण्डनम्	२९-३३
विकल्पग्राह्यस्य अस्वलक्षणत्वपरिहारः	३३-३४
बौद्धमतखण्डनम्	३४-३७
एकान्तभिन्नावयविवादिनैयायिकमतनिरासः	३७-४३
पुद्गलभेदवर्णनम्	४३-४९
मनःस्वरूपम्	४९-५०
तमःस्वरूपम्	५०-५६
शब्दस्वरूपम्	५६-५९
शब्दोद्द्योतप्राणापानादिस्वरूपम्	५९-६२
पुद्गलस्वरूपम् अर्थग्रहणोपायवर्णनं च	६२-६५
अर्थाभावनिराकरणम्	६५-६७
बौद्धसम्मतज्ञानार्थैक्यनिराकरणम्	६७-८१

विकल्पप्रतिभासस्य अवस्तुत्वेनिराकरणम्	८१-९७
सामान्य-विशेषसाधनम्	९७-११४
सामान्य-विशेषात्मके वस्तु शब्दस्य विषय	११४-१२१
सामान्य-विशेषसाधनम्	१२१-१३२

तृतीयोऽकम्पप्रकाशः	१३३-२१५
धर्मास्तिकायनिरूपणम्	१३३-१३६
धर्माधर्मास्तिकायसाधनम्	१३६-१४५
आकाशास्तिकायसाधनम्	१४५-१६१
आकाशप्रदेशः	१६१-१६२
उत्पाद-व्यय-धौव्यसाधनम्	१६२-१९९
सदसद्रूपत्वसाधनम्	१९९-२०८
सप्तभक्तीसाधनम्	२०८-२१२
सप्तभक्तीनिरूपणमुक्तार्थसङ्ग्रहश्च	२१२-२१३
कालसाधनम्	२१४-२१६

परिशिष्टानि	२१७-२४९
प्रथमं परिशिष्टम्	
द्वितीयं परिशिष्टम्	
तृतीयं परिशिष्टम्	
चतुर्थं परिशिष्टम्	
पञ्चमं परिशिष्टम्	

शुद्धिपत्रकम्
सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचि

श्री शंखेश्वरपार्थनाथाय नमः । श्री कृष्णदेवस्वामिने नमः । श्री महावीरस्वामिने नमः ।
 श्री मद्गुणदेवेभ्यो नमः । श्री पुण्डरीकस्वामिने नमः । श्री गीतमस्वामिने नमः ।
 परमाहंतकुमारपालभूपालप्रतिबोधकाचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरीशराणां शिष्यप्रवराभ्याम्
 आचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्रसूरिभ्यां प्रणीतां

द्रव्यालङ्कारः ।

॥ प्रथमो जीवप्रकाशः ॥

अनन्तबेद्यपि ज्योतिर्यस्य संख्यातवेदिताम् ।

गमितं पञ्चभिर्द्रव्यैर्नमस्तस्मै परात्मने ॥

मृगोऽपि बन्धतां याति मृगलाञ्छनमाश्रितः ।

स्वगुरुव्रीतसूत्रस्य व्याख्यामिति वितन्वहे ॥

६. अत्रेदमाद्यवधेयम् - आचार्यप्रवरश्रीहेमचन्द्रसूरीशराणां शिष्यप्रवराभ्यामाचार्यरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां समीपतः
 गोचरादीकाशुः द्रव्यालङ्कारे नाम ग्रन्थो विरचितः । तत्र प्रकाशप्रकाशः, जीवप्रकाशः, पुटलप्रकाशः, भ्रमप्रकाशश्च ।
 सगृहीतं स्थानजलकासारहती द्वितीय-तृतीयप्रकाशेणोपलभ्यते । जैयलमेकदश आचार्यजीवप्रकाशमिति ग्रन्थप्रकाशने
 सं० १२०२ वर्षे तालपत्रोपरिलिखित एक एव आदर्शो द्रव्यालङ्कारटीकाया विहते । ३६६ श्लोकाः (४) मध्ये विहायः
 प्रकाशो वर्तते, पद्याणि ६०१५७ । ११.५२.२०८ इति पद्यसं नाम्नि । (५) मध्ये तृतीय-प्रकाशो वर्तते, पद्याणि
 ११२३ । सटीक प्रथम प्रकाशमुपलब्धं बहुनि बहुनि पद्याणि पाठ्यं बहुषु रक्ष्य मध्येषु उपलभ्यमानाः किन्तु कृताणि
 स नोपलभ्याः ।

एतत्तु अस्ति - मूलमात्रं जगन्नामरि प्रकाशानामुपलभ्यते । किन्तु तद् बहुषु स्थलेषु आदर्शमात्रं । द्रव्यालङ्कारटीकाया
 द्वितीय प्रकाशे तृतीय प्रकाशे च टीकाषु ग्रन्थकाराभ्यां प्रायः सर्वे मूलं लिखिते वर्तते । अतस्तत् सुगमम् । इयमप्रकाशान्
 तु टीकाया अवशिष्टं अतीव दुर्लभम् ।

सटीकस्य प्रकाशद्वयस्य मुद्रणं निश्चितवैषम्यः प्राप्य वृत्तान्तमभिगम्य तदा मूलमात्रस्य आदर्शद्वयोपरममनलभावं
 भ्रमदाशङ्कनं 'हाजापटेलनी पोल' मध्ये सर्वेमी उपाधये स. १५५२ वर्षे कलकत्ताजोपरिलिखित एक आदर्शो विद्यते, तु-
 ज्ञाभाषाभाषाकमुनिराजश्रीपुष्पविजयजीवहाभागेः अस्म्य एतद्वृत्तिः । तत्सं० १००० पद्यानि विहाय सहाता इतिवृत्ति
 प्रेषिता, अत्र १-२२ पद्याणि, अत्र ७ इति सहाताम्यानि कृता । अत्र आदर्शो मध्येतो वेदावधि आचार्यदे-
 विजयसुभाषमभ्रसूरिविहाद - सहाताद्वयमनिलभ्यः, अत्र पद्याणि १-२३ । अस्म्य ४ इति सहाताम्यानि । तत्र सटीकस्य
 ग्रन्थस्य मुद्रणवेलायां प्रथमे पुष्प एव निर्दिष्टम् । सगृहीतं तु. ५० श्री भद्रहविजयजीवविषयमात्राभाषायां विहायानुपलभ्यमाना-
 महापद्मविजयता शिष्यशराणां मुनिपुस्तकविजयता साकारादपि काव्यजयोपरि विवर्तित एक आदर्शो उपलभ्य, अत्र पद्याणि
 १-६२ । अस्म्य ८ इति सहाताम्यानि कृता । अस्म्य लिपिः समीचीना । अत्र पाठान्तं क्षतिविधितरिण टिप्पणमपि वर्तते,
 तानि काव्य टि० इति संकेतनं मुद्रितान्यस्माभिः । पद्यस्य विधाभि आदर्शेषु बहुलोभोद्भवः समानवाचा एव, तथापि विविध
 समीचीनतरोद्भवम् ८ आदर्शः । एतदादर्शोपानुसारं मूलभाषः संपूर्णो द्रव्यालङ्कारोऽत्र स्थलाक्षरेः मुद्रितः ।

इदं तु शेषम् - द्रव्यालङ्कारे सटीकमादौ विरच्य तदा परं ग्रन्थकाराभ्याम रदुषु स्थलेषु पदसंशोधनं विहितं
 मूलभाषं च परिचरितम् । अत्र तु पारम्परिकमूलादर्शानुसारेण पाठानां मूलं तद्वैषम्यमप्यते, परं वर्धितं टीकादौ मूलभाषानि
 ग्रन्थकाराभ्यां कृतं तेषु टिप्पणेषु पद्म० - [परिचरितं मूलम्] इति संकेतनं निर्दिष्टमस्माभिः । प्रथमप्रकाशस्य साक्षात्समाप
 संशोधनाय च तन्नापेक्षोक्तान्ति-तन्नापेक्षिद्धमेनीयवृत्ति-न्यायकुमुदचन्द्रादौ ग्रन्था अतीवोपयोगिनः । अस्माभिः
 तमपाभावादिकाण्येन तेषां सम्यग्पयोगः कर्तुं न शक्यते इति श्रुतव्यं श्रुतीनां ।

सद्गतार्थपूर्वकत्वाभिः श्रेयसावाप्तेस्तद्विपश्चनायोपक्रम्यते । स पञ्चधा । जीव-पुद्गल-धर्मा-धर्मा-ऽऽकाशकाया द्रव्याणि । गुण-पर्यायवद् द्रव्यम् । द्रव्याश्रया धर्मा गुणाः । तदन्ये पर्यायाः । धर्म-धर्मिभावस्तु स्यादभेदात् ।

आश्रवादेराद्ययोरन्तर्भावः । शुभा-ऽशुभकर्मादानहेतुराश्रवः । कात्स्न्य-देशाभ्यां तन्निरोधः संवरः । कर्मात्मनोरन्योन्याश्लेषो बन्धः । पार्थक्यापादनं निर्जरा । साता-ऽसातादिकर्महेतवः पुण्य-पापे । तदत्यन्तक्षयो मोक्षः ।

पृथिव्यादेरपि । दिशामाकाशे । कालादिपर्यायाणां सर्वेषु । नान्योन्य[म्,] स्वस्वरूपस्थितेः ।

तत्रोपयोगलक्षणा जीवाः । स साकारोऽनाकारश्च । न चायं भूतधर्मः, सत्त्व-कठिनत्वादिवत् मद्याङ्गेषु भ्रम्यादिमदशक्तिवद्वा प्रत्येकमनुपलम्भात् । अनभिष्यक्तावात्मसिद्धिः । कायाकारपरिणतेभ्यस्तेभ्यः स उत्पद्यत इति चेत्, कायपरिणामोऽपि तन्मात्रभावी न कादाचित्कः, अन्यस्त्वात्मैव स्यात् ।

अहेतुत्वे न देशादिनियमः, मृतादपि च स्यात् । शोणिताद्युपाधिः सुप्तादावप्यस्ति । न च सतस्तस्योत्पत्तिः, भूयो भूयः प्रसङ्गात् । अलब्धात्मनश्च प्रसिद्धमर्थक्रियाकारित्वं विरुध्यते । असतः शक्तिविकलस्य कथमुत्पत्तौ कर्तृत्वम् ? अन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र भूतकार्यमुपयोगः ।

कुतस्तर्हि सुप्तोस्थितस्य तदुदयः, असंवेदनेन चैतन्यस्याभावात् ? न, जाग्रदवस्थानुभूतस्य स्मरणात् । असंवेदनं तु मिद्धोपघातात् ।

* 'देवस्य वत्तण जी स दब्ब कालो तदेव वा दब्ब । न हि वल्लणाइभिय जग्गह दब्ब जभा इभिहिय । [१] इत्यादिश्रुतिपादनाद् द्रव्यस्य तथा तथा वर्तनलक्षणः कालो न द्रव्यात् पृथगिति नास्माद्य मूर्धनः । टि० ॥ २. पृथिव्यादेरपि आपयोरन्तर्भावः, दिशामाकाशेऽन्तर्भावः, कालादिपर्यायाणां सर्वेष्वन्तर्भावः । न तु एतेषां द्रव्याणामन्योन्यं परस्परान्तर्भावः सर्वेषां स्वरूपे स्थितत्वादिति तालपम् ॥ ३. (नान्योऽन्यः स्वस्वरूपः ?) ॥ ४. 'एवं तादृशिकमिमांसा नृत्तचिद्रादोऽपि निराकार्यः । तथा च द्रव्यालङ्कारकारी उपयोगवर्तनः । न चायं भूतधर्मः सत्त्व-कठिनत्वादिवत् मद्याङ्गेषु भ्रम्यादिमदशक्तिवद्वा प्रत्येकमनुपलम्भात् । अनभिष्यक्तावात्मसिद्धिः । कायाकारपरिणतेभ्यस्तेभ्यः स उत्पद्यत इति चेत्, कायपरिणामोऽपि तन्मात्रभावी न कादाचित्कः । अन्यस्त्वात्मैव स्यात् । अहेतुत्वं न देशादिनियमः । मृतादपि च स्यात् । शोणिताद्युपाधिः सुप्तादावप्यस्ति । न च सतस्तस्योत्पत्तिः, भूयो भूयः प्रसङ्गात् । अलब्धात्मनश्च प्रसिद्धमर्थक्रियाकारित्वं विरुध्यते । असतः शक्तिविकलस्य कथमुत्पत्तौ कर्तृत्वम्, अन्यस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र भूतकार्यमुपयोगः । कुतस्तर्हि सुप्तोस्थितस्य तदुदयः ? असंवेदनेन चैतन्यस्याभावात् । न, जाग्रदवस्थानुभूतस्य स्मरणात् । असंवेदनं तु मिद्धोपघातात् । कथं तर्हि कायविकृतौ चैतन्यविकृतिः ? नैकान्तः, विनादिना कर्मलक्षणपुष्टोऽपि बुद्धिबुद्धेः अधिकारि च आपानाविशेषतः प्रीत्यादिभेददर्शनात् शोकादिना बुद्धिविकृतौ कायविकारादर्शनाच्च । परिणामिनो विना च न कारोत्पत्तिः । न च भूतान्येव तथा परिणमन्ति विजातीयत्वात् । काटिन्यादेरनुपलम्भात् । अणव तन्निद्रियग्राह्यत्वात् सूक्ष्मता प्रतिपद्यन्ते तज्जान्यादि चोपलभ्यन्ते । तत्र भूतानां धर्मः फल वा उपयोः । तथा भवा(व)श्च यदपि सति तदस्य लक्षणम् । स चात्मा त्वरविदितः । भूतानां तथा भावे बहिर्मुख स्यात् । गौरोऽहमित्यादि तु नान्तर्मुख बाह्यकरणजन्यत्वात् । अन्यमुपगतानुमानशोभापत्य वात्मरित्वाभाऽपि दुर्लभः । धर्मः फलं च भूदानमुपयोगा भवेद् यदि । प्रत्येकमुपलम्भ स्यादुपादा वा विलक्षणात् ॥' इति कत्यर्थः ॥२०॥' इति श्री महर्षिण सुप्रसिद्धचित्तां स्याद्वादमन्त्रयोगम् ॥

५. तु निद्राप० ० ॥

कथं तद्वि कारयविकृतौ घेतन्यविकृतिः ? नैकान्तः, विज्ञातद्विना कश्मलवपुषोऽपि बुद्धिशुद्धेः । अविकारं च भावनाविरोधतः प्रीत्यादिभेददर्शनात्, शोकादिना बुद्धिविकृतौ कारयविकारादर्शनाच्च । परिणामिनो विना च न कार्योत्पत्तिः । न च भूतान्येव तथा परिणमन्ते, विजातीयत्वात् कारित्यादेरनुपलम्भात् । अणव एवेन्द्रियग्राह्यत्वमेषां स्थितां प्रतिपद्यन्ते न ज्ञात्यादि चोपलभ्यते । तत्र भूतानां धर्मः फलं वापयोगः । तथा भवश्च यदाक्षिपति त[द]स्य लक्षणम् ।

स चात्मा स्वमेविदितः, भूतानां तथाभाव बहिर्मुखं स्यात्, 'गोरोऽहम्' इत्यादि तु नान्तर्मुखम्, बाह्यकरणजत्वात्, प्रत्यक्षेष्वपि कारणभूतधर्मभेदेन कल्पनादर्शनम् । न च चेतना विजातीयपरिणामः, उत्पत्तिमत्त्वात् सजातीयपरिणामो वा, असत् उत्पादायोगादिति ।

अनुमेयश्च । धूमधिया बाष्पाद् भस्मनो वा प्रवृत्तस्य साध्यविप्रलम्भादनाद्याम् इति चेत्, किं किल वयं प्रति मुहं प्रमाणं प्रपन्नाः ? त्रिवेचितधूमरूपस्य च न विप्रलम्भोऽस्ति । देश-कालाद्यपेक्षया च गमकत्वे तदात्वा(न्धा?)दि-विप्रलम्भोऽपि न अगमकत्वावहः । अनभ्युपगतानुमानप्रमाणस्य चात्मनिषेधोऽपि दुर्लभः । अविरातप्रामाण्यं कः सतामात्मीय-परविभागः ?

धर्मः फलं वा भूतानामुपयोगो भवेद्यदि ।

प्रत्येकमुपलम्भः स्यादुत्पादो वा विलक्षणात् ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

प्राणादिमत्त्वादप्यात्ममिद्धिः । ज्ञानेनैव कार्यकारणभावनिश्चयः । स्वमेवेदनाध्यक्षस्य कथं परोक्षत्वम् ? कथं चादृष्टपितृव्यपदेशनिबन्धन-पितृकार्यतामधिगतोऽसि ?

अहंप्रत्यक्षाच्च । कायमात्रत्वादि च गौचः । क्षणिकैकात्म्येन तु ज्ञाने(ते?) स्मृत्यादि न स्यात्, मत्तानान्तरेऽपि प्रसङ्गात् । अद्वयप्रतिनियमस्तु कथमिदंभेदात् । यो यदभावे न भवति स भवेत्तद्भावमुपाधापयति । न तु शक्तिर्विशिष्यम् । कुशला-ऽकुशलप्रवृत्ति-निवृत्ती च न स्याताम् ।

स तु कायमात्र-स्वतश्चिद्रूप-स्वकृतकर्मभोक्त्वमूर्तौपशमिकारिभाववत्त्वादिमान् । तत्र स्वकायप्रमाणः, तत्रैव मुख-दृ.खभोगात् । अन्यथा दिव्यपि स्यात् । कायसहकारित्वेऽपि संकरः, संयोगस्याविशेषात् । परादृष्टमप्यात्मीयम्, स्वत्वस्य समवायमात्रनिमित्तत्वात् । एकश्च सः । तत्कर्तृत्वमपि तज्जेतुं कियाम् प्रयत्नादिममवाय एव । वह्नादेरूर्ध्वज्वलनादि तु अयुक्तात्मस्यादृष्टनिबन्धनम्,

चित्रशक्तित्वात् । अयुक्तोऽपि ह्युपलः कालायसमाकर्षति, तिलकादि वा दूरस्थमपि अङ्गनादिकमुपनयते । स्वादृष्टाद्वा तथाभावः । काय एव स्वसंवेदनाच्च ।

न वै स्ववेद्यत्वेनैव प्रत्यक्षता, मा भूदर्थपरोक्षतेति, किन्त्वन्वयापि । तत् प्रमेयत्वादर्थस्येव ज्ञानान्तरवेद्यताऽस्तु । किमीदानीं जडताऽप्यस्तु ? न ह्यनयोः साधकविशेषोऽस्ति । प्रकाशस्तु परवेद्यताया अपि रक्षतु ईश्वरज्ञानमिव । यथा प्रकाशोऽन्यत्रापि तथा स्ववेद्यतापि । यथा तदभावे ज्ञानत्वाभावोऽर्थस्य तथा तदभावेऽपि । अन्वयोऽप्येवमेवेश्वरसंविदि ।

न च स्वभावः प्रादेशिकः । ग्राहकत्वविशेषस्तु हेतुविशेषमपेक्षते । न च तत्र तथा, उत्तरोत्तरापेक्षया सर्वदा सर्वज्ञत्वहानेरर्थासिद्धेः । न हि प्रकाशावेदने प्रकाशयो विदितः । परोक्षताज्ञानद्वयाभ्युपगमाभ्यां वरं स्वसंवित्तिरेव । न चाक्षबीज एव ज्ञानाङ्कुरोत्पत्तिः । अर्थप्रकाशस्तु ज्ञानमेवेत्य[र्था?]सिद्धौ तदसिद्धिरेव । स्वोपलम्भे चार्थो न सिद्धः तदभावे च सिद्ध इति महती प्रज्ञा ।

यदि च नियता परोत्पत्तिः, न जात्वर्थाध्यक्षता, अपरापरप्रतीक्षातः । अनियमे यथैव तदन्यमज्ञातं स्वकार्यकृत् तथा अन्यदपि स्यात्, किमधर्जनीयन्यायः ? स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तु प्रदीपेश्वरसंविदा निरस्तः । विरुध्येताप्युत्पत्तिः, न चासाविष्टा । एतेन परोक्षतापि प्रतिव्यूहा, अनवगमात् । न ह्यर्थमात्रमव्यभिचारि सर्वसाधारणत्वाच्चात्मन्येवेति न स्यात् । व्यक्तिबुद्धिरेव तदुपाधिः, सोऽप्यसिद्धः । न बुद्धिरर्थधर्म इति चेत्, किमप्रतिबद्धोऽपि गमयति ? न च तत्त्वेनाज्ञातो गमकः, न खलु योग्यतया लिङ्गं गमकम्, स्वनिश्चयापेक्षस्य गमकत्वात् अतिप्रसङ्गाच्च । निश्चयो नान्तरीयकताया न रूपमात्रस्य । न च तत् एव तत्त्वनिश्चयः, अन्योन्याश्रयात् । न चान्यतः, अनवस्थानात् । एतेन प्रकटार्थान्यथानुपपत्तिरपि प्रत्युक्ता, बुद्धि-प्रकाशयोर्भेदाभावात् । पावकस्येव च भस्मना तेनानुमाने अभूदिति स्यात्, न चैवम् । तत्प्रवृत्तिरपि प्रवर्तकमनुमापयेत्, निवृत्तिरप्येवम्, सर्वथोदासीनस्यानिश्चयः । इन्द्रिय-मनसी त्वर्थवदेवेति ।

अस्तु चैतन्यं तथा, न तु बुद्धिः, अचेतनत्वात् प्रधानपरिणामत्वात् तदभावे चैतन्यमिति । केयं बुद्धिः ? अध्यवसायः । किमिदं चैतन्यम् ? अनुभवः ।

१. वक्रादिजीवानामेव कर्मणोर्ध्वज्वलनादि- टि० ॥ ३. कायमात्रः - टि० ॥ ३. स्ववेद्यमेव यदि प्रत्यक्षं स्यात् तदा पदार्थस्य स्ववेद्यत्वाभावात् फोक्तमेव स्यादित्यर्थः । - टि० ॥ ४. योग - टि० ॥ ५. स्वपरवेद्यतयो - टि० ॥ ६. दृष्टादे - टि० ॥ ७. प्रकाश - टि० ॥ ८. दृश्यता न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० १८४ पं० १ । ९. प्रयोजनासिद्धे - टि० ॥ १०. भाट्टमेव ज्ञानं परोक्षम्, योगानां च ज्ञानान्तरवेद्यम् - टि० ॥ ११. स्वोप० - टि० ॥ १२. दृश्यतां न्यायकुमुदचन्द्रे पृ० १८६ पं० १ । १३. माद्य - टि० ॥ १४. बुद्धिर्न स्वसंविदिता, अचेतनत्वात्, घटवत् । बुद्धिरचेतना प्रधानपरिणामि(म)त्वात् घटवत् । - टि० ॥ १५. जैनः - टि० ॥ इदं टिप्पणं 'केयं बुद्धिः' इत्यत्र शोभनं भाति ॥

कोऽनयोभेदः ? विषयाकारा बुद्धिः, नानारूपाकारव्यापारोपादानाभ्यां मा भूत परिणामितेति विपर्ययश्चेत्यन्यम् । सारूप्यं लक्षणं चेत्, स्फटिकादपि स्यात्, विशेषो वाच्यः । अन्तःकरणत्वादयोऽप्यसाधारणास्तत्रिबन्धना । तथा नामन्यत्रापि सद्भावात् वा प्रतिपत्त्यङ्गमिति न वाच्यः । प्रकाशादेव व्यवहारः । अप्रकाशा कथं कुर्यात् ? अर्थाकारधारित्वं च स्फटिकादावप्यस्ति । न तु तथा स्थितम् । अपरिणामि चैतन्यं तु न प्रत्यर्थनियतव्यवहारनिबन्धनम् । तस्मात्तत्र चैतन्यादन्या बुद्धिः । तद्व्यतिरेकेण बुद्धेरनुपलक्षणात् । एकमेवेदं संज्ञितं पश्यामः, तत्र च यथेष्टं संज्ञाः क्रियन्ताम् ।

संसर्गादविभागश्चेदयोगोलक-बह्विवत्, उत्सर्गा तर्हि अभेदमेकथा सर्वत्र संसर्गशङ्कातः, एकान्ताभिन्नोपलम्भानपि संसर्गछद्मना भेदयन् केन वायैत ? तद् बुद्धिः स्वसंविदिता । आत्मपरिणामश्च कथं जडः स्यात् ? प्रतिबिम्बनमपि तथात्वे घटादाविव न युक्तम् । तथा च नार्थोपभोगः । न चाचेतनत्वं पश्येद्यत्नम्, असिद्धत्वात् । अर्थाकारधारित्वं तु व्योम्ने इवामूर्तस्यायुक्तम् । विषयव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या सारूप्यम् । उत्पत्त्या सारूप्यम्, ततो व्यवस्थेत्युत्पत्ति-सारूप्याभ्यां ग्राह्यता । शक्तिवैचित्र्यादुत्पत्तावपि नाक्षोपरागः, एवं तर्हि अनन्तरं तुल्यज्ञानं वा नीलं वा द्वयं वा विषय इति सन्दिह्यहे । हेतुत्व-सारूप्ययोरविशेषानु ज्ञानं तु युक्तमिव सञ्जातीयत्वात् दृष्टत्वेन दृष्टमादृश्यत्वाच्च, नार्थः व्यत्ययान्, मा भूत् ग्राहकाकारेण ग्राह्याकारेणास्ति सादृश्यम् । न चार्थसारूप्यम्, ज्ञानप्रतिभासिनः स्थूलस्य प्रत्येकं परमाणुष्वभावात् । अविरुद्धधर्माध्यामशा सरूप्य-सारूप्यविन्नोः सादृश्यनिबन्धनम् । अन्यथा न केनचित् तत्र(त्) स्यात्, अविशेषात् । न च बहुष्वेकत्वपरिणामस्यानभ्युपगमात् अनेकवृत्तैकस्य च । अतीन्द्रियत्वाच्चाणूनां न तदाकारा वृत्तिः । कथं नामास्यैकस्यानकेषु वृत्तिरित्येकोऽपास्तः । तद्यदि मेचकमणिरपि ज्ञानमात्मना सरूप्येयं कस्तव समाधिः ? न चैते न सत्याः, तदनुसारेण बाह्यव्यवस्थानात् । नत एव नेकत्वमपि तदभेदात् तत्स्वरूपवच्चानेकत्वं स्यादपि साधारणो धर्मः सत्त्वमिव, नामाधारणो जडिमेव जडिमेव जडि(डे?) नीलिमाप्रतीतिरपि एकत्वात्, अन्यथा भेदः ।

ननु निजधर्माप्रहाणान्न पररूपानुकारिता प्रतिबिम्बात्मता, कुतो जडत्वादि ? तद् यदि बोधात्मता जडसानुश्यं परस्पराभावत्वेन तयोर्विरोधात् । न खलु व्योम

महत्स्वभावमजहत् परिमाणेनानुसदृशम् । स्फटिकोऽपि तावत् शुक्लिमानमपहाय
शोणिमानं धत्ते, उपलत्वमविरुद्धं तु नापैति । तद्वद्वस्तुत्वन(म?)स्तु सदृशभातराव
कदाचिद् धियामर्थधीरपि स्यात् । तत्फलार्थं च प्रवर्तेत च यदि विम्यानेकत्वं
सत्यमतो बाह्ये तथा स्थितिः । अन्यथा नैकान्तः, स्वातन्त्र्याभावात् ।

भवेत् किल सजातेरनेकस्याप्येकः सदृशः, न विजातेः । तत्रार्थस्वरूपं ज्ञानम् ।
अप्रादुलिकत्वात् । सादृश्यस्य रूपादिनान्तरीयकत्वात् । क्षयोपशमानुभावतः
परिच्छेदवत् क्लृप्तिः, प्रतिकर्मपरिणामभेदात् । तत्र धीरश्रावकाः ।

आत्मा कायप्रमाणोऽयं स्वसंवेदनमास्थितः ।

मेयत्वात् परवेद्यत्वमिद्धौ जाड्यं न किं तत् ॥१॥

बुद्धिर्चेतन्ययोरैक्ये जाड्यं बुद्धेरधिस्थितः ।

आत्मानमजडं जल्पन् कथं न स्यादभूदधीः ॥२॥

नामूर्तं व्योमवन्मूर्तेर्विभ्रम्यते जडतान्यथा ।

सारूप्यं च न किं ज्ञाने चित्रे चानेकता कथम् ॥३॥

इति संग्रहश्लोकः(काः) ॥

तदत्यन्तसजातीयानेकरूपत्वान्नान्ता विभुः । अन्यथा तदभावः ।

अमूर्तद्रव्यत्वाद् धर्माधर्माकाशवद् विभुरिति चेत्, न,
धर्मादीनामेकव्यक्तिकत्वात् ।

कथं तर्हि देशान्तरे मुखादिभोगः ? गतिमत्त्वात् । अन्यथा न स्थूलसूक्ष्मास्य

देशान्तरप्राप्तिः स्यात् । असंख्यान्तप्रदेशोऽपि कर्मोपनीतकायानुरोधान् तथा तथा

परिणमते । अप्रदेशत्वे कर्-चरणादिभेदो न स्यात् । एकत्रैव सर्वात्मना स्थितेः ।

न चाणुमात्रादिः, अशेषे वपुषि चेतनावेदनात् । न चेयं ततो भिद्यते एव ।

ततस्तदार्थापरिच्छित्तिप्रमह्णादविशेषात् । गुणत्वमप्येकान्तभेदिनः समम् ।

समवायोऽप्येकस्मात् तावुपश्लिष्यतात्व्यर्थतां पिशूनयति ।

तदयमात्मा स्वतश्चिद्रूपत्वेनापि कायमात्रः । कर्ता च कर्मणाम्,

तत्फलमुखदुःखभोगात् । अन्यथा न नियमः, सदा भावा-ऽभावौ क ।

१. तद्वद्वस्तुत्वनम् ॥ २. मज्झ ० ॥ ३. नात्मा विभुः, जगन्नामसजातीयविभक्त्यन्तात्, परादिनायनम् । - टिप्पणी ॥

४. विपरीतः 'हेतुस्तु, साध्यं न भवति' इति तत्र तदभावोऽप्यसंभवः । - टिप्पणी ॥ ५. आत्मा विभुः सर्वत्र व्याप्य

धर्माधर्माकारादिति चेत्, न, जगत्पञ्चोक्त्यन्तात् । न यान् धर्माधर्माधर्माकारात् विभुत्वम्, अपि तु एकत्वान्तर-
प्राप्तिरप्यसंभवः । - टिप्पणी ॥

आगमोऽप्यस्ति स्वर्ग-केवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यमिति । न चान्यत्
केवलात् तद्व्यपदेशहेतुः । तस्मिद्धेर्नैतरेतराश्रयः ।

न च तत्प्रणीतत्वादेवाप्रामाण्यम्, विरुद्धत्वाद् रागादिक्षयात् । वचनं
त्ववश्यवेद्यतीर्थकरनामकर्मोदयात् वेदनौपयिकत्वात् तस्य भवोपग्राहि-
कर्मक्षयापेक्षणाच्च । तथापि वीतरागोऽभिष्वङ्गाभावात् । अकर्तृकगिरामसंभवाच्च ।
उपलभ्यानुपलभ्यो ह्यनित्य एव । यच्च यद्धेतुकमन्वय-व्यतिरेकावधृतं
तादृशमदृष्टहेतुकमपि तादृशहेतुकम्, यथा धूमः । अन्यथा ततः सकृदपि
उत्पादाद्योगः ।

न च वैदिक-लौकिकयोर्वर्णादिभेदोऽस्ति, सर्वप्रकाराणां पुरुषैः
शक्यक्रियत्वात् । यथा च रागादिपरीतो मृषाभाषी दृष्टस्तथा
वैराग्यादिगुणयुक्तस्तथ्यवाक् । अतः पुरुषाश्रये वचस्तथ्यातथ्यते । स
निवर्तमानस्तेऽपि निवर्तयति इति आनर्थक्यं स्यात् ।

तद् वाक्यत्वादेः पौरुषेयो वेदः । अतः कारणसादगुण्यादेशदेशा-
संबादाद्वा(?)ऽहत्प्रणीतं प्रमाणमिति तेन सिद्धिः ।

कथं पुनर्वक्ता वीतरागो विवक्षाऽविनाभावित्वात् ? । का गतिः सुप्त-
मन्तयोस्तत्सत्तायां वेदनापत्तिः । न हि निश्चयधियोऽप्रतिसंविदिता एवोदयन्ते
व्ययन्ते च । येन सन्त्योऽप्यनुपलक्षिताः स्युः । अन्यतो अन्यदर्शनाच्च ।

विवक्षाभावेऽपि चानभिष्वङ्गरूपा रागादयः मध्यस्थगिरामभावात् । आत्मनि
तत्सहचारिणामनुमायां वर्णादिभिः किमपराद्धम् ?

व्यभिचारेऽन्यत्राप्यनिवार्यसंशयः । कथं पुनरात्मस्वभावा अपि ते व्ययन्ते ?
न चात्मभावो मा भूत् सर्वो वीतराग इति । यथा चामीकरादिषु । दृश्यन्ते हि
क्षार-मृत्पुटपाकादिभिरेतमलाशामीकरादयो विशुद्धिभाजः । उपरञ्जकत्वं तु
तुल्यमेवामपि निर्गमशुद्धत्वाद्यपि तत् समम् ।

तत्प्रक्षये किमौपयिकं तत्कारणविरुद्धाभिगमः गुण-दोषैकान्तग्रहस्तत्प्रभवः
विरुद्धो नैकान्तग्रहः ? असावीदासीन्यं जनयति तत्प्रकर्षो वीतरागात्वमिति ।

अस्तु तर्हि वक्तृत्वादस्मदादिवदसर्वज्ञः, न, अन्यथानुपपन्नत्वस्याभावात् ।

वद्विगमकत्वं तु धूमस्य तज्जन्यत्वात् तमन्तरेण च भवन्नहेतुकः, अन्यादृशाद्
भवतत्तादृशत्वमपि कुतः ? कथं तर्हि शृङ्गादेः शराद्युत्पत्तिः ? । न, हेतुभेदेन
रूपभेदात् ।

घनश्यामाकरोहिकन्दोद्धवा रम्भा पाण्डुरच्छविमथूलस्तम्भा च बीजोद्धवा ।
साक्षाद् हेतुभेदो भेदक इत्यभेदेऽपि न दोषः । अशक्यनिश्चयो वा । अन्यतोऽपि
गौरवादेः कृत्रिमा-ऽकृत्रिमाणामिव मणि-मुक्तादीनाम्, नीलानीलमुपनमो- गपयोः
पुष्पात्, वन्ध्यावन्धयोः कर्कोट्योः फलान्, वन्यावन्ययोः त्रपुसया रमान्,
स्पर्शोपयोगभ्रंसिन्योर्हरीतक्योः प्रभावात् । तस्मान्न सुखिवेचिताकारभेदं कार्यं कारणं
व्यभिचरति । नैवं वक्तृत्वम् । ततो यथोदितप्रमाणवृत्तेः सिद्धः सर्ववित् ।

प्रमाणपञ्चकादस्मिन्नात्रे सिद्धे प्रपञ्चतः ।

अजडात्मा निषेधाय प्रयत्नं विदधीत कः ॥१॥

प्ररूढमपि रागादि स्वहेतुपरिपन्थिनि ।

पुष्टिं प्रयाते प्राप्नोति क्षयं हेतुक्षयान्मुहुः ॥२॥

इति संग्रहश्लोका ।

न चैवमीश्वरोऽपि साधकाभावात्, कार्यत्वं परिणामि कारणं कर्तृत्वेनाकर्षति,
अन्यस्य तदबुद्ध्यैव व्यभिचारात् । परिणामिकारणाद् भिन्नस्यैव बुद्धिमता
घटादावुपलम्भः ।

न चैकरूपायां कादाचित्की सृष्टिः संहारो वा । तथापि कथं स्थितिः ? त्रितये
तूत्पाद-व्यय-ध्रौव्यं युगपदायातम् । भिन्नविषयत्वे त्वेकान्तः अनिबन्धनस्तथा
विवर्तो न क्वचित् कदाचित् कस्मिन्नेव स्यात् । तन्निबन्धनोऽपि तथैव
तस्यैकरूपत्वात् । कार्यं च स्यात् ।

न चासत्सु सहकारिष्वपेक्षा । तत्सत्तामात्रनिबन्धनाश्च कदाचिन्न स्युः ।
तत्राप्यपेक्षायामनवस्थितिः । कालादयोऽपि नित्यसन्निहिता एवेति कुतः
कादाचित्कत्वम् ? ।

तस्मात् सा बुद्धिमतः कर्तुर्विनाप्युत्पद्यमाना कार्यतां परिणामिन्येव हेतौ
नियमयति ।

स्वान्तन्यमात्रानुविधावी कर्तृव्यपदेशोऽपि ष(ख)ङ्गादिवाविरूढः ।

एवमचेतनत्वादयो^१ दूष्याः । न चेतनाधिष्ठितेषु तदधिष्ठितत्वम् । न च

१. सित्यादि बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् पठ्यते इति तत्समायक्तमस्तीत्याशङ्क्यते- कार्यो १ कार्येण ॥ तद्विज्ञानकारणसत्त्वा
व्यापम् । ततः कार्यतया स्वीकृतं क्लृप्त्वादि पुद्गलवत्कल्पदिरूपमुत्पादानकारणमाकर्षति । न च परिणामिपदमुच्यते तत्र
व्यविद्यादानभावे, तेनोत्पादान परिणामिकारणम्- टि० ॥ २. अन्यस्य बुद्धिमत्कर्तृत्वस्य- टि० ॥ ३. पृथगुक्तम्
-टि० ॥ ४. हेतुत्व आदिशब्दान्- टि० ।

चेतनादितः कर्तृत्वं काययोगं व्यभित्तरति, कुलालादिषु तद्व्याप्तैः ।
नियतकर्तृत्वमुपाधिरिति चेत्, न, साधनस्यापि व्यापनात् । ईश्वरस्यापि यथाशक्ति
कृष्णात् । अन्यथा विश्वानियतरूपस्य षष्ठभूतादेश जननप्रसङ्गः ।
अनित्यज्ञानादियोगोऽपि समः । नित्यं चेच्चोक्तप्रायम् ।

न च शुभाशुभविभागकारिणो न रागादिसंभवः । कार्याधिगम्या
अतीन्द्रियवृत्तयः । मध्यस्थं तदभावात् । दुःखस्वरूपत्वात्
तत्त्वादिरस्वतन्त्रनिर्दोषप्रेक्षावदनुत्पाद्यमिति बाधकाद्वैति ।

तदेवं प्रसिद्धे सर्वविदि तद्वचनात् पृथिव्यादेशे तत्तत्त्वमिद्धिः ।

व्रसास्तु तथा साधिता एव । ततः षट् । एकस्यानेककायव्यापित्वे
विश्वसुखाद्यनुभवप्रसङ्गः । अन्यानुभवादावन्यस्य स्मृत्यादि स्यात्, वार्धक इव,
समं बन्धमोक्षौ च । न च कल्पना परमार्थहेतुः । व्योम्नांऽपि स्वतः सप्रदेशता ।

जीव-परमात्मभेदोऽप्यद्वैतमुपहन्ति । न च परमात्मता विश्वाभेदबुद्धिहेतुः ।
शुद्धस्य तदयोगात् । कथं च जीवात्मानोऽसिद्धस्तदाश्रयः ? । तदात्मानः
स्वतोऽनन्तभेदिनांऽपि सामान्योपाधिभेदात् षट् । स्वतो भेदिनस्त्वनन्ताः सिद्धा
इति ।

यदा प्राणादिमान् कायः सिद्ध एकेन लाञ्छितः ।

निर्विवादं तदा सिद्धाः सर्वाः स्मृत्यादिसम्पदः ॥१॥

इति संग्रहश्लोकः ।

इति द्रव्यालङ्कारे प्रथमो जीवप्रकाशः ।

अथ द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः ।

पूर्तिमन्तः पुद्गलाः । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा पूर्तिः ।

संस्थानं तु व्यभिचारि, धर्मा-ऽधर्म-मुक्तात्मनां लोक-शरीरसंस्थातत्वात् ।

स्पर्शनेन ग्राह्यः परिणामः कठिनादिरष्टधा स्पर्शः । प्रायऽनसनेभ्य ह्यु-
कठिनः । मन्त्रतेर्मृदुः । अधोगतेर्गुरुः । तिर्यग्धर्धगतैर्लघुः । काठिन्या-ऽशक्त्याः

गीतः । मार्दव-पाकयोरुष्णः । चिक्कणत्वा-ऽचिक्कणत्वे रिग्ध-ऽश्वाति ।

रसनेन तिक्तादिः पञ्चधा रसः । कफशान्तेरित्ततः । पाटवस्य च कटुः ।

रक्तदोषादिशान्तेः कषायः । आम्रवण-क्लेदनयोरम्लः । ह्लादन-वृंहणयोर्मधुरः ।

लवणो मधुरान्तर्गतः संसर्गजो वेति ।

घ्राणेन सुरभ्यादिद्विधा गन्धः । औन्मुख्यस्य सुरभिः । वैमुख्यस्यासुरभिरिति ।

चक्षुषा कालादिः पञ्चधा वर्णः । उद्देगस्य कालः । गैद-क्षाभयोर्लोहितः ।

प्रसादस्य शुक्लः । दृशोर्नीलः । विघातस्य पीतः । संयोगजः सारङ्गः । इति

मूलभेदाः ।

तद्भावः परिणामः । द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोक्तगवस्ययोगिकान्तर्भेदः । अतः

एव न सांकर्यम् । परिणाम-परिणामिनोः स्यादभेदः । अत एव स्यादेकत्वा-

ऽनेकत्व-नित्यत्वा-ऽनित्यत्वानि । एतौ चोपलब्धिलक्षणप्राप्ताद्युपलभ्येते ।

बीजानि धान्यत्वेन परिणम्य भीमं तन्नायस्मिण्डवदीदकं च रत्नं जालका

इव सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किसलादिभिः परिणाहीभवन्ति । दग्ध-दूषीणि च

तापापित्तमानि स्फारीभवन्ति ।

स चायं परिणामः कश्चित् सदृशेतरः—बालादीनां कुमारादिभिरात्र बालादीनां

कृशादिभावो वा, अत्रोभार्पणा । कश्चिद् विसदृशः—नारकादीनां मानवोदितस्य

घटादीनां कपालादिभावो वा, अत्र मादृश्यानर्पणा । कश्चित् सदृशः—सर्वेषामस्तिवध

* अत्रेवमादावधेयम्—द्रव्यान्तर्कामूलमुत्राणि प्रत्यक्षतात्पर्यामाहौ रचितानि । तदन्तरं तु विहितं प्राणान्त-
तात्पर्यमेव विहितम् । ततः परमपि यथा टीकाया अस्तिम सारस्य प्रत्यक्षतात्पर्यां निर्वाह्यत्वादि टीकाया भूतान् कल्पय-
तात्पर्यां विहितम्, मूलेऽपि किञ्चित् परिवर्तनं कृतम् । अतोऽत्र यत् प्राक्तनं स्वप्नसंज्ञां तत्रा १२४ दृ. अनुयायिनः सुगम्यन्ते ।
यत् तात्पर्यामन्तिमं स्वरूपं निर्णीतं तत् सदृशस्य बालात्मकस्य द्वितीय-तुल्यस्यमात्रे १२५ दृ. १२६ दृ. एवं कति ।
अतो मूले ये केचन पाठभेदास्ते परस्परं तुलना विधत्वा हलकाः । यो ह्येतत् निर्दिष्टं तस्य लक्षणं बोधयन् पुनः तदपि
द्रव्यालङ्कारे वर्तते तदत्र लिखणं निर्दिष्टमस्ति । १. पु. १ ॥ २. पु. ३ ॥ ३. पु. ५ ॥ ४. पु. ६ ॥ ५. पु. ७ ॥ ६. पु. ८ ॥ ७. पु. १२ ॥ १३ ॥

आत्मनां चेतन्यं वा, अत्र वैसदृश्यानर्पणेति ।

सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः, स्पर्शाविनाभावित्वात् । अत एव सजातीयत्वे पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामः, न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते । लवणमभ्रः, दारुस्तेजः, तेजो भस्म तमो वेति ।

न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव, सप्रतिघत्वात् । अस्यूष्टस्याऽप्रतिघाताज्ज्ञानवत् । तदिमे स्पर्शादयोऽन्योन्याविनाभाविनोऽपुद्गलाः ।

आदारिकादिभेदेनाऽनेकविधाः पुद्गलाः । द्वेधाऽपि अणवः स्कन्धाश्च । आद्यः स्कन्धपरिणामिहेतुर्द्रव्यतोऽनंशः परमाणुः । स युगपदविरुद्धस्पर्शः, अन्यतीकासादिः । तत्संघातभेदजो दृघणुकादिः सांशः स्कन्धः चतुरष्टस्पर्श-

१० पञ्जरस-वर्ण-द्विगन्ध उद्भूताध्यक्षत्वश्रीन्द्रियकः ।

एकत्वपरिणामौमुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः । स द्वाद्याद्यधिकगुणेन ग्निग्धस्य रूक्षस्य वा । विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमोत्कृष्टगुणस्य । अधिकगुणः परिणामकः, समगुणः परिणाम्योऽपि । भेदो विश्लेषपरिणामः ।

कथञ्चिदत्यक्तरूपाणां घनादिभावेनैकत्वपरिणतिः स्कन्धः । सत्त्वो-पचयाभावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः, तुल्यमानयोरपि हि वज्र-भेण्डयोरल्प-महत्त्वादिदर्शनात् । तथाप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि पूर्वपर्यायक्षयात् तत्क्रियासिद्धेः । उत्तरपर्यायश्रोतृपद्यते । तदेव च द्रव्यं तथा परिणमते ।

न चैते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव, धरणा-ऽऽकर्षणभावात् । अविलक्षणेपु च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ? वासनातः, रूपादिभेदोऽपि तत एवास्तु । अर्थं तु साधयिष्यामः ।

नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् । न तर्हि विकल्पिकायामपि, अगृहीते कल्पनाऽभावात् । प्रमाणं हि स्यात् । अस्वलक्षणत्वेऽन्योन्याश्रयः । अधिकार्थक्रियाकारिणश्च कुतोऽम्वलक्षणत्वम् ?

कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि तदापि प्रतिभासः ? भेदोत्पत्तेः । कदा पुनः क्षणिकेष्वियं नास्ति ? वैशिष्ट्यं तु स्थूलताया अन्यत्र विद्यः ।

तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः, न, रसेन व्यभिचारात् । तदस्ति तेषां तदेकत्वपरिणतिः ।

सा स्यादवयवाभेदिनी द्रव्यम् । एकान्तभेदे का तेषु तद्वृत्तिः ? समवायः ।
सा कथं न तन्ममि ? अजनकत्वात् । तर्हि अग्रां यमस्याऽस्तु । न
असमवायिकारणत्वात् । असमवायिनिबन्धनमनदभावः कथं न तस्य ?

तथापि नांशेन, अनंशत्वात् । सर्वात्मनापि, तत्त्वान्यतापादात् बहुवचनान्नयः ।
अनंशस्य अंशानंशकल्पनावद वृत्तेरप्यवगोचः, एकान्तभेदिवृत्तेरनदभावः ।
अधिकोत्पत्तौ च तुलानतिविशेषः स्यात्, उपलक्षणं च, महत्त्वात् उपलभ्यमानम् ।
गुरुत्वं च, पतनधर्मकत्वाद् गुणानां गुणान्तररम्भाच्च । जलादयो मत्स्यादीनामत
गुरुत्वं प्रतिबध्नन्ति, पतनस्खलनदर्शनात् । नैवमवयविनः । यदा त्वणव एव तथा
परिणामन्ते तदा न दोषः ।

तदयमवयववेभ्यः स्यादभिन्नः । अत एव एकत्वा-इनेकत्व-कम्पा-
ऽकम्पाह्युपपद्यते । तत् स्यादवयवाभेदी स्कन्धा द्रव्यम् ।

मनस्तमःशब्दोद्द्योतादयस्तदभेदाः । भावमनोहेतुः करणविशेषात् स्कन्धा
मनः अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात् पौद्गलिकम्, अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन
तदभावः । पूर्तकरणत्वाच्च चक्षुरादिवत् । अतश्च स्पर्शवत् । न च शरीरान्वत्ये
सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् । परमाण्वन्यत्वे मति अपौद्गलिकत्वादात्मा
अस्पर्शवान् । विभुत्वं च स्यात्, अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, निष्क्रियत्वं च । तद्
मनः पौद्गलिकम् ।

विकल्प उपादानप्रत्ययापेक्षः, प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्, चाक्षुषादिवत्,
प्रत्ययश्च मनः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति ।

तेजसैवाऽपवर्त्यः स्कन्धस्तमः । पौद्गलिकत्वं तु विधि-स्वातन्त्र्याभा-
वचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । स्पर्शवत्त्वेऽपि परिणामभेदात् प्रदीपप्रभावदप्रतिघातः । एजोवत्
स्पर्शानुपलम्भोऽपि खण्डादर्शनं च । न च भाऽभावः, अल्प-कुण-
महत्त्वप्रतिभासायोगाद् विधिग्रहाच्च । अत एव नालोकादर्शनम् । न चानाश्रयो
गुणः । नाप्यारोपप्रत्ययोऽस्खलितः सर्वभावी वा । तत् पौद्गलिकं तम इति ।

वाय्वोगनिमृष्टः स्कन्धः शब्दः संघात-भेदजो वा । बाह्येन्द्रियविषयत्वाद्
गन्धादिवद् नाकाशगुणः, आकाशगुणत्वाभावेन व्याप्तत्वात् । गुणत्व च
व्यापित्वम्, व्योम्नो निष्प्रदेशत्वात् । परोक्षत्वादानुपलम्भो वा । न चामूर्तं

मूर्तगुणम् । स च पौद्गलिकः, विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् ।
तच्छब्दो द्रव्यं पौद्गलिकम् ।

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्द्योतः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात् पौद्गलिकः ।
प्राणा-ऽपानादयोऽप्येवमिति ।

स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।

मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥१॥

अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।

द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥२॥

तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो ह्यण्वादिशवान् ।

विचित्रभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥३॥

मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभित्तयः ।

पौद्गलिकत्वमेपां तु प्रसिद्धं स्वस्वलिङ्गतः ॥४॥

इति संग्रहश्लोकाः ॥

स्कन्धग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः । स च संवेदनात् । तदेवाग्रग्रहः ।

क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकृत्तिः, प्रतिकर्म विक्रियाभेदात् ।

स्वप्नादी तु प्रमाणाभासम् । शुद्धहेतुजं तु प्रमाणमर्थविनाभाव्येव । कस्य-
चिद् भ्रान्तत्वोपलम्भः सजातीयस्य तथाभावं गमयति । न ह्यवाङ्मदुशो वृत्तिः
सोपप्लवेति योगिनोऽपि । तद् व्यभिचारेऽपि नार्थाभावः ।

महोपलम्भनियमोऽपि उभयोः सहभावनियमायाऽस्तु, न भेदाभावाय,

विच्छिन्नग्रहणसंवेदनात् । तथाप्यभावे ज्ञानाभावोऽप्यस्तु, 'सह'-
ध्वनैरुभयनिष्ठत्वाच्च । प्रमाणान्तरमिदं परमार्थाभेदे कल्पितभेदे विषयत्वं म्यात् ।

एकोपलम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ? एकस्याप्यनेकग्रहणाविरोधात् ।

तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति, मा भूत् सर्वस्यापि, इति
स्वभावविशेषादसी । तत् एवैकोपलम्भनियमोऽप्यस्तु । भेदो हि
सामग्र्यभेदमन्त्रमाऽनुरूपं हि । उपलम्भनियमस्तु ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः ।

अन्यथा भ्रान्तैतरास्थितिः, निबन्धनाभावात् । सकलेशसन्तरेऽपि
विभागाऽस्ति । नामनामन्यमन्धी अपि सदा स्याताम्, विशेषकाभावात् ।

१. पु. ५५ ॥ २. पु. ५६ ॥ ३. पु. ५७ ॥ ४. पु. ५८ ॥ ५. पु. ५९ ॥ ६. पु. ६० ॥ ७. पु. ६१ ॥ ८. पु. ६२ ॥ ९. पु. ६३ ॥

अव्यक्तात्मन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो भिन्नगोचरः प्रमाणम् । नेत्रमुन्मीलयतः
सन्मात्रावगमांनुभवसिद्धः ।

न च क्षयोपशमाधीना छद्मस्थधीर्वस्तुभाविताऽपि यथावस्तु । अनन्तात्मनः
क्रियदग्रहोऽप्यदोषाय ।

तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव ।
अन्यथाऽनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दावपि न स्याताम्, एकरूपत्वात् ।

एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्दहेतवः ।

नत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राऽप्यस्ति ।

क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः । तथा चैकः परामर्शोऽप्यसिद्धः ।

निवृत्तपाकादीं पाचकादीं ज्ञान-शक्त्यपेक्षौ बुद्धि-शब्दौ ।

प्रधानादिकार्यरूपी तु संकेत-व्यामोहनिमित्तौ, तदभावेऽभावात् । अध्यक्षतो
वस्तुमात्रावगमात् ।

वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः । शब्दः संकेतमप्यपेक्षते,
क्षयोपशमान्वयानुपपादात् ।

न चायं भ्रान्तः, सर्वत्राऽस्खलितत्वात्, निबन्धनाभावाच्च ।
अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति । वासनाहेतुर्न सर्वत्र स्यात्,
व्यामोहासम्भवात् । तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः
प्रमाणम् ।

तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामान्यम् । अन्यो विशेषः ।

तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्त्योऽन्याविनाभूतौ सद्भूतौ । अत एवाविरोधः ।

प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम्, सामर्थ्यवैचित्र्यात्,
घटोदज्जनादिवत् ।

अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति स्यात्, भूतवत् कण्ठे
गुणेन । न हि सम्बन्धिनाऽपि अन्येन अन्ये समाना नाम । सङ्ख्यादिमन्तोऽपि
स्युः । अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि समवायनिमित्तम् ।

न च यथारूपमन्वधीः, वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनात् ।

१. ५० १५ ॥ २. ५० १५ ॥ ३. ५० १५ ॥ ४. ५० १७ ॥ ५. ५० १८ ॥ ६. ५० १८ ॥ ७. ५० १९ ॥
८. ५० १०० ॥ ९. ५० १०० ॥ १०. ५० १०१ ॥ ११. ५० १०३ ॥ १२. ५० १०४ ॥ १३. ५० १०६ ॥
१४. ५० १०७ ॥

व्यक्तवर्णादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या एवास्ति ।

कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्तौ सम्भवात् ।
स्वव्यक्त्यभावेऽभावात् नित्यत्वात् व्यक्तिशून्यतापादात् ।

सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात्, सम्वायभावात् । इत्यत्रापि
तन्निबन्धनम् । अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वयोः । विराधित्वे चामागतत्वम् ।
अविकलकारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् । गोत्वं वा गजत्ववैकल्यायाऽस्तु ।
अन्योन्यमुभयं वा । ततः प्रत्ययानुत्पत्तिः । को वाऽविशेष्य व्यक्तीनां पक्षपातः ?
तत् सद्भूतसामान्यविशेषग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ।

स एव च शब्दविषयः, ततोऽपि तत्प्रत्ययात् । अल्पप्रज्ञता त्वक्षाव्यापारात् ।
दूरा-ऽऽसन्नतादिभिर्निन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोरुचरभेदः । अर्थक्रियाक्षमं तु
शब्दादपि तदेव, समानपरिणामात्मनां सत्त्वात् ।

यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः । स एव च प्रत्ययनिमित्तम् ।
सर्वलिङ्ग-सङ्गच्छे च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-वचनभेदो नातिदुर्घटः, दृश्यस्य
स्यादभेदात् पर्यायेभ्यः । अत एव शब्दानामभिधेयभेदेऽपि मामानाधिकार्यस्य
विशेषण-विशेष्यता च ।

न चेतं निरभिधेया एव अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । न खलु शब्दादर्थं प्राप्य
मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते । क्वचिद् विमर्वादाऽन्यत्रापि मम ।
कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र प्रवृत्तिः ।
तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां सङ्केतः-एतज्जातीय एतज्जातीयशब्दवाक्या
इति । तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्तिनामप्यस्ति ।

जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न सङ्केतः । न खलु वै व्यसनमेवैतच्छब्दमात्रेण
लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् ।
न च जातिमात्रं दाह-वाहादानुपयुज्यते । विशेषोपेक्षायां तु त्रं तत्रैव सङ्केतः ।
नाप्यन्यापोहे वस्तुनि, भेदे वस्तुनि प्रवृत्तेरघटनात्, दण्डच्छेदोपदेशे दण्डिनीव ।
अभेदे मुधा बाह्यो बहिष्कृतः । अवस्तुत्वे न किञ्चिदभिहितम् । प्रत्यक्षमिदं
च प्रवृत्त्यादि ।

दृश्य-विकल्पयोरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्यो प्रवृत्तिः, अनुत्पत्त्यात् ।

१. पु० १०८ ॥ २. पु० १११ ॥ ३. पु० ११२ ॥ ४. पु० ११३ ॥ ५. पु० ११४ ॥ ६. पु० ११५ ॥ ७. पु० ११६ ॥ ८. पु० ११७ ॥
९. पु० ११८ ॥ १०. पु० ११९ ॥ ११. पु० १२० ॥ १२. पु० १२१ ॥ १३. पु० १२२ ॥ १४. पु० १२३ ॥

तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः । सङ्केतितश्चाभिधेयः ।

एतेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता, परोक्षस्यैव शाब्दविषयत्वात् । यथा अनुमात्वाभेदेऽपि स्व-परार्थभेदः तथाऽत्रापि ।

नैवात् सिद्धा प्रतीतिः । सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति, को विरोधः ? यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिकक्लृप्तिः । न तु व्यत्ययः । अत एवानुमातोऽपि भिद्यते इति ।

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी ।

निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥१॥

अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तूज्झति शुद्धजम् ।

१० एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥२॥

सदृशा-ऽसदृशग्राह्यग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥३॥

नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद् वञ्चनं समम् ।

सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥४॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

१५ इति द्रव्यालङ्कारे पुद्गलप्रकाशो द्वितीयः प्रकाशः ॥

अथ तृतीयोऽकम्पप्रकाशः ।

^१अथाऽकम्पानि । गति-स्थित्युपग्राहकौ धर्मा-^२ऽधर्मा । देशान्तग्राहिहेतुः परिणामो गतिः । विरुद्धः स्थितिः । तत्परोषक उपग्राहकः ।

एतयोः परिणामिनो भावेऽपि ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्मा-^३ऽधर्मयोग्यपेक्षा । न क्षित्यादौ, खगादेर्विवृत्यपि भावात्, अणूनां च । न वार्या, तत्रापि भावात् । न गतिपूर्वा स्थितिरधर्मे । क्वचिदभावेऽपि भावाच्च ।

^४नाप्याकाशे, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात्, तस्य तद्विवन्धनत्वात् । जीव-पुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावः स्यात्, तत्कार्याणां तत्रापेक्षणात् । न च तद्भावः, सावधित्वाल्लोकस्य । अन्यथा संस्थानाभावः ।

तत् एव न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निवन्धनत्वे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात्, मुक्तेष्वपि भावाच्च, न हि तद्गति-स्थितौ पुरुषानुपकुरुतः ।

^५नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभयाभावेऽपि भावात् । विशेषाव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि । तदेव च पक्षः । गति-स्थितिमन्वाच्च ।

^६सदा सन्निधानेऽपि एतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिनामेवोपग्राहकत्वात् सदा भावः ।

^७न चैक एवोभयकार्यः, धर्मा-^८ऽधर्मविभागाभावप्रसङ्गात् । एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः सुख-दुःखहेतुः स स्यात् ।

तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोका-^९ऽलोकव्यवस्थाहेतु धर्मा-^{१०}ऽधर्मास्तिकार्या सिद्धौ । आगमाच्च । अपूर्तत्वाद्यास्तद्धर्मा इति ।

^{११}अवगाहस्य दातु आकाशम् । नियतस्य तदबहिर्भावोऽवगाहः ।

^{१२}न दातृत्वं क्षित्यादौ, तदभावेऽपि भावात् । न पवने, गरीयसा प्रतिस्खलनात् । सर्वेषामव्याप्यवगाहकत्वाच्च ।

^{१३}न मूर्ताभावे, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् ।

^{१४}आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ।

^{१५}तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमाच्चाकाशसिद्धिः ।

१. पु० १३५ ॥ २. पु० १३६ ॥ ३. पु० १३९ ॥ ४. पु० १४२ ॥ ५. पु० १४३ ॥ ६. पु० १४४ ॥ ७. पु० १४५ ॥ ८. पु० १४६ ॥ ९. पु० १४७ ॥ १०. पु० १४८ ॥ ११. पु० १४९ ॥ १२. पु० १५० ॥ १३. पु० १५१ ॥ १४. पु० १५२ ॥ १५. पु० १५३ ॥

तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः, आदित्योदयास्तापेक्षया पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । आत्मनि तु स्वरूपनिबन्धन एव । पूर्वस्यां दिशि द्रव्यमिति व्यपदेशाच्छ्रेणिकल्पनाऽवश्यंभाविनी । परमार्थैकदिग्मित्तत्वे तु अस्खलितः पूर्वादिप्रत्ययेदो न स्यात् । तदाकाशदेशश्रेणय एव दिग्व्यवहारनिबन्धनम् ।

स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । गति-स्थितिमाह्लोकः । तस्य असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः । एकप्रदेशादिषु पुद्गलानाम् । धर्माधर्मयोः कृत्तने ।

अलोकोऽन्यः । न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा । गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः । परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं नभः ।

१० धर्मादीनि एकद्रव्याणि, अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात्, अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा । अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति ।

येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणायोगात् ।

धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥१॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

कायः प्रदेशबाहुल्यम् । एकजीव-धर्मा-ऽधर्माणां सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धाहत्वात् सदेशत्वम् । अन्यथाऽणोरिव तत्र स्यात् । सदेशत्वेन कथञ्चिदनित्यत्वमप्यभिमतम् । देशाश्चासंख्येयाः, लोकाकाशव्याप्ति-योग्यत्वादिति ।

आकाशोऽपि सदेशः, सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धाहत्वात् । अन्यथा सर्वावगाहिनामेकदेशत्वम्, एकदेशावगाहानेकपुद्गलवत् । एकत्रैव चाधेय-स्वरूपभावा-ऽभावौ स्याताम्, विभागादयश्च कस्यचिन्न स्युः ।

लोकाकाशमसंख्येयप्रदेशम्, शश्वदसंहरणधर्मकस्य सावधित्वात् ।

सर्वमनन्तप्रदेशम्, अलोकाकाशस्यानन्तत्वादिति । अनेकप्रदेशः स्कन्धः । भावांशैरणुः कायः ।

उत्पाद-व्यय-प्रीत्याणि वा कायः, प्रतिक्षणमविकारिणोऽर्थक्रियाऽभावात्, समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् । अपेक्ष्यस्यानुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः, तस्य कार्यविरोधात् । कार्योत्पत्तौ वा निवृत्तिः । उत्तरमपि वा जनयेत् ।

१. पु० १०८-१०९ ॥ २. पु० १५२ ॥ ३. पु० १५४ ॥ ४. पु० १५५ ॥ ५. पु० १५६ ॥ ६. पु० १५७ ॥ ७. पु० १५९ ॥ "तथा च द्रव्यत्वं न स्यात्" "आकीर्णोऽपि सदेशः, सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धाहत्वात्" इति । इति आत्मार्थश्रीमद्विष्णुसूत्रविवेचितायां स्याद्वादमञ्जर्याम्, श्लो० ९ ॥ ८. पु० १६१ ॥ ९. पु० १६१ ॥ १०. पु० १६२ ॥ ११. पु० १६२ ॥

एवमयमशीर्णाशेषरूपो यदि प्रसह्य कृतमपि करोति ।

तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद् विकारिण एवार्थक्रिया । एकान्तक्षणीकस्य तत्प्राप्तात्, निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्त्यभावात् । न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिमन्वन्, सर्वतः सर्वस्थानुत्पादात् ।

कारणशक्तिनियमोऽपि असत्त्वाविशेषादसन् । कारणान्वयि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः, अवधेरभावात् ।

नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियतशक्तिमवगमयत् ।

उत्पत्तिर्भावसत्तैव । नास्याः प्रतिपत्ताऽस्ति । किन्तु कुतोऽप्यतर्कितमपुलभ्यत इति । क एवं वादी सम्भवति ? मुहुर्मुहुः प्रपीयमानातिग्निग्धदुग्धसोपचयोपशिता-जीर्णदोषेणाऽपि नाम भिक्षुः सम्भवति । केनचिदात्मना हि सन् शक्यतात्मनि कमपि विशेषमाधातुम् । सर्वथा निरुपाख्यस्तु कं रूपहेतुनियमपुपादित्वेन ? पर्यायोत्पत्तेः द्रव्यं सदवधेः ।

तत्र निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः । कार्यकारणभावावगमोऽप्येवं न स्यात्, अन्वयिनो ग्राहकस्याभावात् प्रत्येकं स्वगतोचरमात्रसंघेदनात् । न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमत्त्वग्रहः । विशष्टोऽपि हि स्वभावो नानवधिः । मा भूद्विशिष्ट इति । अनुभवाविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् ? तत्र कार्यकारणभावावगमः ।

युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात्, एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् । हेतु-प्रत्ययत्वं अपि वस्तुसती न निरंशस्य । अवस्तुत्वे तदवस्थः प्रसङ्गः ।

एकस्य भिन्नकालाद्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः । सोऽपि वर्तमानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् । संवत्सरस्थितिस्वभावस्य समयान्तरिक्रमात् स्यान्नवृत्तिः, संवत्सरस्यासमयादिरूपत्वात् । शेषस्यान्वयः ।

विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम्, तत्राच्याप्तेः । न च तत् सिद्धमपि, उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद् विनाशस्य । स च कारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायी सिद्धः । न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् । किमु स एवोत्तरीभवति । मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।

प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ।

प्रागभावाभाव एव भावोद्भवः, न प्रध्वंसाभावाभावे ।

अनर्पितसदनुबोधः पररूपनिषेधः प्रसज्यनञर्थः । अपेक्षितहेतवोऽपि
विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः । स्वहेतुभ्यस्तत्तद्धेतुयोगतस्तथा परिणामिनो
भावाः । तत्र विनाशाहेतुक्तत्वमपि निरन्वयनाशाय ।

मान्वयनाशित्वं चानुवृत्त-व्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्षसिद्धम् । न हि
भेदाविशेषेऽपि घट-पटादिष्विव स्थास-कोशादिषु विलक्षणैव प्रतिपत्तिः,
मृदेकत्वसंवेदनात् । न च मृदेकत्वेऽपि स्थास-कोशादीनामेकैव संवित्तिः,
आकारभेदसंवेदनात् । नापि सर्वस्य सर्वत्रास्त्रलितः प्रत्ययो भ्रान्तः ।

लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भादिष्वपि नैकान्तानन्वयो नाशः ।

न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते, अनुवृत्ताकारस्यापि भावात् । न चायं
सदृशापरापरोत्पत्तिः, एकोऽयमिति भावात् । अन्यथा सदृशोऽयमिति स्यात् ।

तदनुभवसिद्धोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदयः कायः । न चैवं विरोधः,
असम्भवात् । तथैव प्रमाणभावाच्च । प्रमाणानुपपत्तिर्हि विरोधलक्ष्म ।

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावगतिः प्रमाणेन
सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ?

स्यादपि सदैव पृथगाश्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां विरोधसम्भावना ।
न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा परस्परानुबोधेन पृथगाश्रयोपलब्धानि ।

अत एव नैकव्यवच्छेदेनाऽपरपरिच्छेदः । यत् पुनरुभयोर्गोपनीया एकशब्देन
वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः । तन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां
युगपद्भावेऽपि विरोधः ।

अत एवैकं सदसद्रूपमपि, स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् । अन्यथा
प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।

न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम्, अपरासत्त्वाभावे
वैशिष्ट्यास्यैवाभावात् ।

सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो भेदः ।

१. ५० १८३ ॥ २. ५० १८४ ॥ ३. ५० १८५ ॥ ४. ५० १८७ ॥ ५. ५० १८७ ॥ ६. ५० १८८ ॥ ७. ५०
१९० ॥ ८. ५० १९४ ॥ ९. ५० १९७ ॥ १०. ५० १९७ ॥ ११. ५० १९८ ॥ १२. ५० १९९ ॥ १३.
७० २०० ॥ १४. ५० २०१ ॥

एकनिमित्तत्वे शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात्, निमित्तवैरूप्यजत्वात्रिमिति-
वैरूप्यस्य । अन्यथा न प्रतिनियतोपादानपरिग्रहः । पीतमेव वा
सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ।

एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम्, सर्वज्ञताभेदप्रसङ्गात् । न
चार्थनिबन्धनास्तदबुद्ध्यः, अतीतादिषु भावात् । अन्यथा तद्रूपतैव न स्यात् ।

न च विकल्पधियो न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् । तदस्खलितशब्दप्रत्ययभेदो
भिन्नहेतुरेव ।

पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य
सर्वत्र भावः, सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात्, पररूपामत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति-
भिन्नत्वाच्च ।

सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यौ, धर्म-धर्मिणोरेकान्तभेदा-ऽभेदयोः
सम्बन्धाभावात् । तदेकं सदसद्रूपमिति ।

एवं सप्तभङ्गयपि सिद्धा ।

कायः प्रदेशबाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः ।

उत्पाद-व्यय-धीव्याणां यद्वा कायः समुच्यः ॥१॥

अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते ।

सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥२॥

प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् ।

न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥३॥

उत्पाद-व्यय-धीव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा ।

अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥४॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

कालश्रोत्येके ।

इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्णते स्म ॥

कृतिरियं पण्डितरामचन्द्र-गुणचन्द्रयोः ।

भद्रं भवतु श्री मंगल्य ।

द्रव्यालङ्कारे निर्दिष्टानां संग्रहश्लोकानां सूचिः ।

धर्मः फलं वा भूतानामुपयोगो भवेद्यदि ।	
प्रत्येकमुपलब्धः स्यादुत्पादो वा विलक्षणात् ॥	पृ. ३
आत्मा कायप्रमाणोऽयं स्वसंवेदनमास्थितः ।	
मेयत्वात् परवेद्यत्वसिद्धौ जाड्यं न किं ततः ॥	पृ. ६
बुद्धि- चैतन्ययोरैक्ये जाड्यं बुद्धेरधिस्थितः ।	
आत्मानमजडं जल्पन् कथं न स्यादमूढधीः ॥	पृ. ६
नामूर्तं व्योमवन्मूर्तिर्विम्ब्यते जडतान्यथा ।	
माकृत्य च न किं ज्ञाने चित्रे चानेकता कथम् ॥	पृ. ६
प्रमाणपञ्चकादस्मिन्नापे सिद्धे प्रपञ्चतः ।	
अजडात्मा निषेधाय प्रयत्ने विदधीत कः ॥	पृ. ९
परूढमपि रागादि स्वहेतुपरिपन्थिनि ।	
पुष्टिं प्रयाते प्राप्नोति क्षयं हेतुक्षयाम्मुहुः ॥	पृ. ९
यदा प्राणादिमान् कायः सिद्ध एकेन लाञ्छितः ।	
निर्विवादं तदा सिद्धाः सर्वा स्मृत्यादिसम्पदः ॥	पृ. १०
स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।	
मूर्तिस्तदङ्गिकता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥१॥	पृ. १३
अणु- स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।	
द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥२॥	पृ. १३
तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो ह्यण्वादिशिवान् ।	
त्रिविधभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥३॥	पृ. १४
मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभितयः ।	
पौद्गलिकत्वमेषां तु प्रसिद्धं स्वस्वलिकतः ॥४॥	पृ. १४

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य तैदिनी ।	
निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥१॥	पृ. १७
अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तृञ्जति शुद्धजम् ।	
एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥२॥	पृ. १७
सदृशा-ऽसदृशाग्रहग्राह्यवायः प्रपद्यते ।	
इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥३॥	पृ. १७
नास्तस्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्मत्त्वलनाद् वञ्चनं ममम् ।	
सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥४॥	पृ. १७
येषां गतिः स्थितिर्वा द्विव्याणामन्यकारणायो गतः ।	
धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥	पृ. १८
कायः प्रदेशबाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः ।	
उत्पाद-व्यय- ध्रुव्याणां यद्वा कायः समुच्चयः ॥१॥	पृ. २२
अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते ।	
सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥२॥	पृ. २२
प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् ।	
न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥३॥	पृ. २२
उत्पाद-व्यय-ध्रुव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा ।	
अतश्च सदसदुपमेकमप्युपपद्यते ॥४॥	पृ. २२

॥ श्री ऋषभदेवस्वामिने नमः ॥

॥ श्री राक्ष्मेश्वरपाश्वन्ताथाय नमः ॥

॥ 'धामा'मण्डन श्री शक्तिनाथाय नमः ॥

॥ णमोऽस्तु णे समणस्स भगवओ महम्महावीरयस्समाजस्सामिस्स ॥

॥ श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ श्री सद्गुरुदेवेश्वरी नमः ॥

परमाहृतकुमारपालभूपालप्रतिबोधक-कलिकालसर्वज्ञाचार्यहीरेमचन्द्रमूर्तिशक्तिनाथा

आचार्यश्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचितः स्तोपक्रीकासहितः

द्रव्यालङ्कारः

॥ द्वितीयः पुद्गलप्रकाशः ॥

॥ अहं ॥

मूर्तिमन्तः पुद्गलाः । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा मूर्तिः । संस्थानं
तु व्यभिचारि, धर्मा-धर्म-मुक्तात्मनां लोक-शरीरसंस्थानत्वात् ।

॥ स्तोपक्रीका ॥

॥ एवं तावद् द्रव्यपञ्चकमध्याजीवद्रव्यं स्व-परपरिविज्ञानसम्बद्धा सकलद्रव्याणां ॥

क मिरहेमशब्दशुद्धाभनादिनिर्वाणमयद्रव्यं कैलासागारं हीरेमचन्द्राभ्यां रामचन्द्र-
गुणचन्द्रप्रभतयो बहवः शिष्या आसन्, तेषु रामचन्द्रः पुद्गलविद्या । आचार्यरामचन्द्रेण कृता यथा
विरचिता, तेषु स्तोपक्रीकाभिरिति द्रव्यालङ्कार-पञ्चकपरिरामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां स्तोपः विरचितः ।

विद्वानां मते विविधानि कृताणि - तेषां प्रतीकाश्च । सर्वेषां प्रथमा पुद्गलमूर्ति-उपमा-उद्भव-
कालभेदात् । एवं च तन्मयो यत्नां प्रकाशो यथा प्रकाशो योक्तव्योऽप्येतन्मया योक्तव्यो यत्नां स्तोपकृतः ॥
मौवाद आन्तकायामक-तायासप-कृतानाम् अन्तिकाश्रयत्वात् तस्मात् तस्मिन्निमित्तात् रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां
मेव प्रथमं निरूपितं द्रव्यालङ्कारमव्ययम् । यत्र यत्नां कृतं प्रकाशकर्म, तत्र तस्मै जीवप्रकाशे तस्मिन्प्रकाशे,
द्वितीयं पुद्गलप्रकाशं पुद्गलप्रकाशं, तस्मिन्निमित्तप्रकाशेऽवशिष्टप्रकाशे कर्मनिष्कलतां कल्पन्ते मूर्तिम् । अत्र
यन्मयस्य अन्तिकाश्रयत्वात् तस्मिन्निमित्तप्रकाशे अन्तिकाश्रयत्वात् रामचन्द्र-गुणचन्द्राभ्यां विरचिता । द्रव्यालङ्कारस्य
विवक्षयात् ॥ २२ ॥ एवं विहितं एकं तावत् 'अहम्महाध्याय' इत्यत्र 'हताशयत्वेनोपाहृतं' इति ॥
संवेगी-उपाधये, अत्रभाष्यो राजस्थाने 'वेदा' इति विवक्षितः । किन्तु तावदादि विवक्षितम् ॥ २३ ॥
एवं विवक्षितं द्रव्यालङ्कारटीकायां एकं एव कृतं विवक्षितं आचार्यं ज्ञेयमिति तत्र ज्ञेयमिति विवक्षितम्

पुद्गलभित्तं प्रथमं व्याख्यायाधुना तदस्यन्तोपकारकं पुद्गलद्रव्यं व्याख्यातुं तल्लक्षणमुच्यते ।
लक्षणं च कचिदभिन्नं भवति यथाऽग्नौष्ण्यम्, कचित्तु भिन्नं यथाऽग्नेरेव धूमः । तदत्र
पुद्गलद्रव्यस्याभिन्नं लक्षणमभिधातुकामः प्राह—“मूर्तिरिति । ये पुद्गलाः सकललोकविधुतास्ते
मूर्तिमन्तः, तेषां मूर्तिमत्त्वं लक्षणमित्यर्थः । “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः” [सि०
७।२।१] इति मतुपत्ययो मूर्ति-मूर्तिमतां कथञ्चिदभेदाभित्ययोगे भवति । पूरणाद् 5
गलनाच्च पुद्गलाः परमाणुप्रभृतयोऽनन्तानन्तरपरमाणुस्कन्धपर्यवसाना गृह्यन्ते । बहुवचननिर्देशो
जीवद्रव्यवत् पुद्गलद्रव्यस्यानेकत्वप्रतिपादनार्थः । पुद्गलद्रव्यं ह्यनन्तभेदम् ।

ननु सर्वमपि वाक्यं सावधारणमेव, निरवधारणस्योच्चारणवैयर्थ्यात् । अवधारणं
च स्वयोगव्यवस्था-ऽव्ययोगव्यवच्छेदा-ऽव्यवस्थायोगव्यवच्छेदैस्तेषां, यथा चैत्रो धनुर्धर एव,
पार्थ एव धनुर्धरः, नीलं सरोजं भवत्वेव । तदत्र कथमवधार्यते ? उच्यते, द्वेषा—मूर्तिमन्त 10
एव पुद्गलाः, न कदाचिदप्यमूर्तिमन्तः । तथा मूर्तिमन्तः पुद्गला एव, नान्यानि
जीवद्रव्याणीति ।

अथ मूर्तिमाह—स्वैरेति । येऽस्मी स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णास्ते मूर्तिरिति भण्यन्ते । तत्र
स्पर्शग्रहणमादौ सर्वमेवांसीजीवग्रहणयोग्यत्वात् । अनन्तरं रसग्रहणम्, स्पर्शग्रहणे सति 15
तद्वग्रहणात्, स्पर्शग्रहणानन्तरभावि हि रसग्रहणं । वर्णात् प्राग् गन्धवचनमेषांभुपत्वात् ।
अन्ते वर्णग्रहणं स्वौल्ये सति तदुपलम्भान् ।

नन्वग्रे संस्थानं मूर्तिमाहुः, तत् किमुच्यते स्पर्शादयो मूर्तिरित्यत आह—
संस्थानं त्विति । संस्थानं पुनरपि मूर्तिशब्देनोच्येत तदा पुद्गललक्षणं धर्मिचारि स्यात्,
अपुद्गलरूपाणामपि धर्मादीनां पुद्गलत्वग्रमङ्गान् । कुतः ? धर्माधर्मैति । धर्माधर्म-
शब्दाभ्यां धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकायो वक्ष्यमाणौ गृह्येते, न तु पुण्य-पापे, तयोः 20

प्रथमप्रकाशपरि विद्यते, किन्तु दुर्बलात् प्रथमप्रकाशस्य टीका तत्र न लभ्यते, केवलं द्वितीय-तृतीय-
प्रकाशपरिवर्त टीका तत्र विद्यते, अस्मिन्नादर्शे मूलं नास्ति केवलं टीकास्ति, किन्तु मन्थकृद्दया विभक्तानि
बहुनि टिप्पणानि तत्र सन्ति, तेषु च टिप्पणेषु सूत्राण्यपि तत्र तत्र निर्दिष्टानि विद्यन्ते । एतानादर्थान-
वलम्ब्य मूलं टीकाकर्मविष्णुपणानि चात्र अस्माभिर्मुद्रयन्ते । यानि तु टिप्पणानि अहमागिरव निर्दिष्टानि
तानि • एतादृशेन विद्मिन् अङ्गितानि ज्ञेये मुनीभिः ॥

१ जीव ॥ २ मूर्तिमन्तः पुद्गलाः ॥ ३ स्पर्शरसगन्धवर्णा मूर्तिः ॥ ४ किमर्थम् ॥ ५ चयो-ऽ
भेदेऽनाक्षुषाः ॥ ६ पूर्वेषां सूक्तत्वेऽपि ॥ ७ संस्थानं तु व्यभिचारि ॥ ८ अतिप्रसङ्गि ॥ ९ धर्म-
धर्ममुक्तान्तरां लोकशरीरसंस्थानत्वात् ॥

पुद्गलव्यपदेशत्वात् । मुक्ताभ्यामनः प्रकीर्णाशेषकर्मणिः पदविस्मयविद्विषादालम्बना दीर्घाः ।
 १८ तेषां धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकायमुक्ताभ्यामनं लोके प्रगीमंस्त्वान्वात् । लोकाऽन्विष्यो
 मंस्त्वानं संस्वानं येषामिति “उष्ट्रमुखादपः” [मिः ३-२-२३] एवेति संस्वानत्-
 लोपी समासः । धर्माधर्मास्तिकायनिमित्तमिति स्थितिः स्थितिः स्थितिः स्थितिः स्थितिः स्थितिः स्थितिः स्थितिः
 यदश्यामः “मति-स्थितिमाह्लाकः” इति । तत्र धर्माधर्मास्तिकायलोकोक्तमन्वात्सर्व
 संस्वानम्, ताभ्यामखिलभ्यापि लोकस्य व्याप्तत्वात्, लोकस्य च संस्वानं प्रतिपन्नत्वात्
 म्यानस्य कटितटावस्थितकस्फुग्मस्य पुरुषस्य यादर्थं तादर्थ्यं भवति । तद्वत्—

“वैशाखस्थानस्यः पुरुष इव कटिस्थकपुष्पमः ॥” [प्रपञ्चसूत्रे ४२०] इति ।

38 मुक्तात्मनां पुनस्त्रिभागान्युत्तमशरीरं संस्थानमेव संस्थानम्, तदुक्तम्—

“ जं संठाणं तु इहं भवं जयंत्ये सखिपुत्रसखिपुत्र ।

आसी य पणमयणं तं मंदाणं तदि तत्प ॥

दीहं हृमं वा वा जं चरिममवे हवेअ मंठु।

ततो तिभागहीना मिद्वान्मोपाहृता भणिता ॥ "

[आवश्यकनियुक्तौ गा० १६१-१६० । इति ।

तस्माद्य यदि संस्थानं मूर्तिशब्देनोच्यते तदा पञ्चादीनामपि तस्य भावान् पुरुष-
लक्षणं व्यदिचारि व्यादिति व्यश्र्वाद्येव न च मूर्तिः । तदाऽप्येवमप्यवशिष्टाणामपि
मूर्तिशब्देनोच्यते, ब्राह्मणापरि पुरुषत्वव्यवहृतं, तेषामप्यवशेषाणां प्रत्यापितवान् ।

सम्यग्गतिं प्रत्येकं स्वर्गादीनां लक्षणं भूतञ्च प्रतिपादयति

स्पर्शनं घ्राणं गण्डानां कृतिनाश्चिष्टा स्पर्शः । आघात-
नमनस्य हेतुः कठिनः । सन्नतेर्मृदुः । अधोगतेर्गुरुः । तिर्यग्गते
र्लघुः । काटिन्वा-ऽवाकयोः शीतः । मार्दव-वाकयोः शूलः ।
चिकणत्वा-चिकणत्वे भिन्न-रूपाविति ।

स्वर्गं तेन स्वर्गं तेन्द्रियेण प्राणो विषयीकार्यो यो बभूवुः पतिरास्य यथाविद्योः

4A कठिनादिः स ग्राणं इति सम्बन्धः । आदिपदभावे भूदं गुरुत्वेण उक्तोक्त-निमित्त-सम्बन्धः ।

[illegible]

प्रश्नः । एतावच्छक्षणम्—यो वस्तुनां परिणामविशेषः स्पर्शनेन्द्रियेण गृह्यते स स्पर्श इति ।
अथेति भेदकथनम्, तस्य स्पर्शस्याष्ट भेदा भवन्ति, यः स्पर्शनेन प्राप्नोति यथाऽभेद
इति विशेषणमनुचयान् स्पर्शमात्रेण न व्यभिचारः । स हि स्पर्शनेप्राप्नोति भवति, न
यथाऽभेदः । एवं स्मादिष्वपि योज्यम् ।

सम्प्रति स्पर्शभेदानपि यथाक्रमं लक्षयति—अनन्तरस्य वस्तुनामसंज्ञतेः प्रायो यो हेतुः 5
कारणं स्पर्शः स कठिन इत्युच्यते । यतः स्पर्शाद्वस्तुनाम् नमनक्रियाऽभावः स स्पर्शः
कठिन इत्यर्थः । 'प्रायः'शब्दः संतोऽकृत्स्नमनवहृत्ववचनोऽव्ययम्, अयं च यथासम्भव-
मुत्तरत्र सम्बन्धनीयः ।

४४ तथा संज्ञतेर्वस्तुनां मनमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स गुरुत्वमुच्यते । यतः स्पर्शाद्वस्तुनां
नमनक्रिया स स्पर्शो मृदुत्वित्यर्थः । पूर्ववृत्तेश्चोपात्तं हेतुपदं सर्वेष्वप्युत्तरेषु भेदलक्षणसूत्रेषु 10
पठ्यन्तपदे सम्बध्यते ।

तथा अधोगतेर्वस्तुनामधोगमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स गुरुत्वमुच्यते । यतो वस्तुना-
मधोगमनक्रिया स स्पर्शो गुरुत्वित्यर्थः ।

४५ तथा वैस्तुनां तिर्यग् ऊर्ध्व च गतगमनस्य यो हेतुः स्पर्शः स लघुत्वमुच्यते ।
यतो वस्तुनां तिर्यग् ऊर्ध्व च गमनम् स स्पर्शो लघुत्वित्यर्थः । 'प्रायः'शब्दात्तुवृत्तेः परमा- 15
णूनां कदाचिदधोगमनेन व्यभिचारपक्षिारः । लघुः पृथक् स्पर्शो न प्राप्नोति गुरुत्वा-
भावरूपत्वात्तस्येति चेत्, न, गुरुत्वस्यापि लघुत्वाभावरूपत्वप्रसङ्गात् । गुरुत्वस्याभावरूपत्वे
तारतम्यं न प्राप्नोतीति चेत्, न, लघुत्वस्यापि गुरुत्वाभावरूपत्वेन तारतम्याभाव-
प्रसङ्गात् । तस्माद् गुरुत्व-लघुत्वे पृथगेव स्पर्शाविति ।

तथा वैस्तुनां कैठिन्याऽपाकस्य चाक्षिप्ततायाः प्रायो यो हेतुः स्पर्शः स 20
४६ शीत इत्युच्यते । यतो वस्तुनां काठिन्या-ऽपाकौ भवतः स स्पर्शः शीत इत्यर्थः ।

तथा वैस्तुनां मार्दवस्य मृदुतायाः पाकस्य च विक्लिप्तयोर्हो हेतुः स्पर्शः स
उष्ण इत्युच्यते । यतो वस्तुनां मार्दव-विक्लिप्ता भवतः स स्पर्शः उष्ण इत्यर्थः ।

१. अमानवीनक्यपात ॥ २. प्रायोऽनमनस्य हेतुः कठिनः ॥ ३. यकारात्मः ॥ ४. वृत्ततेर्मृदुः ॥

५. तिर्यगात्मः ॥ ६. अधोगतेर्मृदुः ॥ ७. तिर्यग्गमनेलंघुः ॥ ८. इदं गुणं इवमानशयेन गुरु इति 25

तारतम्यं न स्पर्शमात्रेणैव तारतम्याभावात् ॥ ९. क्षिप्ततायाः ॥ १०. चाक्षिप्त्यापाकयोः शीतः ॥

११. मार्दवपाकयोः उष्णः ॥

- तथा येभ्यस्तु यो चिकणत्वा-ऽचिकणत्वे तु यथावन्मयं विवक्ष्यते इति चेत् ।
 चिकणत्वपरिणामः स्तिग्धः, अचिकणत्वपरिणामस्तु रजः । एवं च 'पञ्चमेव
 ५८ लक्षणमग्नेर्गैर्लघुमिव । ये तु यथावन्महेतुत्वं' लक्षणमादित्येव । अत्राप्येकस्याप्यत्र,
 उभयोरप्युभयहेतुत्वात् । एतच्चोक्तम् तस्यामः । 'अलि'कणः स्वर्गमेवैषाद्यतीतकः ।
 न रुक्षो नाम गुणोऽस्ति स्नेहाभावे रुक्षत्ववहायिणेति चेत्, न, रुक्षमात्रे स्नेहः ।
 ५९ व्यवहारप्रसङ्गात् स्नेहस्याप्यभावापत्तिः, शीताभावे तुल्यव्यवहारप्रसङ्गोऽप्युपा-
 भावानुपपन्नाच्च । स्वर्गनेन्द्रियज्ञाने शीतवदुष्णगुणस्य प्रतिभासनादुष्णो गुणः स्वर्गनिष्ठेवो-
 ऽस्तीति चेत्, तर्हि स्नेहवत् स्वर्गनेन्द्रियज्ञाने रुक्षव्यावभासवान् क्वं रुक्षो गुणो न
 स्यात्, तस्य बाधकाभावेनाऽप्रतिश्लेषाहेत्वात् ? तस्मान् स्तिग्धरुक्षौ चिकणत्वा-ऽचिकणत्व-
 परिणामरूपौ पृथगेव गुणाविति ।

10

एवं स्वर्गस्य लक्षणं मेदान् 'भेदलक्षणं चाभिधाय स्वस्य प्रतिपादयति-

रसनेन तिक्तादिः पञ्चधा रसः । कफग्रान्तेस्तिक्तः । पाटवस्य
 च कटुः । रक्तदोषादिग्रान्तेः कषायः । आमव्रण-कलेदनयोर्म्लः ।
 ह्लादन-वृंहणयोर्मधुरः । लवणो मधुरान्तर्गतः संसर्गजो वेति ।

- रसनेन रसनेन्द्रियेण ग्राह्यो यो यत्तुना परिणामतिक्तादिः स रस इति मन्वन्तः । 15
 १८ 'आदि'ग्रहणात् कटु-कषाया-म्ल-मधुगणां परिग्रहः । एताश्चलक्षणम्-'यो यत्तुना
 परिणामविशेषो रसनेन्द्रियेण गृह्यते स रसः' । पक्षेति भेदकथनम् । तस्य स्वस्य
 तिक्तादयः पञ्च भेदा भवन्ति ।

सम्प्रति रसभेदानि यथाक्रमे लक्षयति—स्तिग्धः स्नेहः जालेकप्रसङ्गस्य यो
 हेतु रसः स तिक्त इत्युच्यते । यतः स्नेहोपशमा भवति स रसतिक्त इत्यर्थः । 20

तथा पाटवस्य गलामयशोकादिघातेन पटतायाधकागन् कफग्रान्तेर्यो हेतु रसः स
 कटुतिष्ठत्युच्यते । यतः शरीरपाटव-कफग्रान्ती भातः स रसः कटुतिष्ठत्यर्थः ।

- १० तथा रक्तदोषस्य 'आदि'शब्दान् कफपित्तयोश्च ग्रान्तेर्यो हेतु रसः स कषाय
 इत्युच्यते । यतो रक्तदोषादि निवर्त्तते स रसः कषाय इत्यर्थः ।

१. चिकणत्वाचिकणत्वे स्तिग्धरुक्षौचित्ये ॥ २. पञ्चधा रसदीनां प्रकृतता लक्षणकत्वात् तु रसनेन ॥ ३.
 लक्षणम् ॥ ४. स्तिग्धरसो ॥ ५. स्नेहोपशारे रसमाश्रयता भवत्युच्यते ॥ ६. रक्तदोष-काशान्
 रसोऽन्वयवहायशब्दात् ॥ ७. पायीऽतमनस्य हेतुः कटुत्वं ज्ञायते ॥ ८. स्वर्गनेन तिक्तादिः
 पञ्चधा रसः ॥ ९. कफग्रान्तेस्तिक्तः ॥ १०. पाटवस्य च कटुः ॥ ११. रक्तदोषादिग्रान्तेः कषायः ॥

तथा ओम्स्वपणस्य लालास्रुतेः कषेदनस्य च रैदनमार्दवस्य यो हेतुः रसः सोऽल-
भ्युच्यते । यतो लालास्रुति-दन्तविलज्जते भवतः स रसोऽल्ल इत्यर्थः । मातुलङ्ग-
कपित्वाक्षिरसमाहरतां हि लालास्रुति-दन्तविलज्जती दृश्यते । तथा ह्लादनस्य परमा-
ह्लादस्य वृंहणस्य च ग्रीष्मपृष्ठयो हेतुः रसः स मधुर इत्युच्यते । यतः परमाह्लाद-
ग्रीष्मोपचयौ भवतः स रसो मधुर इत्यर्थः ।

तनु लवणोऽप्यस्ति रसः, तत् कथं न पञ्चमंख्याविरोध इत्यत आह—लवणो मधुरान्तर्गतो मधुरान्तःपातीति तद्ग्रहणेनैव गत इति न संख्याविरोधः । प्रकारान्तरमप्याह—संसारो वा, रसद्वय-त्रयमीलनमसृज्यो वा लवणो रस इति तद्ग्रहणेनैव गतस्ततो न संख्याविरोधः । निक्त-मधुरा-श्लरसमसृज्यो हि लवणरसः, तेषां तत्रेपत्संवेदनादिति 'केचिदाचक्षते । 'इति'करणो रसभेदेयत्वावघातकः ।

सम्प्रति गन्धस्य लक्षणं भेदी च प्राह—

घ्राणेन सुरभ्यादिर्द्वेधा गन्धः । औन्मुख्यस्य सुरभिः ।
त्रैमुख्यस्यासुरभिरिति ।

‘प्राणेन प्राणेन्द्रियेण ग्राह्यो वस्तूनां परिणामविशेषः सुरभ्यादिर्धः स गन्ध इति
सम्बन्धः । आदिप्रवृत्त्यादिसुरभिरग्रहः । एतावच्छ्रवणम् — ‘यो वस्तूनां परिणामविशेषो
प्राणेन्द्रियेण गृह्यते स गन्धः’ । द्वेपेति भेदकथनम्, तस्य गन्धस्य सुरभ्यसुरभी द्वौ
भेदौ भवतः ।

सम्प्रति गन्धभेदावपि प्रत्येकं लक्षयति—प्रायः औन्मुख्योन्मुख्योपभोगामिलाप-
स्येत्यर्थः, यो हेतुर्गन्धः स सुगिरिःस्युच्यते । यतो गन्धादीन्मुख्यं भवति स
सुगिरिर्नित्यर्थः ।

तथा 'वेमुक्यस्य विचिकित्स्याया उपभोगाभिलाषनिवृत्तेरित्यर्थः, यो हेतुर्गन्धः सोऽसुरभिरित्युच्यते । यतो गन्धात् पुरुषस्य जुगुप्सा भवति सोऽसुरभिरित्यर्थः ।
'इति'कारणो गन्धभेदेयत्तावद्येतत्तकः ।

१ आश्विन-कृत्तिकयां ॥ २. श्रीनृसिंहभक्तानां उन्नातानि ॥ ३. हादिन-वृद्धयामिधुरः ॥

४ दृष्यो मधुरात्तर्गतः ॥ ५ मधुरात् मातुः प्रायेण तथा लोणादपि माधुर्यम् । अतो माधुर्यकारणात् 25

८ धाणेन मया यत्किञ्चिदपि । तदपि त्वं भक्ष्यसे ॥ ७ ॥

८ अणित सुखस्यादिर्द्विधा गन्धः ॥ ९ अणुमुख्यस्य सुखं ॥ १० धिमुख्यस्यासुखमिति ॥

१४

सम्प्रति वर्णस्य लक्षणं भेदाच्च प्राद-

चक्षुषा कालादिः पञ्चधा वर्णः । उद्वेगस्य कालः । रौद्र-
क्षोभयोर्लोहितः । प्रसादस्य शुक्रः । हर्षोर्नीलः । विषादस्य
पीतः । संयोगजः सारङ्गः । इति मूलभेदाः ।

चक्षुषा चक्षुस्त्रियेण प्राप्नो वस्तुनां परिणामः कासार्वर्ण्य इति सम्बन्धः । ३
आदिग्रहणाद्लोहित-शुक्ल-नील पीतानां परिग्रहः । एतासां लक्षणम् — 'यो उद्वेगो विषाद-
विशेषो तत्रेन्द्रियेण गृह्यते स वर्णः' । एष्येति भेदकथनम् । उद्वेग इत्येव कालादयः
पञ्च भेदा भवन्ति ।

१५

सम्प्रति वर्णभेदानपि प्रत्येकं यथाकर्म लक्षयति—'लोहितेति उद्वेगस्योद्वेगो
हेतुर्वर्णः स कालयति मनो मल्लिनीकरोति काल इत्युच्यते । यतो आनन्दरसविशेषो
भवति स वर्णः काल इत्यर्थः । मपी-नीली-कर्दमा-जम्बका-विषादविशेषो मपीकृत्यतां
हि मनः समुद्रिजते । अत एवायं शुक्रविशेषः, तस्य मनोर्निरव्ययहेतुत्वात् । प्राप्नो-
वृत्तेऽप्येवमरादीनामाह्लादजनकत्वेन व्यवसिचानिगमः ।

तथा रौद्रस्य क्षोभस्य च यो हेतुर्वर्णः स लोहित इत्युच्यते । यतो मनसो
रुद्रत्व-शुभितत्वे भवतः स वर्णो लोहित इत्यर्थः । तथाहि—रुषिं रक्तकवीरकुसुम-
प्रकराङ्गितां समराङ्गणसुरं च समालोक्यतां क्षत्रियकुमाराणां रौद्रः परिणामः प्रादुर्भवति ।
तथा मन्त्रविशेषमाधनेषु रौद्रावेष्टाविर्भाषाय मकलमपि नेपथ्योपहार-स्थान-व्येष्टादि-
लोहितं क्रियते । रौद्रो रमोऽपि लोहितवर्णो वर्ण्यते । यद् भक्त्युत्पत्ति-
१२

“ श्यामो भवेत् शुङ्गारः, सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।

कारोतः करुणधैव, रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ” [नाट्यशास्त्रे ३ । ५२] १३

तथा रुषिं रक्तकवीरकुसुमप्रकराङ्गितां समराङ्गणसुरं चालोक्यतां कातराणां
क्षोभो भवति । यदाह—

१६

“ विष्टाकृमिज उद्वेगी क्षोभणो रुषिरादिजः । ” [नाट्यशास्त्रे ६ । ६१]

रीभल्लो द्विविध इति ।

ततः पुरुषभेदेन लोहितो वर्णो रौद्रस्य क्षोभस्य च हेतुः । सिन्दूरादिवर्णस्या-
ह्लादकत्वेन व्यभिचारपरिहारार्था प्रायोऽनुवृत्तिः ।

तथा प्रेसादस्य मनसः प्रसन्नताया यो हेतुर्वर्णः स शोकति तत्र मनो गच्छतीति शुक्ल
इत्युच्यते । यतो वर्णाद् मनसः प्रसन्निरुपजायते स शुक्ल इत्यर्थः । भवति च सितकुसुमा-
ज्ज्योत्स्ना-शशाङ्कमण्डलादि विलोक्यतामभिनवाभ्युपगम्यः प्रक्षालितांशुकस्येव मनसो नैर्मल्यम् । 5

तथा दशोर्नेत्रयोः प्रसादस्य यो हेतुर्वर्णः स नील इत्युच्यते । प्रसादस्येति
पूर्वाधानमभिमन्वयते । दशोश्च प्रसाद आह्लाद एव, नितान्तस्विचापि हि दृष्टिः
कान्ताना-ऽवनीरुहाजी-पल्लवान्धवलस्य परामाह्लादसम्पदमधिरोहति ।

तथा दशोर्विधानस्योपघातस्य यो हेतुर्वर्णः स पीत इत्युच्यते, दशोरिति पूर्वो-
पात्तं सम्बध्यते । यतो वर्णाद् दशोरुपघातो भवति स पीत इत्यर्थः । तथाहि—चामी- 10
कर-वैश्वानरादिकं भास्वरं रूपमवलोकयन्ती दृष्टिरुपद्रव्यते ।

तनु श्रवलोऽप्यस्ति वर्णः, तत् कथं न पञ्चसंख्याविरोधः ? इत्यत आह—
‘संयोगज्ञो द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चवर्णानां मिश्रणज्ञः सारहो वर्ण इति तद्ग्रहणेनैव गत इति
न संख्याविरोधः ।

इति मूलभेदाः, एते स्वर्णादीनां मूलभेदा मूलजातयो भवन्ति । अवान्तरभेदाः 15
पुनरमीषामनन्ता न शक्यन्ते परिगणयितुमिति न तेषां स्रष्टृसंग्रहः ।

कः परिणामशब्दस्यार्थ इति उच्यते—

तद्भावः परिणामः । द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोत्तरावस्थयोरे-
कान्तभेदः । अत एव न सांकर्यम् । परिणाम-परिणामिनोः
स्यादभेदः संस्वन्धः । अत एव स्यादेकत्वा-ऽनेकत्व-नित्यत्वा-ऽनित्य- 20
त्वानि । एतौ चोपलब्धिर्लक्षणप्राप्ताद्युपलभ्येते । वीजानि
धान्यत्वेन परिणम्य भौमं तप्तायस्पिण्डवद्दीदकं च रसं बालका
इव सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किमलादिभिः परिणाहीभवन्ति ।
दुग्ध-दधीनि च तापाभितप्तानि स्फारीभवन्ति ।

१ प्रसादस्य शुकः ॥ २ दशोर्नीलः ॥ ३ त्रिधातस्य पीतः ॥ ४ संयोगज्ञः सारहो 25
इति मूलभेदाः ॥ ५ = ‘संस्वन्धः’ इति परं मूलदेशं गच्छति, शीकादेशं नु विष्णवे विद्यते ॥

तेन तेन विवक्षितेन्द्रियग्राह्यत्वादिना रूपेण भवन्तं नाथ पृथक्त्वानुसृष्टादः परिणामो
 भव्यते । यदमीषां पृथक्त्वानां द्रव्य-क्षेत्रादीन् सङ्गकारिणः प्राप्य तन् तन् कष्टिमादिरूपमावि-
 र्भवति स परिणाम इत्यर्थः । अथवा समस्तपञ्चात्मिकावस्थाविपरिणामलक्षणतयेदं यथा-
 रुचायते- तेषां जीवादिद्रव्याणां प्रतिदिवतरूपेण भवन्तं यावत् उपादो यः स परिणामः ।
 11B तेषामिति कर्त्तरि षष्ठी । ततस्तान्येव द्रव्याणि तथा भवन्ति, न पृथक्स्थित्यान्वयवर्तित्वे,
 नापि सर्वथोऽप्यन्ते, नापि सर्वथा विनाशमाचिञ्चन्ति । किं तर्हि ? कथञ्चित् पूर्वस्वरूप-
 पहाय रूपान्तरमास्कन्दन्तीति सिद्धम् ।

स च परिणामः प्रयोग-विस्मयाप्रभवत्वेन द्रेशा । तत्र विस्मयापरिणामो ज्ञादिरादि-
 मांश । चेतनद्रव्यस्य तावज्जीवत्व-मव्ययत्वा-ऽभ्यव्यवत्वादिनादिः । औपश्रमिकाणि पुन-
 12A रादिमान् । स तु कर्मोपश्रमाद्यपेक्षत्वेनापौरुषेयत्वात् कश्चिद् वैस्मिकः । अचेतनद्रव्यस्य
 तु लोकसंस्थान-मन्दराकारादिरनादिः, इन्द्रधनुरादिरादिमान्, पुरुषप्रयत्नाजपेक्षत्वादेव
 वैस्मिकः । प्रयोगजः पुनर्दान-शील-भावनादिश्चेतनस्य, गुरुपदेशलक्षणपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात् ।
 घटतेऽस्थानादिवचेतनस्य, कुलादिपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात् । समस्तिकायादिद्रव्यस्य तु
 वैस्मिकोऽयं स्वयंप्रदेशत्वादिनादिः, प्रतिनियतगन्त्युपग्रहहेतुत्वादिगदिमान् । प्रयोगजो
 येन्द्रादिगन्त्युपग्रहहेतुत्वादिः, पुरुषप्रयोगापेक्षत्वादिति । 15

12B अथ द्रव्याणामयं परिणामः किं पूर्वपर्ययस्य परिस्थितादुत्पत्तिरित्यागाज्जवति । नत्र
 यदि परिस्थितात् तदा पूर्वपर्ययस्य सर्वथा स्वभूमिगोष्ठे स्वभावान्तमप्युद्भूयमान इति
 परिणामरूपतैव न स्यात् । अन्वयाऽपरिस्थितौ विस्मया-प्रयोगप्रभवो द्रव्यविचारः परि-
 णाम इति द्वि जैनाः समामनन्ति । अथापरिस्थितात् तदा पूर्वोत्तरपर्यययोः सांकर्येण
 वृद्धावस्थायामपि यौवनोपलम्भः स्यात्, न वैवम्, तस्माच्च परिणामो शास्तव इति । 20

तत्र प्रथमपक्षमाश्रित्याह- प्रेक्ष्येति । न पूर्वोत्तरावस्थयोरेकत्वेन सर्वथा नेतोऽस्ति येन
 परिणामरूपता न स्यात्, द्रव्यानुवृत्तेः द्रव्यस्य पूर्वपर्यायव्यापिनो मनुष्यत्वादुत्पत्तयपक्षि-
 13A ऽनुवर्त्तनात् । एतदुक्तं भवति- न बाल्यादिः पर्यायः सर्वथा निवर्त्तते, नाप्यनुवर्त्तते,
 किन्तु बाल्यादिचेष्टितादिमात्रेण विनिवर्त्तते मनुष्यत्वेनाऽनुवर्त्तत इति कथं पूर्वोत्तरयोरेकत्व-
 मेदेन परिणामरूपता न स्यात्, द्रव्यस्यान्वयेन परिणामलक्षणयोगान् । 25

१ तद्व्याहः परिणामः ॥ २ स्वपेण ॥ ३ पूर्वोत्तरावस्थयोरेकत्वेन सर्वथा नेतोऽस्ति ॥ ४
 कुन्तादिरूपेण ॥ ५ सकृदावयव-असंख्येयपदेशात्-ऽभ्यव्यव-नभमक्यादिः ॥ ६ तुदित्-वैस्मिक-व्यापिनो मनुष्यत्वादि-
 त्यर्थः । यथा मन्त्रिभेदानुसारमप्युद्भूयमानत्वादे जीव्यामप्युद्भूयमानत्वादेः ॥ ७ अन्वया-
 दयः ॥ ८ परमावस्थानाम् ॥ ९ तन्त्रावस्थानाम् ॥ १० प्रतिनियतगन्त्युपग्रहहेतुः ॥ ११ पूर्वोत्तरावस्थयोरेकत्वेन सर्वथा नेतोऽस्ति ॥ १२
 १३ द्रव्यानुवृत्त्या न पूर्वोत्तरावस्थयोरेकत्वेन सर्वथा नेतोऽस्ति ॥

अत एवेति । यत एव द्रव्यमेवमनुष्यत्वाद्यनुवर्त्तते न तु बाल्यादिपर्यायचेष्टितादीनि तत एव न पूर्वोत्तरावस्थयोः सांकर्यमस्ति, ततः कथं वृद्धावस्थायां यौवनोपलम्भः स्यात् ?

- 13B ननु यदि परिणामाभ्यां परिणामिनो भेदस्तदाऽसौ तदवस्थ एवेति कथं परिणतः स्यात् ? न च तत्सम्बद्धयोर्धर्मैषोक्तत्वाद्-विनाशाभ्यां तस्य परिणामो व्यवस्थापयितुं शक्यः, सदमतोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बद्धत्वस्याघटनात् । अथाभेदः, तदैकस्मात् परिणामिरूपाद्- 5 भेदेनोत्पादविनाशवतोः परिणामयोः परिणामिस्वरूपवदेकत्वमेवेति केनाश्रयेण परिणामी परिणतः स्यात् ? परिणन्तुश्च सकामादभेदात् परिणामयोः परिणन्तस्वरूपवन्न निवृत्तिर्नापि प्रादु- 14A र्भावः । परिणामाभ्यां च परिणन्तुर्भेदात् परिणामस्वरूपवदुत्पाद-विनाशौ स्याताम् । न चैवम्, अतो न कस्यचित् परिणामः सिध्यतीति ।

- तत्र, यस्मात् परिणाम-परिणामिनोरवस्थावस्थात्रोः स्यात् कथञ्चिदभेदोऽव्यतिरेकः 10 सम्बन्धोऽस्ति । यद्येकान्तेन पर्यायाभ्यां द्रव्यं भेदेन स्यात् तदा न स्यादेव द्रव्यस्य परिणामः, किन्तु कथञ्चिदभेदोऽप्यस्ति, ततो न दोषः अत एवैकान्ताभेदपक्षोक्तदोषोऽपि प्रतिक्रुद्धः, एकान्ताभेदस्यानभ्युपगमात् । ततः पर्यायेभ्यः कथञ्चिदभेदाद् द्रव्यमप्युत्पाद- 14B विनाशवद्विष्यते । पर्यायाणां च द्रव्यान् कथञ्चिदभेदान् "ध्रौव्यमिति । न च केनाप्या- 15 कारणेन भेदः केनाप्यभेद इति व्यवस्थास्ति । यतो न खलु स कोऽप्याकारो धर्मिणी धर्माणां वा चकास्ति येन भेद एव चाऽभेद एव वा । किन्तु सर्वेषां सर्वाकारेषु भेदा- भेदौ संवलितौ, अत आकारभेदद्वारेणापि दोषोद्भावने परमिद्वान्तर्हस्यानवगमं विज्ञ- नयति । तस्मात् परिणाम-परिणामिनोऽनैकान्तेन भेदो नाप्यभेदः, किन्तु स्यादभेद इति सर्वं सुस्थम् ।

- अत एवेति । यत एव द्रव्य-पर्याययोः कथञ्चिदभेदस्तत एवानयोः स्यात् कथञ्चि- 20 देकत्वानेकत्वनिवृत्त्यान्वित्यन्वाति भवन्ति । पर्यायाणां कथञ्चिदेकत्वम्, एकस्माद् द्रव्यादभिन्न- 15A त्वान् । तथा द्रव्यस्य कथञ्चिदनेकत्वम्, पर्यायेभ्योऽभेदान् । तथा पर्यायाणां कथञ्चिन्निवृत्त्यम्,

१ अत एव न सांकर्यम् ॥ २ पूर्वोत्तराभ्याम् ॥ ३ परिणामी ॥ ४ परिणामिनः ॥ ५ ननु तो परिणामी क्तावसन्ती वा । यदि सन्ती तदा स्वकारणादेव स्वतन्त्रवैकाग्र्याद् कथं सम्बन्धः ? तदाह—“पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः सिद्धे वा परतन्त्रेण । तस्मात् सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति वस्तुतः ॥ ” [सम्बन्धपरीक्षा] । 25 अथाशब्दो तदाऽपिज्ञमानत्वादेवासांभन्धः । तदाह—“परापेक्षा हि सम्बन्धः सोऽस्य कथमपेक्षते । संश सर्व- निराशुयो भावः कथमपेक्षते ॥ ” [सम्बन्धपरीक्षा] ॥ ६ परिणन्तुः ॥ ७ यथा परिणामिस्वरूपमेकं तथा तदभेदात् तत्रापि स्याद्व्यतिरेकः ॥ ८ परिणामिनः ॥ ९ परिणामपरिणामिनोः स्यादभेदः सम्बन्धः ॥ १० द्रव्यस्यनया ॥ ११ येनाकारेण भेदस्तेनाकारेण कथमभेदो निवृत्त्यो वा एवमस्माकां व्यतिरेकादिव्यादि दोषो- भावनम् ॥ १२ अत एव स्यादेकत्वानेकत्वनिवृत्त्या [निवृत्त्या] चि ॥

त्रिकालान्वयिनो द्रव्यादमेदात् । तथा द्रव्यस्य कथञ्चिद निष्पन्नम् । कपालादिनासादिभ्यो
पर्यायेभ्योऽमेदादिति ।

तनु न प्रवर्त्तमान-निवर्त्तमानपर्यायद्रव्यातिशक्तिं दृष्ट्वाप्यनन्विष्टत्वात्प्राप्ते एतेनप्य-
भवतरति, ततस्तौदृशममदृशवहारयोगमेव विदुषामिति । उच्यते- 'एतौ न परित्याग-पणि-
णामिनानुपलब्धिरागमावृणोत्ययोः मन्तावृणोत्येते । जानिद्रवायेषु 'विषयन्तु । घट- ३
कपालादयः पर्यायास्तदन्वयिनी सृष्टपता न प्रत्यक्षेणोपजम्भते । तदमेव हि सृष्ट-
पताया अन्वयिन्या उपलम्भनं यदभयोर्माहिन्वेन दृढणम् । यदि चान्वयो न स्यात् तदा
15B घटरूपतयेव सृष्टपतायि घटात् कपालानां मेदाद् माहिन्वेन दृढणं न स्यात् । घटरूपस्य
कलापि कपालेष्वननुवर्त्तमाना । तस्मात् पश्यश्रुतिदौ परिणाम-परिणामिनामिति ।

परिणामिनो व्यवस्थिता-ऽव्यवस्थितदोषात् परिणामाभाव इति चेत् । न, जने- 10
कान्तात् । न हि वयमङ्कुरे बीजं व्यवस्थितमेवाभ्युपगच्छामः । विगेधेनाङ्गमात्रपञ्चान् ।
16 नाप्यव्यवस्थितमेव, अङ्कुरस्य बीजपरिणामत्वाभावरूपमङ्गलम् । पदार्थान्तरपरिणामत्वाभा-
वत् । किं तर्हि ? वनस्पतित्व-शालित्वादितिङ्कुरे बीजं स्याद् व्यवस्थितं संस्थान-बीजत्वा-
17A दिभिः स्यादव्यवस्थितं प्रतिपद्यामहे । तच्चकान्तेन व्यवस्थितत्वाव्यवस्थितत्वे ।

स्यान्ततम्-न बीजमङ्कुरादित्वेन परिणमते, इदमभावपमङ्गलम् । यो गन्धपरिणामः 15
म ततो न वृद्धिमान् दृष्टो यथा पयःपरिणामो दद्यादिः, बीजपरिणामश्चाङ्कुरादिः, तस्मात्
ततो वृद्धिमानिति बीजमात्रमङ्कुरादिः स्यादतःपरिणामो वेति । उक्तञ्च -

“क्रिञ्चान्यद्यदि तदु बीजं मन्त्रेदङ्कुरतामिह ।
विशुद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपङ्कलान् ॥ १ ॥
अथेष्टं 'ते रमर्मोर्मोदकं च विवर्द्धते । 20
नन्वेवं मति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥ २ ॥
आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमुल्लति ।
तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु वाय विवर्द्धते ॥ ३ ॥

१. उत्पन्नमान ॥ २. वित्तभर ॥ ३. घटपलम्बितत्वात्प्राप्ते मन्तावृणोत्येते कपालादिनासादिभ्यो पर्यायेभ्योऽमेदादिति । 25
४. दृष्टम् ॥ ५. उपलब्धिरागमावृणोत्ययोः मन्तावृणोत्येते । ६. एतौ बीजं विगोधेनाङ्गमात्रपञ्चान् ॥ 26
७. अन्यथा परिणामानां महावेगे यद्वृणोत्येते न स्यात् ॥ ८. युज्यते ॥ ९. कथं ॥ १०. इति बीजपरिणाम-
तस्याभ्युपगमस्य राजन्यातिशक्तिऽपि उदयम् ५ । २२ ॥ १०. तनु जतु ॥

तथैव यदि तद्वीजमाप्ते येनात्मना स्थितम् ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥ ४ ॥" [] इति ।

तदेतन्न । यस्माद् बीजानि धान्यत्वेन अङ्कुरत्वेन परिणम्य तद्रूपतामनुभूय किसल्या-
दिभिः परिणाहीभवन्तीति सम्बन्धः । किं कुर्वन्ति ? भूमेः पृथिव्या इमं भूमं रसं ततो
18A वृद्धिसाद्भूतः स चासावज्यसो लोहस्य पिण्डश्च स इवोदकस्येममौदकं च रसाहरन्ति इति 5
सम्बन्धः, बालका इव डिम्भा इव, सवित्री माता, तस्याः स्तन्यं दुग्धमिति साधर्म्यदृष्टान्तः ।
किसले नवकिसलयम् । आदिशब्दात् पत्र-काण्डादिग्रहः । परिणाहीभवन्ति विशाली-
भवन्ति । बीजानां बङ्कुरमात्रपरिणामे व्यापारः, वृद्धौ तु भौमौदकरसस्य । न चेतावताऽमीषां
तत्परिणामत्वविशेषः । परिणामस्य हि तैज्जावमात्रमेव लक्षणं न वृद्धयभावोऽपि । तच्चाभीषा- 10
मस्येव । ततोऽङ्कुरस्य रसाद् वृद्धावपि बीजस्य तत्परिणामता न विरुध्यते । अत एव
जतुकाष्टदृष्टान्तो विषमः । बीजं हि भौमौदकरसैः स्वपरिणाममपहायाङ्कुररूपतां धत्ते, न
त्वेवं जतुना काष्ठं स्वपरिणाममग्राहति । ततः काष्ठस्य तादवस्थं युक्तं न बीजस्य ।
तस्मादङ्कुरस्य वृद्धावपि बीजपरिणामता न विरुध्यते ।

सम्प्रति व्याप्तिं विषययति-दुग्धदधीनि च तापेनाऽऽग्नेयेन भानवीयेन चाऽभितप्तानि 15
स्फारीभवन्ति मूलप्रकृतेः सकाशादधिकीभवन्ति । शीतक्षीरस्य ह्यग्निसम्पर्कात् तत्पमानोत्फेन-
क्षीरपरिणामस्तथा दध्ने घर्मोर्द्ध्वचित्तदधिपरिणामो वा मूलक्षीर-दधिभ्यां वृद्धिमानुपलब्ध
इति कथं वृद्धयभावः परिणामस्य परिणामिनः सकाशात् ? अपि च 'बीजपरिणामत्व-
19A मङ्कुरस्यैकान्तवादिनोऽसिद्धम् । पराम्भुपममात् सिद्धौ वृद्धिसिद्धिगपि तत एवास्तु, सर्वथा
विशेषाभावात् । तन्न वृद्धयभावात् परिणामाभावः स्वाद्यादिनं प्रति साधयितुं शक्यः । 20
तस्मात् सिद्धः परिणामः ।

सम्प्रति परिणामस्य वैचित्र्यं दर्शयति-

स चायं परिणामः कश्चित् सदृशोतरः-बालादीनां कुमारा-
दिभावः स्थूलादीनां कृशादिभावो वा, अत्रोभार्षणा । कश्चिद्
विसदृशः-नारकादीनां मानवादिजन्म घटादीनां कपालादिभावो 25

१ बीजानि धान्यत्वेन परिणम्य भूमं तत्रापस्विपण्ड्यदीदृकं च रसं बालका इव
सवित्रीस्तन्यमाहरन्ति किसल्यादिभिः परिणाहीभवन्ति ॥ २ सति ॥ ३ यन्ति ॥ ४ तेन
तेन रूपेण गतम् ॥ ५ 'यो जलपरिणामो न यः नवो वृद्धिमान् यथा तुम्बाम् दध्मादि' इत्यनुमागताम्,
यतः परिणामिनः सकाशादधिकोऽपि परिणामो भवतीति ॥ ६ दुग्धदधीनि च तापामित्तानि स्फारी-
भवन्ति ॥ ७ स्फयति ॥ ८ यो जलपरिणाम इत्येवादि तया तत् तत्परिणामम् ॥ ९ परिणामिण्येव ॥

वा, अत्र सादृश्यानर्पणा । कश्चित् सदृशः — सर्वेषामस्मित्वम् आत्मना
चेतन्यं वा, अत्र वैसदृश्यानर्पणेति ।

से चायं पूर्वप्रमाचितः परिणामः कश्चित् सहेतरो भवति, पूर्वपरिणामस्योपरमकारणः
कश्चित् सदृशश्च विमदृशश्च भवतीत्यर्थः । यथा काकादीनाम्, 'आदि' शब्दात् कृमादि-
ग्रहः । कुमारदिभावः, 'आदि' शब्दात् पुत्रादिग्रहः । अयं द्विपरिणामः सदृशेण । न
द्वयं सदृश एव, वैमदृश्यप्रत्ययभावात् । नापि विमदृश एव, स एवायमिति भावत ।
19B तथाऽपरमप्याह—स्थूलादीनाम्, 'आदि' शब्दात् महदादिग्रहः, कपालादिभावः, 'आदि'
शब्दाद्दृष्टादिग्रहः । अयं तृतीयपरिणामः सदृशेतरः । अत्रेति अनयोर्निर्देशनयोः सादृश्य-
उभयोः सादृश्यवैमदृश्ययोर्द्वयोपि विवक्षा । सादृश्यं वैमदृश्यं चोभयमपि पुनरुद्देश्यमिहमित्यर्थः ।

तथा कश्चित् विमदृशः, कोऽपि परिणामः पूर्वपरिणामस्य विमदृशो भवति, 10
तमेवाद्व—नौकादीनाम्, 'आदि' शब्दात् मानवादिग्रहः । मानवादिजनः, 'आदि' शब्दात्
देवादिग्रहः । अयमुत्तमपरिणामो विमदृशः । अपरमप्याह—पञ्चदीनाम्, 'आदि' शब्दात्
20A पदादिग्रहः, कपालादिभावः, 'आदि' शब्दात् तन्त्रादिभावग्रहः । अयं द्वितीयपरिणामो विम-
दृशः । अत्रेति अनयोर्निर्देशनयोः सादृश्यानर्पणा, सादृश्यस्य "जीवन्वादेः मनोऽप्यविवक्षा ।
अयमर्थः—सर्वोऽपि परिणामः सदृशेतर एव । किन्तु कचिदुभयमपि विवक्ष्यते, कचिदेकं 15
न विवक्ष्यते इति ।

तथा कश्चित् सदृशः, कोऽपि परिणामः पूर्वपरिणामस्य सदृशो भवति, यथा
सर्वेषां पञ्चानामपि द्रव्याणामस्मित्वं सत्त्वम् । अयं सर्वद्रव्यगतः सदृशः परिणामः ।
अपरमप्याह—आत्मनां जीवानां चेतन्यमुपयोगः । अयमेकद्रव्यगतः सदृशः परिणामः ।
20B अत्रेति अनयोर्निर्देशनयोर्वैसदृश्यानर्पणा, वैमदृश्यस्य सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतकार्यकत्वलक्षण-
स्यात्मनां प्रतिनियतविचित्रकर्मभोक्तृत्वलक्षणस्य वा मनोऽप्यविवक्षा । 'अत्रेति' कस्या
परिणामवैचित्र्येयत्वावयोकः । तस्मात् गुह्यानां कठिनादिरूपेण पञ्चास्मिकायस्य वा
"रूपवैचित्र्येण भवते परिणामः ।

१ स चायं परिणामः कश्चित् सदृशेतरः ॥ २ सदृश्यानामस्मित्वं सत्त्वम् ॥ ३ काकादीनां
कृमादिभावः ॥ ४ स्थूलादीनां कृमादिभावो वा ॥ ५ अयोर्भाषणा ॥ ६ सत्त्वम् ॥ ७ नौका- 25
दीनां मानवादिजनम् ॥ ८ पदादीनां कपालादिभावो वा ॥ ९ अत्र सादृश्यानर्पणा ॥ १०
आदेर्लुप्तदिग्रहः ॥ ११ सर्वेषामस्मित्वम् ॥ १२ आत्मनां चेतन्यं वा ॥ १३ अत्र वैमदृश्यानर्प-
णेति ॥ १४ तत्त्वपदभाषितार्थकत्वं ॥ १५ कस्या ॥

ननु यदि स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णाः समस्ता एव सृतिस्तदा पृथुललक्षणमव्यापि
स्यात् । सर्वेषां स्पर्शादीनां सर्वत्र पृथुलज्ञानावभावात् । तथाहि- जले गन्धस्याभावः, तेजसि
गन्धरमयोः, वायो गन्ध-रस-रूपाणाम्, अभावश्च गन्धादीनामवादिषु, असंवेदनादिति ।

अथाह-

सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः; स्पर्शाविनाभावि- 5
त्वात् । अत एव सजातीयत्वे पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामः,
न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते । लवणमम्भः, दारुस्तेजः, तेजो
भस्म तमो वेति ।

21A

सममेककालं न क्रमेण । एकत्र पृथिव्यां जले तेजसि वायो वा धर्मिणि चतुर्धा
रूप-रस-स्पर्श-गन्धलक्षणैश्चतुर्भिः प्रकारैः पृथुलभावरूपपरिणामस्य सत्त्वेऽपि विद्यमानत्वेऽपि,
एतावता पृथ्व्यादीनां वायुपर्यन्तानां सर्वेषामपि चतुर्गुणत्वमाह, यथा पृथिवी-स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण- 10
वती तथाऽवादीन्यपीत्यर्थः । उद्भूतस्य ज्ञानपरिच्छेदयोग्यपरिणामस्य ग्रहो ज्ञानेन परिच्छिन्तितः ।
एतावताऽनुपलम्भे कारणमाह । सन्त्येव सर्वत्र पृथुलज्ञातौ स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णपरिणा-
मास्तथापि यो यदा ग्रहणयोग्यो भवति स एव गृह्यते नान्ये सन्तोऽपि, न खलु यदस्ति
तत् सर्वमपि छद्मस्यज्ञानग्राह्यं भवति । ततो नाव्यापि लक्षणम् ।

21B

इदमुक्तं भवति-त एव पृथुलाः कदाचित् पृथिवीरूपमपहाय जल-तेजो-वायूनां 15
रूपमादधति, कदाचिच्च तेषां रूपमपहाय पृथ्वीरूपमुपाददते । ततो यदा जलादिरूपं
विग्रह्य पृथ्वीत्वमागृह्णति तदा चतुर्गुणत्वं न स्यात् यदि जलादीनामपि चतुर्गुणत्वं न
स्यात् । न खलु सर्वथाऽप्यविद्यमानं किमप्युत्पद्यते पृथुभूतोत्पादप्रसङ्गादिति जलादयोऽक्षय-
गन्वादिगुणोपलम्भा अपि चतुर्गुणा एव ।

सममेकत्र चतुर्धा मध्ये हेतुमाह- 'स्पर्शेन सहाविनाभाविवात् । स्पर्शस्तावत् सर्व- 20
पृथुलद्रव्यावस्थायी स्पर्शश्च रसादयो न व्यभिचरन्तीति सर्वाण्यपि पृथुलद्रव्याणि चतु-
र्गुणान्येव । तथाहि-आपो गन्धवन्त्यः, तेजो गन्ध-रसवत्, वायुगन्ध-रस-रूपवान्, स्पर्श-
वन्वान्, पृथ्वीवत्, वैश्वर्मेणाकाशवत् । प्रत्यक्षागमविरुद्धपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात्
तेजस्यनुष्णत्वे माघ्ये द्रव्यत्ववत् कालान्त्ययापदिष्टो हेतुरिति चेत्, न, नायनरश्म्यादिव-
स्तुद्भूतरूपस्पर्शविशेषास्तित्वे माघ्ये तेजस्यस्य हेतोः कालान्त्ययापदिष्टत्वप्रसङ्गात् । ततो 25

१. सममेकत्र चतुर्धा सत्त्वेऽप्युद्भूतस्य ग्रहः ॥ २. भावः धर्मिणि छद्म-लक्षण-काल-भावस्य ॥ ३.
स्पर्शाविनाभाविवात् ॥ ४. अनुद्भूतं रूपं नाभावो यस्य स्पर्शविशेषस्य, यदा विनश्यत् ॥

यथा स्पर्शविशेषस्यानुद्भूतत्वात् प्रत्यक्षेणाग्रहणेऽपि न त्वेवमवस्थावातादिभ्यो यथा
स्पर्शवच्चरम्याणि, गन्धादीनामप्यनुद्भूतत्वेन मनामपि प्रत्यक्षेणाग्रहणम् । वातादिभ्यो-
२२४ गमे स्पर्शप्रतिपादनात् प्रत्यक्षाग्रहणेऽप्यदोष इति चेत्, तत्रैतद्वारिण्यतिशेयम्, तथापि
चतुर्गुणत्वप्रतिपादकाममसम्भवात् । न चास्मदागमो न यमागमः, सर्वत्राप्यवस्थागतो-
पपादनेन तस्यैव ग्रामागमात्, यौगाममस्य च दृष्टेर्विशिष्टत्वेनाप्राप्यत्वात् । ततो न तेजो-
कालात्ययादिष्टत्वम् । नार्थनैकान्तिकः, अन्यथ्यतिरेकाभ्यामन्यधानुपपत्त्यस्य मौलिकस्य
विपक्षवृत्त्यदर्शनाच्च ।

ननु न पृथग्यां स्पर्शवच्चमात्राद् गन्धादिगुणत्वम्, किं तर्हि? जलादिभ्योऽन्यत्वे
२३४ मति स्पर्शवच्चादित्यप्रयोजको हेतुरिति । तदप्युक्तम् । यद्यन्यत्वे चित्तातीत्यत्वं तदा
न सिद्धम्, पृथग्या औदायिकत्वेन वाय्वादिविभिः सह सजातीयत्वाभ्युपगमात् । अथ १०
सजातीयत्वे मत्पि पृथ्वीकायोऽस्काय इत्यादिव्यक्तिभेदोऽन्यत्वम्, तदा घटादिभ्यो यत्-
स्याप्यन्यत्वेन स्पर्शवच्चे मत्पि चतुर्गुणत्वं न स्यात् । शक्यं हि वक्तुम्— यतो न चतु-
र्गुणः, घटादन्यत्वे मति स्पर्शवच्चाद्, अवादिबद्धिः । अपि च, यथा जलादन्यत्वे मति
स्पर्शवच्चात् पृथ्वी चतुर्गुणा भवद्विरङ्गीक्रियते तथाऽऽपो गन्धवन्वोऽप्यङ्गीक्रियन्ताम् ।
तथाहि— आपो गन्धवन्वः, तेजो-वायुभ्यामन्यत्वे मति स्पर्शवच्चात्, पृथ्वीवन् । तेजो- १३
२३४ वाय्वोरपि चतुर्गुणत्वाद्विशेषणं “व्यर्थमिति चेत्, न, उभेभ्योऽप्यपिमाधरात् । अन्यथा
तेजो-वायुभ्यां व्यभिचारेण भवतो व्याप्यसिद्धिः स्यादिति नानैकान्तिको हेतुः ।

किञ्च, यदि जलादीनां गन्धादयो न सन्ति तदा तस्मिन् जले समिधोति इति प्रत्यक्षत्वा
वाताशिनं भुजङ्गमादीनामनलाशिनामुंशेयीवादीनामनलोद्भवतामेव वा धूतक-पणिकादीनां
ज्योत्स्नाशिनं चकोराणां तृप्तिश्च कथं स्यात्? समकार्यमेव हि तृप्तिः । परि जल १०
रसाभावेऽपि तृप्तिरित्यने तदा पृथग्यामपि समकल्पनार्थमेव स्यात् । प्रत्यक्षोपपत्त्यो तापद्वोते
शक्यत इति चेत्, वाताद्याशिनामपि प्रत्यक्षेण वातादिषु रसोपलब्धोऽस्ति । यथा च
प्रत्यक्षोपलब्धमपह्नोतमशक्यं तथानुमानोपलब्धमपि । रमानुमानं च वेद्यु-नोपपत्त्योक्तकाशितं
२४४ तदज्ञानाभिलोपोदयात् तदपभोगे च श्रद्धेदोपशान्तेस्तत्पक्षयाश्च भवति । एतानि हि रा-
कार्याणि ।

१. न कालात्ययादिष्टत्वम् ॥ २. किं नामोऽपि जलादिषु चतुर्गुणत्वम् अविद्यादत्ता प्रत्यक्षमर्थोऽप्यदोष इति
समानम् ॥ ३. दृष्टान्तम् ॥ ४. अथ न तत्प्राप्यतादित्यम्, अथ तत्प्राप्यतादित्यम् इति शक्यते ॥
५. गन्धवच्चरम्या स्पर्शवच्चरम्या ॥ ६. तत्प्राप्यतादित्यम् इत्यनेन ॥ ७. तत्प्राप्यतादित्यम् इत्यनेन
(नित्यः व्यतिरेकः नित्यः निमित्तम्) ॥ ८. केवलो ॥ ९. तत्प्राप्यतादित्यम् इति ॥ १०. केवलो ॥ ११
वादिप्रतिपादने ॥ १२. तत्प्राप्यतादित्यम् ॥ १३. केवलो ॥ १४. तत्प्राप्यतादित्यम् इति ॥ १५. तत्प्राप्यतादित्यम् इति
दधानाः ॥

ननु सुरभि जले सुरभिर्वात इति प्रत्ययो वसुधागन्धनिबन्धनत्वेनोपचारिकः, कर्पूरादिप्रागम्यैकं हि समासाद्याम्भः सौम्यमाविष्करोति, तथा प्रभञ्जनोऽपि मालती-कुसुमस्तवकोपकम्पनेन पवमानस्तद्गन्धमात्मानमागतोतीति । तदपि न, अस्त्वलदुष्टचित्त्वात् । न खलु जलानिलयोः सौम्यमसौम्यं वा समाघ्राय पुमान् द्रव्यान्तरस्येदं न जलानिलयो- 5 गिति प्रत्यवसृशति । नन्वस्ति प्रत्यवमर्शो यथा—कर्पूरपूरगन्धमिदमम्भः, मालतीकुसुमगन्धोऽयं गन्धवाह इति । मध्यम्, नोच्यते नास्ति प्रत्यवमर्शः, किन्तु कर्पूरपूरमालतीकुसुम- 24B सम्पर्केण जलाऽनिलपुद्गलास्तद्गन्धवत्तया परिणमन्त इत्युच्यते । कर्पूरादिपदोच्चारणं तु तद्वशेन तथा परिणामात् । तस्मात् स्पर्शवत्त्वादवादयः पृथिवीवच्चतुर्गुणाः ।

अत एवेति । यत एव पृथिवीकायादयो वायुकायपर्यन्ताः सर्वेऽपि चतुर्गुणा अत एव चतुर्गुणत्वेन सजातीयत्वे एकजातीयत्वे सति पृथ्व्यादीनामादिग्रहणाजलादीनां परस्पर- 10 रूपरिणामोऽन्योन्यरूपेण भवनम्, कदाचित्तेजसो जलपरिणामो यथा चन्द्रकान्तमस्पर्शकौटु मृणाङ्कुरनिकतो जैलीभवति, कदाचिजलस्य पृथिवीपरिणामो यथाऽम्भो लवणीभवतीत्यादि ।

25A न चैतदेकान्तविजातीयत्वे सम्भवति । हिर्यम्भाज्ज्ञानमर्थरूपतां बाह्यघटादि-स्वभावतामुपयच्छते स्वीकरोति । यथा हि ज्ञानमन्यैव ज्ञानिर्धन्वाभ्या ततस्तयोर्न कदा- 15 चिदप्यन्योन्यमुपादानोपादेयभावः, न खलु ज्ञानं घटीभवति घटो वा ज्ञानीभवति, तथा यदि पृथिव्यपतेजोवायूनां ज्ञानार्थयोरिवैकान्तेन विजातीयत्वं स्यात्तदा परस्पररूप-परिणामो न स्यात्, अस्ति चामौ, तस्माच्चैकान्तविजातीयत्वम् ।

25B सम्प्रति यस्य कायस्य यत्कायरूपेण परिणमनं तद् वार्तिकेन दर्शयति—लवणमम्भः, लवणं पृथिवीकायोऽपि वर्षास्वम्भोरूपेण परिणमते । अथैवाम्भः पृथ्वीकायलवणरूपेण परि- 20 णमते इति व्याख्येयम् । तथा दारुस्तेजः । दारुर्वनस्पतिकायोऽपि तेजोरूपेण परिणमते, दृश्यते हि परस्परपक्षेऽणिदारुभ्योऽनलस्फुल्लिङ्गानामुदयः । तथा तेजस्कायो भेत्त-तमोरूपेण परिणमते । उद्धिर्मस्मीभवति । प्रदीपकलिका तु तमसीभवति । इति- 26A रेवमर्थः, एवममुता प्रकारेण पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामो दृश्यत इत्यर्थः, स्वर्शादीनां गुणत्वविचारपरिमप्राप्त्यर्थो वेति । 25

१. यदि ते गन्धवहादयः एव स्वर्शादिभक्तो न स्युः कथं कर्पूरादिवशेन सुरभिगन्धादिभक्तः परिणमेत्, न हि अत्यदुत्यक्त इति ॥ २. अत एव सजातीयत्वेन पृथिव्यादीनां परस्पररूपपरिणामः ॥ ३. चन्द्रकान्तस्य जलपरिणामे तस्य तापती स्थितिरित्युच्यते ॥ ४. न हि ज्ञानमर्थरूपतामुपयच्छते ॥ ५. परिणामिपरिणामभावः ॥ ६. मृशम् ॥ ७. अनुवाकविषयेभावोऽन्योन्यं पदयोरुक्तवदपि ॥ ८. तेनो भस्म तसो वेति ॥

ननु स्पर्शादयो नान्यस्य कस्यचित् परमाणोरुणाः, किं तर्हि । स्वयमेव रूपाण्य-
रूपा इति । अत्राह—

न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव, सप्रतिघटत्वात् । असृष्टस्याऽ-
प्रतिघाताज्ज्ञानवत् । तदिमे स्पर्शादयोऽन्योन्याविनाभाविनोऽ-
पुद्गलाः ।

नै च प्रत्येकं पृथक् पृथक् स्पर्शादयः स्पर्शरूपगन्ध-वर्णाः पुद्गला एव परमाणव-
एव । समुद्दितानां स्पर्शादीनां कथञ्चित् पुद्गलमेवेन पुद्गलत्वमस्तीति शङ्केष्यम् । इति ।
संप्रतिघटत्वात्, स्पर्शादीनां सप्रतिघटत्वेन भवद्विरतिष्ठत्वात् । रूप गन्ध-गन्धपरमाणवः सप्रतिघा-
26B भवद्विरतिष्ठन्ते । सप्रतिघटत्वं च स्वावष्टम्भदेशे परप्रवेशोपपातकण्यम्, न चेत् रूप-
परमाणूनां रसपरमाणूनां गन्धपरमाणूनां वा स्पर्शाभावे मङ्गलकृते, परेणावष्टम्भे मङ्गल-
घातस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तदाह— असृष्टस्याऽसृष्टस्य वस्तुनोऽप्रतिघातान्न प्रतिघातस्य
कर्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानवदिति साधर्म्यम् । यथा ज्ञानमस्पर्शं स च कस्याप्यपरस्य ज्ञानस्याऽ-
र्थस्य वा प्रतिघातं कर्तुं प्रभवति, ज्ञानस्य वा यथाऽस्पर्शस्य न कोऽप्यपरो ज्ञानमर्थो वा,
इयोरेव हि स्पर्शवतोः प्रतिघात्य-प्रतिघातकमावात्, तथा रूपादिपरमाणवोऽप्यस्पर्श-
27A सन्तो नान्यस्य प्रतिघातं कुर्षुरन्यो वा न तेषाम् । तस्मात् सप्रतिघटत्वान्मात्रावुपपत्त्या
रूपादयः स्पर्शवन्त एष्टव्याः ।

ननु यत्र रूपादिपरमाणवस्तत्रावश्यं स्पर्शपरमाणवोऽपि, न खलु स कश्चिदेशेऽस्ति
यत्र रूपपरमाणवो रसपरमाणवो गन्धपरमाणवो वा स्पर्शपरमाणुरहिताः केवला एवा-
वतिष्ठन्ते, ततश्च रूपादयः स्वयमस्पर्शवन्तोऽपि सन्निहितस्पर्शपरमाणवदेन पां प्रतिघटन्तीति ।
तत्र । यस्माच्च पश्चिमेव देशे रूपादिपरमाणवस्तस्थितास्तस्मिन्नेव स्पर्शपरमाणवोऽपि,
सप्रतिघटत्वानिप्रमङ्गात्, किन्तु भिन्नदेशेषु । ततः स्पर्शपरमाणवो यत्र सत्त्वं स्थिति-
27B मास्थियत तत्रान्यप्रदेशे वास्येयुः, अन्यत्र तु रूपादिदेशेषु कथं वास्यन्ति ? अन्यथा ज्ञान-
देशेऽपि परमाणुप्रदेशवारणप्रमङ्गः । न हि स्पर्शपरमाणवः कापि न सन्ति, तथा च
ज्ञानमपि सप्रतिघटं स्यात् । तद् रूपादिपरमाणवः स्वतः स्पर्शवन्तोऽभ्युपेयाः, तथा च
सति गन्धादिमन्तोऽपि सन्तु । इयोरेकवाक्यस्थानाभ्युपगमोऽप्यभ्यां किमपराधं येन तावपि
नाभ्युपगम्येते ।

१ भस्मरूपेण ॥ २ न च प्रत्येकं स्पर्शादयः पुद्गला एव ॥ ३ सूक्ष्मः ॥ ४ असृष्टस्याप्रतिघातात् ॥

५ सूक्ष्मः ॥ ६ प्रतिघातं कर्तुं प्रभवति ॥ ७ इत्यपि ॥ ८ यथा स्वयमात्मनोऽपि स्वयमेव तदा
ज्ञानवदिति साधर्म्यम् ॥

तेदियुपसंहरति, तस्मादिने पूर्वं प्रपञ्चिताः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्या-
विनाभाविनः वियुक्ता न भवन्ति, एतावता सर्वपुद्गलजातीनां चतुर्गुणत्वोपसंहारः, अपुद्गला
22A अवरमाणवः, न स्वतन्त्रं द्रव्यं किन्तु गुणा ह्यर्थः । एतावता प्रत्येकं परमाणुत्वाभावो-
पसंहारः । अपुद्गलत्वं चासीर्वा पत्येकवक्षाश्रयणेन, समुदितानां पुनः कथञ्चित् पुद्गला-
23B भेदेन पुद्गलत्वमप्यस्तीति ।

5

तदेवं पुद्गलानां स्वरूपमभिधाय भेदानाह-

औदारिकादिभेदेनाऽनेकविधाः पुद्गलाः । द्वेधाऽपि-अणवः
स्कन्धाश्च । आद्यः स्कन्धपरिणामिहेतुर्द्रव्यतोऽनंशः परमाणुः । स युग-
पदविरुद्धस्पर्शः, अन्यतरकरसादिः । तत्संघातभेदजो द्यणुकादिः सांशः
स्कन्धः चतुरष्टस्पर्श-पञ्चरस-वर्ण-द्विगन्ध उद्भूताध्यक्षत्वश्चेन्द्रियकः । 10

औदारिकादीति । 'आदि'ग्रहणाद् वैकिया-ऽऽहारक-तैजस-भावा-ऽऽनप्राण-मनः-कर्मणां
परिग्रहः । 'विष'शब्दः प्रकारवचनः पुंस्त्रीलिङ्गः । अनेके अनेका वा विधाः प्रकारा
येषामिति विग्रहः । औदारिकादिभेदेन औदारिकादिप्रकारेण अनेकविधाः पुद्गला भवन्ति ।

आमोक्तभेदापेक्षयाऽनेकविधत्वं प्रतिपाद्य प्रातीतिकं द्वैविध्यमाह- द्वेधाऽपीति ।
29A न केवलमनेकप्रकाराः, द्विप्रकारा अपि पुद्गला भवन्तीत्यपि ज्ञेयार्थः । अथवा पुद्गल- 15
प्रकाराणां द्वैविध्यमाह-द्वेधाऽपीति । पुद्गलानामनेकोऽपि प्रकारो द्विप्रकारो भवति । अपिः
सम्भावनायाम्, द्विप्रकारत्वमेव सम्भाव्यते, तृतीयप्रकारस्यासम्भवात् ।

तदेव द्वैविध्यमाह-अणवः स्कन्धाश्च । मौष्मेणास्मदादीन्द्रियव्यापारातीतत्वाद् अण्वन्ते
शब्दमात्रेणैव गेह्यन्ते, प्रदेशमात्रमाविस्मृतादिपर्यायप्रभवसामर्थ्यात्तज्ज्यन्ते ज्ञेयन्त इति
वाऽणवाः, मौष्म्याच्चात्मौह्य आत्ममय्या आत्मान्ताश्च । तदुक्तम्-

20

“आत्मादिमात्ममयं च, तथाऽमात्ममतीन्द्रियम् ।

अविमाम विजानीयात्, परमाणुर्भेदं शक्यम् ॥ ” [] इति ।

29B

स्थौन्यात् प्रोयो ग्रहण विश्लेषणादिव्यापारस्कन्दनात् स्कन्धः ।

१. तस्मिन् स्पर्शादियोन्यान्वाविनाभावितोऽपुद्गलः ॥ २. स्वभावात्तानाम् ॥ ३. औदारिकादिभेदेनानेक-
विधाः पुद्गलाः ॥ ४. युग्मम् ॥ ५. समुच्चयेऽपि च ॥ ६. वैकियाद्विग्रहणानां कान्येकं द्वैविध्यम् ॥ ७. युग्मम् ॥ ८. न
निर्दिष्टम् ॥ ९. आत्मने ॥ १०. स्वभावोपादिविधायम् ॥ ११. अविमामोऽनेकमन्यो जीवोऽप्यस्ति, तद्वत्पञ्चिने
आत्मनोऽपि सति, यतो जीवः सति ॥ १२. प्रायेण सत्यं विशिष्यते च आतारं स्कन्दति, अविस्मृतास्त्वन्वा-
तीतो न मह्यं न विशेयः ॥

25

उभयत्र जातिभेदापेक्षं बहुवचनम्, अणु-स्कन्धाधारणामाधारजातिभेदाभावेन-
त्वात् । अणुस्कन्धा इति समासाकारणं स्कन्धस्याणुविशेषत्वज्ञानिगतायम् । अन्यथा
क्षणबो लघवः स्कन्धा इति शङ्का स्यात् । ननु 'द्विधाऽपि' इत्यनेनाणुविशेषत्वत्वज्ञानिगताः
सिद्धाः तत्प्रपञ्चरूपत्वादस्य योर्मध्य, न, उत्तरयोगेन सह द्विविधशङ्काभावात् । एकभेदस्य
प्रतिपादकोऽयं द्वितीयभेदस्योत्तर इत्यपि शाश्वतम् । तत्त्वज्ञानेत्यादि तु स्कन्धस्य लक्षणं
कृतम्, तस्य बहुवक्तव्यत्वाद्, नाणोः अल्पवक्तव्यत्वादित्यपि चित्तयेत् ।

39 A तत्र अणव इत्यनेन स्कन्धैकान्तप्रतिषेधः, परमाणूनामपि प्रमाणमित्याह । अणुकादि-
स्कन्धो भेद्यः, भूतत्वे सति सावयवत्वात्, कुम्भवत् । योऽपी न अणुकादौ नैवेत्यप्यस्य । स
परमाणुरिति प्रमाणसिद्धाः परमाणवः स्कन्धवत् । स्कन्धाभावेनाणुत्वैकान्तप्रतिषेधः ।
न अणव एव हत्येकान्तः श्रेयान्, स्कन्धानामधुपुद्दी प्रतिभासनात् । तत्प्रतिपादय्य धान्तत्वे
पहिरन्तश्च परमाणूनामप्रतिभासनाच्च प्रत्यक्षमभ्यासं स्यात् । तथा चार्थमाश्रयणम् ।
अनुमानस्यापि परमाणुग्राहिणोऽस्मभवात्, भ्रान्तात् प्रत्यक्षतः कस्यचिन् तैश्चिह्नैरप्यवधारणम् ।

30 B तत्र प्रथमं तावदणूनां स्वरूपमाह-धौम उद्योगोऽणुकादिस्कन्धापेक्षया प्रथमः ।
स्कन्धानां अणुकादीनां परिणामिहेतुः परिणामिकारणम्, साध इति पदमत्रापि सम्भवति,
सर्वस्कन्धानां प्रथमं परिणामिकारणमित्यर्थः, अणो द्विधावयवपेक्षयाऽनेन निरपवादः ।
एवम्भूतो यः स परमाणुः । एकवचननिर्देशो जात्यपेक्षः । तत्र नाणवत्वेनाविषयत्वमाह ।
स्कन्धपरिणामिपदेनैकान्तव्यतिरिक्तस्यावयविनोऽभावमाह । न एव हि परमाणवः स्कन्धा-
भवन्ति, न पुनस्तेभ्यः समुत्पद्य व्यतिरिक्तं द्रव्यं तेष्वेव समवेति । अवयवस्य पक्षान्त-
भेदिनोऽवयविनस्तेषु वृत्त्यभावस्य साधयित्वमाह । अणोऽन्तर्गतेन भावज्ञि। तद्वर्ज-
दिभिः सांश्वम्, स्वयं द्रव्यपदेनैकवत्त्वाद् द्रव्यज्ञिनिर्गम्यं वाह ।

31 A ननु बाणोः प्रदेशश्च प्रदेशी कः स्यात् ? मे एव स्वर्गादिगुणव्यवधानादिति
ब्रूमः । कथं न एव प्रदेशः प्रदेशी च विरोधादिति चेत् । न । उभयस्वरूपायावि

१. * अत्र 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति। तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति । अत्रापि ४० 148 B तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
२. इत्यस्य अन्त्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति । अत्रापि ४० 148 B तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
३. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
४. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
५. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
६. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
७. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
८. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
९. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१०. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
११. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१२. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१३. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१४. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१५. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१६. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१७. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१८. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
१९. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।
२०. * अत्रापि 'प्रसन्न' इति लिख्यं कति । तत्र 'प्रस' इत्यस्य अन्त्यस्य 'न' बहुवचननिर्देशः । तस्मिन् 'न' इत्यस्य अन्तोः सप्तम्य न कति ।

घटनान् । प्रदेशस्वभावस्तावत् तस्यास्ति, स्कन्धावस्थायां तज्जावान्यधानुपपत्तेः । प्रदेशिस्वभावश्च द्रव्यरूपत्वात् स्कन्धवत् । ननु द्रव्यत्वाद् घटवत् परमाणुरनेकद्रव्यांशवानस्तु । न । परमाणुत्वविरोधात्, 'अनेकांशवतो घटवदेव स्थूलत्वप्रसङ्गात् ।

- ३१B परमाणूनामनेकप्रदेशत्वाभावे सर्वात्मनैकदेशेन च संयोगेऽणुमात्रविण्मसङ्गात् सावय-
वत्वप्रसङ्गाच्च परमस्कन्धस्य प्रतीतिविरोधात् संप्रदेशोऽणुर्न पुनरप्रदेश इति चेत् । न । 5
संप्रदेशस्य सर्वदाऽप्यभेदत्वाऽयोगात्, भूतस्य हानेकावयवस्य घटस्येव भेदो शक्यत्वात् ।
परमस्कन्धप्रतीत्यभावे तु उभयत्रापि तुल्यः । प्रदेशोऽपि ह्यणोरप्यन्तरप्रदेशैकदेशेन यदि
सम्बध्यते तदाऽसौ देशोऽवयवी परमाणुवत् स्यात् । तथा चानवस्थाऽपरापरदेशप्रकल्पनात् ।
सर्वात्मना च सम्बन्धे विण्मोऽणुमात्रः स्यात्, सर्वप्रदेशानां परस्परान्तरसु सर्वात्मनाऽनुप्रवे-
३१A शात्, तथा च परमस्कन्धस्य प्रतीत्यभावः । "स्कन्धप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रैकारान्तरेणाणुप्रदे- 10
शानां सम्बन्धे तत एव परमाणूनामपि प्रैकारान्तरेण सम्बन्धोऽस्ते" । तस्माद् द्रव्यांशनिर्देश
एवाणुः ।

तत्र भावांशानाह—सं पूर्वं प्रसाधितमुक्ताकः परमाणुगुणपदेककालम् अविरुद्धावविरोधिनी
द्वौ स्पर्शा यस्य स तथा । इह सूक्ष्मद्रव्यसम्बन्धिनां शीतोष्णस्निग्धरूक्षाणां चतुर्णामेव
सप्त्यादविरुद्धौ स्निग्धोष्णौ स्निग्धशीतो रूक्षशीतो द्वावेव स्पर्शा परमाणवेकदा 15
भवतः । न त्रयं नाप्येकः द्वयमपि न विरुद्धमित्यर्थः ।

- तथाऽन्यैर्तैस्करसाहिः सं इति सम्बन्धः । पञ्चविधरस-द्विविधगन्ध-पञ्चविधवर्णेषु सप्त्या-
३२B दन्मत्तरोऽनिर्द्धारितरूपविशेष एकोऽद्वितीयो रस आदिग्रहणाद् गन्धो वर्णो वा यस्य स
तथा । यथा परमाणवेकदाऽविरुद्धं स्पर्शद्वयं भवति तथैवानिर्द्धारितरूप एको रसो गन्धो
वर्णो वा भवति, न पुनर्द्विरुद्धावविरुद्धौ वा द्वावित्यर्थः । 20

तदेवमणोः स्वरूपमभिधाय स्कन्धस्याह—तेषामणूनां यौ वक्ष्यमाणलक्षणौ सङ्घातभेदौ
ताभ्यां जातो व्युत्पादितः, 'आदि'ग्रहणात् व्युत्पादप्रभृत्यनन्तानन्ताणुरूपपर्यन्तस्य परिग्रहः, सांशः
सावयवः । विशेषानुपादानाद् भावांशैर्द्रव्यांशैश्च सांशत्वम् । एवम्भूतो यः स स्कन्धः । तन्नेण
सङ्घातो भेदः सङ्घातभेदौ च गृह्यन्ते । तत्र कश्चित् सङ्घाताद् भवति यथा द्वयोरण्वोः सङ्घाते

- १ भावप्रदेशादित्यर्थः ॥ २ प्रदेशस्वभावां ॥ ३ विषयादाव्यासितोऽणुः प्रदेशी, द्रव्यत्वात्, स्कन्धवत् ॥ 25
४ प्रदेशित्वभावे भावप्रदेशत्वानित्यर्थः ॥ ५ अत्र भावप्रदेशत्वत्वेन स्कन्धो दृष्टान्त इति न दृष्टान्तातिदिः ॥
६ स्कन्धत्वः ॥ ७ अणुः स्थूलः, अनेकांशवत्त्वात् ॥ ८ द्रव्यांशः ॥ ९ द्रव्यांशः ॥ १० कोऽर्थः । संप्रदेशो
विनाश एव ॥ ११ जीवज्यवच्छिद्यैर्भूतैः ॥ १२ एव ॥ १३ तिरन्तर्येण ॥ १४ आचार्यः ॥ १५ कोऽर्थः ।
अणुप्रदेशानां सम्बन्धे मा मूल्य, किन्तु परमाणूनामेव सम्बन्धे मनुष्य ॥ १६ स युगपदविरुद्धाविरुद्धः ॥
१७ त्वम् ॥ १८ परमाणुः ॥ १९ तन्मतेषांभेदज्ञौ द्रव्यव्युत्पादितः सांशः स्कन्धः ॥ 30

33A अणुकं प्रयाणां व्यणुकम् । कश्चिद् भेदात्, यथा व्यणुकादिकाव्ययममे व्यणुकं व्यणु-
णुकात् व्यणुकम् । तथा कश्चिद् भेद-महताभ्याम्, यथैकस्मिन्नेव समये अणुकादिकाव्यये-
परसंहतने अणुकांतरमिति ।

तत्र भावांशानाह— चतुरिति । शीतोष्णस्निग्धरूक्षाधर्मा एव प्रमाणानामपुद्गल-
निष्पाद्यानां स्कन्धानाम्, नान्ये कठिनतादयः, सर्वप्रमाणेष्वप्येव एव न्यायः । केदार-
परिणामपुद्गलनिष्पाद्यानां तु चतुर्मुखं यथाममवमंशभेदेनाऽष्टावि भवन्ति, तेष्वप्यपि तन्तु
चत्वारो भवन्त्येवं । शृङ्गेषु पुनरेवमपि न नियमः । शृङ्ग-नय-गन्धाः पुनः शृङ्गेषु
श्रीदरेषु चैकाद्या अपि सम्भवन्तीति ।

कः पुनः स्कन्धश्छग्गस्थेन्द्रियप्राप्तो भवतीत्याह— “उदभूत छग्गस्थेन्द्रियप्राप्तोऽय-
मध्यक्षत्वं प्रत्यक्षत्वं यस्य स तथाभूतः स्कन्ध एन्द्रियको भवति, इन्द्रियगुणान्ते “कश्चित्”
[सि० ६।२।१४५] इत्यपि “यावादिभ्यः” [सि० ७।३।१५] इति स्वार्थे के
चैन्द्रियकः, छग्गस्थेन्द्रियप्राप्तो भवतीत्यर्थः । अयमर्थः— सर्व एव पुद्गला इन्द्रियापेक्षा-
लक्षणमुपेक्षिमनपेक्ष्य सर्वदा प्रत्यक्षा एव, सर्वज्ञानेन गृह्यमाणत्वात् । अन्यथा नदमाप-
33B प्रसङ्गः, सर्वदाऽप्यप्रत्यक्षस्य वस्तुनो जगत्प्रमाणात् । एतावान्तु विशेषः— निरुपायैवाप्य-
क्षत्वं यदा केषाञ्चित् पुद्गलानां सोपेक्ष्यस्वस्वरूपेण परिणमति तदा ते छग्गस्थेन्द्रियावि-
गृह्यन्ते । न पुनः सर्वथाऽप्यमदेवाप्यक्षत्वमुत्पद्यते, सर्वथाऽप्यमतः पटभूतस्येवोपादा-
योगात् । तस्मात् सामान्यरूपेण सदप्यक्षत्वं येषु विशेषरूपतामुपैति ते स्कन्धा ऐन्द्रियका
भवन्ति, अन्ये त्वतीन्द्रिया इति ।

नेतु पटारूपव्यतिरेकेण चक्षुर्बुद्धावप्रतिभासमानोऽवयवी कथं चाक्षुषो नाम, गन्धा-
“देरपि चाक्षुषव्यप्रमङ्गादिति ? । न । पटव्यवयविन एव चक्षुर्बुद्धौ प्रतिभासनात् तस्य- 20

34A तिरेकेण रूपस्य तेषां प्रतीतिः गन्धादिवत् । अपि च, चक्षुर्बुद्धौ रूपं प्रतिभासते न पुन-
स्तदभिन्नोऽप्यवयवीति भ्रुवाणः कथं नोत्तमः । न च रूपादभिन्नोऽवयवी रूपमेव भवति,
एकान्ताभेदस्याप्यनभ्युपगमान्, गुणस्वात्मवैश्व गुणगुणिभावस्याभावप्रसङ्गात् ततो रूपावय-
विनोरभेदोद रूपस्य चाक्षुषव्यवयविनोऽपि चाक्षुषत्वम् ।

१ अंशभेदेनेति शेषम् ॥ २ आगमे ॥ ३ चक्षुरष्टपदो-पञ्चरमयश्च द्विगन्धः ॥ ४ स्पर्शः ॥ ५ 25
स्पर्श ॥ ६ स्कन्ध ॥ ७ वादरेषु ॥ ८ स्कं [स्कन्धे] ॥ ९ स्कं [स्कन्धे] ॥ १० स्कं [स्कन्धे] ॥
११ उद्भूताभ्यस्तन्वर्धेन्द्रियकः ॥ १२ विशेषण ॥ १३ तर्क [उक्तानामतः] ॥ १४ उपाधिरिति
लक्षणः । इन्द्रियप्रत्यक्षमरणयोग्यत्वेनेत्यर्थः ॥ १५ पुद्गलः स्कन्धावकाः ॥ १६ लोकाः ॥ १७ आश्रित्यमा-
मानत्वाविक्षेपात् ॥ १८ चक्षुर्बुद्धौ ॥ १९ बुद्धौऽनभ्युपगम इत्याह— गुणेति । यथा गुणस्य निष्कलणप्रमा-
न गुणगुणिभावः । एवं गुणेषु गुणिना एकान्ताभेदे गुणगुणिभावो न आधिरत्यर्थः ॥ २० गुणस्य स्वभावप्रकाश ॥ 30
२१ यदि रूपमेवावयवी ॥ २२ एकान्ताभेदे सति ॥

एवं स्पर्शानत्वाद्यप्यवयविनो द्रष्टव्यम्, स्पर्श-रस-गन्धेभ्यः कथञ्चिदभेदात् तदप्रत्यक्षत्वे
 ३४८ तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । न चास्माकं स्पर्शानं दर्शनमेव वा द्रव्यमिति नियमः, स्पर्शादि-
 रहितस्य द्रव्यस्य द्रव्यरहितानां स्पर्शादीनां च प्रत्यक्षाविपक्षत्वात्, द्रव्याणामेवाऽसर्व-
 पर्यायाणां मति-श्रुतयोर्विषयत्वव्यवस्थापनात् । यदुक्तम्—

“मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थ० १।२७] इति । 5

तस्माच्चाक्षुषत्ववदवयविनः स्पर्शानत्वाद्यप्यस्ति, अभेदस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् ।

स्यादेवम्—स्कन्धस्य ग्रहणं यदि स्वावयवग्रहणपूर्वकं तदाऽन्तश्चः परमाणूनां तदैवयवा-
 ३५० नामतीन्द्रियत्वादग्रहणेन स्कन्धाऽग्रहणं स्यात् । अथ स्वावयववाऽग्रहणपूर्वकं तदा प्रपदीन-
 कञ्चुककवचिताशेषावयवस्याप्यवयविनो ग्रहणं स्यात् । कतिपयावयवग्रहणपूर्वकेऽपि स्कन्ध-
 ग्रहणं सर्वग्रहणमेव, कतिपयावयवानामप्यन्तश्चः परमाणूनां व्यवस्थानात् तेषां च ग्रहणा- 10
 सम्भवात् । ततः परमार्थतो न स्कन्धः सिध्यति । अनाद्यविद्यावशात् एकत्वपरिणामपङ्का-
 पङ्क्तिषु परमाणुष्वेव तैदाकारप्रत्ययवोऽविरलचिह्नैरेषु धनप्रत्ययवदिति । तन्न । द्रव्यान्मस्यु-
 पगमप्रत्ययेऽपि वस्तुग्रहणस्य तुल्यत्वात्, परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् ।

३५० परमाणूनामेव स कोऽपि विशिष्टः क्षणः प्रादुरस्ति यो मांमचक्षुषामपीन्द्रियविवयो
 भवतीति चेत्, न, कदाचित् कचित् कैस्यचित् परमाणुप्रतीत्यभौशात् । एक एव हि 15
 स्थवीयानाकारः परिस्पृष्टमवायधिषेणायामनुभूयते, नापरं किञ्चित् । परमाणव एव तमा-
 कारमसन्तमेवोपदर्शयन्तीति चेत्, ननु ते स्वयमप्रतिभाताः कथं तमाकारमुपदर्शयेयुः,
 सर्वैस्य तदुपदर्शनप्रवृत्त्यात् । सत्त्वादिना प्रतिभाता एव त इति चेत् । न । परमाणु-
 त्वेनापि “तेषां प्रतिभातत्वप्रसङ्गात् ।

स्यान्मतम्—

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न रक्षो मामः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥” [प्रमाणवार्तिके ३।४२] 20

१ द्रव्यस्यापि ॥ २ भावपदानां ग्रहणेऽवयवी एवमेव उग्रहणे वा, विज्ञापकयो ॥ ३ अवयविनः ॥ ४
 सर्वस्य स्कन्धस्वभावग्रहणम् ॥ ५, ननु यदि स्कन्धो नास्ति तदा कथं ग्रहेऽव योऽवयविनि समुदिताकारः प्रापय
 स्पर्शाद्व्याप्य पर एवाह ॥ ६ एकत्वाकार ॥ ७ • “केनाः.....विबुधाःविदुःरायुः प्राकृते 25
 कस्य हविषाण, संवृतेऽपीति दुर्मिः, यदाह—“तुल्यत्वा गृह्यमाणस्याधिगुराभिहाराः [] इति ।” इति अग्नि-
 धानचिन्तामणिनामभाष्ये [श्लो० ५६७] स्वोपशङ्कतो ॥ ८ निविष्टप्रमाणोऽनापविद्यावतो यथा ॥
 ९ अथापि कदा ॥ १० सैतन्मूलत्वाऽन्तस्य कदाचित् ॥ ११ स्कन्धप्रतिभातमेव भावतु, यः एवावयवित्वेन
 विज्ञापयति तस्मै, न तु एवावयवित्वमिति विज्ञापयति तस्मै ॥ १२ निव्यवस्थितम् ॥ १३ परमाणुः
 यथा ॥ १४ सत्त्वपरमाणुपरिभातादिति भावः ॥ १५ परमाणुसमम् ॥

इति वचनान् सत्त्वेन प्रतिभासे' परमाणुत्वेनापि प्रतिभाता एव । केवलं त्वानिश्चया-
 ३७A भावात् तद्रूपप्रतिभासनमुच्यते । अनुमते हि यथाविकल्पाभ्यां निश्चयप्रत्ययं जनयति,
 यथा रूपदर्शनाविशेषेऽपि कुणप-कामिनी-मक्ष्यविकल्पाः । बुद्धिपादवं तद्वानिश्चयासः
 प्रकरणमित्यादयश्चानुमदाद् भेदनिश्चयोत्पत्तिमहकारिणः । न च विकल्पानुमदाद् तद्
 गृहीतमिति व्यवस्थापयितुं शक्यम्, यतो "यैव जनयेद्भेदो त्वैवास्मै प्रमाणता" 5
 [] भवतीति ।

कैयमेवं सति सत्त्वादणुत्वस्य भेदो न भवति, विरुद्धधर्माध्यायान्, दुष्प्राप्ति-
 ३७B रुहवत् ? यदि पुनर्निश्चयस्यावस्तुविषयत्वात् तज्ज्ञावामावाभ्यां वस्तुस्वभावेद्भेद इति मतं
 तदा कथं तैर्ज्ञेयस्य प्रमाणोत्तरभावव्यवस्था निश्चयोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्याम् ? विषयोपपन्ननानु-
 पन्ननानुत्पत्तिभ्याम्पि तस्यवस्थानुपपत्तौ । निश्चय एव प्रामाण्यहेतुत्वावधारयित्वात्, न 10
 विषयः संशयो वा तद्विधेरीतत्वादिति चेत् । ननु स्वलक्षणानालम्बनश्च निश्चयो दृष्टार्थ-
 धरवसायी चेति व्याहृतमेतत् । ततः स्वलक्षणाध्यवसायात् स्वलक्षणालम्बन एवेति वस्तु-
 विषयो निश्चैवोऽन्यथाऽनुपपत्त्या सिद्धः । तथा च तैर्ज्ञावामावाभ्यां वस्तुस्वभावेदोऽन्य-
 ३7A भावीति परमाणुत्व-सत्त्वयोर्भेदः प्राप्तः, न विरमिष्यते ।

तैत् परमाणुत्वेनाऽप्रतिभाताः परमाणवः सत्त्वेनाप्येति प्रतिभाता एव । न चाप्रतिभाताः 15
 स्थवीयसमाकारं दर्शयितुमीशते, अतिप्रसङ्गात्, इति परमाणुनामतीन्द्रियत्वात् स्फुट-
 स्कन्धस्य चानभ्युपगमात् पदार्थाग्रहणं समानमेव । अस्माकं च यदेवावयवग्रहणं तदेवा-
 वयविग्रहणं यदेवावयवग्रहणं तदेवावयवग्रहणं परस्परं कथमिदं भेदादिति पूर्वापेक्षया
 प्रभावकाश्च एव नास्ति । न च परमाणुनां सर्वेषाऽप्यतीन्द्रियत्वमेव, परिततिविशेष
 भूतार्तमिन्द्रियकत्वात् । परिणतिविशेष एव न स्वल्प उत्पत्ति इति दुष्परमिन्द्रियकमेव । 20
 तस्मात् परमाणुवत्त्वानुभेदोऽप्यणुकादिः मांसः उद्भूताप्यणुवत्त्वमिन्द्रियकः स्कन्धः ।

एकत्वपरिणामौन्मुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः । स त्वयाद्यधिक-
 गुणेन क्षिप्रस्य रुक्षस्य वा । विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमात्स्न्य-
 गुणस्य । अधिकगुणः परिणमकः, समगुणः परिणम्योऽपि । भेदो
 विश्लेषपरिणामः ।

१. वृद्धौ ॥ २. परमाणवः ॥ ३. अनुमतेनापि प्रतिभाता ॥ ४. केवलं त्वानिश्चयाभावात् ॥ ५. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ६. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ७. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ८. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ९. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १०. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ११. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १२. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १३. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १४. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १५. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १६. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १७. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १८. त्वानिश्चयाभावात् ॥ १९. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २०. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २१. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २२. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २३. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २४. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २५. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २६. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २७. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २८. त्वानिश्चयाभावात् ॥ २९. त्वानिश्चयाभावात् ॥ ३०. त्वानिश्चयाभावात् ॥

३७B

तत्र सङ्घातं व्याचष्टे—'एकत्वपरिणामे स्कन्धपरिणेतौ औन्मुख्ये आदिपरमाणूनां
द्वयणुकादिस्कन्धपरिणामानुकूलपर्यायोन्वादादरम्भः, औन्मुख्यस्य प्रकर्षः स्कन्धपरिणामानुकूलो-
त्तरोत्तरपर्यायवृद्धिः, प्रकर्षस्य पर्यन्त एकत्वपरिणतेरनन्तरः प्राचीनः परमाणूपर्यायः ।
तावद्वयणुकूलपर्यायोत्पत्तिप्रकर्षगमनं यावदेकत्वपरिणामो नात्मलभं लभते, एकत्वपरिणामे
तु नास्ति प्रकर्षगतिः, अत एकत्वपरिणामात् प्राचीनः परमाणूनां पर्याय औन्मुख्यप्रकर्ष- 5
पर्यन्तः, स च सङ्घातः । ततः सङ्घातात् केचित् स्कन्धाः प्रादुपन्तीति ।

३८A

अथायं सङ्घातः किरूपाणां परमाणूनां भवतीति । अत्राह—सं पूर्वप्रवञ्चितरूपः सङ्घातो
द्वयाधधिकगुणेन द्वयाधिसङ्ख्यया, 'आदि'शब्दात् व्यादिपरिग्रहः, अन्यस्मात् परमाणोरधिको
गुणः स्नेह-रूक्षलक्षणे यस्य सं तथा ।

३९B

अयमर्थः—एकगुणस्निग्धस्यापरेण त्रिगुणस्निग्धेन चतुर्गुणस्निग्धेन पञ्चगुणस्निग्धेनापि 10
सह सङ्घातो भवति । तथा द्विगुणस्निग्धस्यापरेण चतुर्गुणस्निग्धेन पञ्चगुणस्निग्धेनापि
भवति । एवं त्रिगुणादेरपि भाव्यम् । तथा त्रिगुणस्निग्धस्यापरेणैकगुणस्निग्धेन भवति ।
एवं चतुर्गुणादिरितिग्धस्याप्यपरेण आदिगुणस्निग्धेन भाव्यम् । तथैकगुणरूक्षस्यापरेण त्रि-
गुणरूक्षेण चतुर्गुण-पञ्चगुणरूक्षेण वा । तथा द्विगुणरूक्षस्यापरेण चतुर्गुणरूक्षेण, पञ्चगुणरूक्षेणापि
भवति । एवं त्रिगुणादेरपि रूक्षस्य भाव्यम् । तथा त्रिगुणरूक्षस्यापरेणैकगुणरूक्षेण 15
सङ्घातो भवति, एवं चतुर्गुणादिरूक्षस्याप्यपरेण द्वयादिगुणरूक्षेण भाव्यम् ।

३९A

कस्य पुनर्द्वयाधधिकगुणेन सङ्घातो भवतीत्याह—स्निग्धस्य रूक्षस्य वा । उच्यते
'विजातीय'ग्रहणादत्र सजातीयेनेति सामर्थ्यगम्यम् । ततः स्निग्धस्यापरेण द्वयाधधिकगुण-
स्निग्धेन रूक्षस्याप्यपरेण द्वयाधधिकगुणरूक्षेण सङ्घातो भवतीति स्थितम् । तदत्र द्वयाध-
धिकपदेन समसङ्ख्यगुणानामेकाधिकगुणानां वा सदृशानां परमाणूनां सङ्घाताभावमाह । 20
तेनैकगुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन, द्विगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेन, यावदनन्तगुणस्निग्ध-
स्यानन्तगुणस्निग्धेन, तथैकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेन, द्विगुणस्निग्धस्य त्रिगुणस्निग्धेन,
यावदनन्तगुणस्निग्धस्यैकाधिकानन्तगुणस्निग्धेन, एवमेव रूक्षस्य रूक्षेण समसङ्ख्य-
गुणेनेकाधिकगुणेन वा सङ्घातो न भवतीति सिद्धम्, तथाविधपरिणतिगत्तोरभावात् ।

१ एकत्वपरिणामोऽन्मुख्यप्रकर्षपर्यन्तः संघातः ॥ २ एकत्वपरिणामरूपे कार्ये ॥ ३ यदनन्तरमेकाव- 25
परिणाम उपपन्नः ॥ ४ स द्वयाधधिकगुणेन स्निग्धस्य रूक्षस्य वा ॥ ५ परमाणुः ॥ ६ एकगुणस्य
रूपः द्वयाध्यामधिको यः स त्रिगुणः ॥ ७ एकगुणस्निग्धस्य एकगुणस्निग्धेन सहातीनाम् ॥ ८ एकगुणस्निग्धस्य
त्रिगुणस्निग्धेन सहातीनाम् ॥

ननु स्निग्धरूक्षगुणयोरुत्कर्षावर्कपतारतम्ये कथं प्राप्तिरिति चेन्नोपपत्तेः सादृशिक-
गुणस्येति । उपपत्तेः—तथा दर्शनात्, जलादजाश्रीरभ्योत्कटः स्निग्धगुणः, ततोऽपि सौखी-
रस्य, ततोऽपि महिषीश्रीरस्य, ततोऽपि कामीश्रीरभ्येभ्येवं स्निग्धताया इत्येवमागतस्य ।
तथा पांसुभ्यः केणिकानामृत्कटो रूक्षगुणः, ताभ्योऽपि मेकैरगणामभ्येवं रूक्षताया उत्कर्ष-
39 B तास्तभ्यमुत्पद्यमानः । एवमेव पूर्वापेक्षया स्निग्धरूक्षयोर्भक्तपतारतम्यं दृष्टव्यम् । 5

अथ कथं विजातीयानां सङ्घातो भवतीति, उपपत्तेः—विजातीयेन तु विवक्ष्यते पुनः
परमाणुना सह साम्येऽपि समानसङ्ख्यगुणत्वेऽपि सति, मध्यम उत्कटो वा गुणः स्निग्धरू-
क्षगुणो रूक्षत्वलक्ष्णो वा यस्य परमाणोस्तस्य सङ्घातो भवति 'विजातीय'पदोपादानात्
साम्यं गुणसङ्ख्यापेक्षया न पुनर्जात्यपेक्षया, समीची च "यद्वाचो मायन्मणम्" [सिः
२।२।१०६] इति योगेन, गुणसाम्यमवतन्निवृत्त्या सङ्घातमवतन्निवृत्त्या 10
अपिः समुच्चयार्थः । संजातीयानां गुणसङ्ख्यावैषम्ये सङ्घातो भवति, विजातीयानां पुन-
40 A गुणसङ्ख्याया वैषम्येऽपि साम्येऽपि भवतीति । तथाहि—द्विगुणस्निग्धस्यापरेण द्विगुणरूक्षेण
त्रिगुणरूक्षेण वा तथा द्विगुणरूक्षस्याऽपरेण द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा, यावत्
सङ्ख्याता-ऽसङ्ख्याता-ऽनन्तगुणस्य स्निग्धस्य रूक्षस्य वा सङ्ख्याता-ऽसङ्ख्याता-ऽनन्तगुणेन
समधिकगुणेनापि वाऽपरेण रूक्षेण स्निग्धेन वा सङ्घातो भवति । तद्वै यन्मोक्ष- 15
ग्रहणाद् जघन्यगुणस्य स्निग्धस्य रूक्षस्य वा अपरेण जघन्यगुणेन रूक्षेण स्निग्धेन वा सह
40 B सङ्घाताभावमाह । तेनैकगुणस्निग्धस्यैकगुणरूक्षेण, तथैकगुणरूक्षस्यैकगुणस्निग्धेन सङ्घातो
न भवतीति स्थितम् ।

तदयं सङ्घातसमासः—संजातीयानां पुद्गलानां आदिभिर्गुणसङ्ख्यावैषम्ये पर, जघन्य-
गुणवर्जानां विजातीयानां पुनर्गुणसङ्ख्यायाः साम्येऽप्येकेन द्वाभ्यां त्र्यादिभिर्वा वैषम्येऽपि 20
सङ्घातो भवतीति । उक्तं च परममुक्तिः—

“निद्वस्म निद्वेण द्वादिहिएण लुक्खेण लुक्खेण द्वादिहिएण ।

निद्वस्म लुक्खेण उवैह पन्थो जहक्खजो विममे समे वो ॥”

[प्रज्ञापनावृत्ते गा० २००] इति ।

१ सूक्ष्मलुका ॥ २ कर्कशकाय ॥ ३ विजातीयेन तु साम्येऽपि मध्यमोत्कटगुणस्य ॥ ४ 25
'६' [=विषये यन्मणम्] ॥ ५ जलोका ॥ ६ स्निग्धकाय ॥ ७ जलोको अतिशीतलो मोक्ष-
यथास्तस्य ॥ ८ उपलक्षणमेतत्, जघन्यत्वं मध्यमोत्कटिनामैव संभवात् ॥ ९ आदिहिएण आदिहिएण,
हियादिभिरित्यर्थः ॥ १० गूर्णैः संजातीयानां संघात उक्तः ॥ ११ उपपत्तेः सादृश्यात् ॥

- 41A अन्ये त्वमिदधति—“एकगुणस्निग्धस्य द्विगुणस्निग्धेनैकगुणरूक्षस्य द्विगुणरूक्षेणापि सङ्घातो भवति” [] इति । न चार्यं राजपथः, बृहाम्नायेनाममोपनिबन्धदर्शनेन च विसंवाददर्शनात् ।

- अन्यस्त्वाह—“एकगुणस्य अघिकादिगुणेनापि सजातीयेन सङ्घातो न भवति, तथा द्विगुणस्याप्यपरेण सजातीयेन द्वैधधिकेनैव सङ्घातो भवति, न तु त्र्याधधिकगुणेनापि, तेन 5 पञ्चगुणेन षडादिगुणेन चाऽपरेण सजातीयेनापि सह न सङ्घातः । एवं सर्वत्रापि द्वाभ्या-
41B मेवाधिक्यमवसेयम् । तथा सजातीयानामिव विजातीयानां मध्यमोत्कृष्टगुणानामपि गुण-सङ्ख्यासाध्ये सङ्घातो न भवति” [] इति । तदप्यागमविसंवादीत्युपेक्षामर्हति ।

- ननु सङ्घातः परिणामान्तरोत्पत्त्या सम्भवति । तत्र किमेकगुणस्निग्धस्त्रिगुणस्निग्धं परिणमयत्युताहो त्रिगुणस्निग्ध एकगुणस्निग्धम्, तथैकगुणरूक्षः त्रिगुणरूक्षं त्रिगुणरूक्षो 10 वैकगुणरूक्षम्, तथा किं द्विगुणस्निग्धो द्विगुणरूक्षं त्र्यादिगुणरूक्षं वा, तथा द्विगुणरूक्षो
42A द्विगुणस्निग्धं त्र्यादिगुणस्निग्धं वा परिणमयतीति ?

- उच्यते—आदिसङ्ख्ययाऽधिकं उत्कृष्टः स्निग्धलक्षणो रूक्षलक्षणो वा गुणो यस्य सो-ऽधिकगुणो हीनगुणस्य परिणमको भावान्तरापादको भवति, रेणोः क्लिप्तगुडवत् । यथैव 15 हि रूक्षानां सबन्तनामभ्येऽप्येतो आदिसङ्ख्ययाऽधिकस्निग्धगुणाः परिणामान्तरोत्पादका दृश्यन्ते
तथैवैकगुणादेः परमाणोस्त्रिगुणादिः परमाणुः परिणमको भवति । तथा सैमगुणस्तुल्यगुण-सङ्ख्यः परमाणुरन्यस्य परमाणोः परिणम्योऽपि । ‘अपि’शब्दात् परिणमकोऽपि भवति ।
अत्र ‘अपि’शब्दात् ‘अधिकगुणः परिणमक एव’ इत्येवं पूर्वयोगेऽनुक्तमप्यवधारणं
42B गम्यते । अधिकगुणः परिणमक एव हीनगुणस्य । समसङ्ख्यगुणानां तु परस्परं परिणम्यत्वं परिणमकत्वं च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावापेक्षया भवतीत्यर्थः । 20

तदेवं सङ्घातपदं व्याख्याय भेदपदं व्याचष्टे—भेद इति स्कन्धपरिणामे सति परमा-
णूनां विस्मयाप्रयोगाभ्यां विशेषपरिणामः पौर्णिक्यपरिणतिर्पि स भेद इत्युच्यते ।

कथञ्चिदस्य क्तरूपाणां घनादिभावेनैकत्वपरिणतिः स्कन्धः । सत्त्वो-
पचयाभावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः, तुल्यमानयोरपि हि वज्रभेण्डयो-

१ ० दृश्यते । तत्राभिराजपथदिक[५, १३५] प्रमाणं सन्निध ॥ २ विगुणादिरित्युक्तं ॥ ३ चतुर्गुणं ॥ 25

४ अधिकगुणः परिणमकः ॥ ५. ‘ह’ [विविधे यस्मि विभक्तिः] ॥ ६ किन्तु ॥ ७ समगुणः परिणम्योऽपि ॥ ८ भेदो विशेषपरिणामः ॥ ९ पौर्णिक्यत्वा परिणतिः ॥

रूपमहत्वादिदर्शनात् । तथाप्युत्पाद-व्यय-धौव्याणि पूर्वपर्याय-
क्षयात् तत्क्रियासिद्धेः । उत्तरपर्यायश्चोत्पद्यते । तदेव च द्रव्यं
तथा परिणमते ।

‘व्यणुकादि-सौशपदे’ भोतुः सुगमत्वात् स्कन्धपरिज्ञाने च तेजोदत्तमङ्गत्वेन तत्परि-
ज्ञानादवधीर्य स्कन्धपदं व्याचष्टे-कथञ्चिद् न सर्वथा अयत्नकृतानामनुज्ञातपरमाणुत्वानां 5
43A परमाणूनां घनादिभावेन निवृत्तिरिति परिणामेन ‘आदि’ प्रहेणादेकधाभ्या-उत्प्रेणादाक्यधाभ्या-
ऽऽकर्षणादिग्रहः, एकत्वपरिणतिरेकत्वपरिणामोऽविभ्लेषपरिणामो यः स स्कन्धः । घनादि-
भावेनेति विशेषणमेकत्वपरिणतेरेव रूपकथनम् । सर्वपरमाणूनां यो घनादिभावेन परिणामो
वेष्टुमन् कथञ्चिद्भेदी स स्कन्धः । कथञ्चित्कृतकत्वाणामित्यनेन स्कन्धपरिणामेति पर-
43B माणूनां परमाणुरूपाभावाभावमाह । अत एव स्कन्धभेदे पुनः परमाणव उत्पद्यन्ते, 10
अन्यथा सर्वथाऽप्यसतः परमाणुत्वस्योत्पादो न स्यात् ।

नित्यत्वादेणूनां न प्रादुर्भाव इति चेत्, न, सर्वथा नित्यत्वस्याभावात् । सद्रक्षण-
वन्निर्णयं व्योमवदिति चेत्, न, पृष्ठद्वयस्य परिणामिनः स्कन्धभेदस्य च सद्रक्षण-
स्तद्भावाभावाभ्यां कौणत्वाम्युपगमात् । तदुक्तम्-“भेदादणुः” [तन्त्रार्थे ५२७] इति ।
तस्मात् स्कन्धभावेऽपि परमाणूनां परमाणुत्वं कथञ्चिदप्येव । 15

१. अथ टीकायामेकं 46 A परं तद्विषयं कथञ्चिदेव [तन्त्रार्थे ५२७] इति विचार्य भवति ।
तत्र च ईदृशः पाठः पण्डितैः कति-

46 A “ [तत्रनिर्णयं विधातुं शक्यं । केषामपि योग्यतया । इत्येवं वाच्यं यः एव तद्विषयं यो विचार्य
कथञ्चिद्भेदी । न च सदस्योः कथञ्चिदप्येव भवति । अतः कथञ्चिदप्येव भवति । तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं
अपि कथञ्चिद् भवति एतेति कथञ्चिदप्येव भवति । तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं 24
सर्वथापच्यभावेऽपि स्कन्धपरिणामोऽपि स्कन्धः । तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं
पदार्थस्य भावमात्रतयाः पदार्थः तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं
परमाणुत्वदानेन] ”

एवं सौमनासुरेण प्रख्यातद्वारादौ १०० “ तदणूनां सर्वथापच्यभावेऽपि स्कन्धः तद्विषयः ”
इति श्रुत्यैः सुवचनैः सत्यत्वात् पुनः तद्विषयं तद्विषयं, तद्विषयं तद्विषयं च तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं ॥
२. तद्विषयं १० १८ २० २१ ॥ ३ पूर्वपक्षेति ॥ ४ “ तद्विषयं ” इत्यनेन तद्विषयः ॥ ५ तद्विषयं २२ 25
व्यणुकादिभेद-तद्विषयं स्कन्धेन सादृश्येन ॥ ६ तद्विषयं तद्विषयं ॥ ७ कथञ्चिदप्येव तद्विषयं
घनादिभावेन एकत्वपरिणतिः स्कन्धः ॥ ८ तद्विषयं ॥ ९, तद्विषयं तद्विषयं ॥ १० तद्विषयं तद्विषयं,
नित्यत्वात्, तद्विषयः ॥ ११ तद्विषयं तद्विषयं पुनः तद्विषयं ॥ १२ तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं ॥

ननु स्कन्धलक्षणं तत्सङ्घातेत्यादिना पूर्वमभिहितमेव, तत् किं पुनरुच्यते ? न,
 44 A पूर्वं कारण-भेद-धर्मप्रतिपादनेन स्कन्धलक्षणं कृतम्, अनुना तु स्वरूपप्रतिपादनेनेति न
 दोषः ।

स्यान्मतिः—स्कन्धपरिणामे सति परमाणूनां स्वसत्तातः समधिकं यदि किञ्चि-
 दुत्पद्यते तदसत् कुतः समुत्पन्नम् ? सर्वथाऽप्यसतः समुत्पादप्रतिषेधात् । अथ नोत्पद्यते, 5
 किन्तु यावदेव परमाण्ववस्थायां सत्त्वं तावदेव स्कन्धावस्थायामपि, कथं तर्हि स्कन्धभावः
 अधिकस्य कस्यचिद्भावादिति ? तन्न, यस्मात् सत्त्वोपचयामावेऽपि परमाणुसत्त्वस्याधिकयो-
 त्पादाभावेऽपि, तथाभावः परमाणूनां स्कन्धपरिणामोत्पादो न विरुध्यते । यद्यपि परमाणु-
 सत्त्वस्य स्कन्धावस्थायामुपचयो नास्ति तथापि स्कन्धभावोऽचिन्त्यरूपत्वात् सङ्गच्छत एव ।

44 B हेतुमाह—तुल्यमानयोरपि तुल्यं मानं परमाणुसङ्ख्या परमाणुसत्त्वं वा ययोस्तथाभूतयो- 10
 रपि वज्र-मेण्डयोः, वज्रं हीरकादिः, मेण्डं काष्ठविशेषः, अल्प-महत्त्वादिवर्शनात् । 'आदि'-
 ग्रहणात् सारत्वादपिरग्रहः । समपरमाणुसङ्ख्ययोरपि वज्र-मेण्डयोर्वज्रमूलं ससारं मेण्डं
 तु महान्निःसारं च प्रत्यक्षतो लक्ष्यते । यथा चैतत्तथा यद्यप्यणूनां स्कन्धा-ऽस्कन्धभावाव-
 स्थायां सत्त्वं समानमेव तथापि स्कन्धभावो न विरुध्यते, तथा परिणतेरचिन्त्यत्वात्,
 अन्यथा मेण्डेऽप्येवमावप्रसङ्गात् । ततस्त एव तथा परिणमन्ते नाधिकं किञ्चिदुत्पद्यत 15
 इति कस्यासतः समुत्पादः ?

45 A अथ परमाण्ववस्थातः स्कन्धावस्थायां सत्त्वं यदि नाधिकं नापि हीनं किन्तु तावदेव
 कथं तर्ह्युत्पाद-व्यय-श्रौच्याणि, अधिकस्यानुत्पादात् पूर्वस्य चाव्ययादिति ? उच्यते—तथाऽपीति,
 यद्यपि पूर्वं न हीयतेऽधिकं च नोत्पद्यते तथाऽपि उत्पाद-व्यय-श्रौच्याणि सङ्गतान्येव 'पूर्वपर्यायस्य 20
 विश्लेषलक्षणस्य क्षयाद् विनाशात् । तस्य च क्षयो विज्ञायते तैत्तिर्यासिद्धेः, तस्य पर्यायस्य
 या क्रिया कार्यं तस्या असिद्धत्वात् । यां हि क्रियां विश्लेषपरिणामिनः परमाणव-
 शक्रिवांस्तानां घनपरिणामिनो न कुर्वते । एतावता व्ययमाह ।

45 B तथोत्प्रेर्यायश्च घनादिभावलक्षण उत्पद्यते । तस्य स्रोत्पादो विज्ञायते, तस्य
 पर्यायस्य या क्रिया तस्याः सिद्धेः विद्यमानत्वात् । पूर्वक एव हेतुरनञ् सम्बध्यते ।
 या हि क्रिया घनपरिणामसम्भविनी सा दृश्यते । एतावता समुत्पादमाह । 25

१ तत्सङ्घातभेदत इति कारणम् । २ यद्युक्तादिभेदः । ३ तत्रा इति धर्मकथनम् । ४ कथञ्चिदन्त्यवृत्तरूपेत्यनेन ॥
 ५ सत्त्वोपचयामावेऽपि तथाभावो न विरुद्धः ॥ ६ तुल्यमानयोरपि हि वज्र-मेण्डयोरल्प-
 महत्त्वादिवर्शनात् ॥ ७ परिणतेरचिन्त्यरूपत्वाभावे ॥ ८ स्कन्धाभावः ॥ ९ परमाणवः ॥ १० तथाऽप्युत्पाद-
 व्यय-श्रौच्याणि ॥ ११ पूर्वपर्यायश्रयत्वात् ॥ १२ सूत्रम् ॥ १३ उत्तरपर्यायश्रौत्यत्वात् ॥ १४
 तत्क्रियासिद्धेः ॥

तेदेव चेति पुद्गलद्रव्यं तथा तथा पूर्वपर्यापविताशेनोक्तप्रवर्धितत्वादेन न परिणमते । न पुनरस्यो व्यनेशद्वयः प्रादुरभूत् । एतावतोभयावस्थयोः पुद्गलत्वावस्थानेन प्रौढ्यमाह । तस्मात् सत्त्वोपचयापचयामावेऽप्युत्पादादयो घटन्त एव ।

न चेते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव, धरणा-ऽऽकर्षणभावात् । अविलक्षणेपु च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ? वासनातः, रूपादि- 5 भेदोऽपि तत एवास्तु । अर्थं तु साधयिष्यामः ।

46 B सम्प्रत्यन्यथाप्येकत्वपरिणति साधयितुमृपक्रमते—न चेते परमाणवतदानामपि स्थूल-परिणामकालेऽप्यनेकत्वपरिणतय एव । अत्र नञाऽवधारणस्यैवाभावः कथ्यते, नानेकत्वपरिणतोः, तस्याः कथञ्चिदस्माभिरपीष्टत्वात् । धरणा-ऽऽकर्षणभावात्, वंशाख्यविभागे हि ध्रियमाणे समाकृत्यमाणे वा परमाण्वस्याऽपि धरणा-ऽऽकर्षणे दृश्यते । यदि चाणवः स्थूलभाव- 10 कालेऽपि परस्परसंस्पर्शेऽपि एव तदा कथमेतदुपपद्यते ? तस्माद्धारणा-ऽऽकर्षणान्यथास्तुपपत्त्या नाऽणूनां सर्वथाऽप्यनेकत्वम् ।

किञ्च, अविलक्षणेपु चाधिकस्य कस्यचिदभावात् सर्वत्रैकरूपेपु च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श- 47 A परमाणुषु सन्सु कुतोऽयमनुभवसिद्धः संस्थानस्य धृत्तादेर्विचित्रानि तस्या भेदो वैचित्र्यं भवति ? यथा हि घटे रूपादिपरमाणवः परस्परसंस्पर्शिनस्तथा पटादावपि, ततश्चोभयत्रापि विश- 15 कलितत्वाविशेषाद् घट-पटादिबुद्धीनामाभासभेदो न स्यात्, रूपादिपरमाणुमात्राहाह्वयस्य सर्वासां तुल्यत्वात् । तस्माद् बुद्ध्याभासभेदनिवन्धनं रूपादिपरमाणुभ्योऽधिकमपि किञ्चिदभ्युपगम्यम् ।

अत्र परे हेतुमाह—वासनात इति । यद्यपि सर्वत्र बुद्धीनां परमाणुमात्रमेव विषय- 47 B स्थाप्याभासभेदो न विरुध्यते, अनादिकालपरुद्धाविद्यावशात्तस्य समुत्पादात् । उत्तमयति— 20 रूपादिभेदोऽपि रूपपरमाणवो रसपरमाणवो गन्धपरमाणवः स्पर्शपरमाणवः इत्येवं परमाणूनां यो भेदः सोऽपि तत एव वासनात एव संस्थानवित्तिभेदवदस्तु । यथा हि संस्थान-वित्तिभेदो वासनावशात् पर्यकत्वि तथा किमिति परमाणूनां रूपादिभेदोऽपि न कल्पितः ? सोऽपि वासनाकृत एव कल्पनीयः स्यात्, तेद्वित्तिभेदस्य संस्थानवित्तिभेदवदेव वापना-कृतत्वेनैव गतत्वात् । 25

१ तत्रेव च प्रथमं तथा परिणमते ॥ २ न चेते तदाप्यनेकत्वपरिणतय एव ॥ ३ एतम् ॥ ४ आदी धारणा इति लिखित्वा पश्चाद् पुष्ट्या धरणा इति धन्यकारानामेव सङ्गोक्तं कृतम् ॥ ५ अविलक्षणेपु च कुतोऽयं संस्थानवित्तिभेदः ॥ ६ आदिशब्देन कल-कानुरस-प्राप्तमवस्थितः ॥ ७ ग्लित-नाम् ॥ ८ एतम् ॥ ९ रूपादिभेदोऽपि तत एवास्तु ॥ १० परमाणुविति ॥

अपि च, वासनैव संस्थानविशिभेदेतिमिच्छं वासनैवापि वा ? ताद्यः, षटोऽयमिति
 विकल्पस्य सनातनत्वप्रसङ्गात् । कदाचित् प्रबोधोऽपि कादाचित्कत्वमिति चेत्, न, प्रबोधोऽपि
 यदकार्यन्तरं वा वामनापरिपाको वा ? आद्यं वासनैवेति पक्षोपघातः । अत एव परि-
 पाकोऽपि नार्थान्तरकृतः । स्वरूपमात्रकृतत्वे तु सनातनत्वप्रसङ्ग एव । वासनापीति पक्षे
 ४१८ तु संस्थानवास्तवत्वं स्यात्, परमात्मादीनां सर्वत्र साधारण्यात् । तस्माद्यथा विभिन्न- 5
 ज्ञानान्यथानुपपत्तेः परमाणुभेदोऽस्मीष्टस्तथा संस्थानभेदोऽप्यस्तु, तद्वद्विभेदस्याप्यन्यथानु-
 पपन्नत्वात् ।

नन्वयं परमाणुभेदोऽस्मीरर्वाग्दशावस्थितैरास्थीयते, परमार्थदशायां पुनरयमपि
 नेष्यत एव, परमाणुमात्रस्याप्यनाश्रयणात्, ततो वासनाकृतत्वं परमाणुभेदस्येष्टमेवेति । तन्न,
 यस्मादर्थं तु बाह्याभ्यन्तरभेदमिच्छं वस्तु वास्तवमेवेति पुनः साधयिष्यामः । ततः परमाणवो 10
 वस्तुमन्त एवेति तेषां भेदकल्पनाया वामनाकृतत्वप्रसंजनं युक्तमेव ।

नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् । न तर्हि "विकल्पिकायामपि,
 अग्रहीते कल्पनाऽभावात् । प्रमाणं हि स्यात् । अस्वलक्षणत्वेऽन्यो-
 न्याश्रयः । अधिकार्थक्रियाकारिणश्च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ?

पुनरपि परः प्राह-नैकल्पिकायां न निर्विकल्पके ज्ञाने भेदकालुष्यं संस्थानेप्रतिभास- 15
 भेदकलङ्को भवति ।

"इहै तावत् परमाणूनां संसर्गग्रहे सति संस्थानावभासः स्यात् । न चाविकल्पं
 संसर्गग्राहि । असंसृष्टत्वं हि परमाणूनां रूपभेदो वा, पररूपदेशेपरिहारो वा, शून्या-
 काशयोगो वा, अन्तरालवर्तिमिन्नेन्द्रियग्राह्यवस्तुयोगो वा । तत्र न संसर्गावभासो
 ४१९ रूपभेदप्रतिभासः, परमाणुमात्रपिण्डावभासप्रसङ्गात् । अत एव पररूपदेशस्य परिहारा- 20
 भावैवभासोऽपि न । शून्याकाशस्तु नेन्द्रियमोचर इति तद्योगानवभासः कथं संसर्गाव-
 भासः स्यात् । अन्तरालवर्तिमिन्नेन्द्रियग्राह्यं वस्तु तु स्पर्शादिपरमाणवः, न चासीयां

१ '६' [= पक्षी विभक्तिश्च विग्रहे ज्ञेया] ॥ २ अपि शब्दो हेत्वन्तरमुखकः ॥ तेन वासना हेत्वन्तरं च
 कारणम् ॥ ३ यामनायाः सदा सद्भावादित्यर्थः ॥ ४ वासनायाः ॥ ५ '६' [पक्षी विभक्तिश्च विग्रहवाक्ये
 ज्ञेया] ॥ ६ परमार्थत्वम् ॥ ७ शून्यवादिभिः ॥ ८ अर्थं तु साधयिष्यामः ॥ ९ अस्माकं त्वो प्रति ॥
 १० = मूलादेशं 'कल्पिकायामपि' इति पाठः ॥ ११ नाकल्पिकायां भेदकालुष्यम् ॥ १२ कृत-
 त्वस्यादिप्रतिभासः ॥ १३ मूलभूमित्वात् ॥ १४ कथं स्वभावः ॥ १५ '६' [= अत्र विग्रहवाक्ये पक्षी
 ज्ञेया] ॥ १६ असंसृष्टत्वाभावः समर्गः ॥ १७ स्वस्याभेदप्रतिभासः ॥ १८ '६' [= पक्षी विभक्तिश्च विग्रहे
 ज्ञेया] ॥ १९ अभावात् एकदेशः ॥ २० संसर्गावभासः ॥

चा(३)क्षुपाऽप्रतिभासे संसर्गः प्रतिभावो भवति, न ह्येन्द्रियज्ञानविषयोऽनेन्द्रियते
ज्ञानेऽवभासते । ततो निर्विकल्पधियां संसर्गावभास एव नास्ति, इतरथादेवसंस्थानस्य
चित्तिभेदचिन्ता स्यात् । या पुनरियं संसर्गलक्षणसंस्थानावभासिनी योः निर्विकल्पिका
सा न प्रमाणम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ४६ A (?)] इति ।

तदयुक्तम् । संयोगापरपर्यायस्य नैस्तर्परूपस्य संसर्गस्य निर्विकल्पकेऽवभासनात् । ५
नैस्तर्प्यं च नाम शून्याकाशदेशयोमः । न च वक्तव्यं शून्याकाशदेशस्याऽप्यवभासकृतोऽयं
नैस्तर्पावभासो न वैस्तुसत्परमाणुनैस्तर्पकृत इति, भिन्नदेशयोः अकृतयोग्यतासाक्षात्
प्रत्यक्षत्वेऽपि नैस्तर्पाऽप्रतिभासनात् । तस्माद् वस्तुनां संयोगमात्राऽभावकृतौ नैस्तर्पप्रति-
भासाऽप्रतिभासौ, न शून्याकाशग्रहणाऽग्रहणकृतौ । ततो नैस्तर्परूपस्य संस्थानावभासविषय-
धियां भासनाद्विचिन्ता उच्यते ।

10

परिहारान्तरं तु वार्तिकेन आह— नै तर्ह्येति । यदि निर्विकल्पेऽसंस्पृष्टपरमाणु-
रूपमात्रावभास एवेत्यते न तु संसर्गरूपसंस्थानावभासतर्ह्येति मतिः निर्विकल्पकत्वमपि ब्रूही
संस्थानावभासो न स्यात् । अगृहीते निर्विकल्पधियामप्रतिभासे वस्तुनि कल्पाऽभावात्
विकल्पात्तुल्यानात् । प्रत्यक्षगुणभाविना हि विकल्पेन यदेव निर्विकल्पके प्रतिभाति तदे-
वाध्यवसीयते नाधिकं किञ्चित् । तदुक्तम्—

49A

15

“अधिर्गते तु स्वलक्षणे तत्सामर्थ्यजम्भा विकल्पस्तदनुकारी कार्यतेऽतद्विपर्ययत्वात्
स्मृतिरेव, न प्रमाणम्, अनधिगतवस्तुरूपानधिगतेः” [हेतुचिन्दी पृ० ३] इति ।

यदा च निर्विकल्पके संस्थानावभासो नास्ति तदा विकल्पे कृतोऽयं समायानः ?

अपि च, अर्थैवं” गृहीतग्राहितया यदप्रमाण्यमभ्यधाति तदपि दूरापान्तप्रभं स्यात्,
निर्विकल्पकाऽगृहीतस्यापि संस्थानस्याध्यवसायोत् । हेतुः विकल्पेनामान्यथानुरूपत्वा निर्वि- 20
कल्पधिर्योमपि संस्थानावभासोऽभ्युपेयः । स च परमाणुमात्रे वस्तुनि न घटामज्जति ।

१ संसर्गरूपसं ॥ २ जितः ॥ ३ वस्तुगताः परमाणवः ॥ ४ पुनरवभासम् ॥ ५ न तर्हि विकल्पिका-
यामपि ॥ ६ परमाणूनां रूपं स्वभावं, तदेव, मात्राशब्दोऽप्यस्य, तत्प्राप्तताका ॥ ७ अगृहीते प्रत्यक्षा-
भावात् ॥ ८ निर्विकल्पकेन ॥ ९ स्वलक्षणोऽध्यवसायो ॥ १० अर्थैवं संस्थानं प्राप्तं तदनुपपन्नम् ॥

* दृश्यता पृ० 144 A ॥ ११ कल्पिकत्वात् तस्य विकल्पक ॥ १२ नास्ति च विकल्पक इति उपपन्नम् ॥ १३ 25
विकल्पस्य ॥ १४ मतिः ॥ १५ विकल्परूपं प्रमाणम् ॥ १६ तत्प्राप्तम् ॥ १७ विकल्पोत्पत्तिः ॥ १८ ब्रूही ॥

स्यादेवम्—नायं नियमो यन्निर्विकल्पकागृहीतं विकल्पो नाध्यवस्यतीति, वस्तुनन्वि-
 49 B कालावस्थायित्वस्य सामान्यस्य चाधिकस्यापि ग्रहणादिति । तन्न । "हिर्यस्मादेवमधिकार्थ-
 ग्राहकत्वाभ्युपगमे विकल्पः प्रमाणं स्यात् । यथा हि षट्प्रत्यक्षादधिकार्थग्राहि षट्प्रत्यक्षं
 पृथगेव प्रमाणं तथा विकल्पोऽपि निर्विकल्पविषयादधिकं वस्तुनो द्रव्यापेक्षया त्रिकालविषयत्वं
 सामान्यं च "सदृशपरिणामरूपं परमार्थमध्यवस्यन् पृथगेव प्रमाणम् । 5

ननु नाऽनधिगतार्थग्राहकत्वमात्रेणैव ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, द्विवन्द्यादिणोऽपि प्रसङ्गात्,
 किन्त्वन्तधिगतस्वलक्षणग्राहकत्वेन । यदुक्तम्—

"तस्मादनधिगतार्थविषयं प्रमाणमित्यप्यनधिगते स्वलक्षणे इति विशेषणीयम्"
 [हेतुचिन्दौ पृ. ३] इति । ५८ ३०.५

50 A ततोऽनधिगतत्रिकालावस्थायित्वादिग्राहिणोऽपि विकल्पस्य न प्रामाण्यम्, त्रिकाला- 10
 वस्थायित्वादेस्वलक्षणत्वादिति ।

तन्न, यस्मात् त्रिकालावस्थायित्वादेस्वलक्षणत्वेऽस्वलक्षणत्वाभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयो दोषः
 स्यात् । यदि त्रिकालविषयत्वं सामान्यं चावस्तु स्यात्तदा तदध्यवसायिनो विकल्पस्या-
 स्वलक्षणविषयत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । यदि च विकल्पस्याप्रामाण्यं स्यात्तदा त्रिकाला-
 वस्थायित्वादेरवस्तुत्वं स्यात् । न खलु प्रमाणोपस्थापितोऽर्थोऽपरमार्थसन् भवति । 15

50 B स्यान्मतम्—न प्रमाणग्राह्यैः स्वलक्षणम्, किन्तु यस्यार्थस्य सन्निधाना-ऽसन्निधानाभ्यां
 ज्ञानप्रतिभासभेदः स स्वलक्षणम् । ज्ञानप्रतिभासभेदकथार्थोऽर्थक्रियासमर्थ एव । यदुक्तम्—

"तदेव परमार्थसत्, अर्थक्रियायोग्यलक्षणत्वाद्वस्तुनः" [न्यायचिन्दुः १।१४, १५] इति ।
 ततोऽर्थक्रियाकारित्वं स्वलक्षणत्वम् । तन्न विकल्पविषयस्य नास्ति । यदाह—

"न च सामान्यं काञ्चिदर्थक्रियामुपकल्पयति स्वलक्षणप्रतिपत्तेरुद्धं तैस्सामर्थ्यात्पन्न- 20
 विकल्पज्ञानग्राह्यम्" [हेतुचिन्दुः पृ. ३] इति ।

१ नित्यत्वस्य ॥ २ सदृशपरिणामादेः ॥ ३ प्रमाणं हि स्यात् ॥ ४ त्रयः काला विषयो यस्य वस्तुनस्तस्य
 भावत्रिकालावस्थायित्वमित्यर्थः ॥ ५ ज्ञानाभिप्रायेण उक्तम् ॥ ६ विकल्पः ॥ ७ ज्ञानस्य ॥ ८ आदेः
 सामान्यम् ॥ ९ अस्वलक्षणत्वेऽन्योन्याश्रयः ॥ १० ननु विकल्पस्य प्रामाण्यं स्यात् तनुपस्थापितोऽर्थोऽनस्त
 स्थापितग्राह-न खेति ॥ ११ प्रत्यक्षप्रमाणं ॥ १२ अर्थः ॥ १३ अर्थक्रियायां योग्यं लक्षणं स्वभावो यस्य 25
 वस्तुनः ॥ १४ उपसंहारः ॥ १५ स्वलक्षणप्रतिपत्तिसामर्थ्यं ॥

51 A तत्र विकल्पाप्रामाण्यनिबन्धनं त्रिकालावस्थायित्वादेरस्वलक्षणत्वं किञ्चिदधिक्यादयोग्यत्वं-
निबन्धनमिति नाम्बोन्वाश्रय इति ।

अत्राह—अधिकार्यक्रियाकारिणश्च परमाणुमात्रार्थक्रियातः क्षणमात्रावस्थायैक्रियातो
विशेषार्थक्रियातो वा सकाशादधिकार्यक्रियाकारिणः संप्रधानस्य त्रिकालावस्थायित्वस्य
सदृशपरिणामरूपसामान्यस्य च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ? किञ्चिदधिक्यायोग्यत्वेन स्वकक्षणत्वमेव
स्यात् । विशेषकलितपरमाणुमात्रार्थक्रियातो हि घटादिसंस्थानमधिकामेव भागाः ऽऽकर्मण-
लक्षणां तथा क्षणमात्रार्थक्रियातस्त्रिकालावस्थायित्वमधिकामेव दाह-वाकादिकां—क्षणमात्रार्थ-

51 B क्रियातश्च त्रिकालावस्थायित्वार्थक्रियाया इदमेवाधिक्यं यत् क्षणमात्रार्थक्रिया न सम्भवति,
त्रिकालावस्थायित्वे च सम्भवतीति, एतच्च तृतीये प्रकाशे सप्रकाशे प्रकाशविश्यामः—
तथा विशेषमात्रार्थक्रियातः सामान्यमधिकामेव सदृशप्रत्ययरूपमर्थक्रियां करोति । 10

तत् संस्थानादेरर्थक्रियायोग्यत्वेन परमार्थसत्त्वात् तद्ग्राहिणश्च विकल्पस्यानभिमत-
स्वलक्षणग्राहकत्वेन प्रामाण्यात् प्रमाणैर्विकल्पप्रतिभासिसंस्थानभेदो बाह्यपरमार्थपदभेद-
निबन्धनो न वासनामात्रनिबन्धन इति सिद्धम् ।

दूषणान्तरमाह—

कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि तदापि प्रतिभासः ? 13
भेदोत्पत्तेः । कदा पुनः क्षणिकेत्वियं नास्ति ? वैशिष्ट्यं तु स्थूलताया
अन्यन्न विद्मः ।

52 A केधं चातीन्द्रियाणामिन्द्रियाविषयाणां परमाणूनामविकल्पसंविदि विकल्पकल-
नङ्कितायां धियां तदापि निश्चयावस्थायामपि प्रतिभासो भवति ।

अयमर्थः—एकार्थक्रियाकारित्वेनोत्पन्नक्षणेऽपि परमाणवः सर्वेषां पदवृत्तिव- 20
परमाणुस्वरूपा एव, यथावस्थितवस्तुदर्शनेज्जैनेरिव कथञ्चित् परमाणुरूपपरिणामस्य भवति-
रनाश्रयणात् । अपरित्यक्तपरमाणुस्वरूपाश्च परमाणवः सदाऽप्यवर्तिगद्व्यामगोचर एव,

51 B अन्यैथा प्रचयक्षणात् प्रागप्युपलम्भः स्यात् । अतो निर्विकल्पकधियामेकत्वपरिणन्वभावे
परमाणूनां प्रतिभासो न मुञ्चते ।

१ विकल्पाप्रामाण्यं निबन्धनं यस्यास्वलक्षणस्य ॥ २ प्रथः [समस्तसामान्यः=तुल्यीयविषयः] ॥ ३ अधिकार- 25
्यक्रियाकारिणश्च कुतोऽस्वलक्षणत्वम् ॥ ४, ५ [—'६' नियमे कथञ्चित्] ॥ ६ अतः
[=चतुर्थसमासः=कर्मधारय इत्यर्थः] ॥ ७ अधिकार्यक्रियाकारिणोऽपि भागवति ॥ ८ तस्मात् ॥ ९ सामान्य ॥
१० अतः [=चतुर्थसमासः=कर्मधारय इत्यर्थः] ॥ ११ कथं चातीन्द्रियाणामविकल्पसंविदि
तदापि प्रतिभासः ॥ १२ अर्थादृशो गौचरत्वे ॥

वा । इन्द्रियग्राह्यत्वं हि परमाणूनां रूपविशेषोत्पादेन व्याप्तम् । अन्यथा सदा दर्शन-
प्रसङ्गः । रूपविशेषं चैकत्वपरिणतेरन्यं न विद्यः । अविनिर्माणवर्तित्वे चोक्तप्रायम् ।

तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः, न, रसेन व्यभिचारात् ।
तदस्ति तेषां तदैकत्वपरिणतिः ।

पुनरपि परः प्राह—तदिति तेषामवयवरूपाणां परमाणूनामग्रहे परिच्छेदाभावे 5
तस्य संस्थानरूपस्य कैश्चिदेकत्वपरिणतिरूपस्य वाऽवयवविनोऽग्रहात् तयोः परमाणु-
संस्थानयोरभेदः । यथा घटापरिच्छेदेऽपि पटः परिच्छिद्यत इति घटात् पृथक्सत्ताको-
ऽसाविव्यते तथा यदि परमाणुव्यतिरेकेणापि स्वातन्त्र्येण संस्थानं परिच्छिद्येत तदा
56 A परमाणुरूपः पृथक्सत्ताकं तदपीष्येत । किन्तु सर्वत्रापि परमाणुग्रहणपूर्वकमेवावयवविनो
ग्रहणम्, अतोऽवयवरूपाः परमाणव एवासौ न पुनस्तदतिरिक्तः, अवयवाग्रहणेऽपि 10
कचित् तद्ग्रहणप्रसङ्गात् पटवत् । ज्ञाने तु स्थूलाकारप्रतिभासत्वेदाहित एव भ्रान्तः,
यदुक्तम्—

“बहूनां च निरवयवानां प्रतिभासः समुदायविषयः सावयव आभासते”

[] इति ।

56 B तत्र तावत् घटात् पटो “व्यतिरेकी च पृथक् च गृह्यत इति युक्तम्, तैयो- 15
मन्यन्तभेदात् । अवयवाऽवयवविनौ तु भेदिनावपि कश्चिदभेदिनौ, अतः कथं स्वातन्त्र्येण
ग्रहणम्, सर्वत्र ग्रहणनियमनिवन्धनत्वादभेदस्य । स्थूलप्रतिभासस्तु भ्रान्तो बाधक-
प्रमाणसम्भवे सति व्यवस्थापयितुं शक्यो नान्यथा । तच्च नास्ति । “वृक्षघटना-
57 A नेकत्वकल्पनोस्तु प्रतिविधानं करिष्याम इति यत् किञ्चिदेतत् ।

तथाप्युच्यते—नेति, नावयवाऽवयवविनोरभेदः । “रसेन रसपरमाणुभिः ‘तदग्रहे 20
तदग्रहात्’” इति हेतोर्व्यभिचारात् । स्पर्शग्रहणपूर्वकं हि भवति रसग्रहणम्, न खलु
57 B जिह्वाप्रेणास्पृष्टस्य वस्तुनो रसपरिच्छेदो भवति । न च स्पर्शपरमाणुमात्रा एव रस-

१ परमाणुविकल्परविशेषोत्पत्तिः ॥ २ रूपविशेषोत्पादाभावे केवलावयवभाषासि दर्शने स्यादित्यर्थः ॥ ३

● ‘तदैकत्वपरिणतिः’ इति मूलदर्शः ॥ ४ तदग्रहे तदग्रहात् तयोरभेदः ॥ ५ नैयायिकं प्रति ॥

६ जैनं प्रति ॥ ७ यदि परमाणुतिरिक्तः स्यात् तदाऽवयववैयर्थ्यम् ॥ ८ अवयवि ॥ ९ परमाणुसहित ॥

१० अनोलम् ॥ ११ भिन्नः ॥ १२ यथार्थः ॥ १३ एतद्व्युत्पत्त्यापेक्षयाऽत्यन्तं भेदो यावत्ता सत्ता-

विनाऽभेदोऽपि ॥ १४ नान्यत्र बाधकं वृत्त्यवगतादीत्याह—वृत्त्येति ॥ १५ रसेन व्यभिचारात् ॥ १६

व्यवस्था हेतोः ॥

परमाणवः, तद्भेदस्य स्वयमेवत्वान्, तदवयववाटुहिवैतद्वैतज्ञानपरिणितो न कस्यापि
रूपावयवमात्र एवेकत्वपरिणितिरुच्यतेति ।

एतेन यदप्युक्तम्—

“यत् सत् तन्निरवयवम् यथा ज्ञानम्, यच्च तज्यमानं नीलम्, सावयव[व]त्त्वं
हि दिग्भागभेदनिमित्तो विरुद्धो धर्मः सूक्ष्मस्यावयवस्यो भवति । तेन निरावयवविरो- ३
धपलब्ध्या सावयव[व]त्त्वाद् व्यावर्त्तमानं सूक्ष्मं निरावयवत्वेन व्याप्यते इति श्रुतिमात्रम् ।”
[] इति ।

तदपि प्रत्युक्तम् । यतः परमाणूनां धर्मित्वे सिद्धसाधनम्, द्रव्यधर्मित्वपरिणितम् ।
स्थूलस्य तु धर्मित्वे आश्रयासिद्धत्वं प्रत्यक्षवाचा च । अत एव प्रत्यक्षतमपि न ।
व्योप्तैरसिद्धत्वाच्च, दिग्भागभेदनिमित्तविरुद्धधर्मसंमर्गेण ज्ञानस्याप्यवयवत्वज्ञातम्, न ॥
चामूर्त्तत्वाच्च दिग्भित्तव्यवस्थो विरोधाभावादिति ।

सम्प्रत्युपसंहरति— तैत् तस्मादपि न पुनर्नास्ति तेषां परमाणूनां तथा प्रत्यक्ष-
ग्रहणकाले एकत्वपरिणतिः कथञ्चिदेकत्वपरिणामः । स्थौल्यं संन्यानमेकत्वपरिणति-
स्कन्धोऽवयवीत्येकार्था ध्वनयः ॥ छ ॥

58 A

तदेवं बौद्धान् प्रति एकत्वपरिणामं प्रमाद्य नैयायिकान् प्रत्याह—

13

सा स्यादवयवभावेदिनी द्रव्यम् । एकान्तभेदे का तेषु
तद्वृत्तिः ? समवायः । सा कथं न नभसि ? अजनकत्वात् ।
तर्हि अग्नौ धूमस्याऽस्तु । न, असमवायिकाशयत्वात् । समवाय-
निबन्धनस्तद्भावः कथं न तस्य ?

१ स्वर्ग-संसारमाणात् ॥ २ '७' [= नागार्जुन पदम्] ॥ ३ धर्मोत्तराणाम्—विरोधाभावाच्च सिद्धिः ॥ ४
वयवम्, सत्त्वात्, यथा ज्ञानम् ॥ ५ व्याप्याभ्युपगमे सत्तामप्युपगमे तदवयवत्वम्, नावयवत्वम्, ॥
६ प्रतिषेधे सावयवत्वम्, तस्य स्वभावोद्भावनभावे अपेक्षितम्, तत्र विरुद्धत्वम्, अवयवित्वं न
६ असत्त्वरूपाति ॥ ७ स्वभावेदितुः ॥ ८ परमाणूनां धर्मित्वे इति, तत्र इत्यनेन तत् परमाणु-
मित्यनेन प्रकारेण धर्मित्वे ॥ ९ सिद्धसाधनमिति । सिद्धि[क]साधनं नाम रूपस्यावयवत्वमवयवत्वम् ।
यतो हेतुर्हि सन्दिग्धसाधनस्य सिद्धयर्थं प्रयुज्यते । अत्र तु हेतुः साध्यमवयव सिद्धयः । सिद्ध्यादि ॥ १०
अधिकसाध्याभावादसिद्धत्वम् ॥ १० परमाणूनाम् ॥ ११ तेषां पराधिः ॥ १२ यत् ॥ १३ अतस्मात्तत्र
एव ॥ १३ पञ्चदशवर्गमिति । यथाध्यासिद्धत्वे तत्र पञ्चदशवर्गमिति । किन्तु, केनोक्तम् ? यदि सप्त
संज्ञेयते तदा निरवयवमपीयमा ॥ १४ इति न ॥ १५ व्याप्तैरसिद्धत्वाच्च । व्यापकं सिद्धी यत्ता
पञ्चदशवर्गमिति, अत्र तु सन्निरवयवत्वमप्योप्तैरसमवायिका ॥ १६ अतस्मात्तत्र न ॥ १७ यद्वर्त्तित
तेषां तदैकत्वपरिणतिः ॥

30

सो पूर्वप्रसाधितैकत्वपरिणतिः परमाणूनां कथञ्चिदेकत्वपरिणामरूपा स्यात् कथञ्चिद-
वयवाभेदिनी परमाणुभ्यः कथञ्चिदभिन्ना द्रव्यमिति वेदितव्यम् । यदेतद् नैयायिका
द्रव्यमित्याहुः सा परमाणूनामेकत्वपरिणतिरेवोच्यते ।

अत्र च न द्रव्यं साध्यते, तस्य परंस्पीष्टत्वात् । किं तर्हि ? कथञ्चिदवयवावयविनोर-
58 B भेदः, तयोः सर्वथापि परैर्भेदस्येष्टत्वात् इति कथञ्चिदभेदमेव साधयितुं परं पृच्छति— 5
59 A एकान्तभेदे सर्वथाप्यवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमे तेषु परमाणुलक्षणावयवेषु तस्यावयविनो
वृत्तिः का ? वृत्तिशब्देन किमुच्यते ? अस्माकं तावद् द्रव्यस्यावयवेषु वृत्तिः कथञ्चिदभेद
एवोच्यते, भवतां पुनरेकान्तभेदवादिनां केति ?

59 B परः प्राह— समवायः । वृत्तिशब्देन समवायः सम्बन्ध उच्यते, एतदेव नः
सिद्धान्ते अवयवेष्ववयविनो वर्चनं यस्तेषु तस्य समवायः सम्बन्धः । अत्राह— 10
सो समवायरूपा वृत्तिरवयविनः कथं न नमसि ? यथा शवयवेषु समवायसद्भावादवयवी
वर्चत इत्युच्यते तथा नमस्यप्युच्यतां समवायस्यैकत्व-सर्वगतत्वाभ्यां तत्रापि भावात् ।
आकाशमपि समवायिकारणं कथं नोच्यत इत्यर्थः ।

पर आकाशे ध्वनभावे हेतुमाह— अजनकत्वात् । सा समवायरूपा वृत्तिराकाशे-
60 A ज्ञवयविनो नोच्यते किन्तु स्वावयवेष्वेव, आकाशस्यावयविनं प्रत्यजनकत्वात् । यो हि 15
येन जन्यते स तत्रैव समवेतः सन् समवायाद्भूत इत्युच्यते । "तच्चैतदवयवेष्वेवास्ति
नाकाशे, जनकत्वा-जनकत्वाभ्याम् । अतः समवायसद्भावाविशेषेऽप्यवयवेष्वेवावयविनो
वृत्तिरुच्यते, नाकाशे ।

अत्राह—तर्हीति । यदि तदुत्पादात् तत्र च समवायसद्भावाच्चिरुच्यते, तर्ह्येवं
60 B व्यवस्थायागमो भूमस्याऽस्तु सेति सम्बध्यते । यदि हि समवायसद्भावेऽपि जनकत्वा- 20
भावेनावयविनः समवायरूपा वृत्तिराकाशे न भवति तर्ह्यसौ भूमस्य समवायरूपा
वृत्तिरुच्यते, अग्रेः सकाशाद्भूमस्योत्पादात् समवायस्य चैकत्व-सर्वगतत्वाभ्यां सद्भावात् ।

61 A परः प्राह—नेति, उत्पादकत्व-समवाययोगयोरपि नाग्नौ भूमस्य समवायरूपा वृत्तिः,
असमवायिकारणत्वेन अग्नेः । नाग्निभूमस्य समवायिकारणं किन्तु निमित्तकारणम्,

१ सा स्यादवयवाभेदिनी द्रव्यम् ॥ २ एकत्वपरिणतेः पर्यायः ॥ ३ एकान्तभेदे का तेषु तद्-
वृत्तिः ॥ ४ पृच्छम् ॥ ५ सा कथं न नमसि ॥ ६ पृच्छम् ॥ ७ जनकत्वम् ॥ ८ तच्चैतन्मो
भूमस्यास्तु ॥ ९ सतीः ॥ १० पृच्छम् ॥ ११ समवायिकारणं वाच्यं नास्ति, किन्तु निमित्तकारणम् ॥

समवायिकारणं तु स्वावयवा एव । अतोऽनेरुपादेऽपि धूमध्य न तत्र समवायरूपा वृत्तिरुच्यते, उत्पादकत्ववत् समवायिकारणत्वध्यापि लक्षणत्वादिति न समवायरूपवृत्ति-
लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति ।

समवायः समवायसद्भावे निबन्धनं कारणं यस्य स तथाभूततदात्म समवायि-
कारणत्वं कथं न तस्याग्नेर्भवति । धूमावयवा हि स्वावयविनो जनकत्वेन समवाय- 5
सद्भावेन च समवायिकारणमुच्यन्ते । तदेतदग्नेरप्यस्ति, अनेरुपादादिकत्व-परिणतत्वात्किं
समवायसद्भावाच्च । तन्तुलोपादकत्वात् समवाययोगेन समवायिकारणत्वात्तान्ते धूमस्य
समवायरूपा वृत्तिः स्यात् । न चैवम् । अत एकान्तभेदान्धुममग्ने वाद्याधुमवयविनः
समवायरूपा वृत्तिर्न षट् इति कथञ्चिदभेदोऽभ्युपेयः ।

तथापि नांशेन, अनंशत्वात् । सर्वात्मनापि, तच्छून्यत्वापादात् 10
बहुत्वप्रसङ्गाच्च । अनंशस्य अंशानंशकल्पनावदु ह्येतरस्यप्रयोगः,
एकान्तभेदिवृत्तेस्तद्व्याप्तेः । अधिकोत्पत्तौ च तुलानतिविशेषः स्यात्,
उपलक्षणं च, महत्त्वात् उपलभ्यत्वात् । गुरुत्वं च, पतनधर्मकत्वात्
गुणानां गुणान्तरारम्भाच्च । जलादयो मत्स्यादीनामेव गुरुत्वं
प्रतिबद्ध्यन्ति, पतनस्खलनदर्शनात् । नैवमवयविनः । यदा त्वणव 15
एव तथा परिणमन्ते तदा न दोषः ।

अथवा भवेदवयवेष्ववयविनः समवायरूपा वृत्तित्वापि नित्यं नैककलेनावयविनो-
ऽवयवेषु वृत्तिर्घटते । अवयवी हि प्रत्यवयवं विभेदकत्वेन वसते उत सर्वोत्पत्ताः । तत्र 20
नैककलेन, अनंशत्वादवयविनोऽज्ञाभावात् । अवयविनो हि स्वावयवा वृत्तिश्चात्र, तेषु
च वृत्तिचिन्ता प्रारब्धा, अंशान्तराणि च न मन्तीति कथमेककलेन वृत्तिर्घटते ?
न केवलं नांशेन, सर्वात्मनापि कारक्येनोपावयविनोऽवयवेषु वृत्तिर्न षट्ते, इति ?
तच्छून्यत्वापादात् । 'तेनैव विभक्तवयवी वसते ततोऽप्येवमवयवानां शून्यत्वापादादवयवि-
नादित्यापत्तेः प्रसङ्गात् । अथवा तेनावयविनोऽनंशान्तावयवस्य शुभ्यत्वावतिप्रसङ्गात् ।

१. समवायनिबन्धनकलपः कथं न तस्य ॥ २. धूमस्य ॥ ३. त्वणव ॥ ४. नमोतीति
प्रसङ्गात् ॥ ५. अवयवानां माने ॥ ६. अवयवे ॥ ७. सर्वोत्पत्ताः ॥ ८. पूर्वा ॥ ९. अनंशान्तावयवस्य ॥ 25
१०. यदा सर्वोत्पत्ता एकात्मना स्वावयवविनाशेन शून्यत्वात् तदा वृत्तिर्न षट्तेति प्रसङ्गात्
स्यात्, न चैवमवयवेषु वृत्तिर्न षट्तेति प्रसङ्गात् तदा वृत्तिर्न षट्तेति प्रसङ्गात् ।

ततोऽप्यत्र वृत्तेः । न केवलमतेः, बहुत्वपसज्ञाच न सर्वात्मना वृत्तिर्घटते, प्रत्ययवयवं
 ६१ B वायव्यी परिसमाप्य वर्त्तते, सर्वेऽपि चावयवा अवयविना व्याप्ता दृश्यन्ते, अतो
 बहुत्वं प्राप्नोति । यावन्तोऽवयवास्तावन्तोऽवयविनः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अतोऽवयवेष्व-
 वयविनो भेदाभ्युपगमे वृत्तिर्न घटत एव ।

ननु यस्यांशेन सर्वात्मनापि च वृत्तिः सम्भवति तत्रांशानंशविकल्पना शोभां
 विभ्रयात्, यथा कुन्दकलिकासु घटतन्तोः । यत्र पुनरंशा एवाऽसम्भविनस्तत्रांशा-
 ६३ A नंशवृत्तिविकल्पना केवलं बहुभाषित्वमेव सूचयति । तदंशानंशकल्पनानपेक्षमवयवी
 वर्त्तत इत्येतावदेवोच्यतेऽस्माभिरिति ।

न, 'अनंशयेति ! यथाऽनंशस्यांशानंशकल्पनाया अयोगस्तथा वृत्तेरपि, न वै निरंशः
 सन् कोऽपि कापि वर्त्तमानोऽस्माकमसंतीत् । यस्मादेकान्तभेदिवृत्तेरेकान्तेन भेदिनो
 वर्त्तनस्य तद्यान्तेः ताभ्यां देश-सर्वात्मभ्यां व्याप्तत्वात् । मित्रो हि पदार्थः कश्चि-
 ६३ B द्भक्तमानः कश्चिद्देशेन वर्त्तते, यथा कुन्दकोरकेषु घटतन्तुः, कश्चित् सर्वात्मना यथा
 भाजने नोपलब्धम् । तदयमप्यवयवी यद्यवयवेषु वर्त्तत तदा देश-कात्स्न्यस्यामेव,
 प्रकारान्तरेण वृत्तेर्दर्शनात्, तद्देश-कात्स्न्ययोर्भेदिवृत्तिव्यापकयोरभावात् तद्याप्याया वृत्ते-
 रप्यवयविन्यभावः प्राप्नोति । अस्ति च वृत्तिः । तस्मादभेद एव कथञ्चिदङ्गीकर्त्तव्यः ।

६४ A अपि च, यदि परमाणुभ्योऽधिकोऽवयवी उत्पद्यत इत्युच्यते तदाऽधिकोत्पत्तौ
 च तुलानतिविशेषः स्यात् । यावद्वि विशकलितमृत्तिकाकणान्तस्य तुलादण्डस्य
 नमनं ततोऽधिकतरमेव पिण्डाक्रान्तस्य प्राप्नोति, यदि सत्यमवयवी स्वावयवभ्योऽधिकः
 समुत्पद्यते । न च तुलानतिविशेषो दृश्यते ।

स्यामन्तम्— सन्नपि तुलानतिविशेषो न गृह्यतेऽवयविनः सूक्ष्मत्वादित्यत आह—
 २० "उपलक्षणं चेति, स्यादिति सभ्यन्धः । न केवलमधिकोत्पत्तौ तुलानतिविशेषः स्यात्,
 ६४ B तुलानतिविशेषभ्योर्पलक्षणं चेति चार्थः । कुतः ? मेहत्वादवयविनो महाद्रव्यत्वात् ।
 यद्यवयवी सूक्ष्मः स्यात्तदाव्यतरत्वेन सन्नपि तुलानतिविशेषो नोपलभ्येत, किन्त्ववयवी
 महान् । अतः कथमनुपलभ्यतः तुलानतिविशेषस्यापि, 'मेहत्वात् ? महत्त्वं पुनरवयविनः
 मिदम्, "उपलभ्यत्वादक्षगोचरत्वात् । न खलुपलभ्यत्वं 'मेहत्वं' व्यभिचरति । तैदुक्तम्—

१ तच्छून्यतायाशङ्कितोः ॥ २ सूत्रम् ॥ ३ अनंशस्यांशानंशकल्पनावयव वृत्तेरप्ययोगः ॥ ४
 पदान्तभेदिवृत्तेस्तद्व्याप्त्यन्तेः ॥ ५ नारङ्गस्य भाजने सर्वात्मना प्रवेशो वृत्तिः ॥ ६ सूत्रम् ॥ ७
 सूत्रम् ॥ ८ उपलम्भः स्यादित्यर्थः ॥ ९ सूत्रम् ॥ १० तुलानतिविशेषस्य ॥ ११ अत्र 'लम्भो' विशेप-
 स्यापि महत्त्वादिति इति पूर्वे लिखित्वा ग्रन्थकारेणैव पश्चात् संशोध्य 'लम्भः तुलानतिविशेषस्यापि
 महत्त्वान्' इति कृतम् ॥ ११ कुतः ॥ १२ सूत्रम् ॥ १३ कार्यं कर्तुं ॥ १४ कारणम् ॥ १५ अतश्चिः ॥

“महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपविशेषाच्च द्रव्यं प्रत्यक्षम्” [विनियोगवत् ५११६]
इति । तस्मादधिकोत्पत्तौ तुलानतिविशेषस्तदुपलम्भश्च स्यादिति ।

स्यादेतत्—अधिकोत्पत्तावपि गुरुत्वाभावेन तुलानतिविशेषो न भवतीति । तच्च ।
यस्माद् गुरुत्वं च स्यादिति सम्भव्यः । पतनप्रकारादवयविनोत्पत्तावप्युत्पत्तात् ।
६५A न खलु गुरुत्वविशेषात्तत्पतनः सम्भवति, तस्य नित्यगुरुत्वान् । यदवयवम्—
“अवयवगतेर्गुरुः” [पृ० ३] इति । न च स्वगतगुरुत्वाभावेऽप्याश्रयगुरुत्वादेवाव-
पार्तः, रूपादीनामप्यभावप्रसङ्गात्, आश्रयस्यादिमिरेव प्रत्यक्षत्वादित्युक्तात् ।

यत्तुक्तम्—

“अवनतिविशेषानुपलम्भश्च कार्ये मक्षिकादिगुरुत्वमप्यर्कणापि समान इति ।
तथाहि—तन्तुषु मीयमानेषु मक्षिकादिसम्यर्केऽप्यवनतिविशेषो नोपलभ्यते । न च
तेद्गुरुत्वस्यासत्त्वम्” [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ६३०] इति ।

६५B तदुक्तम् । तन्तुगुरुत्वाद् मक्षिकागुरुत्वस्यातिशयत्वेन नतिविशेषस्यातिशयत्वात्
प्रतिपत्तौ न पुण्याभावाच्च सतोऽप्यनुपलक्षणम्, न पुनरस्येव न । यत्र पुनर्मक्षिकागुरुत्वमपि
प्रतिपत्तौ न पुण्यं च भवति तत्र नतिविशेषोऽवश्यमुपलभ्यते एव । न खलु केवलगुणाकला-
क्रान्तस्य मक्षिकालेखाविलम्बितक्रान्तस्य च तुलादण्डस्य तावतीभेद नतिमति-
निर्मललोचनाः पश्यन्ति । गुरुत्वं चाप्रत्यक्षं परेऽभ्यसेमत, अतस्तदुक्तमेव हेतुना भाष्यते ।
यदाहुस्ते—

६६A “गुरुत्वं जल-भृशयोः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षं पतनकर्माभुसेयं तयोर्मध्यवन्-
संस्कारविरोधि” [प्रशस्तपादभाष्ये] इति ।

तदवयविनो गुरुत्वभावात्तुलानतिविशेषोपलम्भः प्राप्नोति ।

१ सूत्रम् ॥ २ सूत्रम् ॥ ३ गुरुत्वमपि कृतं इत्यर्थः ॥ ४ गुरुत्वोद्भवत्वात् ॥ ५ अवनतिविशेषात् ॥ ६
कारणमनुमीयते ॥ ६ अवयवि ॥ ७ अवयवस्य ॥ ८ इति भाष्यम् । कृतं ॥ ९ अवनतिविशेषः ॥ १०
मक्षिकादि ॥ ११ वां [=मक्षिकवर्गा] ॥ १२ एतत् ॥ १३ अवनतिविशेषोऽवश्यं उपलब्धः ॥ १४ यत्तुक्तम् ॥
१५ विन्त्यधिकं नति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६ नन्ववयविनो गुरुत्वस्य प्रत्यक्षत्वं विवक्षितं तेषाम् । विनि-
वेदित्वासाधनं कृतमित्याह— गुरुत्वमिति ॥ १७ ‘पतनप्रकारात्’ इत्यनेन ॥ १८ अवनतिविशेषात् ॥ १९
विरोधिनी यस्य, तत्र संयोगो विरोधी यतोऽप्यस्य कृतमिति नान्यथाभावात्, यतोऽप्यस्य पतनस्य तावती,
यनुया मुच्यमानो वायो तेषामन्येन संस्कारेण न पतति ॥ २० इति ॥

न केवलं पतनधर्मकत्वादवयविनी गुरुत्वम्, तथा गुणानां गुणान्तरास्माच्च । यथा ह्यवयवगुणा रूपाद्योऽवयविनी रूपादिगुणानादधति तथा गुरुत्वमपि । न च गुणानां गुणान्तरारम्भणमसिद्धम्, भवद्भिर्भ्युपगतत्वात् । तदुक्तम्—

“अपाकजरूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाणैकत्वैकपृथक्त्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-वेगाः कारणगुणपूर्वकाः” [प्रशस्तपादभाष्ये] इति ।

ततः कथमवयविनी गुरुत्वाभावेन तुलानतिविशेषो न स्यात् ?

ननु यथा समत्स्येन केवलेन चाम्भसा समाक्रान्तस्य तुलादण्डस्य तावत्स्येव
66B नतिर्दृश्यते अथ चाम्भसो भिन्नो मत्स्या गुरुत्वांश्च तथाऽधिकावयव्युत्पत्तावपि स्यादिति ।

उच्यते—जलादयः, आदिशब्देन दृग्बध्नुतादिग्रहः, मत्स्यादीनामेव, आदिशब्दात् काष्ठा-
दिग्रहः, गुरुत्वं प्रतिवच्यन्ति तुलानत्यादिकार्यकरणासमर्थं कुर्वन्ति । एवकारः सर्वत्र प्रति-
बन्धकत्वाभावार्थः । गुरुत्वकार्यं तुलानतिविशेषः । जलादिभिश्च मत्स्यादीनां गुरुत्वं
सदपि स्वकार्याकरणशमं क्रियते, अतः कथं जलादिभ्यो मत्स्यादीनामाधिक्येऽपि
तुलानतिविशेषः स्यात् ? यत्र तु पाषाणादौ जलादिना गुरुत्वं न प्रतिवच्यते तत्र
भवत्स्येव नतिविशेषः ।

गुरुत्वप्रतिबन्धश्च पतनस्खलनदर्शनात् मत्स्यादेरधः पततो जलादिना स्खलन-
67A दर्शनादवसीयते । अत एव च मत्स्यादयो जलादीनामुपगृष्टादेव प्लवन्ते, नाधो निम-
ज्जन्ति ।

नैवमवयविनी, यथा पतनस्खलनदर्शनेन मत्स्यादिगुरुत्वस्य जलादिना प्रति-
बन्धोऽवसीयते नैवमवयवैरवयविगुरुत्वस्य प्रतिबन्धोऽवसातुं शक्यः । मत्स्यादयः पाषाणा-
दयश्चान्यत्र कचिन् पतन्तो दृष्टाः । यदा जलादौ पाषाणादय एवाधः पतन्ति न
मत्स्यादयस्तदाऽवसीयते जलादिना मत्स्यादीनां गुरुत्वं प्रतिबद्धमिति । अवयवी

67B तु सर्वदाऽपि स्वावयवाधारः कचिदपि नाधः पतन्नप्लवन्तोऽतः कथं पतनस्खलन-
दर्शनेनास्य गुरुत्वप्रतिबन्धः प्रत्येतुं शक्यः । न च मेवादिबद्धः पतनानुपलम्भेऽव-
यविनी गुरुत्वप्रतिबन्धोऽस्तीति वाच्यम्, संयोग-प्रपन्न-संस्काराणामेव गुरुत्वं प्रति
भवता त्रिगोचिन्वाभ्युपगमात् । न चेत्तदवयविन्यस्तीति । तद् गुरुत्वस्याप्रतिबद्धत्वात्
तुलानतिविशेषः स्यादिति ।

१. सुखम् ॥ २. जलादयो मत्स्यादीनामेव गुरुत्वं प्रतिवच्यन्ति ॥ ३. कीदृशः । मत्स्यादीन् प्रति
प्रतिवच्यन्तं जलादयः, न पाषाणादीन् प्रति ॥ ४. मत्स्यादीनां गुरुत्वमिति ॥ ५. सुखम् ॥ ६. बन्धः
कथं तावत् जलादयः ॥ ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

नन्वयं तुलानतिविशेषो युष्मत्पक्षेऽपि प्राप्नोति, कश्चिदेकत्वविशेषात्किंवा
उत्पादादिति । उच्यते— यदा त्वणव एव नाभिकं किञ्चित् तथा धनादिभावेन
परिणमन्तेऽनेकत्वपरिणामपहाप कथञ्चिदेकत्वपरिणाममुपयन्ति तदाऽप्यहं तुलामति-
विशेषदर्शनलक्षणो दोषो न भवति । वयं हि त एवावयवावन्मात्रमप्यहं एवैकत्व-
भावमनुभवन्ति न पुनस्तेभ्यः किञ्चिदधिकमुपयत इति प्रपञ्चाः, अतोऽविकल्प-
लवस्याप्यनुत्पादान् कुतो नतिविशेषदर्शनप्रसङ्गः स्यात् ?

तदयमवयवभ्यः स्यादभिन्नः । अत एव एकत्वा-ऽनेकत्व-
कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते । तत् स्यादवयवाभेदो स्कन्धो द्वयम् ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—तत् तस्मादयमवयवी अवयवभ्यः सकाशात् स्यात् कश्चि-
दभिन्नः, एकान्तभेदे पूर्वोदितदोषप्रसङ्गात् । अत एवेति यत् एवावयवभ्यः कश्चि-
दभिन्नोऽवयवी अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते घटमानकम् । तावद्व्यवहार-
स्तत्कारकत्वादिरूपः । एकोऽवयवी, अवयवभ्यो भेदात् । अत एवावयव । त्वणव-
चलनेऽप्यचलनात् । तथाऽनेकैः, अवयवभ्योऽभेदात् । अत एव त्वणव, त्वणवचलने
चलनात् । एवं स्तत्कारकत्वाद्यपि भावनीयम् ।

ननु कथमेकस्यैकैकानेकत्वाद्युपपद्यते विरोधादिति । उपपत्तेः—किञ्चिदेकत्वमने-
कत्वस्य विरुद्धमिति पृष्ठो व्याचष्टां भवान्—किमेकानेकं उत कश्चित् ? तत् न
पूर्वम्, अनभ्युपगमात् । द्वितीयं पुनानेकत्वनास्तरीयकमेव । तन्मया कश्चिदभिन्न-
न स्यात् । विरोधात् कश्चिद्वैयर्थ्यादिति चेत् । न । विरोधो हि विज्ञा, यत्
कथञ्चिदेकत्वस्य किमेकान्तानेकत्वेनेति कथञ्चिदेकत्वेनेति पूर्वोदितानेति । तथा-
नुपलम्भात् कथञ्चिदेकत्वाघटनमुच्यते तदभ्युपगमम्, कथञ्चिदेकत्वापेक्षेतत्त्वात् ।
तथाहि—घटपटवत् सर्वदाऽवयवावयविनोः पार्थक्येनानुपपत्त्याभेदोत्पत्त्याः । त्वणव-
पटस्याञ्चल इति प्रत्ययाद् भेदोपलम्भेति । अस्तु तर्हि त्वणव त्वणव भेदोत्पत्त्य-
मर्तदेशत्वं च विरोधः । न । विरोधरुद्धणामावात् । न हि तदर्थमर्थविधौ निवर्तनेन

१ यदा त्वणव त्वणव तथा पवित्रमन्त्रे तदा न दोषः ॥ २ तदयमवयवभ्यः स्यादभिन्नः ॥

३ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥ ४ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥ ५ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥

६ त्वणव त्वणव भेदोत्पत्त्याः पटवः पटवः भेदोत्पत्त्याः ॥ ७ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥

८ अत एवैकत्वा-ऽनेकत्व-कम्पा-ऽकम्पाद्युपपद्यते ॥

देशान्तरसंमर्गनिषेधः । तद्देशत्वत्तद्देशत्वयोस्तु स्याद्विशेषः । तच्च नेष्यते, देशान्तर-
विधानेन तद्देशत्वस्यानिषेधात् । एवं कम्पा-ऽकम्प-रक्ता-ऽरक्ता-ऽऽधुता-ऽनाधुत-गृहीता-
ऽगृहीतवादीनामपि विशेषः परिहरणीयः ।

एतेन यदुक्तम्—

“नापि स्थूल एको विषयस्तथावभासी, पाण्पादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेः ।
अकम्पने च चलाचलयोः पृथक् सिद्धिप्रसङ्गादस्योदकवत् । एकस्यावरणे सर्वस्यावरण-
प्रसङ्गः, अभेदात् । न वा कस्यचिदावरणमित्यविकलं दृश्येत ।” तथा “रक्ते
चैकैस्मत् रोगः, अरक्तेस्य वा भेतिः । अवयवरागे वाऽवयविरूपमरक्तमिति रक्तारक्तं
दृश्येत । तस्मान्नैकः कश्चिदर्धोऽस्ति यो विज्ञानं सरूपयति” [प्रमाणविनिश्चयः
पृ० २६२ अ] इति,

तत् प्रत्युक्तम्, सर्वस्यापि कम्पा-ऽकम्पादेर्विशेषेनावयवाभेदादनेकैत्वेन च घटनात् ।

सम्प्रत्ययवेभ्योऽवयविन एकान्तभेदनिराकारकमनुमानमुच्यते—अवयवी नावयवेभ्य
७१ अ एकान्तमिच्छः, कार्यद्रव्यत्वे सति 'तत्संयोगाविषयत्वात्' । यः पुनर्यस्मादेकान्तमिच्छः स
तेन सह कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयोऽपि न भवति, यथा घटात् पटः । एकान्तभेदः
कार्यद्रव्यत्वे सति तत्संयोगाविषयत्वेन व्याप्तः, तद्विरुद्धाये कार्यद्रव्यत्वे सति तत्सं-
योगाविषयत्वलक्षणे हेतुरिति व्यापकविहेतोः पलट्विधः । तदवयवावयविनोः कथञ्चिदभेद
एव सम्बन्ध इति स्थितम् ।

७२ अ सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—'तत् तस्मादवयवाभेदी अवयवेभ्यः कथञ्चिदमिच्छः
सन्धो द्रव्यं परपरिकल्पितं द्रव्यमुच्यते, नान्यत् किञ्चित् ।

१ यत्रने प्रयोगः कियते—अत्र देशोऽस्ति, तत्र देशान्तरनिषेधो न हि । यत्र तु 'अत्रैवास्ति' इत्यवधारण-
सहितः तत्र देशान्तरनिषेधः स्यादिति भावः ॥ २ किमेकान्तकम्प एकान्ताकम्पेन आहोस्वित् कथञ्चित्
कम्पः कथञ्चिदकम्पेन सह विरुध्यत इति विकल्प्य पूर्वप्रकारेण परिहारः ॥ ३ बृहद्भर्मत्तरेण ॥ ४ अवयविनः ॥
५ पाणेः ॥ ६ अवयविनः ॥ ७ अवयवे ॥ ८ सर्वस्यावयविन इति द्रव्यम् ॥ ९ अथ न रागस्तर्हि
अरक्तस्य वा गतिर्हानि स्यात् ॥ १० ज्ञानम् ॥ ११ किञ्चान्यद् दूषणम् ॥ १२ अवयविनः ॥ १३ तैर-
वयवैः सह संयोगः ॥ १४ 'संयोगाविषयत्वात्' इत्येवोच्यमाने परस्य सत्तया व्यभिचारः स्यात् यतः सत्तायाः
समायाय एतेष्वप्येव प रिति 'कार्यद्रव्यत्वे' इति विशेषणम् । कार्यत्वे सतीति क्रियमाणे गुणैर्व्यभिचारः स्या-
दिति द्रव्यसदम् । इति परस्य व्यभिचारनिरासार्थं विशेषणम् । द्रव्यत्वे सतीति क्रियमाणे आकाशादिनिर्व्यभि-
चारः स्यात् ॥ १५ प्रतिद्रव्यस्य एकान्तभेदस्य व्यापकं 'कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयत्वम्', तस्य विकटं
कार्यद्रव्यत्वे सति संयोगाविषयत्वम्, तस्योपलब्धिः ॥ १६ तत् स्यादवयवाभेदी सन्धो द्रव्यम् ॥

मनस्तमःशब्दोद्बोधादयस्तदभेदाः । भावमनोहेतुः कण-
विशेषात्तः स्कन्धो मनः अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात् पौद्ग-
लिकम्, अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावः । मूर्तकरणान्नाञ्च
चक्षुरादिवत् । अतश्च स्पर्शवत् । न च शरीरान्यत्वे सर्वविषय-
ज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् । परमाण्वन्यत्वे सति अपौद्गलिकत्वादात्मा
अस्पर्शवान् । विभुत्वं च स्यात्, अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, निष्क्रियत्वं
च । तद् मनः पौद्गलिकम् ।

तदेवमणूनां स्कन्धस्य च स्वरूपमभिधाय स्कन्धभेदानभिदधाति—स्व इति ।
आदिशब्देन छाया-कर्म-प्राणापानादिग्रहः । तस्य पुद्गलभेदस्य स्कन्धस्य त्वेति प्रकाशः ।

तत्र मनःस्वरूपमुच्यते—भावमनोहेतुर्थः स्कन्ध इति सम्बन्धः । मौक्तिके जीवस्य 10
70 A परिणामैविशेषः, तस्य हेतुः यतः पुद्गलस्कन्धाजीवस्य भावमनो भवतीत्यर्थः कण-
विशेषो मनःपर्याप्तिनामा जीवस्य शक्तिविशेषः, 'तेनाऽऽद्य औत्पन्ना गृहीतः स्कन्धोऽनन्ता-
नन्तमनोयोग्यवर्गणापरिणामरूपो मन इत्युच्यते । स्कन्ध इत्येकवचनं ज्ञापयितुम्, न
हेतुको द्वौ त्रयो वा पुद्गलस्कन्धा मनीभवन्ति, किं तर्हि ? नवः ।

सम्प्रति मनसः पौद्गलिकत्वं साधयति—अचेतनेति । पुद्गलाः प्रयोजनमुत्पादका 15
अस्य “प्रयोजनम्” [सि० ६।३।११७] इतीकणि पौद्गलिकम्, पुद्गला अवयवभूता
अस्य सन्ति “अतोऽनेकस्वरात्” [सि० ७।२।६] इतीके “प्रकाशिनोऽन्तः”
[सि० ७।२।१६५] इति स्वार्थिकेऽणि वा पौद्गलिकं मन इति प्रकाशम् । तत्र
70 B ‘अचेतन’पदोपादानाजीवेन न व्यभिचारः असर्वगतोपादानाश्चाकाशादिना, ‘अमन्तापु-
पदोपादान परमाणुना, द्रव्योपादानाञ्च गुण-कर्म-सामान्य-विशेषादिभिः । जलः पौद्गलिकम्, 20
अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात् चटादिवदिनि ।

१ * मूर्तकरणान्नाञ्च चक्षुरादिवत् । मूर्तत्वेन स्पर्शवत्त्वात् । न च सर्वविषयज्ञानहेतु-
रित्येव अस्पर्शवत् । द्रव्यन्यत्वे सति सद्रूपं सर्ववर्तामित्यन्वाहेत्वादात्मा स्पर्शवान्, येष
मनः । विभुत्वं च स्यात्” इति मूलवशे सूत्रपाठः ॥ * ॥ २ मनस्तमःशब्दोद्बोधादय-
स्तदभेदाः ॥ ३ पुद्गलो हि पूरे हिमेव उक्तः ‘अणुः स्कन्धा’ [२५ १६ ५०-५१] इति, २५ 23
स्वन्धमणस्य भेदस्य भेदा एते ॥ ४ भावमनोहेतुः कणविशेषात्तः स्कन्धो मनः ॥ ५
सर्वोपशयो ज्ञाने वा ॥ ६ कर्मप्रयोजनम् ॥ ७ त्रयो ॥ ८ अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात्
पौद्गलिकम् ॥

विपक्षे बाधकमाह— अन्यथा यदि पौद्गलिकत्वं नेष्यते तदा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावस्तस्याचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वस्याभावः स्यात् । तदियं व्यापकाद्युपलब्धिः । अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वे स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तं घटादायुषलब्धम्, तस्य च व्यापकं पौद्गलिकत्वम्, ततो यदि मनः पौद्गलिकं न स्यात्तदा स्वव्यापकनिवृत्त्या स्पर्शवत्त्वं निवर्तते । तथा चाचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वमपि ।

5

71 A न केवलमचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वात्, तथा मूर्त्तकरणत्वाच्च पौद्गलिकं मनः, चक्षुरादिवदिति साधर्म्यम् । आदिशब्देन शेषेन्द्रियग्रहः । मूर्त्तग्रहणं भावमन-इन्द्रियाऽऽकाशादिभिः करणग्रहणं च परमाणुभिर्व्यभिचारनिरासार्थम् । पौद्गलिकं मनः, जीव-स्थार्थपरिच्छेदकमणि मूर्त्तरूपकरणत्वात्, द्रव्यरूपचक्षुरादीन्द्रियवत् ।

न चक्षुरादीनां मूर्त्तकरणत्वेन पौद्गलिकत्वम्, किं तर्हि ? प्रतिनियतभूतगुण-व्यञ्जकत्वेन । यत्पृथिव्यादिभूतगुणव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत् तस्य पृथिव्यादिभूतस्य कार्यम्, तथा च तद्रूपमिति चेत् । न । स्वविषयसन्निकर्षः स्वगुणैश्च व्यभिचारात् । यथा हि घ्राणं पृथिवीगन्धस्याभिव्यञ्जकमेवं घ्राणार्थसन्निकर्षो घ्राणस्थो गन्धश्च । यथा वा चक्षुः स्वविषयरूपाभिव्यञ्जकमेवं चक्षुर्विषयैस्तन्निकर्षश्चक्षुरूपं च । तथा च 71 B गुण-सन्निकर्षयोर्भूतगुणव्यञ्जकत्वात् पार्थिव्यादित्वप्रसङ्गः, एवं स्पर्शन-स्सनयोरपि, कर्ण-शुक्लवपट्श्चाकाशरूपधोत्रेन्द्रियेण व्यभिचाराच्च । कार्यद्रव्यत्वे सतीति विशेषणोद्देशोप- 15 इति चेत्, क एवं सति वक्रोक्तिमुतेऽस्मत्पक्षाद् भेदः ? य एवार्थो मूर्त्तकरणत्वादित्यस्य स एवार्थः कार्यद्रव्यत्वे सति प्रतिनियतभूतगुणव्यञ्जकत्वादित्यस्यापि । अभिव्यञ्जकं हि करणमेवेति यत् किञ्चिदेतत् ।

72 A अयं मनसः स्पर्शवत्त्वमाह— अतश्च स्पर्शवत् । अतश्च प्रमाणसिद्धान्तं पौद्गलिकत्वाद् 20 मतः स्पर्शवदेवाभ्युपगम्यतव्यम् । ततो यदुक्तम्—

“न च मनसः स्पर्शवत्त्वे प्रमाणमस्ति, मनस्त्वजातीयस्य स्पर्शवत्कार्यस्यानुपलब्धेः”
[प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ४२७] इति,

तत् प्रत्युक्तम् । न च मनस्त्वजातीयस्य स्पर्शवत्कार्यस्यानुपलब्धोऽस्ति । यस्माद- 25 नित्यत्वाद् मनःस्वप्नसौदारिकादिस्वप्नपरिणामाभ्युपगमेन स्पर्शवत्कार्यसम्भवात् ।

१ अन्यथा स्पर्शवत्त्वाभावेन तदभावः ॥ २ प्रविष्यमाणं अचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वम्, तस्य व्यापकं स्पर्शवत्त्वम्, तन्मानुपलब्धिः ॥ ३ मूर्त्तकरणत्वाच्च चक्षुरादिवत् ॥ ४ भावेन्द्रियम् ॥ ५ भोक्तृभावस्यायम् ॥ ६ परः ॥ ७ यथा तत् पृथिव्यादिभूतं च, तस्य गुणः, तस्य व्यापकत्वम् ॥ ८ इन्द्रियजातिनः इति शक्तिर्वाच्यः ॥ ९ यन्मेषामपि पौद्गलिकत्वम् स्यात् ॥ १० तस्य [अपेक्षितं त्वनन्तं चक्षुर्विषययोः साजकं च व्यभिचारः] ॥ ११ तस्य गुणमदिकर्षोऽयम् व्यभिचारः ॥

न चैवं स्पर्शवच्चे सति शरीरान्तराद् सञ्चरतो मनसो वायोरिव प्रतिस्पर्धने कचिदिन्द्रियान्तरेणाम्बन्धाच्चिरं रूपादिविषयस्यापरिच्छेदप्रसङ्गः, मनसः शरीरान्तरित्वेन सञ्चारस्यैवाभावात् । न च व्यापकत्वेन मनसो युगपत् सर्वेन्द्रियमङ्गलान् युगपत् सर्वेन्द्रियज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, सर्वेन्द्रियावरणज्ञयोरवशमप्य भिन्ननिमित्तापेक्षत्वेन युगपदम्बन्धान् । तेन यदुक्तम्—“तथा स्पर्शवच्चे सति मनसः शरीरे सञ्चारो वायोरिव प्रतिस्पर्धने कचिदिन्द्रियान्तरेणाऽऽम्बन्धादनेककालं रूपादिविषयस्यावशमपि स्यात् । न चैतन् सुषुप्तावस्थामन्तरेण दृष्टम्” [प्रश्नोपादमाख्यटीका श्रौतमन्त्री पृ० ५२७]

७१८ इति, तदपि निरस्तम् । तस्मात् पौद्गलिकत्वाद् मनः स्पर्शवत् सिद्धम् ।

स्यादेवम्— ‘मनोऽस्पर्शवत्, “शरीरान्तरित्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वात्, आत्मवत्’ इति प्रमाणवाचितं मनसः स्पर्शवत्त्वं कथं पौद्गलिकत्वमुक्तव्यमिति चेत्— १०
न च शरीरान्तरित्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवाप्युक्तं । न चेति । शरीरान्तरित्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवं (च) मनो न चास्पर्शवदिति सम्बन्धः । पुनः ! शरीरान्तरित्वे सति अपौद्गलिकत्वाद्वात्माऽस्पर्शवान् । परमाण्वनिध्याद्यत्वाद्वात्माऽस्पर्शवान् स्वशरीरहितः सिद्धः । परमाणुमिर्व्यभिचारपरिहाराय परमाण्वन्यत्वे सतीति विशेषणम् ।

शरीरान्तरित्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादिति हेतुप्रयोजकः । अत्रापि हि १५
परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकत्वात् स्वशरीरहितः, न पुनः शरीरान्तरित्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वात् । अथ च माध्यम्यापकत्वं यथा-यो योऽप्यर्थः स तत् परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथाऽऽकाशदीनि । यः पुनः शरीरान्तरित्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकः, न तत् परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथा ज्ञानमाध्वीपतिनोत्वे इन्द्रादिलक्षणाद्योत्पादकत्वे २०
त्वम् । “निश्चितनैकान्तिको वा ज्ञानमाध्वीपतिनोत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वेनावर्ततेति । अत आत्मदृष्टान्तेन शरीरान्तरित्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वाद्देहोत्पादकत्वेन मनसो सिध्यति । आत्मनि प्रकारान्तरेण तस्य सिद्धत्वात् तत् पौद्गलिकत्वाद् मनसः स्पर्शवत्त्वं सिद्धम् ।

१ उक्तम् ॥ २ यत्पुनः चेति ॥ ३ यत्पुनः शरीरान्तरित्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वात् ॥ ४ अत्रापि हि परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकत्वात् ॥ ५ यथा-यो योऽप्यर्थः स तत् परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथाऽऽकाशदीनि । यः पुनः शरीरान्तरित्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकः, न तत् परमाण्वन्यत्वे सत्यपौद्गलिकः, यथा ज्ञानमाध्वीपतिनोत्वे इन्द्रादिलक्षणाद्योत्पादकत्वे त्वम् । “निश्चितनैकान्तिको वा ज्ञानमाध्वीपतिनोत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वेनावर्ततेति । अत आत्मदृष्टान्तेन शरीरान्तरित्वे सति सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वाद्देहोत्पादकत्वेन मनसो सिध्यति । आत्मनि प्रकारान्तरेण तस्य सिद्धत्वात् तत् पौद्गलिकत्वाद् मनसः स्पर्शवत्त्वं सिद्धम् ।

पदभुक्तम्—

“न च मूर्त्तत्वेन स्पर्शोऽनुमातव्यः, तद्विश्लेषेण चाऽमूर्त्तत्वम्, मूर्त्तत्वस्य स्पर्श-
विरहे विरोधाभावात् । अवैभवनिमित्तं हि मूर्त्तत्वम्” [प्रशस्त० किरणावली पृ० १०३] इति,

74 A

तदपि नातिनिपुणम्, अस्पर्शवतोऽचेतनद्रव्यस्याऽवैभवस्यैव पापीयस्त्वात्, अविमो-
रचेतनद्रव्यस्य स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तत्वात्, व्यापकाभावे व्याप्यसंज्ञा एव च विरोध इति । 5

74 B

एतद्वैवाह—विभुत्वं चेति । यदि स्पर्शभावो मनसः स्यात्तदा विशुद्धं च स्यात्,
अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वात्, अचेतनस्यास्पर्शस्य च सतो द्रव्यत्वात् । अचेतनपदेनात्मना अस्पर्श-
पदेन परमाष्वादिमिथ्यमिचारनिरासः । यदचेतनमस्पर्शवच्च द्रव्यं तदस्माकं भवतां
च मते विभवेव, यथा धर्माऽधर्माऽऽकाशानि । प्रसङ्गश्चायं विपर्ययनिष्ठस्ततो न हेत्व-
सिद्धिः, विपर्ययहेतोर्व्यापकाभावस्य सिद्धत्वात् । 10

75 A

अयमत्र निस्पन्दः— प्रसिद्धव्याप्यव्यापकभावयोर्मध्यादेकं व्याप्यं वादिन-
मभ्युपगमस्य व्यापकाभ्युपगमः प्रसज्यते । यदि स्पर्शरहितं मनः प्रपञ्चेत्यास्तदाऽचेतना-
स्पर्शद्रव्यस्यावश्यं वैभवदर्शनाद् वैभवमप्यस्य सम्बन्धः । भवति हि व्याप्यस्य शिक्षपा-
त्वस्य सम्बन्धेऽवश्यं व्यापकस्य वृक्षत्वस्य सम्भवः । ततः प्रसङ्गविपर्ययः क्रियते । 15
यदि मनसो वैभवं न स्यात् तदाऽचेतनास्पर्शद्रव्यत्वमपि न स्यात्, भवति हि व्याप-
कस्य वृक्षत्वस्याभावेऽवश्यं व्याप्यस्य शिक्षपात्वस्याभावः । व्यापकवैभवाभावश्चो-
पपत्वादिसम्प्रतिपन्नः ।

कः पुनर्विभुत्वे दोषः ? ज्ञानयोगपद्यम् । मनसो विभवे हि एकेन्द्रियग्राह्या
इव नानेन्द्रियग्राह्या अपि रूपादयः सकृदेव ज्ञायेन्, कारणयोगपद्यात् । तज्ज्ञाना-
योगपद्यमिच्छता मनसो वैभवं नैष्टव्यम् । अस्पर्शवत्त्वे च तदुपतिष्ठते । तदेनेकदोषो-
पस्थापकमस्पर्शत्वमेव मनसो नैष्टव्यमिति । 20

न केवलं विशुद्धत्वम्, तथा निष्कियत्वं च मनसः स्यात् अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वादा-
काशवत् । प्रसङ्गविपर्ययभावनाऽत्रापि पूर्ववदेव । सम्प्रत्युपसंहरति—तत् तस्मादचेतनासर्व-
गतापरमाणुद्रव्यत्वाद् मूर्त्तकरणत्वाद् मूर्त्तत्वेन स्पर्शवत्त्वाच्च मनः पौद्गलिकमिति स्थितम् ।

१ • “चाऽमूर्त्तत्वम्, मूर्त्तस्य स्पर्शविरहे विरोधाभावात्, निभवस्य च परममहत्त्वेन सह विरोधादित्याह—
क्रियावशान्मुक्ते मन इति ।” इति मुद्रितायां किरणावल्यां पाठभेदः ॥ २ विशुद्धं च स्यात् ॥ ३
सुषुप्तम् ॥ ४ अचेतनास्पर्शद्रव्यत्वम् ॥ ५ सूक्ष्मम् ॥ ६ तन्मनः पौद्गलिकम् ॥ ७ • इत्यतो पृ०
४५, पृ० १, ॥ 25

ननु मनःस्वरूपस्य परमाणुभ्य उपादौ न पठते, आरम्भकतावावृत्तात् ।
 75 B न खलु विजातीयमारम्भकम्, “विजातीयानामनारम्भकत्वम्” [प्रत्ययः कित्वा-
 वली पृ० ४१] इति वचनात् । सजातीयं च मनसो मन एव स्यात् । किन्त्येवं
 मनःप्रादुर्भावे कारणभूतानेकमनःप्रसङ्गः, “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमागच्छते” [तेतिविषयवे
 १।१।८] इति वचनात् । न चैकशरीरेऽनेकमनःसद्भावोऽस्ति, प्रतिजतीयेकात्वेन
 तस्य व्यवस्थानात्, अन्यथा युगपदेव ज्ञानोपपत्तिः स्यादिति ।

तत्र, अवान्तरजातिभेदेऽपि सामान्यपुद्गलत्वेकज्ञाप्यपेक्षया सजातीयानां परमाणुना-
 मारम्भकत्वघटनात् । अवान्तरजातिभेदापेक्षयापि विजातीयत्वाभ्युपगमे कल्पद्रव्यो-
 रन्यारभ्यारम्भकमावाभावप्रसङ्गात्, परस्परारम्भस्यवान्तरजात्यापान्त्या तयोऽपि
 76 A विजातीयत्वात् । ततो यथा पार्थिवत्वसामान्यापेक्षया सजातीयत्वेन तत्त्वतः घटा-
 रम्भका भवन्ति तथा पुद्गलत्वसामान्यापेक्षया सजातीयत्वेन परमाणवो मनस एति न
 दोषः । अथवा मनोवर्गणारूपाः पुद्गला ये मनस्त्वेन परिणमन्ते ते घटितवत् इव
 घटस्य मनसः सजातीयाः सन्त्येव, किं कुटिलभणितिमिः ? मनसः प्रतिशरीरभेदस्य
 पुनरदृष्टनिवन्धनम्, विचित्रा हि कारणशक्तयः, अन्यचेन्द्रियाणामपि पञ्चत्वमापात-
 प्रसङ्ग इति ।

19

ननु मन एवासिद्धमतः कस्य पौहलिकत्वं स्यात् ? इत्येवं शङ्किते प्रति मनः
 साधकमनुमानमुच्यते-

विकल्प उपादान-प्रत्ययापेक्षः, प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्
 चाक्षुषादिवत्, प्रत्ययश्च मनः । अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति ।

विकल्प इति विकल्पज्ञानं धर्मि, उपादान-प्रत्ययापेक्षः, उपादानं प्रतिषेधमि-
 76 B कारणम्, प्रत्ययाः सहकारिणः, तदपेक्षातज्ज्ञेय इति साध्यम् । तेतिविषयविषयज्ञानात्तदिति
 हेतुः । चाक्षुषादिवदिति निदर्शनम् । आदिशब्दाश्च रामनादिप्रसङ्गः । यथा यक्षुषादि-
 १ कारणभावा ॥ २ “तस्मात् सजातीयानामनारम्भकत्वं न विकलीयानामपि निमित्तम्” [तेतिविषयवे
 भाष्यस्य उदयनाचार्यविरचितायां किरणावकथां शङ्कराचार्यः १०-४१ ॥ ३ मनस्त्वान्न पुद्गल-
 एवमारम्भकः । ते सजातीयस्य सत आरम्भकतादितोः प्रतीतिं मनसः । एतत्त्वम्, अतोऽनेकमनसि ॥ ४
 ४ अनेकद्रव्यं द्रव्यमिति ॥ ५ मनसः ॥ ६ मनसोऽनेकज्ञानं ॥ ७ “यापेक्षः, ज्ञानत्वात्, इति
 मूलार्थो पाठः ॥ ८ विकल्प उपादान-प्रत्ययापेक्षः ॥ ९ प्रतिनियतविषयज्ञानत्वात्चाक्षुषादिवत् ॥
 १० प्रतिनियतो विषयो भावो यस्य । एतावता सर्वविषयप्रसङ्गस्य निवृत्त्यापत्तौ निमित्तम् ॥

25

ज्ञानमालयज्ञानलक्षणमुपादानं प्रत्ययांश्च चक्षुरादीनपेक्षते तथा विकल्पोऽपि । प्रेत्ययेति
यः प्रत्ययो विकल्पेनापेक्ष्यते स चास्मन्मते मन इत्यभिधीयते ।

ननु प्रत्ययो मन एव भवतीति कथम्, अदृष्टादेरपि सम्भवादित्यत आह—
77A अन्यथेति, यदि प्रत्ययो मनो नैष्यते, किं तर्हि ? अन्यशङ्कापाऽऽत्मा प्रलोभ्यते, तदा-
ऽतिप्रसक्तः स्यात्, अन्यत्राप्यनुमानेऽन्यशङ्कया प्रस्तुतविधातस्य कर्तुं शक्यत्वात् । 5

इदमुक्तं भवति—सस्वपि रूपा-ऽऽलोक-मनस्कारेषु निमीलितलोचनाद्यवस्थासु
विज्ञानस्याभावात् पुनश्चोन्मीलितलोचनाद्यवस्थासु भावाद् विज्ञानकार्यं कारणान्तर-
सापेक्षमित्येवं भवद्विरपीन्द्रियाणामतीन्द्रियाणामनुमानमन्वज्ञायि, यद् बुद्धिः—

“ इन्द्रियादीनां तु विज्ञानकार्यस्य कादाचित्कत्वात् सापेक्षत्वसिद्ध्या प्रसिद्धि-
रुच्यते ' किमप्यर्थ्य कारणमस्ति ' इति ” [] । 10

ततश्चेन्द्रियानुमानेऽपि शक्यं वक्तुं यत् तत् कारणान्तरं तददृष्टादि भविष्यति । ततश्चे-
77B न्द्रियसत्ताऽपि सन्दिग्धा स्यात् प्रत्यक्षानुमानयोरघटनादित्येवंमतिप्रसङ्गः ।

स्यान्मतम्—इन्द्रियानुमाने कारणान्तरमदृष्टमयुक्तम्, तस्य सदा सन्निहितत्वेन
निमीलितलोचनाद्यवस्थाश्चपि ज्ञानोत्पादप्रसङ्गादिति । तदेतन्मनोऽनुमानेऽपि समम् ।
शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम्—नादृष्टं विकल्पस्य प्रत्ययः, सदा सन्निहितत्वेन सुप्त-मूर्च्छिता- 15
वस्थायामपि तदुत्पादप्रसङ्गात् । इतिर्मनोऽवसग्विमर्जनं व्याहरति । उक्तं मनःस्वरूपम् ।

यथानिर्देशं तमःस्वरूपमुच्यते—

तेजसैवाऽपवर्त्यः स्कन्धस्तमः । पौद्गलिकत्वं तु विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां
चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । स्पर्शवत्त्वेऽपि परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावद-
प्रतिघातः । रजोवत् स्पर्शानुपलम्भोऽपि । खण्डादर्शनं च । न 20
च भाऽभावः, अल्प-कृष्ण-महत्त्वप्रतिभासायोगाद् विधिग्रहाच्च ।
अत एव नालोकादर्शनम् । न चानाश्रयो गुणः । नाप्यारोप-
प्रत्ययोऽस्वलितः सर्वभावो वा । तत् पौद्गलिकं तम इति ।

१ प्रत्ययश्च मनः ॥ २ अन्यथातिप्रसङ्ग इति ॥ ३ अदृष्टादिशङ्का ॥ ४ धर्मेतिस्वातिकम् ॥

५ विज्ञानस्य कार्यत्व ॥ ६ सतिः ॥ ७ केनोपलब्धेन ॥ ८ ज्ञानस्थ ॥ ९ प्रस्तुतविधातस्य कर्तुं शक्य-
त्वादित्येवमर्थः ॥ १० • ' परिणामयेदम् ' इति मूलदर्शं पाठः ॥

तेजसेति । तेजसैव सूर्या-चन्द्रमः-प्रदीप-रत्नाद्यालोकेनापन्नस्य स्वभावात् प्रकाशस्यः
78A परिणामान्तरमापाद्यः स्कन्धो यः स तम इत्युच्यते । तत्र तेजसापन्नस्य इत्येतावदुक्तं
चन्द्रद्रव्योक्त्या-जलादिभिर्व्यभिचारः स्यादित्यवधारणम्, तेषामन्येनाप्यवर्णयन्तात् ।

‘पौद्गलिकत्वं’ इति तमसः पौद्गलिकत्वं पुनर्विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात् ।
अभावानुल्लेखो विधिः । अपरापक्षत्वं स्वातन्त्र्यम् । विधिपदेनाभावस्य स्वातन्त्र्यपदेन 5
गुणादीनां चक्षुःपदेन चैवात्मादेर्निरासः ।

अयं च प्रमाणार्थः — तमः पौद्गलिकम्, विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात्,
पटादिवदिति । विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वं रूपवत्त्वेन व्याप्तम् । रूपवत्त्वावश्यं
पौद्गलिकमेव । न चाश्रयामिद्विः, ‘तमः’ शब्दवाच्यस्य कस्यचिद्विनिर्गम उभयमिद्व-
त्वात् । न च हेतुरसिद्धविशेषणोऽसिद्धभेदः, अन्वकाभेदमिति प्रत्यये पटाभावाऽप्यमिति 10
प्रत्ययवद्भावोल्लेखस्याननुभवात् । न हि निशि मपीतिवयाकारमन्वकारमवधारयन्-
मुन्वधरिमात्राभासमात्मनो ज्ञानमनुभवति ।

ननु ‘आलोकाभावोऽयम्’ इति प्रत्ययस्तमोविषय इत्युभयमिदम्, न चात्राभावो-
ल्लेखाननुभवेऽस्ति, तत् कथं नासिद्धविशेषणो हेतुरिति ? तस्मिन्नेवात्रा तमस एकास्तेना-
ऽभावरूपत्वं सिद्धयेत् । एवं ह्यस्थालोकाभाववत्त्वं स्वास्थालोकाभावरूपत्वम् । न हि घटः 15
‘पटाभावोऽयम्’ इति प्रत्ययविषयत्वेन पटाभावरूपो भवति, किन्तु पटाभावनानेव ।
79A कथं तर्हि आलोकाभावोऽयमन्वकार इति प्रतीतिः समानाधिकरणा ? आलोकाभावा-ऽन्व-
कारयोः कथञ्चित्तादात्म्यादिति द्रूमः, भावांशा-ऽभावांशयोः सर्वत्र कथञ्चिदभेदात् । अत
एव पटाभाववानयं पटाभावरूपो वेति इयमपि भेदा-ऽभेदापेक्षया घटे न विरुध्यते ।

अयमर्थः— तमो द्रव्यं भावा-ऽभावांशरूपम् । तत्र य एष इदं तम इति प्रत्ययो 20
भावरूपावभासी स भावांशविषयः, अभावांशरूपाऽनुल्लेखान् । य एष पुनरालोकाभावा-
ऽयमिति प्रत्ययोऽभावरूपावभासी सोऽभावांशविषयः, भावांशरूपाऽनुल्लेखान् । तत
79B आलोकाभावाप्रत्ययस्य तमोविषयत्वेऽपि विधिरूपप्रत्ययविषयत्वं तमसो न विरुध्यत इति ।

एतेन यदैह—

१ तेजसैवापन्नस्येः स्कन्धस्तमः ॥ २ चन्द्रादीनां हि प्रतिबिम्बाऽपन्नस्येति अत्रातिशयोक्तिः ॥ ३ अश्रयस्य ॥ 25

३ पौद्गलिकत्वं तु विधिस्वातन्त्र्याभ्यां चक्षुर्ग्राह्यत्वात् ॥ ४ आकाशशरीराय ॥ ५ किञ्चित् ।
अभावोऽल्लेखानुभवेऽल्लेखेन ॥ ६ आचार्यः ॥ ७ उद्भवतः ॥

“विधिसुखस्तु प्रत्ययोऽसिद्धः । न हि तत्रोऽप्रयोग इत्येव विधिः, प्रलय-
विनाशाऽवसानादिषु व्यभिचारात् । नञर्थान्तमभिवेन वाक्यार्थे पदप्रयोग इति तु समं
समाधानमन्यव्याभिनिवेशात्” [प्रवृत्त० किरणावली पृ० १३] इति,

तदपक्रियत, प्रलयादिप्रत्ययानां नञोऽप्रयोगेऽपि निषेधरूपत्वस्य युक्तत्वात्, क्षय-प्रलय-
विनाशाऽवसानादिवचनीनामैकस्या नञ इवाभाववाचित्वात् । नैवं तमोन्धकारादीन् शब्दानभाव- 5
वचनान् शाब्दिकाः सङ्गिगते । ततो नञप्रयोगाभावाविशेषेऽप्यन्धकारप्रत्ययो विधिरूप
एव, प्रलयादिप्रत्ययस्तु निषेधरूपः, इति स्थितं तमसः पौद्गलिकत्वम् ।

ननु महतः पुद्गलस्कन्धस्य स्पर्शवत्त्वेन प्रतिघातधर्मकत्वात्तमसि सञ्चरतः पुरुषस्य
प्रतिबन्धः स्यात्, न चैवम्, अतो न स्पर्शवत्तमः, तथा चापौद्गलिकमिति । उच्यते—
स्पर्शवत्त्वेऽपीति । प्रदीपप्रभावदिति साधर्म्यम् । अप्रतिघातस्तमसः प्रतिघातकारित्वाभावः । 10
यथा स्पर्शवत्तामपि प्रदीपप्रभापटलवामटतामसुसुप्ततां प्रतिबन्धो न भवति । तथा स्पर्श-
वत्तमसि सञ्चरतां तत्परिणामविशेषादप्रतिबन्धः । प्रदीप-नयनादिप्रमाणामनुद्भूत-
स्पर्शवत्त्वेन प्रतिघातकत्वाभावोऽस्माकं मतेन सिद्ध इति चेत्, एवं तर्हि तमःस्कन्धेऽपि
प्रतिघातकत्वाभावोऽनुद्भूतस्पर्शत्वादेवास्तु ।

ननु प्रमाजातीये क्वचिदपि स्पर्श उपलब्ध इत्यन्यत्र तस्यानुद्भूतत्वं कल्पयितुं 15
सुचितम् । तमोजातीये तु क्वचिदपि स्पर्शो नोपलब्ध इति तस्य कथमनुद्भूतत्वं कल्प-
यितुं शक्यम्? प्रसृत तस्य नास्तित्वमेव कल्पयितुं युक्तम् ।

अत्राह—‘रेनोवदिति । जालिकारूपप्रविष्टभास्करप्रभादण्डान्तर्दृश्याः पांशुकणा रजः ।
तस्यैव तमसः सन्नपि स्पष्टः क्वचिदपि न वेद्यते । परिणामविशेषादिति हेतुरत्रापि
सम्बध्यते । न केवलमप्रतिघातः, स्पर्शानुपलम्भोऽपीति अपिशब्दार्थः । यथा रजःकणानां 20
क्वचिदपि स्पर्शो नोपलभ्यतेऽथ च नास्तीति न कल्प्यते तथा यद्यपि तमसः क्वचि-
दपि स्पर्शो नोपलभ्यते तथापि नास्तीति न कल्प्यते । ततश्च सतः स्पर्शस्यानुद्भू-
तत्वं कल्पयितुं दीपादिप्रमाणामिवोचितमेवेत्यनुद्भूतस्पर्शत्वेनाप्रतिघातः ।

१. न तत्र जायते ॥ २. प्रलय-विनाशादिषु शब्देषु तमोऽप्रयोगेऽपि न विधिसुखप्रत्ययः, किन्तु निषेध-

प्रत्ययः ॥ ३. अनेन भगिष्यन्ति ‘लवतस्त्वानामभावः’ इति भगित्वे प्रलयादीनां प्रयोग इति नञर्थता युक्ता 25

यति ‘आदकारः’ इति वक्तव्ये तम इत्यादीनां प्रयोग इति समता ॥ ४. अनानाम् ॥ ५. मुख्यप्रवृत्त्या ॥

६. स्पर्शवत्त्वोऽपि परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावदप्रतिघातः ॥ ७. दृश्यता पृ० ५५ शि० ४ ॥

८. न तत्र सतेन इति पदं किञ्चिद् व्युत्पन्नं भाति ॥ ९. कावता ॥ १०. अमिप्रभादौ ॥ ११. स्पर्शस्य ॥

१२. रेनोवत्त्वं आदित्यनुपलम्भोऽपि ॥

ननु रजःकणानामनुपलम्भेऽपि स्पर्शस्यामन्वं न भवति, तत्कारणां स्पर्शवत्ता-
मुपलम्भेन तत्रापि स्पर्शसत्तानिश्चयात् । नैवं तमसः स्पर्शवत् कार्यमुपलभ्यते । यो हि
४१ B माणूनामेव तमःकार्यरूपत्वात् । श्वरासु कुतस्त्रीहास्तमःपरमाणव एवोदयावनीभाशिमो
विकसत्तुस्तुम्बुमुमशेखरशोभां भजति भानुमति प्रभाषमणुपरिणामलक्ष्मीं धृपन् इति ३
हि नः सिद्धान्तः । आलोकश्च स्पर्शवानिति सर्वमस्मत्तमेवेति स्पर्शवत्कार्योक्तत्वादावि
रजसामिव तमसां स्पर्शसत्तानिश्चयोऽस्ति । न च स्पर्शवता स्पर्शवत् कार्यं ज्ञेयत एव,
४२ A नायनरश्म्यादिभिर्यभिचारात् । तत् साक्षादनुपलब्धोऽपि रजःस्विव तमसि स्पष्टोऽस्ति ।
स चायं सङ्गस्यनुद्भूतत्वेन सूर्या-चन्द्रमः-प्रदीपप्रभाणामिव प्रविष्टातहेतुनैव भवति । ततो
न प्रतिघाताभावेनास्पर्शवत्त्वं नापि स्पर्शमावेनापौद्गलिकत्वम् । १०

स्यान्मतिः— यदि स्पर्शवत्पुद्गलप्रचयरूपं तमस्तदा महास्थकारे भूगोलरूपेव
तदवयवभूतानि खण्डावयविद्वेष्याणि किमिति नोपलभ्यन्त इत्यत आह—भाण्डादर्थेन चेति ।
४२ B 'विशेषातिदिष्टः प्रकृतं न बाधते' इति न्यायात् परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावदित्ये-
तदत्रापि योज्यते । न केवलं परिणामविशेषात् प्रदीपप्रभावप्रतिघातो स्मोवत् स्पर्शानु-
पलम्भस्तथा खण्डादर्थेन खण्डावयविद्वेष्याणामदर्शनं चेति । यथा हि प्रदीपप्रभापरमाणुभिः १३
परिणामविशेषवशादनुद्भूतस्पर्शमनिव(वि)डावयवमप्रतीयमानखण्डावयविद्वेष्यविभागप्रति-
घाति प्रभामण्डलमुपजन्त्यते तथा परिणामविशेषात् तमःपरमाणुभिरपि ।

तदेवं पौद्गलिकत्वस्योदितं रूपमपराकृत्य ये भाऽभावरूपं तमो व्याचक्षते तन्म-
४३ A तमपराकरोति । न च भावाः प्रकाशस्याभावोऽभावरूपं भवति । तम इति प्रकृतम् ।
अल्प-कृष्ण-महत्त्वप्रतिभासायोगात् । अल्पं तमः कृष्णं तमो महत्त्वं तम इति प्रतिभासः पुरुषा- २०
णामस्ति । स एव तमसो भाऽभावरूपत्वे कथं स्यात् । न खल्वभावस्य नीरुपस्याल्य-
महत्त्व-कृष्णादयो धर्माः सम्भवन्ति, अभावत्वस्यैवामावप्रसङ्गात् । न केवलमन्यादिप्रति-
भासापोगाचथा विधिप्रहाचचेति । विधिना विधिरूपेण भावरूपेणैवार्थः । न भाऽभावरूपं
४३ B तम इति योगः । 'बहलतमालपल्लवकुलपदलालिकुलश्यामलं तमः पुरः पश्यामि' इत्येवं
विधिना प्रत्ययः प्रादुरस्ति, न पुनः 'भाऽभावे पुरः पश्यामि' इत्येवं निषेधरूपेण, ततः २५
कथं नाम तमो भाऽभावी भवेत् ?

१ रजसि ॥ २ नैवमित्यपि पर एव ब्रूते ॥ ३ सूर्यातः ॥ ४ तमोपरमाणु एव अतोऽतोऽनुपलम्भः
पौरुषाण्य इत्यर्थः ॥ ५ नास्तीति कारणाति कारिकास्ति भवति ॥ ६ न च भाऽभावः ॥

ननु चन्द्रिन्द्रियं सर्वत्र विषयं परिच्छिन्ददालोकसापेक्षमेवाद्राक्षम्, ततस्तमःपरि-
च्छेदे कमालोकमपेक्षते इति । तन्न । आलोकसद्भावव्यञ्जनीयेत्येव विषयेषु चक्षुष आलोक-
मापेक्षन्त्यात् । द्विषा हि प्रवृत्तिश्चन्द्रिन्द्रियस्य-आलोकसद्भावापेक्षा आलोकनिरपेक्षा च ।
घटादिषु मनुष्यादिचक्षुषामालोकसद्भावापेक्षा, तेष्वेव मार्जारादिचक्षुषामालोकनिरपेक्षेति ।

तत्त्वेदमपि तम आलोकामावज्ञेयम्, आलोकविषयत्वात्, आलोकसद्भावे तमसः 5
एवामप्यदित्यालोकानपेक्षेणापि चक्षुषा परिच्छिद्यते । अपि चालोकामावस्तावत्
कथमप्यालोकनिरपेक्षेणापि चक्षुषा गृह्यते तथा तमोऽप्यस्तु । न चाभावो न प्रत्यक्षः
मयम्भते तस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् ।

यदि तमश्चाक्षुषं कथं तर्हि निमीलितलोचनस्यापि तमोदर्शनमिति ? यदि चाक्षुषं
तर्हीन्द्रियान्तरैरग्राह्यमस्तु, मनोग्राह्यत्वे तु को दोषः ? चाक्षुषा अपि हि घटादयो 10
मनसा विकल्प्यमाना दृश्यन्ते । एतावत्तु स्याद् वक्तव्यम्-विकल्पोत्पादस्य किं निवन्धन-
मिति । तत्र सत्यतमोनुसन्नाहितः संस्कारो निवन्धनमिति ब्रूमः । तस्मादल्प-कृष्ण-सहस्र-
प्रतिमासाऽपोगाद्विभिन्नहाच न भाऽभावरूपं तम इति ।

ननु न साऽभावरूपं तमः, अभावस्यैव कस्यचिदभावात्, किन्त्वालोकादर्शनमेव ।
यदालोकविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते तदेव तम इति व्यवहित्यत इत्यत आह-अत एवेति, 15
अल्प-कृष्ण-सहस्रप्रतिमासायोगाद्विभिन्नहाच नालोकादर्शनं नालोकज्ञानानुत्पत्तिरूपं तमः ।
तमोऽल्प-कृष्ण-सहस्रादयो धर्माः प्रतीयन्ते, 'जलमेदुराम्बुधरसोदरं पुरस्तमः पश्यामि'
इत्येवं च विधिरूपेण तमोज्ञानम्, तदेतदुभयमप्यालोकज्ञानानुत्पत्तिरुत्त्वे तमसः कथं
स्यात् ? तदालोकादर्शनरूपमपि तमो न भवति ।

स्वादेवम-मालोकेऽपि गर्भगृहप्रदेशादौ बहिर्देशादागतस्य प्रतिपत्तुसत्यपि 20
तममि वस्तुज्ञानानुत्पत्तौ तमःप्रतिभासोऽस्ति, ततो ज्ञानानुत्पत्तिमात्रमेव तम इति ।
तन्न । यतः प्रचुत्तगालोकोपहतलोचनः पुमांस्तत्रावस्थितान् अर्थान् यथावदवगन्तुमसमर्थो
जलरूपतया मरीचिकाचक्रमिवालोकेष्वेव तमोरूपतया प्रतिपद्यते । न च मिथ्यातमः-
प्रतिभासेनाऽमिथ्यातमःप्रतिभासस्य मास्यमापादयितुमुचितम्, सत्यजलादिप्रतिभासस्या-
ल्पमप्यजलादिप्रतिभासेन साध्यापादनप्रसङ्गात् । 25

किञ्च, ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेणापरस्य तमोऽनाश्रयणे विशदज्ञानोत्पत्तिव्यतिरेकेणा-
न्यस्यालोकस्याप्यभ्युपगमो मा भूत्, असत्यपि चालोके बहलान्धकारनिशीथिनीसमये
नक्तञ्जणामञ्जनदिग्भङ्गचक्षुषां च सप्रकाशे सकलवस्तुप्रतिभासदर्शनात् ।

१. आश्रयणे, ॥ २. ७. अश्रयणे ॥ ३. दृश्यतां ७० ५६ १० २ ॥ ३ अत एव नालोकादर्शनम् ॥
४. ३. अलोकं नालोकप्रकाशं ७० ६५६, ६००, ६०१ ॥

लोकप्रतीतिवधस्तु मयत्रापि तुल्यः । पथं हि मन्थाद्वैतितीमालोके बहिर्गत-
मसर्था वयमिति लौकिकी प्रतीतिरस्ति तथा षडलन्धकाराणां लपायां बहिर्गन्तु-
मसर्था वयमित्यपि प्रतीतिरस्ति । तत्र ज्ञानानुवृत्तिमात्रं तमः, ज्ञानोक्त्याप्यभाव-
प्रसङ्गात् ।

ननु न तमः पुद्गलद्रव्यम्, किं नहि ? रूपविशेषोऽयमिति । अत्राह-ने नानाव्य-
 आश्रयरहितो गुणः सम्भवति । रूपं तावद् गुणः, गुणश्च द्रव्याश्रयः, न च तमसि
 प्रतिभासमाने तदाधारभूतं द्रव्यं किमपि प्रतिभासते । न च द्रव्याप्रतिभासेऽपि त-
 त्तत्रो गुणप्रतिभासः सम्भवति, तत् कथं रूपविशेषरूपं तमः स्यात् ।

स्यान्मतम्— न तमःसंविदां पुरोऽवस्थित एव रूपविशेषो गृह्यते, किं तर्हि ?
 ४६B अन्यत्रोपलब्धो नीलिमा तत्रारोप्यते । अत एव दीर्घं ह्रस्वं महदल्पं तम इत्यपि प्रति-
 भासो नासङ्गतः, तावदेन्द्रियापिनो नीलिमः समारोपादिति । तत्र । एतो नाह
 आरोपकारी प्रत्यय आरोपप्रत्ययोऽस्मत्कृतो भवति । स्वलित एव भवतीत्यर्थः । यदि
 तमःप्रत्ययोऽन्यत्रोपलब्धस्य नीलिमः समारोपकारी स्यात्तदा नात्र नीलिमा, किं तर्हि ?
 अन्यतः समानीय समारोपित इत्येवं स्वलद्वुक्तिः स्यात् । न खलु माणवके वद्वि-
 प्रत्ययोऽस्वलद्वुक्तिः । ततो नास्यान्यतः समारोपितो रूपविशेषो विषयः । किन्तु
 पारमार्थिकस्तमःस्कन्धः । न केवलं नारोपप्रत्ययोऽस्मत्कृतः, तथा सर्वभाषी वा नारीति
 ४७A सम्बध्यते । सर्वेषां भवतीत्येवं शीलः सर्वभाषी । पद्यं तमःप्रत्ययः समारोपितरूप-
 विशेषविषयः स्यात्तदा सर्वेषामविशेषण न स्यात् । न खलु माणवके वद्विप्रत्ययः सर्वेषा-
 मगृहीतसङ्केतानामपि ग्रहणानामुपजायते । एतेन यदुक्तम्—

“तस्माद्रूपविज्ञेयोऽयमत्यन्तं तेजोऽभावे सति सर्वतः समागोपितस्त्वम इति २०
प्रतीयते” [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्यासकन्दली पृ० २४] इति,
तत् प्रतिव्युद्धम् ।

१ न चाताभयो गुणः ॥ २ स्वभावे ॥ ३ नान्यारोपप्रत्ययोऽन्वयितः ॥ ४ नान्य
कश्चिदाह—यदि तयो द्रव्यं स्वरूपस्य स्थैर्यविचारान् स्पर्शानुद्भवस्य महतः प्रतिपात-
धर्मत्वात् तमसि संज्ञतः प्रतिबन्धः स्यात्, प्रधानाकारे च भुगोलादिवस्य तदवयव- 25
भूतानि स्रग्ज्जाययविरह्यानि प्रतीयन्ति तदुक्तम्, तथा प्रदीपादिगैरवयवैर्ब्रह्माद्-
नुद्भवप्रदेशमिदं विहाय च प्रतीयमानस्रग्ज्जाययविरह्यवप्रतिभागमप्रतिपाति प्रमाणक-
माभ्यन्ते तथा नान्यारोपाविरि तमोऽवयवः । तत्राह—भूतानीति—विचारमानं सादीनन्वयवि-
वा न तावत् स्थैर्यम्, स्पर्शानुद्भवस्यैव विदितुमशकम् । कश्चित्पाशादनुद्भवानुद्भवतामवय-
व इति चेत्, स्वयम् । वायुवयवताददददवयवमित्यादि स्पर्शानुद्भवो नास्तीति ॥ १ ॥ न कश्चित् ? कि 30

सम्प्रति तमोवाद्गुण्येहरति-तेन तस्मात् पौड्रकिकं तमः, न भाड्मावो नाप्या-
लोकादप्येन ताप्यनतः समारोपितो रूपविशेषः । इतिस्तमोविचारपरिसमाप्यवद्योतकः ।
तदेवं तमःस्वरूपं निरूप्य शब्दस्वरूपं निरूपयति-

वाग्योगनिमृष्टः स्कन्धः शब्दः संघातभेदजो वा । वाह्ये-
न्द्रियविषयत्वाद् गन्धदिवद् नाकाशगुणः, आकाशगुणत्वाभावेन 5

वा त अस्मिन्नेकवादीवादेन परमाणोरदोषग्रहाद्युक्तं कार्याणि जायन्त इति । कार्यकसमधिगम्यः
आकाशो यथा कार्यमुदीक्यते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावादिति चेत्, एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्य-
स्त्वत्पत्त्याः यथ तमोऽन्वयारपेयः । अस्मदीयत्वात् कार्यद्रव्यादारम्भकत्वेनाप्यभिचारोपलभात् । कार्यदर्शनात्
स्वभूतान् कारणान् ज्ञायते, न तु कारणगुण्येन दृष्टकार्यविषयो युज्यते इति चेत्, न वयमन्वकारस्य
अवधारितः, किन्वाग्भक्तानुपपत्तीतिममात्रप्रतीत्यै इत्यमिदं न भवतीति त्वम् । तर्हि भासामभावः 10
प्रमाणं ज्ञायते, न, तस्य नीलावारिज प्रतिभासाद्यभावात् । मध्यन्दिनेऽपि दृग्गगनामोक्षथापिनो नीलिम्वय
प्रतीतिः । निम्न, एवमाणे प्रतियोगिनि संयुक्तविशेषणतया तदन्यप्रतिषेधमुत्वेनाऽभावं सूचते, न सतन्त्रः ।
अत्रि न एवमाणे नान्यस्य ग्रहणमस्ति । न च प्रतिषेधमुल्लेखः प्रत्ययः । तस्मात्तमोऽयम् । न चालोका-
दप्यन्वयमेवेत्, यद्विस्तृता नम इति छायेति च कृष्णाकारप्रतिभासनात् । तस्माद् रूपविशेषोऽय-
मप्यस्मत् तमोऽभावे सति सर्वेन समारोपितस्तम इति प्रतीयते । दिवा चोदौ नयनगोचरस्य
नीलिम्वय इति वक्ष्यामः । यदा तु नियतदेशाधिकरणो भासामभावस्तदा तद्देशसमारोपिते नीलिम्वि
प्रतीत्यवग्रहः । अत एव दीर्घा हस्ता महती अर्ध्यावती छायेत्यभिमानः, तद्दृश्यापिनो नीलिम्वः
प्रतीतिः । अत्रात्रये च भावमोक्षारोपोऽपि दुरुपपादः ।

तदुक्तम्-

“न न भासामभावस्य तमस्यैव द्रव्यसम्भगम् । छायायाः कार्त्तव्यमित्येवं पुराणे भूगुणश्रुतेः ॥१॥ 20

दुर्लभप्रदेशादि महदस्यकलाचला । देहावुर्वर्तिनी टावा न वस्तुत्वाद्दिना भवेत् ॥२॥” इति ।

दुर्लभात्वाच्च जित्नी-कसया कृष्णवर्त्तमानः । चरतिप्रत्ययोऽपि गच्छत्यावारकद्वये यत्र यत्र तेजसेऽभावास्तत्र
तत्र चोदयविकृतः । एवं परमादयोऽप्यन्यथाविदाः । तत्र चालोकाभावस्य ज्ञानैरूपविशेषे तमसि आलोका-
दप्यन्वयः समुपः सात्वत्यम् नद्राधमाविवात्, यथाऽऽलोकाभाव एव तन्मते । तन्मते तर्हि सूत्रविरोधः
“अस्तुत्तमोऽनित्यमिदं तमोऽभावात्” [विशेषिकसूत्रे ५।२।१९] इति, न विरोधः, भाड्मावे 25
तत्र तस्मात् प्रतीतिः “भाड्मावस्तमः” इत्युक्तम्” इति श्रीधरभट्टविरचितयोः प्रशस्तपादभाष्यटीकायां
न्यायकद्वयस्य २० २१-२६ ॥

एतत् पौड्रकिकं तम इति ॥ २ ॥ “यः पुनर्निशि नीलिमेवातलोचयते नाभौ तमयः । कस्य तर्हि ?
न ज्ञायते । कस्य पुनर्गुणे न कस्यचित् ? सधम्, गुण एवायमप्रतिदः । ननु प्रतीतिवत्तेन सिद्ध
एव । अत्रापि यदि यमिदमेव सिध्येत्, सा तु कारणभावाच्च सिद्धा । ननु चक्षुरेव कारणम्, न,
अलोकाभावात्पत्त्या ननुभोऽप्रतीतिरुच्यते । तेन अप्रतीतिर्वाच्यं प्रतीतिश्चमो मन्दात्तम् ।
सा तु तदाऽऽलोकाभावात् प्रत्यया सीरीमिः भाविस्तुमूरीते ननुः रयुज्जरे अंशे नीलिमानं प्रकाशयेत्”
इति टीकाभाष्यटीकायां प्रकरणप्रकाशस्य ५० १२१ । “आलोकाभावाभाव इति भावावर्त-
कदेशिना ५० सर्वद्वयतन्मते ॥

व्याप्तत्वात् । गुणत्वे च व्यापित्वम्, व्याप्तौ निःप्रवेशत्वात् ।
 ५ परोक्षत्वादनुपलम्भो वा । न चामूर्तं मूर्तगुणम् । स च पौद्गलिकः
 विधि-स्वातन्त्र्याभ्यां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । ५ तच्छब्दो द्रव्यं
 पौद्गलिकम् ।

वाग्योगेति । काययोगात्तमापयोग्यपुद्गलद्रव्यमात्रिष्यत्रमितो जीवयद्वाग्योग्याम-
 विशेषो वाग्योगः, तेन निमृशो बहिःक्षितोऽनन्तानन्तव्यमाणप्रत्यक्षः स्वरूपः शब्दः ।
 यदि वाग्योगनिमृष्टः स्वरूपः शब्दः कथं तर्हि भेदादिशब्दानां शब्दत्वमिति ? जघाद-पठाम-
 भेदजो वेति, स्वरूपः शब्द इत्यनुवर्तते । यः केषाञ्चित् महत्तेन महत्त्वेन केषाञ्चित् भेदेन
 विश्लेषेण भाषाद्रूपपुद्गलस्वरूपो जायते सोऽपि शब्दः । तत्र महत्तज्जो मेष कदाचित्
 ४४ B दिजन्मा, भेदजो द्वेषीभवद्वंशदलादिजन्मा । शब्दजोऽपि शब्दः महत्तज्जर्मज्ज, शब्दः ।
 परिणामपरिणतभाषाद्रूपसम्बन्धेन शब्दत्वरिणमितभाषाद्रूपरूपात्वात् ।

चेतना-ऽचेतनजन्मतोः शब्दयोर्नैकं लक्षणमस्तीति पृथगुच्यते । तत्र सामान्येन
 शब्दो द्वेषा-भाषालक्षणे विपरीतश्च । भाषात्मको द्वेषा-अक्षरगमकोऽनक्षरगमकश्च ।
 संस्कृतादिभेदमिच्छ आर्य-श्लेच्छलव्यवहारहेतुः क्षरगमकः पञ्चेन्द्रियाणाम्, अनक्षरगमको वीन्द्रि-
 यादीनामपि । स एष द्वेषाऽपि प्रायोगिक एव । प्रयोग-विघ्नपानिषितभेदेनाऽभाषा- 15
 त्मकोऽपि द्वेषा । प्रयोगनिमित्तश्च गृह्णा तत्रादिभेदात् । तत्र चमत्तनान् ततो मृदादि-
 ४५ A प्रभवः । वीणा-विश्वेरिकादितन्त्रीप्रभवो विततः । काम्यतानादितो घनः । वंशादि-
 निमित्तः शौषिरः । ककच-काष्ठसिद्धिप्रभवतो साङ्गर्षः । वंशांशुकादिविपाटनतो
 वैश्लेषिक इति । विघ्नपानिषितो भेदादिप्रभवतोऽनेकप्रकारः ।

शब्दस्वरूपमभिधाय परोक्षतमाकाशगुणत्वं दूषयति-वैश्वेति । बाह्येन्द्रिय द्रव्येन्द्रियं 20
 श्रोत्रं तस्य विषयत्वादिति हेतुः । गन्धादिवदिति दृष्टान्तः । नाशशयुग इति साध्यम्,
 शब्द इति विशेष्यं सूचय्यते । विवक्षावृत्तिश्चात्र व्यभिचारः । पटाकारैर्परोक्षेणेन व्यभि-
 ४५ B चार इति चेत्, न, तस्योभयगुणत्वेनाकाशगुणत्वाकान्ताभावाद् बाह्येन्द्रियविषयत्वा-

१ • अथेदं बोध्यम्-श्रीशङ्करोऽत्र पञ्चदशे भाष्ये, ब्रह्मसूत्रेनोक्तं तद्वत् मूलं स्वीकृत्य तत्रैव नान्यथाभावेन
 न भाषते । अतो मूलशब्दानुसारेण ४ अ प्रादन्त्यमिति पार्थिवञ्च उच्यते इति त्वेति ॥ २ काशयोगनिमित्तः 25
 ककचः श्वश्वः ॥ ३ यतीति ॥ ४ साहाय्यम् ॥ ५ भाषात्मको भाषो पुद्गलस्वरूपश्च भाषात्मकस्तत् पुद्गल-
 स्वरूप इत्यर्थः ॥ ६ तुला-तन्त्र्याभेदात्तमानिके ५ । ७ यत्र, यत्र च ५ ॥ ८ अपिघ्नान्ता
 पञ्चेन्द्रियाणामपि तुकाराणि ॥ ८ जीवत्वात् ॥ ९ विघ्नपानेऽपि ॥ १० किमन्वीक्य चेत्यत्र ॥ ११ नाश-
 न्द्रियविषयत्वाद् गन्धादिवद् नाकाशशयुगः ॥ १२ बाह्येन्द्रियत्वातो गन्धगुणत्वात् ॥

भावाच्च, संयोगिनो गगनस्यातीन्द्रियत्वात् पृथग्येन्द्रियविषयत्वेऽपि तेत्संयोगस्य तद-
योगात्, यदुक्तम्—

“द्विष्टमम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।

द्रव्यस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनाम् ॥” [] इति ।

बाह्या अपि च प्राहुः— “न हि कदाचित् प्रत्यक्षा-ऽप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तिः संयोगः 5
प्रत्यक्षो भवति” [] इति । कुतः पुनर्बाह्येन्द्रियविषयत्वे आकाशगुणत्वं न
भवतीति ? उच्यते— आकाशगुणत्वाभावेन व्यासत्वात् बाह्येन्द्रियविषयत्वस्येति सम्बन्धः ।
बाह्येन्द्रियविषयत्वं ह्याकाशगुणत्वाभावेन वशाऽम् । यो हि बाह्येन्द्रियविषयः सोऽवश्यमा-
काशगुणो न भवति । गन्धादीनामाकाशगुणत्वाभावो मूर्तगुणत्वाद् घटादीनां तु द्रव्य-
त्वात् सिद्ध इति न व्यभिचारः । तदयं बाह्येन्द्रियविषयत्वादिति हेतुर्विरुद्धव्याप्ति- 10
रुचिः, अकाशगुणत्वस्य प्रतिषेधस्य विरुद्धेनाकाशगुणत्वाभावेन बाह्येन्द्रियविषयत्वस्य
व्याप्तत्वात् ।

अपि च, यद्याकाशगुणत्वं स्याच्छब्दस्य तदाऽऽकाशगुणत्वे च शब्दस्याभ्युप-
गम्यमाने व्यापित्वं स्यात्, यस्माद् व्योम आकाशस्य निष्प्रदेशत्वाभिप्रेदेशत्वेन भवद्भि-
रङ्गीकृतत्वात् । आकाशं हि व्यापकं निष्प्रदेशं च परैरिष्टमतस्तस्य गुणो भवन् शब्दो 15
महत्त्वपरिमाणवद् व्यापी स्यात् । अन्यथा शब्दारूपित-ऽनारूपितदेशयोर्भिन्नत्वेनाकाशस्य
सम्प्रदेशत्वप्रसङ्गः ।

ननु पटाकाशसंयोग आकाशगुणोऽपि न व्यापी, तत् कथं न व्यभिचारः ?
तत्र । संयोगस्योभयगुणत्वेनाकाशगुणत्वं कान्ताभावात् । यो ह्याकाशस्यैकस्य व्यापकस्य
निष्प्रदेशस्य गुणः स एव व्यापकः प्रसञ्ज्यते । संयोगस्तु सम्प्रदेशाव्यापकस्यापि 20
गुणः ? ततः कथं तेन व्यभिचारः स्यात् ।

नन्वात्मनो विभुत्वेऽपि सुखादीनामव्यापित्वं दृष्टमिति । न । आत्मनो विभु-
त्वस्यानभ्युपगमात् । येषां तु विभुस्तेषां सुखादीनां व्यापित्वं [91A 91B
92A, 92B...]

भावित्वादिति वा सिद्धम्, शब्दसमवायिभूतस्य द्रव्यस्यैव कस्यचिदनभ्युपगमात् । 25

१. 'संयोगः' ॥ २. पटाकाशसंयोगस्य बाह्येन्द्रियविषयसंयोगात् ॥ ३. * सुखा—“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानामप्रत्यक्षत्वात्
तत्त्वत्वात्” इति वैशिष्ट्यशब्दप्रश्नोद्धारः ॥ ४. गुणत्वे च व्यापित्वम् ॥ ५. व्योमो निष्प्रदेश-
त्वात् ॥ ६. व्यापकः अकाशगुणत्वात् ॥ ७. पटादेः ॥ ८. * इतः परं 91-92 इति पञ्चम्ये नोपलभ्यते ॥

यथा च शब्दो न गुणस्तथा द्रव्यमपि अमूर्तं न भवति । तथाहि—नामोत्तः शब्दः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्, पटादिवत् । ननु शुषिरस्य चक्षुः पर्यन्तेन च साक्षात्करणम् “यत् शुषिरं तद् आकाशम्” [इति वचनाद् बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वा-
माकाशोऽस्ति तथापि तदमूर्तमेवेति हेतुर्व्यभिचारी । न, शुषिरस्य घनद्रव्याभावरूपत्वा-
दुपचारतस्तत्राकाशव्यपदेशात् । घनद्रव्याभावश्च द्रव्यान्तराभावरूपत्वतो न तद व्यापः ।
स्पर्शनस्य वा न व्यापारः ।

स्यादेवम्—अमूर्तं द्रव्यं शब्दः, परममहत्त्वाश्रयत्वाद्, आकाशवदित्यनुमानकोटिर्नो-
ऽयं पक्षः । न, परममहत्त्वाश्रयत्वस्यासिद्धत्वात् । न परममहत्त्वं शब्दः, आकाश-
93 B मैनोऽप्यस्वे सति द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वात् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्, पटादिवत् । बाह्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षया महासत्तया व्यभिचार इति चेत्, न, सत्तायाः सर्वथा परममहत्त्वाभ्यन्तरपु-
ममात् । परममहतो द्रव्यस्य नभसः सत्ता हि परममहती, न चातो बाह्येन्द्रिय-
प्रत्यक्षा । न च सकलद्रव्यपर्यापव्यापिन्येकैव सत्ता प्रसिद्धा, तस्या उपचारात्तत्त्वा-
प्रतिपादनात् । परमार्थतस्तदेकत्वे विश्वस्य विश्वरूपवशिोभात् । सर्वभावानां परमा-
मसाङ्ग्याधि, यदाहुः—“न सत्ता सत्तान्तरमुपैति” [इति ।
तच्छब्दो न गुणः, नाप्यमूर्तं द्रव्यम् । किं तर्हि ? मुच्यते द्रव्यम् । सस्य-युपसंहरति- 15
तेदिति । द्रव्यमित्यनेन गुणत्वाभावस्योपसंहारः । पौद्गलिकवित्यनेनामूर्तत्वाभावरूपः ।

94 A तदेवं शब्दस्य स्वरूपमभिधापोद्घोतस्य प्रतिपादयति—

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्घोतः, बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्
पौद्गलिकः । प्राणा-ऽपानादयोऽप्येवमिति ।

तमोऽपवर्तकः स्कन्ध उद्घोत इति । तमो विपश्चितस्वरूपमेव । तस्याऽपवर्तको- 20
ऽपनायको यः पुद्गलस्कन्धः स उद्घोतः । तस्य पौद्गलिकत्वं निरूपयति—अनेति ।
बाह्येन्द्रियं चक्षुः । तत्परिच्छेदद्रव्यत्वात् पटादिवद्घोतः पौद्गलिकः । रुपासमाधो
विपक्षबाधकम् । तदेवं सुतोपासमेदानां स्वरूपमभिधायान्निशब्दगुहीतानामप्यतिरिञ्चति—
94 B प्रेणेति । आदिशब्दात् समानोदान-व्याप-च्छायाकर्मदिशब्दः । ह्यनान्तिकेन
निष्क्रमण-प्रवेशनात् प्राणः । मत्तदीनामधो तयनादपानः । समं नपनान् समानः । 25

१ तपातपादि द्रव्यान्तरम् ॥ २ गीताभक्त ॥ ३ नायमानयोः त्वे-
नानात्वात्प्राणोत्त, अपानत्वात् अमिना-
निष्पत्त्यर्थम् ‘अपाने सति’ इति निवेपणम् ॥ ४ तस्य त्वेने-
तद्वर्तकता यादपरा आतिरिचदे पक्षस्य, एते पक्षान्तरा-
तद्वर्तकता ॥ ५ त्वेने-तद्वर्तकता ॥ ६ त्वेने-तद्वर्तकता ॥ ७ त्वेने-
तद्वर्तकता ॥ ८ त्वेने-तद्वर्तकता ॥ ९ त्वेने-तद्वर्तकता ॥
१० बाह्येन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वात्, पौद्गलिकः ॥ ११ प्राणापानादयोऽप्येवमिति ॥

ऊर्ध्वं नयनादुरानः । नाडीमुखेण वित्तननाद् व्यानः । एते च हृदि गुदे नामौ कण्ठ-
देशे सर्वेशरीरे च यथाक्रममवतिष्ठन्ते, यदाह—

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे च, व्यानः सर्वेशरीरगः ॥” [] इति ।

अन्ये त्वाचक्षते—प्राणो नासाग्र-हृन्नाभि-पादाङ्गुष्ठाग्रवृत्तिः । अपानः कृकाटिका-
शृङ्ग-पापु-पार्श्ववृत्तिः । समानो हृन्नाभि-सर्वसन्धिवृत्तिः । उदानो हृत्कण्ठ-तालु-भूमध्य-
मूर्धवृत्तिः । व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति । एवं मनस्तमःशब्दोद्बोधादय इवैते पौद्गलिका
हेतुभिरुपपादनीयाः । तत्र प्राणादयो वायुरूपत्वात् स्पर्शवन्तः । स्पर्शवतां च पौद्ग-
लिकत्वमवगन्तव्यमेव ।

४१४

छायापिपौद्गलिकी, रूप-स्पर्शवत्त्वात्, आलोकवत् । ने चास्या रूपादिमन्त्रम- 10
सिद्धम् । यतो यथैवालोके भासुरं रूपमुष्णः स्पर्शश्च लोकस्य प्रसिद्धस्तथा छायायामपि
रूपं शीतः स्पर्शश्च । यदुक्तम्—

“आतपः कटुको रुक्षश्छाया मधुश्शीतला ।

कषायमधुरा ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं तमः ॥” [] इति ।

४१५

यथा क्षीरादिषु माधुर्यप्रतीतिर्नैवं छायायाम्, किन्तु क्षीरादिद्रव्यनिषेवणाद् यौ 15
गुण-दोषौ दृष्टौ छायानिषेवणादपि तौ दृष्टज्ञाते इति तत्र स्पर्श-रसानुपचर्यते, न तु तौ
मुख्याविति चेत् । एवं तद्वर्तितप-ज्योत्स्नयोरपि रस-स्पर्शौ न मुख्यौ, किन्त्वौपचारिका-
विन्यव्यस्तु । न चावाच्यमानप्रत्ययग्राह्यायाश्छायाया रूपादय औपचारिकाः कल्प-
यितुमुचिताः, आलोक-ज्योत्स्नयोरपि तथैव प्रसङ्गात् । तद् रूप-स्पर्शवत्त्वाच्छाया
ज्योत्स्नादिवत् पौद्गलिकी, प्राणादिवदनात्स्वै सति गतिमन्त्राच्च पौद्गलिकी । गति- 20
मन्त्रे च ‘शून्यश्छाया गच्छति वेगेन गच्छति’ इति लोकप्रतीतिः प्रसिद्धम् । स्यान्मतम्—
तावात्यरकच्छादिगतं कर्म छायायामवधारणेयं छाया गच्छतीति लोकाः प्रतियन्तीति
गतिप्रत्ययसिद्धम् । तन्न, छायाया वस्तुत्वान्म्युपगमे लज्जादिकर्मण एवारोपयितुम-
शक्यत्वात् । सत्येव हि वृक्षादावश्वाद्यारुढः पुमानश्वकर्म तवारोपयति, नासति ।
तद्वन्नावन् कर्मावधारोपान्यथानुपपत्त्या छायाया वास्तवत्वं सिद्धम्, तथा च सति 25

१. क. तुला—प्राणानुसृत्य १० ६६८—६७० ॥ २. क. तुला—प्रशस्त्यादभाष्यटीका न्योममती १० ६६ ।
स्पर्शवत्त्वमपि १० ६६९ । व्यापारशब्दः १० ८५५ । सधर्माटीका १० ६७२ । “आतपः कटुको
रुक्षः कषायः मधुश्शीतला । विरोधजननी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं तमः ॥” इति राजनिषण्ठी ॥ ३ परः ॥
३. क. तुला—प्राणानुसृत्य १० ६६९ ॥ ४. गमनम् ॥

गतिमत्त्वमपि मुख्यमेवास्तु । वस्तुनां गतिमत्त्वस्य यथादर्शनमविरोधात् । तस्मात्तन्नि-
मत्त्वादपि छाया पौद्गलिकं द्रव्यम् ।

कर्मापि पौद्गलिकं द्रव्यम्, आत्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्, निमग्नोदितम् ।
पारतन्त्र्यं चात्मनो हीनशरीरादिप्रसङ्ग एव, देहत्वेहेतुत्वात्, कामापावत् । देहादि-
शरीरमपि मेरणदुःखहेतुर्भवत्येवेति न पञ्चकदेशासिद्धः ।

एतेन यत् केनचिद्रुक्तम्—

“तनुभुवनादि कार्यं पुरुषपुण्यपूर्वकं विविधकार्यत्वाद् स्यादिवदिति । यथा हि
रथेदिकर्त्ता मोक्तुरभिशयं विचित्रमपेक्षमाणस्तथैव तद्वचनां करोत्येवं शरीरादिकर्त्ता”
[प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ० ६३८] इति,

तत् प्रत्युक्तम् । यदि हि धर्माधर्मरूपं कर्म आत्मगुणः स्यात्तदा तत्प्राप्तत्वात्तन्मनो
न स्यात्, न खलु यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तम्, श्रमिण्यादिरिव
रूपादयः । पारतन्त्र्यं चात्मनः कर्मनिमित्तमिति सकललोकरसिद्धयेऽपि ।

अपि च, ज्ञानपूर्वकत्वेनापि हेतुश्रितार्थः कथं न भवति ? तत् कथं पुरुषगुणौ
धर्माधर्मौ सिध्यतः ? न च शरीरोत्पत्तेः पूर्वमस्मदाद्यात्मनि बुद्ध्यादयो न सन्त्येवेति
श्रेयः । न खलु सा काचिदात्मनोऽवस्था समग्रित यस्यामात्मनो ज्ञानरियोमः,
आत्मन एवाभावप्रसङ्गात्, उपयोगलक्षणसत्ताय । तस्मात्तन्मनः कर्म, किन्तु पौद्गलिकं
द्रव्यमेव, आत्मनः पारतन्त्र्यहेतुत्वात् । क्रोधादिपस्तन्त्र आत्मा भवति, न पुनः कोषा-
दयः पौद्गलिकाः, ततो व्यभिचारः । न व्यभिचारः, आत्मपरिणामरूपाणां पारतन्त्र्य-
हेतुत्वात्, मोहनीयकर्मभेदरूपाणां तु पौद्गलिकत्वाव्यभिचारत् ।

ननु यदि कर्म मूर्तं स्यात्तदा तेनात्मनो ज्ञानरूपस्याऽमूर्तस्यावर्णं न स्यात् ।
न हि मूर्तममूर्तस्यावर्णं भवितुमर्हति, ततोऽविधारूपमेव तदिति । तत्र, मूर्तेनापि
मदिरादिनाऽमूर्तस्य ज्ञानादेरावरणदर्शनात् । कथमेवं शरीरादेर्न तदावरणत्वमिति चेत्,
अविरुद्धत्वादिति ब्रूमः । मूर्तेर्वाचिशेषेऽपि हि यदेव ज्ञानेन विरुद्धं तदेव तस्यावर्णं

१ भवति हि विशेषतः सामान्यं हेतुः ॥ २ मरणकालं उक्तम्, तत्र ॥ ३ कर्माणि पौद्गलिके (पुनः) २५
त्यनुमानेन ॥ ४ पुरुषस्य आत्मनो यो गुणः पुण्यपापिनः, तन्मूर्तम् ॥ ५ ‘ह’ [अवर्णं विवर्तयते] ॥
६ २य ॥ ७ देवतास्तः ॥ ८ अमूर्तस्य पौद्गलिकत्वावर्णना ॥ ९ ‘पुरुषगुणोत्पत्तेः’ [उत्पत्तेः]
पुरुषज्ञानपूर्वकम् ॥ १० हेतुः ‘निमित्तकर्मणस्त’ इत्येतत् ॥ ११ न च सामान्यस्य निमित्तकर्म ॥
१२ सामं प्रति ॥

पुनश्च । अस्याऽमूर्तत्वाविशेषाद् अविद्यावद् आकाशादिरपि कथं न ज्ञानमावृणोति ?
तस्मात् कर्मापि पौद्गलिकमेव द्रव्यम् । इतिकरणः स्कन्धविचारावसानद्योतकः ।

४४

सम्प्रति पूर्वोदितप्रमेयं संक्षेपेण श्लोकैः सङ्गृह्णानि-

स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुवः ।

मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥ १ ॥

5

अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् ।

द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥ २ ॥

तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो द्व्यण्वादिरेकवान् ।

विचित्रभावोऽध्यक्षश्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥ ३ ॥

मनस्तमःशब्दोद्द्योताः स्कन्धस्यैव प्रभित्तयः ।

10

पौद्गलिकत्वमेपां तु प्रसिद्धं स्वखलिङ्गतः ॥ ४ ॥

इति संग्रहश्लोकाः ॥

'मूर्त्येत्यादि । अन्योन्यमविनाभुव इत्यनेन सर्वपुद्गलजातेष्वतृगुणत्वमाह । तदङ्किता-
स्तथा स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णरूपया मूर्त्या चिह्निता ये द्विविधाश्च ते इति पुद्गलाः

उद्बिध्यमेवाह-अणुः स्कन्धश्चेत्यादि । जात्यपेक्षमेकत्वचनम् । आद्यं स्कन्धनिबन्धनम् 15
प्रथमं द्रव्यकादिसंस्कन्धस्य परिणामकारणम् ।

तैवावृणोतेत्यादि । तेषामणूनां सङ्घात-विभेदोत्थः सङ्घात-भेदप्रभवः स्कन्धः, स च
द्रव्यत्वादिः 'जादि'शब्दात् ऽणुकादिपरिग्रहः । अज्ञवान् द्रव्याद्ययवैः सावयवः ।

विचित्रभावो विचित्रा भावाः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा यस्य स तथा । वैचित्र्यं च कश्चिद्
४४ इत्यर्जो पाददृष्टपर्वः । एवं रसादिवैचित्र्यमपि वाच्यम् । अध्यक्षश्च, कश्चित् 20
स्कन्धः प्रत्यक्षश्च भवति । कुतः ? उद्भूतमिन्द्रियग्राह्यत्वविशेषणाद्विपरिणामापन्नमध्यक्षत्वं
नेन गण्यः स्कन्धश्चात्, सदाऽपि सर्वेऽपि परमाणवः स्कन्धाश्च कश्चित् प्रत्यक्षा एव ।

१. स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णा अन्योन्यमविनाभुव । मूर्तिस्तदङ्किता ये ते पुद्गला द्विविधाश्च ते ॥

२. अणुः स्कन्धश्च तत्राणुराद्यं स्कन्धनिबन्धनम् । द्रव्यतो भागनिर्मुक्तो भावतो भागवानपि ॥

३. तत्संघात-विभेदोत्थः स्कन्धो द्व्यण्वादिरेकवान् । विचित्रभावोऽध्यक्ष- 25
श्चोद्भूताध्यक्षत्वयोगतः ॥

एतावन्तु विशेषः—ये यदातीन्द्रियस्वपर्यायम् अपहाय ऐन्द्रियजन्यवर्णानुरूपान्ते ते तदा प्राकृतजनानामपि प्रत्यक्षा भवन्तीति ।

मेत इत्यादि । बहुवचने प्राणाऽपान-च्छाया-वर्मादियग्रहार्थम् । परित्यज्य इति प्रमेदाः । एषां मनआर्दीनां स्वस्वलिङ्गतः पूर्वप्रवृत्तिनादान्मीषान्मीषादनुमानान् । तृती-
99A दितसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोकाः ।

स्यादौकृतम्—परमाणादिरयं एवापिद्वस्ततः कस्य लक्षणं भेदात् प्रागुपपन्नितम् । तदसिद्धिश्च तद्ग्रहणोपायाभावात् । स हि यदि निराकारज्ञानप्राप्तौ यथेष्टा इतिकर्म व्यवस्था न स्यान्निरव्ययभावात्, बोधमात्रस्य यथेष्टाविशेषान् । अथ साक्षात्प्राप्त-
स्तदानन्तरं तुल्यविषयं ज्ञानमपि प्राप्तं स्यात् उभयपक्षे माहव्याचिष्टेषान् । न
चात्रुपपद्यमानग्राहकोऽपि भावः सत्त्वेनोपगन्तुमुचितः, पृष्ठभूतादेःपि तथामात्रप्रसङ्गान् । 10
99B आह—

स्कन्धग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः । स च सर्वे-
दनात् । तदेवार्थग्रहः । क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकल्पसि-
प्रतिकर्म विक्रियाभेदात् ।

“स्कन्धग्रहणपरिणामेन च स्कन्धावबोधस्वभावपर्यायेण च ज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन तदभा- 10
स्तस्य स्कन्धस्य ग्रहः । चः समुच्चयार्थः । पूर्वपर्यः प्रपञ्चितः, सम्प्रति तद्ग्राहक-
प्रमाणमिति । स्कन्धग्राहकप्रमाणप्रसिद्धौ परमाणुग्राहकप्रमाणप्रसिद्धिः सिद्धेव, परमाणु-
व्यतिरेकेण स्कन्धस्यैवाभावादिति स्कन्धस्यैवोपादानं कृतम् ।

अयमसिद्धिः—नैकान्तनिर्विशेषेणेन ज्ञानेन नाप्यर्थमात्रायकलक्षितेन, किं
तर्हि ? अर्थग्रहणपरिणामविशेषणेनाऽर्थो गृह्यत इति तद्ग्रहणोपायाभावोऽसिद्धस्तथा 20
चार्थाभावोऽपि ।

100A नन्वर्थग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य न कोऽप्यनुभूयते, बोधमात्रस्यैव वेदनादिति ।
उच्यते—ते चेति अर्थग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य संबेदनात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण सिद्धः । न

१ मतस्तम्भ-शब्दोद्गोता, स्कन्धस्यैव प्रसिद्धयः । पौट्टलिकादयमर्थान् नु पस्मिन्ने कस्यचित्कृतः ॥
इति संग्रहश्लोकाः ॥ २ साधनादिनः ॥ ३ परमाणुवर्णः ॥ ४ साक्षात्प्राप्तम् ॥ ५ एतत् तत् यदानीं न 25
प्रादिरिति व्यवस्था ॥ ६ साकारेण ज्ञानेन ॥ ७ उत्तरेण ज्ञानेन पूर्व ज्ञान विरजितं यत्तः स्वरा ॥
८ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः] । अनुमानप्रमाण ग्राहकं ज्ञानं यत्तम् ॥ ९ साक्षात् ॥ १० स्कन्ध-
ग्रहणपरिणामेन च ज्ञानेन तद्ग्रहः ॥ ११ यथेष्टाविति ॥ १२ स च सर्वेदनात् ॥

अतः प्रसारितलोचनाः पुत्रांसः पुरः पटं पश्यन्तः सन्तः परित्यक्ताश्चैव ग्रहणपरिणामं
बोधमात्रमेवानुभवन्ति ।

ननु यदर्थग्रहणपरिणामं ज्ञानमभूत्तथापि कथमनेनार्थो गृहीत इति । उच्यते—
तदेवार्थग्रहणपरिणामसंवेदनमेव ज्ञानेनार्थग्रहोऽर्थपरिच्छेदो भण्यते ।
इदमेव हि ज्ञानेनार्थग्रहणं यदर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य संवेदनम्, तत्वेदस्ति किम- 5
त्यदज्ञातमधिकमवशिष्यते तेनार्थो न गृहीतः स्यात् ।

एवादेवम्—अर्थसारूप्यं ज्ञानस्य नेप्यतेऽर्थग्रहणपरिणामश्च सर्वत्राप्यविशिष्टततः
कथं प्रतिकर्म व्यवस्था स्यात् ? न, क्षयोपशमानुभावतः परिच्छेदावकल्यसिरिति । ज्ञानाव-
शीवादिर्कर्मण उदीर्णांशस्य विषाकेनानुभवोऽनुदीर्णांशस्य च भस्मच्छन्नाग्निवदनुदय-
श्च यः स क्षयेन युक्त उपशमः क्षयसाहित्यादुपशमोऽपि क्षय इति क्षयश्च स उपशम- 10
श्चेति वा क्षयोपशमो भण्यते । तस्यानुभावात् परिच्छेदस्यावकल्यसिखधारणम् । विज्ञान-
मर्षाकां नोत्पद्यत एव, किन्तु मत्पर्यै भिन्नपरिणाममुत्पद्यते, क्षयोपशमसामर्थ्याद्धि
षट्ज्ञानं षट्ग्रहणपरिणाममेवोत्पद्यते षट्ज्ञानं च षट्ग्रहणपरिणाममेव, तथैव च स्व-
संवेदनमत्यग्रेण संवेद्यते, इदमेव च षट्ग्रहणं यत् तद्ग्रहणपरिणामज्ञानसंवेदनम् ।
ततो षट्ग्रहणपरिणामं एव क्षयोपशमवशात् समुत्पन्ने ज्ञाने तथैव च संवेद्यमाने कुतः 15
षट्ग्रहणप्रसक्तिः, षट्ग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्यासंवेदनात् ?

एतदेवाह—प्रेतिकर्मेति । कर्म कर्म प्रति प्रतिकर्म, प्रतिपरिच्छेद्यमित्यर्थः, विक्रियाया
ज्ञानविकारस्य ग्रहणपरिणामस्य भेदाद् भिन्नत्वात् । अन्य एव हि षट्परिच्छेदिनो ज्ञानस्य
परिणामोऽन्यथ षट्परिच्छेदिनः । यद्ग्रहणपरिणामं च ज्ञानं वेद्यते तस्यैव ग्राहकं
व्यवस्थाप्यते । ततोऽर्थसारूप्याभावेऽपि क्षयोपशमवशात् प्रतिनियतस्यैवार्थस्य ग्राहकं 20
ज्ञाने भवति न सर्वमेति । यद्वोचाम—

“क्षयोपशान्तिप्रभवप्रभावतो भेतिर्भवन्ती नियतार्थवेदिनी ।

‘निमित्तवैधेः प्रतिकर्म भेदतः कथं नु विद्याद्विषयान्तराण्यपि ॥” []

एतेन

“अप्यनुभवविशेषोऽर्थकृतो येन इयं प्रैतीतिर्न सारूप्यादिति ”नेत्”

१. विक्रियाया ज्ञानविकारः प्रभावः ॥ २. '०' समान्येन पदम् ॥ ३. प्रतिकर्म विक्रियाभेदान् ॥ ४.
अन्यथा ॥ ५. युक्तिः ॥ ६. निमित्तं लक्ष्योपशमवशात्, तेषां भावाः पदार्थाः ॥ ७. ज्ञानीयान् भवति ॥
८. यत्तदनुभवः विषयवशात् ॥ ९. तदनुभववशात् निमित्तम् ॥ १०. यज्ज्ञाने यस्य समुत्पत्तमेत्येतद्विनादिका ॥
११. इति तत्त्वप्रमाणम् ॥

मुद्रहेतुत्वे त्विति । मिद्वादिकलङ्कानङ्किते सत्यात्मनि यदत्यन्तपाटवभृतः
 श्रवणश्रवणं पुनः प्रादुरस्ति प्रमाणं प्रमाणभृतं ज्ञानं तदर्थविनाभाव्येव । विना
 भवतीत्येवंशीले विनाभावि, न विनाभावि अविनाभावि, अर्थस्य स्वविषयस्याविनाभावि
 अर्थाविनाभावि । अधवास्य विना न भवतीत्येवंशीलमित्येवं विग्रहः । “सन्तापाय
 न शक्तः अमान्तापिकः सदुपदेशः” [सि० वृ० ३।१।५१] इतीव च भवतिना- 5
 सम्वद्भस्यापि नञः सामर्थ्यात् समासः । पदुक्षपोपशमप्रभवमर्थग्राहि विज्ञानमवश्यमर्थ
 न व्यभिचरतीत्यर्थः । तत् कुतः प्रमाणनिबन्धनो नार्थसत्तानिश्चयो भवेत् ?

स्यान्मतिः—एकदा तावदर्थान्वितेऽपि ज्ञानमपश्यं ततोऽन्यत्रापि तथाभावशङ्का न
 निवर्तते । तदपि न । यतः कैम्यचिदिति स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भो-
 र्धामावेऽपि भवनदर्शनम्, सजातीयस्यान्यस्यापि स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो दृष्टपूर्वज्ञान- 10
 मदृश्यं ज्ञानस्य तथाभावमर्थाद्वितेऽपि भवनलक्षणं भ्रान्तत्वं गमयति । यथा हि घन-
 निविडश्यामाकाशया रम्भायाः कन्दोद्भवत्वोपलम्भोऽन्यस्या अपि तथाभूतोऽया एव तथा-
 भूतत्वं गमयति तथा स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भोऽपि ।

न ह्यवगच्छति त्वितिः सोपहृवेति योगिनोऽपि । हिर्यस्माद् नार्वाग्दशो वित्तिर्विज्ञानं
 सोपहृवा ग्राह्यग्राहकाकारोपलवसहिता इति हेतुयोगिनोऽपि सर्वज्ञस्यापि वित्तिः सोप- 15
 हृवा भवति । यदि होक्त्र कस्यचित् केनापि रूपेण दृष्टिस्यस्य तज्जातीयस्यान्य-
 जातीयस्य वा तथाभावं साधयतीत्येकान्तः, तदा प्राकृतपुरुषप्रतीतीनां ग्राह्यग्राहकाकारो-
 पप्रवोपलम्भो योगिप्रतीतीनामपि तथाभावं साधयेत्, न चैवम्, ततः स्वप्नाद्यवस्था-
 भाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भोऽन्यस्यापि तथाभूतस्यैव तथाभावं गमयति, न जाग्रदव- 20
 स्थाभाविनः पदुक्षपोपशमप्रभवस्यापि ज्ञानस्य ।

१ मुद्रहेतुत्वं तु प्रमाणमर्थाविनाभावि एव ॥ २ '५' [=पञ्चम्यन्ते पदम्] ॥ ३ * 'नञ् ।
 ५।१।५१ । नानियेनश्रमं नाना समल्यते, स च समासोऽन्यस्तेषु रूपसंज्ञो भवति । न गौः अगौः ।
 ननुभः । भनः । निरुप्यनामनञ्जयोत्तरपदार्थः पर्युदाते नञ्सामर्थः । स चायं ननुर्था-तत्सदृशः, तद्विग्रहः,
 अन्ता, अन्ता इति । अन्ताद्यः अन्तः इति तत्सदृशः अन्ताद्यः पीतादिश्च प्रतीयते । अधमीः अशित
 इति तत्सदृशः तावत् कृष्णश्च प्रतीयते । अनगिः अन्तादुरिति अन्ति-तादुर्यामन्त्यः प्रतीयते । अपन्नसम् 25
 अन्नसम् इति अन्न-पन्नताभावाः प्रतीयते । प्रगक्षप्रतिषेधे तु गद्य पदान्तरं सम्बध्य इति
 अन्ताद्यः तावत्तावत् एव एव । तन्नाममर्थेऽपि यथाभिधानं बाह्यलक्षणे समासः । सुखमपि न
 अन्ताद्यः तावत्तावत् एव एव । पुनर्न योयन्ते अपुनर्मेयाः श्लोकाः, सन्तापाय न शक्तः
 अन्ताद्यः तावत्तावत् एव एव । 'तस्मै योवादेः शक्तिः' [६।१।५४] इतीव ॥ इति सिद्धहेमचन्द्रदृष्टौ ॥
 न ह्यवगच्छति त्वितिः स्वप्नाद्यवस्थाभाविनो ज्ञानस्य भ्रान्तत्वोपलम्भोऽपि ॥ ६ श्यामाकाशया रम्भायाः ॥ 30

तेत् तस्माद्व्यभिचारेऽपि स्वप्नादौ ज्ञानस्यार्थाभावे उत्पाददर्शनेऽपि नाभावात्,
ज्ञानमर्थं विनायुत्पद्यमान दृष्टम्, किमनेनार्थतत्त्वेनाभ्युपगतेनेत्येवं नार्थाभावो वाच्यः ।
प्रमाणाभासस्यैवार्थाभावे समुत्पादान्, प्रमाणस्य तु नियमेनार्थपट्टाव एव भावान् ।
स्यादेवम्-ज्ञानार्थयोरभेद एव, नियमेन सहोपलम्भान्, चेद्वदयम् ।

105A

यद् विनिश्चयः-

5

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलवद्विधोः ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६३॥] इति ।

अत्राह-

सहोपलम्भनियमोऽपि उभयोः सहभावनियमायाऽस्तु, न
भेदाभावाय, विच्छिन्नग्रहणसंवेदनात् । तथाप्यभावे ज्ञानाभावा- 10
ऽप्यस्तु, ‘सह’ध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च । प्रमाणान्तरसिद्धे परमार्थाभेदे
कल्पितभेदविषयत्वं स्यात् ।

सहोपलम्भनियमोऽप्युभयोः योऽयं ज्ञानार्थयोर्गुणपदेवोपलम्भनियमः सोऽप्युभयोरिति
ज्ञानार्थयोः सहभावनियमाय युगपत् सत्त्वनियमायाऽस्तु । अयमर्थः- योऽयं सहोपलम्भ-
नियमो ज्ञानार्थयोरेकत्वसाधनाय स्वयोपादीयते स यदि परं तयोः सहसत्तां साधयेत् । 15
परमार्थतः पुनस्तैतः सहसत्तापि साधयितुं न शक्या, ज्ञानमत्ताभावेऽप्यवसत्ताया
भावात् ।

105B

किमर्थं पुनः सहोपलम्भनियमो माऽस्त्वित्याह-न भेदाभावायेति । यो ज्ञानार्थयो-
र्भेदस्तदभावाय माऽस्तु । ज्ञानार्थयोरेकत्वं साधयितुमसमर्थ इत्यर्थः । विच्छिन्नग्रहण-
संवेदनात् । विच्छिन्नस्य ज्ञानाद्विच्छिन्नमत्ताकारार्थस्य यद् ग्रहणं ज्ञाने प्रतिभासने तस्य 20
संवेदनात् भेदेनप्रत्यक्षेण ग्रहणात् । ‘स्वतो हि भिन्नमत्ताकारस्य बहिरवस्थितस्य ग्राहकं
विज्ञानमुपलभ्यते । न खलु घटज्ञानम् ‘अहमेव घटः’ इत्येवमभिधत्ते, किं तर्हि ?

१ तद्व्यभिचारेऽपि नार्थाभावः ॥ २ एकस्मिन् चन्द्राविवेकस्योपलम्भः ॥ ३ अभिधी मेसं ॥
योऽयं ? ज्ञानादन्वोऽर्थो मित्रो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ननु इतिवृत्तानिमित्तोपलम्भः । तत्र यदि इति
वचनाद् घटोदपि घटतुल्यमात्राणम् । न । अभेद इति तदर्थः ? मेरी न भवति । अत्रात्र विच्छिन्नं भिन्नं 25
वस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ५ नृशक्ति भेदः-१ घटतुल्यमात्रः, अत्रात्रात्रोपलम्भः इति । न । अत्रात्रात्र
लम्भो ज्ञाने भवति पुनरात्मविशिष्टिरित्येव “अयमोऽयमर्थः” इति न विवक्षितं । २ अत्रात्रात्रात्रात्रात्र ॥
७ सहोपलम्भनियमात् ॥ ८ नृशक्तिः अत्रात्र ॥

‘अयं बहिरवस्थितो घटः’ इत्येवम् । अत एव स्नान-पानार्थिनो घटं मृगयमाणा-
 100A इत्युपलभ्य बहिर्मुखं धावन्ति नान्तर्मुखाः । अन्यथा घट-ज्ञानयोरेकत्वेऽन्तर्मुखं धावेयुः ।
 ततः स्वतो मित्रार्थग्राहिणो ज्ञानस्य संवेदनेन बाधितत्वात् सहोपलम्भनियमो न
 भेदाभावात् प्रभवति ।

तथाऽपीति विच्छिन्नार्थग्रहणसंवेदने सत्यपीत्यर्थः । अभाव इत्यर्थाभावेऽभ्युप- 5
 गम्यमाने ज्ञानाभावोऽप्यस्तु अर्थस्यैव ज्ञानस्याप्यभावो भवेत् । यथा बाह्यार्थस्य प्रत्यक्ष-
 सिद्धस्याप्यभाव उच्यते तथा ज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यभावः किं नोच्यते ? अथ
 ज्ञानं संवेदनसिद्धमित्यभ्युपगम्यते तदाऽर्थोऽपि तथैवास्तां संवेदनसिद्धेरुभयत्राप्य-
 विशेषात् ।

न केवलं सहोपलम्भनियमो विच्छिन्नग्रहणसंवेदनान् ज्ञानार्थयोर्न भेदाभावाय, 10
 100B तथा ‘सह’ध्वनेः ‘सह’शब्दस्योभयनिष्ठत्वाच्च राशिद्वयनान्तरीयकत्वाच्च न भेदाभावाय ।
 सर्वत्र हि ‘सह’शब्दप्रयोगोऽनेकवस्तुसम्भवे सत्येव भवति । ततो यदि ज्ञानार्थयोरेक-
 कत्वं नास्ति तदा सहोपलम्भनियमादित्यत्र कुतस्त्योऽयं ‘सह’शब्दप्रयोगः । तद् विच्छिन्न-
 ग्रहणसंवेदनान् सहध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमोऽपि न भेदाभावः ।

ननु समारोपितार्थविषयाः सर्वे ध्वनयः, ततः कल्पितभेदनिबन्धनः ‘सह’शब्दप्रयोगः 15
 कथं परमार्थभेदं साधयेत् ? तदुक्तम्—‘ततः कल्पितभेदनिबन्धनः ‘सह’शब्दप्रयोग
 इति को विशेषः’ [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८५, ८] इति ।

अत्राह—प्रमाणान्तरसिद्धे प्रस्तुतप्रमाणादन्येन प्रमाणेन प्रसिद्धे परमार्थभेदे ज्ञानार्थयो-
 107A र्वस्यैव एकत्वे कल्पितभेदविषयत्व स्यात्, सहोपलम्भनियमादित्यत्र ‘सह’शब्दप्रयोगस्य
 विकल्पांगेवितभेदविषयत्वं भवेत् । सहोपलम्भनियमादित्ययमेव हि हेतुज्ञानार्थयोरे- 20
 क्यमात्रकोऽत्रैव च ‘सह’शब्दप्रयोगस्ततो हेतुनाऽभेदे साधिते सति ‘सह’ध्वनेः कल्पित-
 विषयत्वं ‘सह’ध्वनेः कल्पितविषयत्वे च हेतोः सकाशादभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः
 स्यादिति ‘सह’ध्वनेः कल्पितविषयत्वमुच्यते इति । सर्वध्वनीनां विकल्पितार्थ-
 विषयत्वं पुनः पुनः प्रञ्जनः प्रत्याख्यास्यामः ।

एतेन यदुक्तम्—

१. अत्रापि ॥ २. तथाप्यत्रापि ज्ञानाभावोऽप्यस्तु ॥ ३. सहध्वनेरुभयनिष्ठत्वाच्च ॥ ४
 प्रमाणान्तरसिद्धिः परमार्थभेदे कल्पितभेदविषयत्वं स्यात् ॥

“विकल्पक्षेपभेदार्थः ‘सह’शब्दोऽपि भेदनि” ।

स तुल्यः कल्पनोऽप्येऽपि,

“योऽप्याह—न ‘सह’शब्दोऽप्यन्तरेण विना कचिदस्तीति नीलतद्विधाः सहो-
पलम्भादेव नीलस्य भेदसिद्धेर्विरुद्धो हेतुरिति तदपि तस्यासमीक्ष्यमापिष्यम् । यतो
भेदिन्यप्यर्थे विकल्पक्षेपमेव भेदमवेक्ष्य ‘सह’शब्दः, विकल्पविषयत्वान्तरेण प्रमा-
त्वाभावात् । स च विकल्पविषयो भेदो नीलतद्विधोऽप्यपि ‘नीलं रूपते’ इति
भेदावमर्शति ।

नैकप्रमाणविरुद्धता ॥

यत् पुनरुच्यते विरुद्धो हेतुः स्यादिति तत् पाशान् पापीयः । साध्यविषय-
107B व्यापनाद्विरुद्धत्वं भवति, न च सहोपलम्भो भेदेन व्यापः, अपि त्वेकत्वेनैव” []
इति, तदपि निरुकारि । यदि नाम भेदिन्यर्थे विकल्पविषयगोचरः ‘सह’शब्द-
स्तत् किमेतावताऽर्थान्तरान्तरीयकत्वं न स्यात्, विकल्पस्य परमार्थमद्विषयत्वेन
‘भेदिन्यपि’ ‘सह’शब्देनार्थान्तरान्तरीयकत्वाव्यभिचार इति ।

एकोपलम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ? एकस्याप्यनेक-
ग्रहणाविरोधात् ।

स्यादाकृतम्—सहोपलम्भनियमादित्यत्र ‘सह’शब्द एकशब्दार्थः । एकोपलम्भ-
नियमादित्यर्थः । य एव हि ज्ञानोपलम्भः स एव ज्ञेयोपलम्भो य एव च ज्ञेयोपलम्भः
स एव ज्ञानोपलम्भः । न खलु ज्ञान-ज्ञेययोः पृथक् पृथगुपलम्भोऽस्ति । उक्तम्—

“तेनोप नियमार्थो दर्शितः । ज्ञेयोपलम्भो ज्ञानोपलम्भमात्मक एव, नान्यथा ।
ज्ञानोपलम्भोऽपि ज्ञेयोपलम्भमात्मक एवेति, अन्यथा त्वनिवर्तनम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका
पृ० १८९ B—१९० A] इति ।

ततः कुतः सहशब्दस्योपनिष्ठत्वेन हेतुर्भेदाभावाय न प्रवर्धेदिति ? । न । यस्मा-
108A देकोपलम्भेऽपि सहोपलम्भ इत्यस्यैकोपलम्भार्थत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि, कोऽप्यस्य नियमेन
सार्वत्रिक इत्यर्थः भेदाभावादेव भेदः । यद्यपि ज्ञानार्थगोचरेक एकोपलम्भमन्यथाऽपि तयो-
रेकत्वं न भवति । एकोपलम्भनियमस्यैकत्वमाप्तनियमे विषये बाधकप्रमाणाभावात् । 23

१ अर्थः ॥ २ नील-नीलशीलज्ञेये परमम् ॥ ३ यौद्ध एव तन्त्रमन्त्र-तन्त्राधिकारसंग्रहे ॥ ४
विकल्पव्यापनादपि ॥ ५ विकल्पकालिङ्गिनीः ॥ ६ तद्विरुद्धः ॥ ७ आचार्येण ॥ ८ उक्तिः ॥ ९ ज्ञानम् ॥ १०
नियमाप्याहति ‘अपि’शब्दमद्विने ‘भेदिन्यपि’ इति परित्यज्यमाहिति ॥ ११ कृतम् ॥ १२ एकोप-
लम्भेऽपि कोऽवश्यं भेदाभावः ॥

कृत्वापि ज्ञानस्याऽनेकग्रहणाविरोधादनेकस्य ग्राह्यस्योर्थस्य परिच्छेदाविरोधात् । उप-
लम्भस्य द्वेकत्वं ग्राह्यस्यैकत्वं गमयेत् यद्येकेनोपलम्भेनैक एवार्थो गृह्यत इति नियमः
१७७८ स्यात्, यावत्तैकेनाप्युपलम्भेनाऽनेकोऽप्यर्थो गृह्यते, ततः कथमुपलम्भैकत्वमुपलम्भैकत्वं-
गमयेत् ।

स्यान्मतिः—उपलम्भैकत्वमुपलम्भानेकत्वे न धार्यते, एकेनाप्युपलम्भेनानेकार्थग्रहणा- 5
विरोधात् । नियम एव तु धार्यते उपलम्भैकत्वनियमोऽवश्यमुपलम्भैकत्व एव भवति ।
अस्ति च ज्ञानार्थगोपलम्भैकत्वनियमः, तत उपलम्भैकत्वेनापि भाग्यमिति ।

तत्रोपलम्भानेकत्वेऽप्युपलम्भैकत्वनियमं साधयितुं प्रस्तावनां रचयति—

तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति, मा भूत् 10
सर्वस्यापि, इति स्वभावविशेषादसौ । तत एवैकोपलम्भनियमो-
ऽप्यस्तु ।

१७७९ तावच्छब्दो लोकभाषायां प्रयुत्तरप्रदानोपक्रमे वा । भेदेऽपि सति स्कन्धावस्थायां
कपादीनां रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानां सहावस्थाननियमोऽस्ति । मा भूत् सर्वस्यापि पदार्थराशे-
रिति हेतोः स्वभावविशेषादचिन्त्यरूपविशेषादसौ सहभावनियमो वक्तव्यः । अस्ति तावद्
रूपादीनां सहभावनियमः । न चायं तादात्म्येन, अनभ्युपगमात् । अत एव न 15
हेतुफलभावेन, सहभावित्वोच्च । न च नियामकान्तरमस्ति । अनियामकश्चेद्^१
भवेत्, सर्वस्य स्यात् । तस्मात् तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यामुतेऽपि रूपादीनां स्वभाव-
विशेषादेयः ।

नन्वस्ति रूपादीनामेकसामग्र्यधीनत्वं सहावस्थाननियमे हेतुः । रूपादयो द्वेक-
१७८० सामग्रीतः प्रयुक्तास्ततो भेदेऽपि सहावतिष्ठन्त इति । तत् किमेतावता रूपादीनां परस्परं 20
तादात्म्यं हेतुफलभावे वा व्याहृतः स्यात् ? कारणजनितस्तु रूपभेदो रूपादीनां परस्पर-
महेतुफलभूतानां स्वभावविशेषान्नातिरिच्यते । यो हि स्वैतस्तादात्म्य-तदुत्पत्तिभावेऽपि
भावानां कृत्विद्विनाभावस्तमेव स्वाभावविशेषमातिष्ठामहे ।

१ किञ्च भवेत् ? त्वयि केन शब्देन शब्दो पशयस्व : परिश्लिष्यन्ते यथा संसृजितित्वान्नानस्यलमात्मये
भावस्यैव वीर्यशब्दोक्तोऽयं शब्दः, यो विरोधः ? ॥ २-२' [=द्वितीयाभिप्रेत्यन्ते पदम्] ॥ ३ नील-
तद्विरोधश्च ॥ ४ भेदेऽपि ॥ ५ तावद् भेदेऽपि रूपादीनां सहनियमोऽस्ति मा भूत् सर्व-
कपादीनां स्वभावविशेषादसौ ॥ ६ वा(तादात्म्यं) वा ॥ ७ परमाणवसि रूपद्वयः सन्ति, परं यत् "स्वभावा-
न्वयान्न" इत्युक्तं तत्, कीदृशं सह निर्दिश्यामि ॥ ८ मा भूत् सर्वस्यापीति स्वभावविशेषादसौ ॥

१. तादात्म्यत्वम् ॥ २.० परस्परभावित्वम् ॥ २.१ न किञ्चम् अनभ्युपगमात्, सहभावित्वम् न हेतु-
फलभावः ॥ २.२ स्वभावविशेषः ॥ २.३ परस्पर सामर्थ्यम् ॥

तेन एव स्वभावविशेषादेकोपलम्भनियमोऽपि उपलभ्यमानमेतत्स्वभावोक्तनियमोऽपि भवति । यथा स्वभावविशेषात् केषाञ्चित् सर्वत्र सत्त्वानियमस्तथा केषाञ्चिदुपलम्भानामनेकत्वेऽप्युपलम्भकत्वनियमोऽप्यस्त्विति अपौरुषेयः । परस्परं वेदान्तवेदितानामपि कृतश्चित् स्वभावविशेषात् तावत् केषाञ्चित् सर्वत्रावस्थाननियमोऽप्युपलभ्य एव केषाञ्चिदेकोपलम्भनियमोऽपि भवेत्, को दोषः स्यात्? विचित्राचिन्त्यद्वयतो हि साक्षात् न लभ्यस्वबुद्धिमिर्विचारयितुं शक्याः । तथा च ज्ञानार्थतोः पृथक् सत्त्वेऽप्येकोपलम्भनियमोऽपि न विरुध्यते ।

एतेन यदुक्तम्—

“एतदुक्तं भवति न भिन्नयोर्नियतः सहोपलम्भोऽप्यन्यसम्बन्धकत्वेन । यत् तादात्म्यनिमित्तकस्तावत् स्वयमनभिप्रेतः । तदुत्पत्तावपि वेद्विभूषणोऽपि सहोपलम्भव्यभिचारः । ‘विषयविपर्ययिभावलक्षणस्तु साक्षात्पक्षे निराकृत एव । निराकाङ्क्षोऽप्युक्तम्” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८६ A] इति.

११०A तत् प्रतिव्युदम् ।

स्यादेतत्—ग्राह्यभेदः प्रतिबन्धाभावात् सहोपलम्भनियमेन व्याप्तः, अस्ति च ज्ञानार्थयोर्भेदः, तथा च सहोपलम्भनियमोऽपि प्राप्नोति । तथा च “यद्देवे निपतसहोपलम्भं तत् ततो न व्यतिरिच्यते यथैकस्मात्तद्वर्गो द्वितीयः, निपतसहोपलम्भश्च ज्ञानेन सह ग्राह्याकारो नीलादिः” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८९] इत्यभिधायोक्तम्—“भेदः सहोपलम्भनियमेन व्याप्तः प्रतिबन्धाभावात्, तस्य विरुद्धः

१११A सहोपलम्भनियमः, तेन व्यापकविरुद्धेर्भेदो निराक्रियते” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८९B-१९०A]

ततो यदि ज्ञानार्थयोर्भेदो न स्यात्तदा सहोपलम्भनियमोऽपि न स्यादिति ।

तदपि न,

१ तत् पृथकोपलम्भनियमोऽप्यस्तु ॥ २ स्वभावविशेषादेकोपलम्भनियमोऽपि भवति ॥ ३ यदापि ॥ ४ यथा सदा च सहोपलम्भो न तादात्म्यनिमित्तकोऽभिप्रेतः ॥ ५ प्राप्नोति तावत्, यथाज्ञानं तावत् ॥ ६ अपि ॥ ७ ज्ञानं ॥ ८ साकारे ज्ञाने पूर्ववत्पि ज्ञानस्य भावस्तु सदा ॥ ९ सत्त्वेऽप्येकोपलम्भनियमोऽपि प्राप्नोति ॥ १० प्राप्नोति भेदः ॥ ११ एकोपलम्भः ॥ १२ “यद्देवे निपतसहोपलम्भं तत् ततो न व्यतिरिच्यते यथैकस्मात्तद्वर्गो द्वितीयः, निपतसहोपलम्भश्च ज्ञानेन सह ग्राह्याकारो नीलादिः” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १८९] इत्यभिधायोक्तम् ॥ १३ प्रतिबन्धो ज्ञानार्थयोर्भेदः, तस्य व्यापकसहोपलम्भनियमोऽपि निराकृतः सहोपलम्भनियमः, तेन भेदो निराकृतः ॥

भेदो हि सामग्रीभेदमञ्जसा अनुरुणद्धि । उपलम्भनियम-
स्तु ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः ।

‘हिर्यस्माद् भेदो ग्राह्यानेकत्वं सामग्रीभेदं कारणसामग्रया नानात्वमञ्जसा मुख्यतो-
ऽवश्यमेवेत्यर्थः अनुरुणद्धि । पदार्थानेकत्वं हि कारणानेकत्वेन व्याप्तम्, न पुनः
सहोपलम्भनियमेन । ततश्च सहोपलम्भनियमो निवर्त्तमानोऽपि न पदार्थानेकत्वं
निवर्त्तयितुं शक्नोति, सामग्रीभेदप्रभवस्य तस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तथा च सहो-
पलम्भनियमोऽपि स्याद् ग्राह्यानेकत्वं चेति को दोषः ?

किं पुनः कारणं षट्-पटयोः सह पृथक् चोपलम्भः, ज्ञानार्थयोः पुनः सर्वदा सहैवो-
पलम्भः, अथ च परस्परं भेद उभयत्राप्यविशिष्ट इति ? उच्यते—उपलम्भनियमस्तु
ज्ञानार्थयोरुपलम्भैकत्वनियमः पुनर्ज्ञानस्वसंविदितोत्पत्तिकृतः, ज्ञानस्य स्वसंविदितस्य सतो
यौत्पत्तिस्तन्निवर्धनः ।

ज्ञानं हि स्वसंविदितमेवोदयते, स्वसंवेदने च ज्ञानोपलम्भो नान्यत् । अर्थो-
पलम्भोऽप्यर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य तौद्रूप्येण संवेदनमेव । तथा च सत्येक एव
सर्वदाऽप्युपलम्भो भवति । अर्थग्रहणपरिणामरूपज्ञानवेदनस्यार्थोपलम्भरूपत्वात् तस्यैव
च ज्ञानोपलम्भत्वात् । यदि हि प्रथमं ज्ञानमस्वसंविदितमुत्पद्यते तच्चार्थोपलम्भ इति
कथ्येत् एषादौत्पन्नज्ञानग्राहि ज्ञानान्तरं जायेत तच्च ज्ञानोपलम्भ इति गीयेत तदा
स्याद्वैकोपलम्भनियमः । यदा च ज्ञानं प्रादुर्भावमनुभवदेवात्मानमशेषविशेषमवैति प्रति-
नियतरूपज्ञानसंवेदने चार्थोपलम्भ उच्यते तदा कथमिवैकोपलम्भनियमो न भवेत् ।
न चैवं षटोपलम्भ एव सर्वदापि षटोपलम्भः, एकैकामावेऽपि भावदर्शनात् । तस्माद्
प्रार्थक्यत्वाभावेऽप्येकोपलम्भनियमोऽन्यथा सिद्धो ग्राह्यानेकत्वेऽपि न दृश्यतीति । एतावता
प्रत्येनैकोपलम्भनियमादिति हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावेन स्वसाध्यं प्रत्यग्यथातुपपन्न-
त्वाभावं उद्भावितः ।

शङ्कानन्दनस्त्वादह—

‘सहसंवेदने नावगम्येव सहावस्थौनेर्मेनिवर्त्तते । सत्यपि हि संवेदने यदि नास्त्येव

१. अ. ‘ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वोत्पत्तिकृतः’ इति टीकादर्शे टिप्पणी पाठः ॥ २. भेदो हि सामग्रीभेद-
मञ्जसा अनुरुणद्धि ॥ ३. उपलम्भनियमस्तु ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वोत्पत्तिकृतः ॥ ४. अर्थग्रहणपरि-
णामस्य ॥ ५. सत्येकोपलम्भनियमः ॥ ६. यदा षट्-पटौ एकत्र स्थितौ जायेते तदा एकोपलम्भेन गृह्येते,
-सतो ह ज्ञानमस्ति तदा निवर्त्तयितुमशक्नोति ‘सर्वदापि’ इति पदम् ॥ ७. उपलम्भस्य ॥ ८. ज्ञानस्वसंवेदनेन ॥
९. अ. ‘सत्येक’ ॥ १०. ज्ञानार्थयोः ॥ ११. ११. ‘३’ [द्वितीयोपलम्भः पदम्] ॥

नीलं न किञ्चित् संवेद्येत् । तस्मात् सहावस्थाननियमः । तदप्यत्र
 तोदात्म्ये प्रकारान्तरेण वक्तव्यः । तत्र स हेतु-फलभावः, बहुलन्यस्यापि प्रत्यक्ष-
 दर्शनात् । न च प्रकाश्य-प्रकाशकभावः, सर्वेषां स्वानुमात्रपर्यवसितत्वेन तस्याप्युपपत्तिः ।
 ११३A न चाप्रतिबन्धे सम्भवति । न हि यद्यत्रानाद्यत्वरूपं तत्र तेन सहावस्थाननियमो भवति ।
 तस्मात्तादात्म्यादेवायं सहावस्थाननियमः । ततो यदि नाम ज्ञानस्य स्वसंनिहितयो-
 र्त्वेत्तस्मादात्म्याभावेऽपि सहावस्थाननियमस्तथापि सहावस्थाननियमो न सिध्यति ।
 [] इति ।

स तावदतिस्पष्टं शृष्टौ व्याचष्टाम्—ये भगवता सर्वज्ञेन पुण्यशुद्धयो वाचमानिका पदार्था-
 स्तदाकारानुसन्धेदेनेन प्रकारान्तरेण वा परिच्छिन्नत्वे तेषां सहावस्थाननियमो भवति स क-
 ११३B सम्बन्धमवलम्बते ? न तावत् कार्यकारणभावम्, सर्वेषां परस्परं तदभावात् व्यभिचारिभावः ।
 न च तादात्म्यमनश्च्युतमात्रम् । अत एव प्रकाशान्तरेण न । अथ नास्ति, न तद्धि शीघ्रव-
 वाचमानिकत्वविशेषणद्वयसम्भवः । ततो यथा हेतुफलभावोदात्तत्वेऽपि तेषां सहावस्थान-
 नियमस्तथा ज्ञाना-उपयोगि भविष्यति । न च द्वाभ्यामेव सम्बन्धाभ्यामस्मिन्निर्दि-
 जगदतिरेतरमभिसम्बध्यते, चित्त्वरूपत्वाद्भावानां कस्यापि कथञ्चित् क्वचिदभिगम्यत्वात् ।
 न च ये सर्वज्ञाधिगम्याः ग्रहमा वस्तुनां विशेषाः प्राकृतैः प्रकाशयितुं न शक्नुवन् १३
 इति न सम्भवन्त्येव ते, तथाभूतानां बहूनां सम्भवात् । ततो यदि नाम प्रति-
 ११४A दन्धान्तरं न श्रवयते प्रकाशयितुं तथापि सहावस्थाननियमानुपपत्त्याऽस्तीति
 गम्यत एव, उपेयस्वीपर्यिकनान्वरीयकत्वात् । तस्मात् सहावस्थाननियमादपि नार्थ-
 ज्ञानयोरभेदसिद्धिः ।

स्यादेवम्—यत् प्रकाशते तज्ज्ञानम्, प्रकाशन्ते च नीलादयः । इत्थं च प्रति- २०
 बन्धसिद्धिः । नीलादयो यदि मिश्रज्ञानवशात् प्रकाशन्ते तदा प्रकाश एव न स्यात् ।
 अर्थप्रकाशो हि ज्ञानम् । यैश्च तद्द्रव्यो न भवति स कथं प्रकाशयाम् । न ह्यभेद

१ तादात्म्याभावे सति ॥ २ पदार्थानां स्वानुवाच ॥ ३ कतिना स्वानुवाच ॥ ४ न किञ्चित्
 कदापि प्रकाशक प्रकाश्यं वा ॥ ५ कस्मिंश्चिदपि प्रतिबन्धितत्वात् स्वस्वभावविज्ञानात् तदप्यपि ॥ ६ तादात्म्य-
 इति सामान्योद्यमपि अत्र सर्वेषां सिध्यति तदभावात् तदभावात् तदभावात् ॥ ७ तादात्म्य-
 नोभेदप्रमाणम्, किन्तु अस्मिन् पदार्थसिद्धि ॥ ८ सर्वज्ञानानुवाचानाम् ॥ ९ अन्तर्ज्ञानानुवाचानाम् ॥ १०
 तदभावात् ॥ ११ सर्वज्ञानानुवाचानाम् ॥ १२ अन्तर्ज्ञानानुवाचानाम् ॥ १३ अन्तर्ज्ञानानुवाचानाम् ॥ १४
 प्रत्यक्षम् ॥ १५ तदपि तदभावात्, प्रकाशयाम् ॥ १६ तदपि ॥ १७ तदपि ॥ १८ तदपि ॥

एकशामादः क्षेत्रत इति भवति । अर्थः प्रकाशत इति सामानाधिकरण्याच्च न स्यात् ।
न ह्यन्यत्र स्थितेन नीलिम्बा पटो नील इति व्यपदिश्यते । अथ स्वयं ज्ञानरूपत्वात्
११४४ तर्हि सिद्धं प्रकाशमानत्वाद् ज्ञानरूपत्वं नीलादीनामिति ।

तैदिह तावत् सर्वज्ञज्ञानेन विनियचेतसां प्रकाशोऽस्ति । न चामीषां सर्वज्ञ-
ज्ञानादनेऽन्यः प्रकाशो नाम । न चैतानि तद्रूपाणि, सर्वज्ञज्ञानस्य भिन्नसन्तानरूपत्वात् । 5
यच्च विनियचेतसां स्वसंविदितत्वं नाम स्वं रूपं न स एव प्रकाशो वक्तव्यः । तस्य
भिन्नसन्तानं प्रत्यययोजकत्वात् । अन्यथा छद्मस्यानामपि परचित्तसाक्षात्करणप्रसङ्गः ।
ततो यथा पररूपेणाऽपि सर्वज्ञज्ञानेन विनियचेतांसि प्रकाशन्ते तथाऽर्थोऽपि भविष्यति ।
न चायं जड इति विनियचेतस्तुल्यतां नार्हति, विज्ञानरूपत्वस्यैवं स्वसंविदितत्वं एवो-
पयोगित्वात् परस्त्वक्षतां प्रति पुनरतिप्रसङ्गेन निरूपेयोगित्वात् । सामानाधिकरण्यमपि
११४५ विनियचेतोभिः संमानयोगक्षेमम् ।

10

यदि चेत्(वा?) अर्थग्रहणपरिणामं ज्ञानमर्थप्रकाशस्तेऽयं यदा 'संवेदनेन प्रकाशते तदार्थः
प्रकाशत इत्युच्यते ।

ननु परचेतस्यपि पृथग्भूतेन ज्ञानेन नैव प्रकाशन्ते । तथाहि--भगवान् पर-
चित्तं प्रतिपद्यमानस्तदोक्तमात्मचित्तमेव वेदयते । तद्यदत्र प्रकाशते तच्चित्तरूपमेव,
ततो भिन्नं प्रकाशेन प्रकाशो न भवतीति नियमस्य न व्यभिचारः । न चैवं पर- 15
चेतमामर्थवेदभावप्रसङ्गः, 'तेषां स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । तदेतदर्थोऽपि संमानम्,
अर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानधर्मस्य ज्ञानाभिन्नत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । न चैवमर्थाभावः प्राप्नोति,
बाधार्थस्यानुमानात् साधयिष्यमाणत्वात् ।

स्यादेतत्--यस्य प्रकाशः प्रकाशकाभातिरिच्यते न तत् प्रकाशकाद् भिन्नम्,
यथा ज्ञानं स्वप्रकाशकात् 'संवेदनात्, अस्ति चार्थप्रकाश-प्रकाशकपीरभेद इति । 20

१. अन्यत्र उच्यते ज्ञानेन पृथगर्थः प्रकाशते ॥ २. नीलादयः प्रकाशन्ते इति सम्बन्धः ॥ ३. उच्यते ॥
४. नीलादीनामिति ॥ ५. तर्हि ज्ञानप्रकाशः ॥ ६. विनियचेतसां स्वसंविदितत्वं ॥ ७. तार्थगम्यसन्तानं प्रति ॥
८. विनियचेतस्य नाम ॥ ९. प्रकाशित्वेन इत्यर्थः ॥ १०. अजडत्वेन कृत्वा ज्ञानेन परस्य ॥ ११. भिन्न-
सन्तानत्वात् ज्ञानप्रकाशात् प्रकाशः कार्य इत्येव योग्योक्तिरस्य ॥ १२. यथा सर्वज्ञज्ञानेन विनियचेतांसि प्रका-
शन्ते इति सामानाधिकरण्यं तथा ज्ञानेनाऽर्थः प्रकाशत इति तुल्यता ॥ १३. अत्र चार्थ इति पाठः यदा 25
'कार्यं ताव ताव इति समसं निश्चयं न शक्यते, हस्तलिखितादर्थो 'च च' इत्यनयोः समानप्रायत्वात् ॥
१४. 'तत्' विनियचेतस्य भिन्नसन्तानमिति ॥ १५. अत्र अक्षरस्य भूषणत्वात् 'ज्ञानम' इति 'ज्ञानं' इति वा पाठो भवति,
ज्ञानाभिन्नत्वात् ज्ञानेन ज्ञानं ॥ १६. ज्ञानम् ॥ १७. स्वस्वरूपेण ॥ १८. परचित्ताकारम् ॥ १९. ज्ञानरूपमेव ॥
२०. अर्थस्य ॥ २१. अर्थीकारे ज्ञाने ज्ञेयमभिऽर्थः प्रकाशत इति तुल्यता ॥ २२. कुतः ॥ २३. अर्थस्य ॥
२४. ज्ञानम् ॥ २५. स्वस्वरूपम् ॥

११६A तदपि विनयेचेनोभिव्यभिचारिवाहुंशमहेति । सर्वज्ञचेतसा हि परिनिष्ठमनानां विनयेचेतसां प्रकाशः प्रकाशकामानिरिच्यते न च तेन प्रकाशकासं मिष्टते ।

ननु यज्ज्ञानं तत् सर्वमनालम्बनं, स्वज्ञानवदिति । तदत्र ज्ञानवदिति हेतो-
रूपज्ञस्य साध्यज्ञानस्य यदि निरालम्बनत्वविशिष्टं नीलज्ञानं विषयस्तदा तेनैव व्य-
भिचारः । अथ न विषयः, कथं तर्हि हेतुना नीलज्ञानस्य निरालम्बनत्वं परः प्रतीयते, ३
निर्विषयत्वाविशेषेण सालम्बनत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् ।

यदिवा स्वप्नज्ञानस्य कथं निरालम्बनत्वमधिगतोऽसि ? आग्रहस्यापि बाधक-
११६B स्यात्पादादिति चेत्, तत् तर्हि सालम्बनं स्यात्, तद्विरुद्धविषयग्रहणमन्तरेण बाधकत्वा-
योगादिति तेन व्यभिचारः ।

अस्तु तर्ह्यदृष्टान्तकमेवाहुमानं स्यात्तद्विशेषे बाधकादेव विदुत्वादिति चेत्, १०
किमिदं बाधकम् ? परेस्य परेनिष्ठत्वविरोध इति चेत् । कोऽयं परस्य परनिष्ठता-
भावः । यदीदरेतरामेकान्तभेदः स प्रत्युत सालम्बनत्वं प्रयोजयति, एकान्ता-
भेदे आलम्बनस्यालम्बकस्य वा कस्यचिदपि व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । अथ
परस्य पारुषानभिज्ञत्वम्, तदस्तु नाम, कचित् जेहेन जेहरूपस्यार्धैकरूपस्य वाऽपरि-
११७A ज्ञानात् । न हि घटो घटान्तररूपमात्मज्ञानरूपं वा वेत्तीति नावभ्याममः । जेहेना- १३
ऽपि पररूपं न बुध्यत इति तु वाचोपृक्तिरप्राचीयसी । तद्वि त्वेष्टं बोधरूपमेव
न भवति यत् परं किमपि नावबुध्यते, त्वष्टबोधरूपस्य परापेक्षत्वात् । न ह्यपि छेदो
काचिच्छिदा नाम । त्वमपि वा ब्रूया यदि किमपि नीलादिवैयनिर्णयं स्पष्टं
बोधरूपमनुभवसि । ओंकार एव नीलादिकं वेद्यमस्तीति चेत्, तस्य पुनर्नीलपीतादि-
भेदेन वैचित्र्यं कुतस्त्यम् ? न तावत् स्वैयन्तदिमात्रतः, तस्या एकरूपत्वात् कार्य- २०
वैचित्र्यस्य च कारणवैचित्र्यानुवारित्वात् । ततः सन्तानान्तप्राप्त्यन्यतो वक्तव्यम् ।

११७B तच्चार्यादिपक्षजानीमः । ततो यत्सम्पकदिसौ विज्ञानगत आकाशो भिद्यते स एव
ज्ञानविषय इति सिद्धं सालम्बनत्वम् ।

१ विनयेचेतासि बौद्धेनैव विस्तारि मतिरे ॥ २ जेतोसि ॥ ३ सर्वज्ञाभावः ॥ ४ सर्वं प्रत्यक्षं निरालम्बनः ॥
५ ज्ञानद्वयत्वात् न कोऽप्यर्थो दृष्टः ॥ ६ ज्ञानत्वा ॥ ७ कुतः ॥ ८ तदप्रमाणेन यत्किं वाः यदाचित्तस्य २३
विरुद्धो योऽभावस्तस्यो विषयस्तद्विग्रहणमन्तरेण ॥ ९ ज्ञानद्वयत्वात्प्रापित्वा ज्ञानेन ॥ १० अन्तर्भावः ॥
११ ज्ञानस्य ॥ १२ अर्थनिष्ठत्वं ॥ १३ कुतः ॥ १४ यतो यो भावः स्वप्नज्ञानमन्तरेण इति ॥
१५ अर्थेन ॥ १६ अर्थस्य ॥ १७ ज्ञानस्य ॥ १८ अपिरे ॥ १९ ज्ञानेन ॥ २० अन्तर्भावत्वात्पर्यायत्वे ॥
२१ ज्ञानस्य ॥ २२ ज्ञानस्य वा तत्सन्ततिः ॥ २३ न जेतोसि भवतीति नावबुध्यते ॥ २४ अर्थस्य ॥

यत् ज्ञानस्य स्वगतेश्वरप्रकाशनशक्तिर्यथा बाह्यार्थाभावेऽपि नीलपीताद्या-
 कान्तैर्विषयसुदृढत इत्युच्यते । अर्थाभावेऽपीति कुतो लभ्यम् ? ज्ञानमात्रस्यैव घटना-
 दिति चेत्, तेदिदं स्वयमेव विचारयितव्यतया सन्देहतुलाधिरुदं कुतोऽर्थाभावं
 निश्चायेत् ? अर्थास्य प्रमाणबाधितत्वादिति श्रूये, तत्र तावद्यावन्ति प्रमाणानि प्रत्य-
 पण्य तावन्त्यप्रमाणत्वप्रमथनेनाऽबाधकरूपक्षे न्यक्षिप्यन्त । सम्प्रति प्रमाणान्तरमनुसर । 5
 न चाप्रमाणको भावोऽभावी वा कस्याप्युपपद्यते । तस्माद्बाह्यार्थाभावे मति विज्ञानशक्ति-
 परिकल्पनमुपशोधते, स एव चासिद्ध इति यत् किञ्चिदेतदपीति ।

तदेवं परवर्णीतं बाह्यार्थाभावसाधकं प्रमाणमुन्मूल्यार्थाभावाभ्युपगमे परस्य मुक्तक-
 दृष्टान्त्यपि दातुकामः प्राद—

अन्यथा भ्रान्तेतरास्थितिः, निबन्धनाभावात् । सकलेश- 10
 सन्ततेरपि विभागोऽस्ति । वासनासन्ध्यसन्धी अपि सदा स्याताम्,
 विशेषकाभावात् । कादाचित्कौ तूपादानादपरमपेक्षेते । न
 चातत्त्वार्थं विभागप्रणयनप्रयासः श्रेयान् । अपरमार्थभावना
 परमार्थावतारायेति महती श्रद्धा । न खलु ध्यानशतैरपि भाविताः
 मरीचिकाः पयसीभवन्ति । तदर्थ एव सर्वं साधीयः । 15

अन्यथा भ्रान्तेतरास्थितिः, यदि ज्ञानार्थयोगमेद ह्यपते तदा भ्रान्तेतराऽस्थितिः,
 इदं ज्ञानं भ्रान्तिमिदमभ्रान्तिमयं स्थितिर्न स्यात्, निबन्धनाभावात् व्यवस्थाहेतोरभावात् ।
 बन्धन्यभिचाराऽव्यभिचारनिबन्धना हि प्रमाणानां भ्रान्ताऽभ्रान्तव्यवस्था । अर्थश्च
 यत्रैवापि नेष्टः, ततो निबन्धनाभावात् किङ्कर्तेयं स्थितिर्भवेत् ? तथा च द्विचन्द्रैकचन्द्र-
 ज्ञानयोगविशेषः स्यात् । 20

एवमित्यम्—कलेशप्रदाण्यप्रहाणी ज्ञानाभ्रान्तत्व-भ्रान्तत्वयोर्निबन्धनम् । क्षीणकलेशस्य
 ज्ञानमभ्रान्तम्, अन्यस्य भ्रान्तमिति । तत्र, यस्मात् सकलेशसन्ततेरपि अविद्यादिकल्पज्ञान-
 तन्त्रादप्यपि चन्द्रमते विभागो भ्रान्ताभ्रान्तत्वव्यवस्थाऽस्ति । तस्यैव हि पुरुषस्य किञ्चिद्
 विज्ञानं प्रमाणमित्येते किञ्चिच्चाप्रमाणम् । स चैव विभागः कथमेकमिमेव ज्ञान-
 सन्ततेरविभाजनित्वाविशेषे सङ्गच्छते ।

स्यान्मतिः—वासना विद्यमानाऽपि यत्र निवृत्त्यानुपुणे कार्यं न करोति तत्र
 119B प्रामाण्यव्यवस्थाऽन्यत्र त्वप्रामाण्यस्थितिरिति, तदप्युक्तम्, यस्मान् वास्तव्यः वास्तव्यो
 अपीति, वासनायाः सन्धिः स्वानुरूपकार्यकरणम् अस्मिन्नु स्वानुरूपकार्यकरणम्,
 तावपि सदा सर्वकालं स्याताम्, विशेषताभावात् मन्थयमन्त्रितुल्यविशेषकाणिः कथ-
 चिदपि पदार्थस्याभावात् । तथाहि—विज्ञानतत्त्वमेवैकमित्यने नावगम्य, ततो विज्ञानः
 रूपस्योपादानकारणस्य सर्वदापि सद्भावाद्वास्तव्यायाः सन्धिर्वा स्यादसन्धिर्वा, ततो व्य-
 वहारापेक्षयाऽपि सर्वमपि विज्ञानं प्रमाणं वा स्यादप्रमाणं वा । न नैवम्, सदा स्यात्-
 120A चित्तौ वासनामन्थयसन्धी कदाचिद्वाचिनामुपादानात्पश्येत्ते स्वोपादानकाणाम् किञ्चिद-
 न्यत् प्रत्ययान्तरं कादाचित्कम्, यतः कादाचित्तौ भवन्त्यदपेक्षिते । स वास्तव्यतायाः ।

अपि च, यदि नार्थस्तत्त्वं तदा किमिति लोकानां तत्र प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यर्थं प्रमाणाः 10
 उपमाणलक्षणं कृतम् । यस्मान्न चातन्त्र्यार्थं, तत्त्वं परमार्थः, न तत्त्वमन्त्रितुल्यविशेष-
 र्थिनामर्थं प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारः, तदर्थं तस्मिन् विभागप्रणयनप्रयासः प्रमाणप्रमाणयो-
 र्लक्षणभेदकथनप्रयासः श्रेयान् । सर्वा अपि हि प्रेक्षापूर्वकारिणां प्रवृत्त्यो नानर्थक्यताः,
 किं तर्हि ? परमार्थकलाः, ततो यदि बाह्यार्थः परमार्थ एव न भवति तदा किमिति
 120B तत्किमर्थानां तत्र प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतवे प्रमाणाऽप्रमाणलक्षणं प्रमाणाः । तद्व्यवहारप्रणयन-
 न्यथानुपपत्त्यापि बाह्यार्थः सिध्यति ।

ननु परमार्थनये जनमवतारयितुं व्यावहारिकप्रमाणाऽप्रमाणलक्षणमुक्तम् । विदित-
 व्यावहारिकप्रमाणाऽप्रमाणलक्षणो हि पुमान् परमार्थनये समवतरति । एदाहुः—

“ पारमार्थिकमपि प्रमाणं न निर्हेतुकम्, न च भावनात्पत्तिरिक्तो हेतुः,
 भावना च सांख्यव्यावहारिकप्रमाणपरिच्छिन्नार्थविषया, ततश्च तत् सांख्यव्यावहारिकं प्रमाणं 20
 सम्यगिरेष्टितं पारमार्थिकज्ञानहेतुः सम्पद्यते, तदन्तर्द्विषयो यन्नः परमार्थविषय एव ।
 121A मिथ्याज्ञानेन हि विषयीकृता भावा निस्वादिभिर्कार्माभ्यमाना न पारमार्थिकज्ञान-
 निवन्धनं भवन्ति, अनित्यादिभिस्त्वाकार्माभ्यमाना निवन्धनं ग्रहेत्येव, तस्मादतो
 व्यामोहं व्यावर्त्य परमार्थनयेऽवतारयितव्यो जनः, स्थूलविषयत्वादप्य स्यामोहस्य,
 एतद्व्यामोहनिवृत्तिपूर्विका च परमार्थप्राप्तिः ” [] इति । 25
 तस्मात् परमार्थावतारणकलो विभागप्रणयनप्रयासः कथं न श्रेयान् स्यादिति ?

१ वासनासन्धयसन्धी अपि सदा स्याताम्, विशेषताभावात् ॥ २ कादाचित्तौ उपादान-
 नात्परमपेक्षिते ॥ ३ न चातन्त्र्यार्थं विभागप्रणयनप्रयासः श्रेयान् ॥ ४ ननु (१५) उपमानम् ॥
 ६ सत् ॥ ७ सांख्यव्यावहारिकं प्रमाणम् ॥ ८ सांख्यव्यावहारिकं प्रमाणम् ॥ ९ सत् ॥ १० प्रमाणं प्रमाणम्
 शास्त्रं नोदनिर्णयम् ॥ ११ [२१७] इति श्रीशारदाधर्मकृतिरचिते विभागवार्तिके ॥ ३३ विभागवार्तिके ॥ ३०

अथ परस्य जडत्वसुपदर्शयन्नुत्तरमाह—अपरमार्थस्य जलधारणाद्यर्थक्रियाकारिणो
 घटाद्यर्थस्य भावनाऽनित्याऽनात्मकादिरूपेण चिन्तनं परमार्थवताराय परमार्थतये जनमव-
 तारयितुं प्रभवतीति बद्धो वादिनो महती श्रद्धा लक्ष्यते । स्वसिद्धान्तोदितार्थश्रद्धालव एव ह्येवं
 बद्धिनि न पुनस्तार्किकाः । घटादिरर्थो हि सर्वप्रकारमविद्यमानोऽपि विचित्रभावनाभिर्भाव्यत
 इत्येकदपि तावदागमैकशरणैः श्रद्धालुमिरेवावगन्तुं शक्यम्, यत् पुनस्तौ तथा भाव्यमानः 5
 परमार्थनयावताराय प्रभवति तदत्यन्तश्रद्धावतामपि मनाश्च मनसो विचिकित्सासुप-
 क्रान्तमिति । अत्रैवार्थे दृष्टान्तमाह— नै खलु ध्यानशतैरपि विचित्रप्रकारध्यानैरपि भाविता
 मरीचिकाः पयसीभवन्ति पयोऽर्द्धमर्थक्रियां कुर्वन्ति । अपि च, मरीचिकानां पयसश्च
 स्वलक्षणत्वाद्यापि कथमपि ध्यानानुभावतो मरीचिकाः पयसीभवन्ति इति श्रद्धीयते,
 घटादयस्तु भावाः सर्वेषां परमार्थसन्तो भाव्यमानाः परमार्थहेतवो भवन्तीत्येतच्छ्रद्धा- 10
 मयमपि न भवति । तदर्थपलापिनां परमार्थवतारार्थमपि बाह्यार्थप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु-
 प्रमाणाप्रमाणलक्षणप्रणयनं न साधीयः । तैत् तस्मादर्थ एव बाह्यार्थं घटादौ सत्येव
 यत् साधीयः सर्वं प्रमाणैरव्यवस्थादिकं युक्तं भवति ।

ननु यदि बाह्यार्थः परमार्थस्तदैकरूप एव शब्दादिरर्थः कथमेककालं जन्तूनां
 श्रुति-सन्नायादिहेतुर्भवति । तथाहि—तेनैव गीतध्वनिना हरिणो द्विपते, प्राणिविशेषः 15
 पुनः कोऽपि श्रवणादेव दुःखी भवति, तथा तेनैव गन्धेन मनुष्यः सुकरश्च, तथा
 त्रैव स्पर्शविशेषेण लवणारव्येतोष्ट्रो मनुष्यश्च, तथा श्लेष्मप्रकृतिः पित्तप्रकृतिश्च यथा-
 योगं सुखी दुःखी च भवति । तस्माद्यर्थकोऽर्थो नीलाऽनीलरूपो न भवति नीलत्वा-
 नीलत्वयोर्विरोधात्तथा नैकोऽर्थ इष्टानिष्टरूपो भवति, तयोर्विरोधादेव । भवति
 तैकस्मिन्मनस्यैव बहूनां प्रतिवृत्त्यां युगपदिष्टाद्यैवाभावः प्रत्ययः, ततो नार्थः परमार्थ इति । 20

अत्रोच्यते—

स द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिः क्रमाक्रममाभ्यां सातासातोदय-
 क्षयहेतुः । सदसद्वृत्ते अपि यत्रैकत्र कस्तत्रान्वानवसरः ?

॥ इति स शब्दादिरर्थो द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिर्द्रव्य-क्षेत्र-भावैः सहकारिभिरुप-
 कलिर्विचित्रपरिणामः क्रमाक्रममाभ्यां पर्याय-योगव्याभ्यां सातासातोदयक्षयहेतुः, सातं 25
 सातवर्तीये कर्म, तदित्यदमातम्, तयोर्द्वयो विपाकः फलदानकालः, क्षयो नाशः,
 तयोर्द्वयमिहितं भवति । सुख-गन्ध-रसादिरर्थो हि द्रव्यादिभिर्ग्राहितविचित्रशक्तियुगपत्

१ कल्पमात्रभावेना परमार्थवतारायिति महती श्रद्धा ॥ २ सुमुष्णम् ॥ ३ न खलु ध्यान-
 शतैरपि भाविता मरीचिकाः पयसीभवन्ति ॥ ४ तदर्थं पय सर्वं साधीयः ॥ ५ प्रतिभासः ॥

६ सातं तत् स द्रव्याद्याहितविश्वशक्तिः क्रमाक्रममाभ्यां सातासातोदयक्षयहेतुः ॥

क्रमेण वा जन्तूनां यदि प्रीति-तापादिकमुपपन्नयति तदा को दोषः । एकस्मिन्ने हि भावानामेतद्विरुध्यते, नानेकरूपत्वे ।

नन्वेको युगपद्विरुद्धक्रियाद्वयकारी कथं घटत इति, उच्यते— सति, हेतुवत्ता 123B सत्त्वमसद्रूपता चासत्त्वम्, अपिरतिशयोक्तौ, एकस्यैव तावद् युगपत् सत्त्वमप्येव दूतत्वादे, ततस्ते अपि यत्रास्मत्सिद्धान्ते एकैकस्मिन् वस्तुन्यर्होक्तिरेते. एतत्त्वमसद्रूपताविशेषः 5 पटीयमि सिद्धान्तेऽन्यानवसरोऽन्यस्य युगपद्विरुद्धप्रीति-तापादिक्रियाहेतुत्वस्यानवकाशः स्यात्, अवकाश एवेत्यर्थः । यथैकमपि घटादिवस्तु सामान्यविशेषात्मकं सदसद्रूपम मिलाप्याममिलाप्यं नित्यानित्यं च युगादेव भवति प्रमाणेन तथैव प्रतीयमानत्वात् प्रमाणप्रतीते चार्थे विरोधाभावात् तथैकोऽपि शब्दादियेदि युगपदनेकस्य क्रमेणैकस्य प्रीति-सन्तापहेतुर्भवति तदा भवतु नाम, को दोषः, तस्य तथैव स्वहेतुभ्यः सहजत्वादात् । 10 इदमत्र रहस्यम्—एक एवार्थ एकस्मिन्नेव समये एकस्यैव पुंसः प्रीति-तापादिहेतु भवन् विरुध्यते, न पुनरेकस्यैव समयभेदेन समयभेदेऽपि नानेकस्य । एकैकस्यैव कस्यैव प्रीति-तापादिहेतुर्नास्त्येव, ततः कुतो विरोध इति ।

अत एवाणोरेकस्य पटंशतापि । भावभेदेऽप्येकत्वमविरोधि, स्यादभेदात् । अणुत्वं च, अल्पतराभावात् । तन्निबन्धनः स्कन्धो- 15 ऽपि एकानेकात्मकः । तत् नानारूपत्वात् क्रमज्ञानं नाना- सन्तानजन्यम्, अन्यथाऽहेतुत्वमपि ।

अत एवेति । यत एवैकोऽपि प्रीति-तापादिहेतुर्यत एव चैकस्मिन्नपि सदादौ 124A सदसद्रूपते भवतः अत एवासमादेव निदर्शनादणोः परमाणोरेकस्यापि द्रव्यरूपताया- दयस्यापि पटंशतापि पट्टादिद्वयेन पट्टेस्पष्टपर्यायवतापि भवति । यथैकस्य विरुद्धा- 20 नेकक्रियाकारित्वं सदसद्रूपत्वं वा न विरुध्यते युक्तिमिश्रवपादितत्वात्, तथैकस्याप्यणो- रनेकांशत्वं न विरुध्यत एव । नन्वेवा द्रव्याभेदिनस्तत्कथं परमाणुद्रव्यमनेकमेव न स्यादिति । न, भावभेदेऽपि भावरूपाज्ञानामनेकत्वेऽपि एकत्वमविरोधि, परमाणु- 124B द्रव्यस्यैकत्वं न विरुध्यते । स्यात् कथञ्चित् परमाणुद्रव्यतो भावांशानां भेदात् । यदि हि द्रव्य-पर्याययोरेकान्तैर्भावेदौ भवेत् तदानेकपर्यायभेदेन द्रव्यस्यैकत्वं 25

१. सदसद्रूपते अपि यथैकत्र, कस्तुत्रान्तात्तत्त्वम् ॥ २. न पुनरप्यपि प्रीति-तापादिहेतुः ॥ ३. कान्तात्कथ- सन्तानजन्यम्, अन्यथाऽहेतुत्वमिति इति गुणदर्शो वाचः ॥ ४. अत एवाणोरेकस्य पटंशतापि ॥ ५. तथाऽपि संयोगमात्रम् ॥ ६. प्रीति-तापादि ॥ ७. भावभेदेऽपि तत्त्वमविरोधि क्त्वात्तदभेदात् ॥ ८. अत्र गुणदर्शो विषयः वा 'अभेदात्' इति वाच्ये सति । अत्रानुत्तं भेदात् इति विषयः तदन्तरं चत्वारि पटं वा अक्षराणि पुञ्जानि सन्ति, ततः परं न इति सति ॥

वर्तमानमपि जीवेत । यदा तु भेदोऽप्यस्ति तदैकत्वमपि न विरुध्यते । अणुत्वं चाऽ-
नित्यमिति सम्बन्धः । तत्पक्षमाभावात्, विवक्षितादणोभ्यस्य कस्यचिदप्यल्पस्याभावात् ।
तत्पक्षमनो हि भावांशः सांशः अप्यनेकत्वं स्थूलत्वं च न भजन्ते, द्रव्यांशैरेव सांशस्य
तदुक्तत्वात् । एतेन यदुक्तम्—

“मध्यव्यवस्थितस्याणोः पूर्वपश्चिम-दक्षिणोत्तरा-ऽधोर्ध्वव्यवस्थितैः परमाणुभिर्योगो 5
अस्ति । न चेकेनैव रूपेण सर्वमपि सम्बध्यते, यदि हि यत्रासौ सम्बध्यमान एको
मध्यव्यवस्थितोऽपि भवेत्तदा स्यादेकेनैव रूपेण सर्वेषामपि सम्बन्धः । तच्च नास्ति,
परमाणूनां मरतिवत्त्वात् । अस्ति चाभिसम्बन्धः । ततो मध्यव्यवस्थितस्य पटंशव-
त्प्रसङ्गः” [] इति ।

तदुक्तमप्येव, भावांशः सांशत्वस्याभ्यनुज्ञानात् । न चाणुत्वव्याघातः, अल्पा- 10
न्तास्याभावात् । यदा तु परमाणवः एकस्योपादानकारणमेकानेकात्मकाः सिद्धास्तदा
मेकानेकान्तरजन्मा एकस्योऽपि एकस्यरूपो घटादिरप्यर्थ एकानेकात्मकः प्रमाणोऽप्यनो
जातः, कारणवैलभ्ये हि कार्यस्यावितथत्वात् ।

मध्यव्यवस्थितस्यैवाधक्रममुपमानमाह—तदिति । नानारूपत्वाद् विविधरूपत्वात् कमैज्ञानं
नानासन्तानजन्मम्, एकमन्ततिविज्ञानानि विविधाणि विभिन्नविजातीयकारणसन्तानकार्याणि । 15
अन्तरिति यदि नानासन्तानजन्मत्वं नेष्यते तदा निर्हेतुकत्वं नानारूपत्वस्याऽहेतुत्वं
प्राप्नुयात् । कार्यनानात्वं हि कारणनानात्वेन व्याप्तम्, कारणनानात्वं च सन्ताननानात्वम्,
न पुनः श्रयनानात्वम् । न खलु क्षणभेदात् कार्यभेदो युक्तो यतः प्रबन्धवति
वस्तुविज्ञानेऽभादे परस्परविभिन्ना अपि वस्तुश्रुणा एककार्यकारिणो दृश्यन्ते, हेतु-
पक्षव्यवस्थानाविशेषात् । तस्माद् यद्भेदेऽपि यन्न भिद्यते न तत् तद्भेदभेदम्, यथा 20
वैश्वदेवैवैवैः । क्षणभेदेऽपि च कार्यमभिन्नपतो न तथा । सन्ताननानात्वं पुनः कार्य-
सन्ताने न घटानिदपि व्यभिवर्तते । ततः कारणमन्ताननानात्वेन कार्यनानात्वं
व्याप्तम् । अस्ति चैकस्यामपि सन्तानौ नील पीतादिभेदेन ज्ञाननानात्वम् । तत-
स्तपि विजातीयमभिन्नसन्तानजन्मम्, ज्ञानमन्तानाच्च विजातीयः सन्तानोऽर्थ एव ।
यदुक्तमाह—

१. तद्विज्ञानमपि एकस्योऽपि एकानेकात्मकः ॥ २. तद्विज्ञानरूपत्वात् कमैज्ञानं नानासन्तान-
कारणम् ॥ ३. तद्विज्ञानमपि ॥ ४. मध्यव्यवस्थितस्यैव ॥ ५. उपादान-सत्कारिणानां ॥ ६. तद-
विज्ञानमपि एकम् ॥ ७. तद्विज्ञानं तद्विज्ञानमभिन्नपतो न तथा ॥ ८. तद्विज्ञानमपि ॥ ९. तद्विज्ञानमपि ॥ १०. तद्विज्ञानमपि ॥ ११. तद्विज्ञानमपि ॥ १२. तद्विज्ञानमपि ॥ १३. तद्विज्ञानमपि ॥ १४. तद्विज्ञानमपि ॥ १५. तद्विज्ञानमपि ॥ १६. तद्विज्ञानमपि ॥ १७. तद्विज्ञानमपि ॥ १८. तद्विज्ञानमपि ॥ १९. तद्विज्ञानमपि ॥ २०. तद्विज्ञानमपि ॥ २१. तद्विज्ञानमपि ॥ २२. तद्विज्ञानमपि ॥ २३. तद्विज्ञानमपि ॥ २४. तद्विज्ञानमपि ॥ २५. तद्विज्ञानमपि ॥ २६. तद्विज्ञानमपि ॥ २७. तद्विज्ञानमपि ॥ २८. तद्विज्ञानमपि ॥ २९. तद्विज्ञानमपि ॥ ३०. तद्विज्ञानमपि ॥ ३१. तद्विज्ञानमपि ॥ ३२. तद्विज्ञानमपि ॥ ३३. तद्विज्ञानमपि ॥ ३४. तद्विज्ञानमपि ॥ ३५. तद्विज्ञानमपि ॥ ३६. तद्विज्ञानमपि ॥ ३७. तद्विज्ञानमपि ॥ ३८. तद्विज्ञानमपि ॥ ३९. तद्विज्ञानमपि ॥ ४०. तद्विज्ञानमपि ॥ ४१. तद्विज्ञानमपि ॥ ४२. तद्विज्ञानमपि ॥ ४३. तद्विज्ञानमपि ॥ ४४. तद्विज्ञानमपि ॥ ४५. तद्विज्ञानमपि ॥ ४६. तद्विज्ञानमपि ॥ ४७. तद्विज्ञानमपि ॥ ४८. तद्विज्ञानमपि ॥ ४९. तद्विज्ञानमपि ॥ ५०. तद्विज्ञानमपि ॥ ५१. तद्विज्ञानमपि ॥ ५२. तद्विज्ञानमपि ॥ ५३. तद्विज्ञानमपि ॥ ५४. तद्विज्ञानमपि ॥ ५५. तद्विज्ञानमपि ॥ ५६. तद्विज्ञानमपि ॥ ५७. तद्विज्ञानमपि ॥ ५८. तद्विज्ञानमपि ॥ ५९. तद्विज्ञानमपि ॥ ६०. तद्विज्ञानमपि ॥ ६१. तद्विज्ञानमपि ॥ ६२. तद्विज्ञानमपि ॥ ६३. तद्विज्ञानमपि ॥ ६४. तद्विज्ञानमपि ॥ ६५. तद्विज्ञानमपि ॥ ६६. तद्विज्ञानमपि ॥ ६७. तद्विज्ञानमपि ॥ ६८. तद्विज्ञानमपि ॥ ६९. तद्विज्ञानमपि ॥ ७०. तद्विज्ञानमपि ॥ ७१. तद्विज्ञानमपि ॥ ७२. तद्विज्ञानमपि ॥ ७३. तद्विज्ञानमपि ॥ ७४. तद्विज्ञानमपि ॥ ७५. तद्विज्ञानमपि ॥ ७६. तद्विज्ञानमपि ॥ ७७. तद्विज्ञानमपि ॥ ७८. तद्विज्ञानमपि ॥ ७९. तद्विज्ञानमपि ॥ ८०. तद्विज्ञानमपि ॥ ८१. तद्विज्ञानमपि ॥ ८२. तद्विज्ञानमपि ॥ ८३. तद्विज्ञानमपि ॥ ८४. तद्विज्ञानमपि ॥ ८५. तद्विज्ञानमपि ॥ ८६. तद्विज्ञानमपि ॥ ८७. तद्विज्ञानमपि ॥ ८८. तद्विज्ञानमपि ॥ ८९. तद्विज्ञानमपि ॥ ९०. तद्विज्ञानमपि ॥ ९१. तद्विज्ञानमपि ॥ ९२. तद्विज्ञानमपि ॥ ९३. तद्विज्ञानमपि ॥ ९४. तद्विज्ञानमपि ॥ ९५. तद्विज्ञानमपि ॥ ९६. तद्विज्ञानमपि ॥ ९७. तद्विज्ञानमपि ॥ ९८. तद्विज्ञानमपि ॥ ९९. तद्विज्ञानमपि ॥ १००. तद्विज्ञानमपि ॥

‘मेहेतुरेकव विदा विविधैः निमित्तैर्ब्रह्मं हि निमित्तं प्रोक्तः ।
सहोपलम्भस्तु महावधारणः भविनिविधिवशमस्मात्तः ॥’

126A तदर्थं नानामग्नानजन्त्ये साध्ये नानारूपत्वादिति हेतुः स्वभावः । निर्देष्ट-
कत्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधकम् ।

न चावस्तु प्रतिभासः, विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् ।
अदृष्टेन्द्रियजत्वात् तदविनाभावात् । कचिदविकल्पस्यापि व्यभि-
चारः ।

अधामी परमाणवो वस्तुमन्तो भवन्तु, निर्विकल्पकबुद्धौ प्रतिमामनात् । इदमग्नौ
वाप्तवो न पुनः, तद्ग्राहिणो विकल्पस्यावस्तुविषयत्वेन तस्यावस्तुत्वादिति । तत्र ।
यतो नावस्तु अपरमार्थमनु प्रतिभासो विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् सम्यगनुभवत्वात् । 10
सम्यगनुभवत्वं चाऽदृष्टेन्द्रियजत्वात्, काचकामलादिदोषानुपपत्तेरप्य इन्द्रियैः सप्रमा-
दान् । अदृष्टेन्द्रियजत्वं च तदविनाभावात् तैर्दृष्टेन्द्रियैर्विनाऽभावात्तनुत्वादावु विकल्पस्य,
126B न खलु पुरोवस्थितघटग्राहि घटोऽयमिति ज्ञानमिन्द्रियाभावे कदाचिदपि प्रादायि ।
तददृष्टेन्द्रियजत्वेन सम्यगनुभवत्वाविशेषात्मिका धीः प्रमाणम् । तथा च तत्प्रतिभासो
वस्तुत्वेव, ततः कथं स्कन्धो वस्तु न स्यात् । 15

ननु मरीचिकायामिन्द्रियजोऽपि जलविकल्पो भ्रान्तो दृष्टमन्तोऽन्यथापि भ्रान्तक-
शङ्का न निवर्तते इति । न । यतः ‘कचिद् कस्याश्चिदवस्थायां विकल्पस्यापि निर्विकल्प-
कस्यापि व्यभिचारोऽर्थाभावेऽप्युत्पादो भ्रान्तत्वे विद्यते । चन्द्रयावभासिनी हि निर्वि-
कल्पिकाऽपि धीभ्रान्ता । न चास्यां भ्रान्तायामन्या अपि निर्विकल्पिका धियो भ्रान्ता
एव । तथा यद्यपि किञ्चिदेकं विकल्पज्ञानं भ्रान्तमवतिष्ठ तथापि नास्यानि सर्वा- 20
प्यपि भ्रान्तान्येव ।

127A स्यादेतन्—घटोऽयमिति ज्ञानमिन्द्रियजमप्यर्थाभावेऽप्यवदे, व्यवधानेनोत्पादान् ।
लोकनोपलोन्मीलनान्तरं हि श्रमं निर्विकल्पकमुदयते, ततः साङ्केतिकशब्दानुस्मरणम्,
ततः शब्दयोजनम्, ततो विकल्पोत्पादः । तदुक्तम्—

१ प्रथमः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः] । सहेतुः मेहेतुश्च विविधैः एकैव प्रोक्तः कालाती 25
विदाः ज्ञानागम् ॥ २ कुतः ॥ ३ मेमित्ति विपत्तेः सेया तानि निमित्तानि तन्मात्रं तेषां हेतु-
नानागम् ॥ ४ कारण ॥ ५ महावधारण इति महावधारणेन विज्ञानं लोके व्याख्यायता, तस्मि-
न्महानिधौ इत्यर्थः, ज्ञानाधीनः सर्वज्ञात्मनोऽपि तावन्मो वसति ॥ ६ महा विपत्त्या तादृशं लोके ता-
वन्मितीति, स्वर्गेविदितं ज्ञानमित्यर्थः, तत्रैव प्रथमं उत्पादः, तत्प्रमाणम् ॥ ७ कल्पयति ॥ ८ न
चावस्तु प्रतिभासो विकल्पस्य सम्यगनुभवत्वात् ॥ ९ कचिदविकल्पस्यापि व्यभिचारः ॥ 30

“अर्थोक्तयोऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।

अर्थोक्तयोऽपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् ।” [प्रमाणत्रिनिधयः पृ० २५३ A पं० १]

इति ।

अवोचते—

न चार्थस्य स्मृत्यादिव्यवधा, आविष्टाभिलापस्यास्य यथा- 5
सङ्गतक्षयोपशमुपादानभेदादुत्पादात्, अन्तर्वहिर्भाषाद्व्येभ्यो वा ।

न चार्थस्य ग्राह्यस्य स्मृत्यादिनिर्विकल्पोत्पादे व्यवधा ? आदिशब्दाच्छब्दयोऽज्ञा-
परिग्रहः । यस्मादाविष्टाभिलापस्य शब्दोल्लेखसम्पृक्तस्य यथासङ्केतक्षयोपशममिति सङ्केतेन
क्षयोपशमस्तस्यानतिक्रमेण यथासङ्केतक्षयोपशमम् । उपादानं परिणामिकारणम्, उपा-
दानमेव मित्यते विशिष्यतेऽन्यस्मादिदमुपादानभेदः, तस्माद्विकल्पस्योत्पादात् । स एष 10
कोऽपि क्षयोपशमस्यातिप्रकर्षो य एकदा सङ्केतप्रभावितः स्मरणादिव्यवधानानपेक्ष
एव निश्चयज्ञानमुत्पादयति तथैवानुभवात् । तदुक्तम्—

“न हि सर्वत्रैव स्मृत्यपेक्षो वाच्ये वाचकप्रयोगः तथाऽननुभवात्, अन्तर्जल्पाकार-
बोधोपलब्धेः” [अनेकान्तजयपताकायां तृतीयेऽधिकारे पृ० १८०] इति ।

इदमुक्तं मरति—ज्ञानधर्मः कश्चिद्वाह्याधीनो यथाऽर्थग्रहणपरिणामः, बोद्धाद्यते 15
तदनुपपत्तेः । कश्चिन् तद्विपरीतो यथा बोधरूपत्वम्, बाह्यानपेक्षादपि परिणामिमात्रात्
नैवेत्यावात् । तद्वदयं शब्दोल्लेखोऽपि विशिष्टक्षयोपशमादितेजानधर्मः परिणामि-
मात्रभावी ग्राह्यनिर्गोचरः । अत एव मेवैविकल्पानुयौगी । शब्दग्रहणपरिणामस्तु यो
ज्ञानधर्मः स वैश्वं ग्राह्यमनुमुद्रति । अत एव श्रोत्रविज्ञान एवास्य सम्भवः । अन्यो
हि शब्दोल्लेखः, अन्यश्च शब्दग्रहणपरिणाम इति ।

20

१ विज्ञानस्य ॥ २ व्यापकस्य ॥ ३ व्यापकानिकल्पान्पर्यटीका—सम्प्रतिटीका—सिद्धिचिनिधय-
टीका—विज्ञानस्य ॥ ४ प्रत्येक्योऽपि यो इति भूलादेशः पाठः ॥ ५ न चार्थस्य स्मृ-
त्यादिव्यवधा ॥ ६ आदिशब्दाच्छब्दयोऽज्ञापरिग्रहः यथासङ्केतक्षयोपशमम् उपादानभेदान् उत्पादात् ॥
७ अनेकान्तजयपताकायां तृतीयेऽधिकारे ॥ ८ अनुभवात् ॥ ९ अन्तर्जल्पाकारः शब्दो-
पलब्धेः ॥ १० वाच्ये वाचकप्रयोगः, अन्तर्जल्पाकारः यथा ॥ ११ वाह्याधीनो ॥ १२ आनुरूपः ॥ १३
वाचकः ॥ १४ इति ॥ १५ ज्ञानधर्मपरिणाममात्रभावी ॥ १६ * परिणाममात्रभावी इत्यतः
१२१ तः कल्पः ॥ १२२ यथासङ्केतः यथा यथादादिना केनापि कारणेन अत्राभावः, तथापि
अत्राभावः अत्राभावः अत्राभावः ॥ १३ शब्दोल्लेखोऽन्तर्जल्पाकारः ॥ १४ शब्दग्रहणपरिणामः ॥
१५ तः कल्पः इति अन्तर्जल्पाकारः ॥

25

ननु बाह्यतयाऽध्यवसीयते शब्दोल्लेखः । तदर्थं बाह्यव्यवस्थानिवन्धनत्वेन बाह्यकृतः ।
अन्यथा नीलादिप्रतिभासोऽपि तथा न प्राप्नोति । बाह्यतयाऽध्यवस्यस्य साकारस्य
बाह्यव्यवस्थानिवन्धनस्य बाह्यकृतत्वं व्यापकं बाह्यव्यवस्थितः । न बाह्यव्यवस्थित
जन्यते । जनकत्वं हि भेदकत्वेन व्याप्तम् । कारणभेदस्याभेदकत्वे विशिष्टायेत्यत्र
प्रसङ्गात् । अर्थान्तरकार्यस्य चाधानमभेदकत्वम् । अतो विरुद्धव्याप्तेऽप्यल्लेखः ।
जनकत्वमर्थस्य प्रतिपिष्यते । तदस्याऽर्थादन्यो बाह्यः शब्दो जनकः । न केनैवाह
विज्ञानोत्सादकालेऽर्थात्मानोऽर्थमन्विधौ वा शब्दाः सन्ति । तदिन्द्रियाधीनस्य ज्ञान-
मधिकल्पकमेव । सविकल्पकं तु मानसं विज्ञानमर्थेन्द्रियानपेक्षमिति ।

129B

अत्राह—अन्तरिति उपादादिति योगः । नाशब्द उपादानभेदापेक्षः । यत्-
पादो न भेदात् स्मृत्यादिव्यवधानानपेक्षस्य विकल्पस्याविशान्निपातस्योपादौ न घटते ।
तदाऽन्तरपौदानसमीपे बहिर्ग्राह्यार्थमन्विधौ यानि भाषात्रयाणि शब्दपरिणामधीन्याः
पृथक्लातेभ्यो वा घटताम् ।

130A

अयमर्थः—अर्थादर्थग्रहणपरिणामः, भाषाद्व्यवस्थस्तु शब्दोल्लेखः । यदि चार्थं
बाह्यतयाऽध्यवसीयते तदा बाह्यकृतोऽस्तु नाम । बाह्यव्यवस्थानिवन्धनं तु न भवत्येव,
ग्रहणपरिणामो हि बाह्यव्यवस्थानिवन्धनम्, अर्थं तु शब्दोल्लेखः । अन्यो हि ज्ञानस्य
शब्दग्रहणपरिणामोऽप्यथ शब्दोल्लेखः । न च अन्वयार्थग्रहणपरिणामस्यैवैष
ग्रहणपरिणाम एव किं न भवतीति वाच्यम् । न हि यावत् ज्ञानं "व्यापारान्तोर्था-
ग्रहणपरिणामो ज्ञानस्य, इन्द्रियैर्व्यभिचारात् । ततो बाह्यतयाऽध्यवसीयमानो ज्ञानस्य
शब्दार्थोल्लेखो बाह्यकृतवित्त्वत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

25

अपि च, शब्दोल्लेखस्य बाह्यतयाऽध्यवसायः किमर्थान्तेना यथा 'नीलाकार मे

30

१ शब्दोल्लेखो बाह्यकृतः, बाह्यव्यवस्थानिवन्धनत्वात्, यथा नीलाकारमेव ज्ञानम् ॥ २ ज्ञानमेव ॥ ३
शब्दोल्लेखः ॥ ४ कारणान्तरजन्यकार्याजनकत्वेन । सोऽर्थः । तन्निमित्तं कारणं व्याप्यते तत्रैव तस्य जननी,
न तु भिन्नकारणजन्यं कार्यमिति ॥ ५ कारणान्तरजन्यकार्यजनकत्वेन कृतमिति ॥ ६ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
न तु भिन्नकारणजन्यं कार्यमिति ॥ ७ विशिष्टायाः नीलादिप्रतिभासा-
कार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ ८ विशिष्टायाः नीलादिप्रतिभासा-
कार्याजनकत्वमिति ॥ ९ तस्य बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १० अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ ११ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १२ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १३ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १४ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १५ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १६ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १७ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १८ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ १९ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २० अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २१ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २२ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २३ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २४ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २५ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २६ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २७ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २८ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ २९ अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥ ३० अन्वयार्थः शब्दः, तस्य
नीलादिप्रतिभासाकार्यं शब्दोल्लेखः, तस्य आधानं करणं यत्र बाधितं तावत्तु तदभेदकत्वम् ॥

ज्ञानप्राप्तमपी नीलेन भाष्यम्, 'उन शब्दात्मना यथा 'शब्दाकारं मे ज्ञानमृत्त्वन्नमतः
 शब्देन भाष्यम्' इति ! उभययाप्यभिद्धिः । न हि शब्दोल्लेखो बहिःस्थघटवस्तुतया
 बहिःस्थघटशब्दतया वाऽप्यवसीयते । किन्तु बहिःस्थं घटवस्तु घटशब्दवाच्यमित्येवम् ।
 ऐश्वर्यादानेमेदजनितत्वे वा भाषाद्रव्यजनितत्वे वा शब्दोल्लेखस्य घटते, किं बहिः
 तदसन्निधानाऽसन्निधानाभ्याम् । न 'चैवं निर्विकल्पकेऽपि शब्दोल्लेखप्रसङ्गः । सतः 5
 एव हि शब्दोल्लेखस्य कारणं मृग्यते, न पुनरसतः समुत्पादः । न चाप्यवश्यं कारणानि
 कार्यवन्त्येव । तस्य भाषाद्रव्याणि निर्विकल्पकेऽपि शब्दोल्लेखमुपजनयन्ति ।

सम्प्रति यद्यस्माद् ज्ञाने भवति तद् दर्शयति—

अवहितेन्द्रियस्य बोधात् तत्त्वम् । अर्थात् तदग्रहणपरि-
 णतिः । भाषाद्रव्येभ्यः 'अहिरहिः' इत्यभिलापोल्लेखः । अन्यथा 10
 स्मृतावपि स न स्यात् ।

अवहितेति परिच्छेदं प्रत्यवधानवन्तीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतस्य प्रतिपत्तु-
 र्बोधात् बोधरूपात् परिणामिकाणादान्मन इत्यर्थः तत्त्वं विकल्पज्ञाने बोधरूपत्वम् ।

तथाऽर्थेदं विषयात् तस्याऽर्थस्य ग्रहणपरिणतिः परिच्छेदपरिणामो विकल्पज्ञाने
 भवति । 15

तथा भाषाद्रव्येभ्यः शब्दपरिणामयोग्यपुटल्लेख्योऽहिरहिः सर्पः सर्प इत्येव योऽभिलापः
 शब्दस्वरूप्य विकल्पज्ञाने उल्लेखो भवति । तस्माद् यथाऽर्थसन्निधानवशतोऽर्थग्रहणपरि-
 णामो ज्ञाने भवति तथा भाषाद्रव्यसन्निधानतः शब्दोल्लेखः । एतेन यदुक्तम्—

"तद्वर्ण्यमामर्त्येनोन्वयमानं तद्रूपमेशानुकुर्यात्, न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदारमानो
 वा चेन नैस्मिन् प्रतिमाममाने "तेऽपि प्रतिमासेरन्" [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५२ B] 20
 इति,

तन् प्रयुक्तम् । यतो यद्यप्यवर्णमानो न भवन्ति शब्दास्तथाप्यर्थमसीपे भाषाद्रव्याणि
 सन्तीति ।

१. तस्मात् शब्दोल्लेखस्य 'बहिःस्थं घटवस्तु घटशब्दवाच्यम्' इति ॥ २. ज्ञानविशेषः ॥ ३. शब्दोल्लेखस्य
 व्यापकत्वमेतत् यद्यप्येवमिदं विनिश्चयम् ॥ ४. अवहितेन्द्रियस्य बोधात् तत्त्वम् ॥ ५. अर्थात् तदग्रहण- 25
 परिणतिः ॥ ६. अर्थः ॥ ७. भाषाद्रव्येभ्योऽहिरहोऽहिरहोऽहिरहिरहिः ? इत्यभिलापोल्लेखः ॥ ८. विकल्पज्ञानं
 इत्युक्तम् ॥ ९. अर्थः ॥ १०. अर्थः ॥ ११. शब्दाः ॥

अन्यथेति यदि स्मृत्युपनीतं शब्दं विना ज्ञाने प्रवृत्तौ ततो ज्ञेयत्वे तदा स्मृतावपि स न स्यात् । गृहीतमङ्कतस्य हि पुंषो परप्रभो परभावक इत्येवमर्थं शब्द-
नियोजनरूपं स्मरणमुपपद्यते । न च तदानीं स्मृत्यन्तरं साक्षात्प्राप्तौ बाधितः । तथा
स्मृत्युपनीतं शब्दमन्तरेण नार्थं शब्दनियोजनमित्यस्य स्मृत्यन्तरं च व्यभिचाराः । तेन
यदुक्तम्—

“शब्दस्य सङ्केतकालभावितत्वं स्मरणं च व्यापकम् । व्याप्यं शब्देन विहितस्य
ग्रहणमर्थस्य । ततो न सङ्केतं तैस्स्मरणं चान्तरेण शब्देन विहितो पृच्छते”
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ५७ A पं० ४] इति,

132A तत् प्रत्युक्तम्, योग्यदेशवस्थितादर्थोद्भाचकशब्दस्मरणेन सविकल्पकैः स्वमि-
चारात् । तैश्च यथा किञ्चिदतिश्वस्यस्तविषयं विज्ञाने प्रमाणान्तरमेवादव्यवधानमन्त- 10
रेणापि स्वतः प्रमाणम्, अन्यज्ञानमस्तविषयं प्रमाणान्तरमेवादव्यवधानेन परतः, तथा-
ऽनेकधा व्यापारितशब्दस्य किञ्चिदर्थं निश्चयविज्ञानमनपेक्षितस्मृत्यादिव्यवधानमुपपद्यते,
तदितरचान्यथा ।

अपि च, स्मृत्यादिव्यवधानेनार्थो जनयतीत्यल्पमिहमुपपद्यते, निर्विकल्पकस्यापि
व्यवधानेनैवास्मादिरुपादाभ्युपगमात् । सर्वोऽपि अर्थः साक्षाज्ज्ञातावर्णीयकमेवयो- 15
पशमं जनयति ततो ज्ञानम् । अत एव क्वचिदिन्द्रियार्थमभिप्रातेऽपि न ज्ञानोद्भवः ।

132B किञ्च, सर्वमपि कारकमवान्तरव्यापारेषु कर्तृत्वमनुभूय विवक्षितं कर्म करोति ।
अर्थस्यापि च सविकल्पकज्ञानोत्पादे स्मृत्यादयोऽवान्तरव्यापाराः । न च व्यापारा-
कारकं व्यववदधति । लोक-शास्त्रप्रसिद्धानां कारकाणामुल्लेखप्रसङ्गात् । तदर्थो परापि
स्मृत्यादिकमावहजेव विकल्पमुपजनयति तथापि साक्षादेव जनकः । कारणस्य अन्तरे 20
कारणान्तरापाते व्यवधानं न व्यापारापाते । न च योग्यदेशवस्थादर्थो विज्ञानोत्पादे-
ऽर्थान्तरमन्तरा पविशति, स्मृत्यादयश्चवान्तरव्यापारा नार्थान्तिगम्, तावन्त एव समु-
दायस्य विकल्पोत्पादहेतुत्वात् । ततो यदुच्यते—

“अपेक्षमाणत्वं साक्षाजनकत्वेन व्याप्तम्, परव्यापारोऽतीतस्यापि व्यापार-
132A दर्शनात् । तेज्जावभावित्वमेव तदपेक्षा । साक्षाज्ज्ञातकत्वे तद्भावाभावित्वस्याभावाः” 25
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ६१ B] इति,

१ अत्र यथा स्मृतावपि स न स्यात् । २ आविधानिजनने तैऽपी पृच्छते तत् साक्षात्प्रमाणम् । ३ शब्दः । ४ तत्त्वशब्दस्मरणं विनापि ज्ञानाभेदस्यापि सविकल्पकमनुपाते उपपद्यते । ५ तदानीम् । ६ सविकल्पकं ज्ञानं कर्म । ७ अपेक्षमाणस्यापि स्मृत्यादीनामन्तरव्यापाराणां । ८ “य” (अव्ययम्) । ९ कारणमेव एव भावित्वं कार्यत्वं ।

तस्मिन्नायम्, अवान्तरव्यापारैस्तद्भावभावित्वस्यानिषेधात् । व्यापारयत एव हि निमित्तस्य कार्यं प्रति निमित्तत्वात् । यदि चापेक्ष्यमाणत्वं साक्षाज्जनकत्वेन व्याप्तं न तर्ह्यनुमानं लिङ्गमपेक्षेत्, स्वरूपनिश्चय-सम्बन्धस्मरणव्यवहिताल्लिङ्गाल्लिङ्गज्ञानोत्पत्तेः । अतीतरस्य तु

1130 भाव एव नास्तीति कुतस्तद्भावभावित्वचिन्ता । तदपि च परम्पराकारणमिष्टमेव । तन्मादर्थानुपपद्यमाने विकल्पे शब्दोल्लेखः स्मृताविव स्मृत्याद्यनपेक्षो वा स्मृत्यादि- 5 सापेक्षो वा भवतु, न कश्चिद्विरोधः । एवं चैतदपि प्रत्युक्तम्-

“विशेषणं” विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥

सङ्केतैस्मरणोपायं दृष्टेः सङ्कलनात्मकं ।

पूर्वापरपरामर्शेऽन्ये तेषां श्रुते कथम् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २५३] इति । 10

124A

सर्वस्यापि विशेषणादिग्रहणस्यावान्तरव्यापारस्त्वेन सहकारित्वेन चाव्यवधायि(य?)-

कत्वात् ।

ननु यदि ग्राह्यार्थसमीपवर्तिनि शब्दैर्परिणामयोग्यैर्पुद्गलद्रव्याणि विज्ञौने शब्दो-
ल्लेखमुपकल्पयन्तीत्युच्यते, तदाऽर्थच्छब्दोऽपि चाक्षुषादिविज्ञाने प्रतिभातीत्यायातम् ।
न चैतद्युक्तम्, श्रोत्रविज्ञानस्यैव शब्दविषयत्वादित्यत आह-

15

उच्चार्यमाणो ध्वनिस्तज्जन्मा अन्य एव । स एव च
श्रावणः ।

“उच्चार्यमाणस्तावोऽप्युपुट्ययोगेन पुरुषेण निष्पाद्यमानो ध्वनिः शब्दस्तेभ्यो भाषा-
द्रव्येभ्यो जन्म यस्यासौ तज्जन्मा, भाषाद्रव्यः परिणामिकाश्रयत्वेन निष्पादित इत्यर्थः,

124B

अन्य एव विकल्पप्रतिभासिशब्दोल्लेखादन्यजातीय एव । ततश्च यद्यपि शब्दोल्लेखव- 20
शाक्षुषादि ज्ञानमुपजायते तथापि न शब्दो विषयः, तद्ग्रहणपरिणामस्य श्रोत्रज्ञान एव
भावात् ।

१. विज्ञौने वाचकमाह ॥ २. भूतत्वेन निश्चितो भूतः ॥ ३. स्मरणस्यायम् ॥ ४. चाग्रायादि ॥ ५. व्यस्यतादि ॥

६. तज्जन्माह ॥ ७. एवं विशेषणं गृह्यते पश्चाद्विशेषणमित्यादिप्रमाणयो लौकिकी स्थितिः ॥ ८. तेन रूपेण

प्रकृतिः क्रीडय प्रोडयति ॥ ९. कारिकायां प्रमाणव्याप्तिके [२।१४४] इति विद्यते । न्यायमञ्जरी-

न्यायव्याप्तिकेतानुसंग्येऽटीका-सम्प्रतिटीका-सिद्धिचिन्तिनयटीकादिग्रन्थेष्वपि उद्धृतेषु कारिका ॥

१५।५ [विषये पञ्चमस्य] ॥ १०. निर्वचनम् ॥ ११. निर्विकल्पकं ॥ १२. विकल्पनम् ॥ १३. द्वयं कारिका

प्रमाणव्यक्तिके [२।१४४] इति विद्यते । सम्प्रतिटीकादिग्रन्थेष्वपि उद्धृतेषु कारिका ॥ १३. समाधिः ॥

१४. तज्जन्माह ॥ १५. भाषाया ॥ १६. श्रोत्रविषये ॥ १७. उच्चार्यमाणो ध्वनिस्तज्जन्माऽन्य

कथं ॥ १८. अतिः ॥

अपि च, यो भाषाद्रव्यैः परिणामिकाणत्वेन ज्ञेयते शब्दस्तस्यैव शोधविज्ञान-
प्रादात्वनियमस्तदाह—स एव च भाषाद्रव्यजन्मा ध्वनिः शब्दः श्रवणेन्द्रियस्यैव प्राज्ञः ।
योऽयं सर्वेन्द्रियप्रभवे विकल्पज्ञाने प्राद्वार्थमसीपदेशवर्तिभाषाद्रव्यैः शब्दोन्नेत्य उ-
क्तस्यते सर्वेन्द्रियविज्ञानाऽविरोधी न तस्यैकेन्द्रियविज्ञानावस्थाननियमः । यः
पुनर्भाषाद्रव्यैरेव शब्दपरिणामपरिणतविज्ञाने स्वश्रवणपरिणामो ज्ञेयते स नियमेन ३

135A श्रवणेन्द्रियविज्ञानावस्थानेयम् ।

एतेन यदुक्तम्—“यद्यभिलाषवद्विज्ञानं तदा चेतना-ऽचेतनयोस्तादात्म्यमावाप्तम्,
न चैतद्युक्तम्” [] इति, तत् प्रत्युक्तम्, भाषाद्रव्यपरिणामस्य शब्दस्य विज्ञाने-
ऽनस्युपगमात् । अर्थसारूप्यमात्रमपि ह्यस्माभिर्विज्ञाने नाभ्युपगम्यते, किमुत प्रज्ञा-
भेदोऽस्युपगम्यते ? तद्विकल्पज्ञानमुत्पद्यमानं स्मृत्यादिनिर्गममेवोत्पद्यते, ततो मायैव 10
व्यवधानमस्ति । तथा चार्थेन्द्रियमवन्वेन सम्पगमुपपत्ताद्विकल्पो नाप्रमाणम्, तत्र
तैत्प्रतिभासो नावस्तिविति स्थितम् ।

135B स्यान्मतिः—इन्द्रियार्थप्रभवस्यापि विकल्पज्ञानस्य विकल्पकत्वमेव निजं रूपमप्रमाण-
निवन्धनम्, यथा मनोराज्यादिविकल्पानाम्, ततोऽप्राप्राप्याद्विकल्पप्रतिभासोऽवन्वेयैवेत्यत
आह—

15

न चास्य स्वरूपमेव भ्रान्तिहेतुः, अविकल्पस्यापि प्रसङ्गात् ।

न चास्य विकल्पज्ञानस्य स्वरूपमेव विकल्पकत्वसंभाव एव भ्रान्तिहेतुर्भ्रान्तिवन्धनस्य
निवन्धनम् । अविकल्पस्यापि प्रसङ्गात्, निर्विकल्पकस्यापि द्विवन्त्रादिविज्ञानवद् निर्वि-
कल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुः स्यादित्यर्थः ।

स्यादेवम्—यद् विज्ञानं प्राज्ञस्य पूर्वदृष्टेर्नैकत्वं पेरिच्छित्तनति तत् सविकल्पकम् । पूर्व- 20
दृष्टेर्न च वस्तुने एकत्वं श्रणिकत्वादयदेव, ततः सविकल्पकत्वे सति वस्तुतोऽप्रसदधैप्राह-
कत्वं भवति, अतः सविकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुकल्पते । निर्विकल्पकत्वे तु सति अप्रसदधै-
प्राहकत्वं न भवति अतो निर्विकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुर्नैक्यत इति ।

135A प्राहकत्वं न भवति अतो निर्विकल्पकत्वं भ्रान्तिहेतुर्नैक्यत इति ।

तत्र,

१. स पय च भ्रातृणः ॥ २. अग्निज्ञानात्प्राज्ञस्य विज्ञानस्य च विज्ञानात्परिणतः ॥ ३. विज्ञानविज्ञानो 25
विकल्पे प्रतिभासमान आकषः स्वस्वव्यवहारो ॥ ४. न चास्य स्वरूपमेव भ्रान्तिहेतुः ॥ ५.
निर्विकल्पकः ॥ ६. निजं स्वस्वम् ॥ ७. मनोराज्यादिविकल्पानां तु अप्रमाणस्य अतोऽनुत्पत्तयः ॥ ८.
प्राविताऽभेदः ॥ ९. स पञ्चाशे त्ववस्थो वेति ॥ १०. उत्तुना ॥ ११. इत्यन्तर्गतः ॥

पूर्वदृष्टेकत्वग्रहेऽपि अर्थोत्पत्तिस्तुल्या, वस्तुनस्तिकालान्वयस्य
सदभूतत्वात् ।

‘पूर्वदृष्टेकत्वग्रहेऽपि पूर्वकालदृष्टेन वस्तुनेदानीं पृथमाणस्य तादात्म्यपरिच्छेदेऽपि,
अर्थोत्पत्तिर्विकल्पस्य परमार्थसतोऽर्थादुत्पादस्तुल्या निर्विकल्पकज्ञानेन समा । वस्तुनः
पदार्थस्य यत्तिकालान्वयस्तिकालावधानम्, तस्य सदभूतत्वात् प्रमाणाबाधितत्वात् पर- 5
मार्थसत्त्वादित्यर्थः । वस्तुनो हि त्रिकालान्वयित्वं प्रमाणोपपन्नम् । यच्च प्रमाणो-
पपन्नं तन् परमार्थमदेव, अतः कथं विकल्पस्याऽसदर्थग्राहकत्वं स्यात् ? तदसदर्थग्राहकत्वं
136B विकल्पस्य नास्म्येव । स्वरूपं चेद् भ्रान्तिहेतुरुच्यते तदा निर्विकल्पकस्यापि प्राप्नोति ।

नन्वेवं पूर्वदृष्टापरदृष्टयोरेकत्वग्रहाभ्युपगमे विकल्पस्यासन्निहितयाहित्वप्रसङ्गः,
पूर्वदृष्ट्यासन्निहितत्वात् । तथा चास्येन्द्रियजस्यापि मानसज्ञानेनाभेदः स्यात् । 10
अभेदे चासन्निहितार्थग्राहितयास्तीतानागतमोक्षरत्वं वस्तुप्रभेदाऽनित्यत्वदुःखहेतुत्व-
विषयत्वं ज्ञातरूपाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽज्ञातरूपाऽनुपपत्त्यस्यैव सन्निधानानपेक्षत्वमिच्छेत्तानाग्राहेवृत्ति-
त्वं च मानमधर्मा मेन्द्रियकस्यापि विकल्पस्य भ्युः । अथैतेऽस्यै न भवन्ति तदा
मानमस्यापि मा भूवन् । तदुक्तम्—

“विधेयकत्वे चेन्द्रियमनोविज्ञानयोरभेदप्रसङ्गात् । अभेदे चातीतौनागतवस्तुप्रभेद- 15
ग्रहणाग्रहणोद्धानुद्धार्यमावापेक्षानपेक्षादिप्रसङ्गः” [प्रमाणविनिश्चयः, पृ० २५३ B] इति ।

137A

अथाह—

१ पूर्वदृष्टेकत्वग्रहेऽपि अर्थोत्पत्तिस्तुल्या ॥ २ वस्तुनः ॥ ३ परमार्थपरिच्छेदेऽपि ॥ ४ कोऽर्थः ?
नानात्वमिति विकल्पस्य निश्चयकं च मानमुपपन्नम् ॥ ५ वस्तुनस्तिकालान्वयस्य सदभूतत्वात् ॥ ६
विकल्पकस्य ॥ ७ विरोधाः ॥ ८ अत्र ५ मध्ये चिह्ने हस्तलिखितादंशे उपरितमे भागे विद्यते, अतो 20
अभेदाऽहो निर्विकल्पकस्यभिः, किन्तु अपे १३ शिष्ये ‘नित्यत्व’ इति पाठो वर्तते, अतः सन्देहः ।
‘अनित्यत्वानुपपत्तेः’ अत्रिनिर्वाचितमिच्छेदप्रसङ्गः (१), ते मेन्द्रियकज्ञानेनापि दृष्टारन्त,
‘अनित्यत्वानुपपत्तेः’ इति न प्रमाणविनिश्चयटीकाया भेदमापानुवादो [१० ६६ A] भाति ॥ ८ एतद्विषय-
पत्तेः ॥ ९ यथा कालकालेन चेतद्वीकरोति तदाऽज्ञातमप्यनित्यत्वमङ्गीकुरु ॥ १० यस्य ज्ञानस्य मानसस्य ॥ ११
[४] ‘नित्यत्व’ इति शिष्येण विमर्शे केया ॥ १२ एकं किञ्चिदित्यन्यत्र यदा तत्र प्रतिभानि तदा तत्त्वित्यर्थः 25
‘नित्यत्व’ इति शिष्येण विमर्शे केया ॥ १३ विकल्पस्य ॥ १४ पूर्वपरदृष्टेर्विकल्पग्रहः ॥ १५ पूर्वोपात्तधर्माः
अनेन विज्ञेयाः ॥ १६ निर्विकल्पकहेतुत्व ॥ १७ अत्र ‘[अ]तिरिक्त’ इति पाठोऽपि सम्भवेत्, हस्तलि-
खित १० ॥

यथाऽप्यतीवमोघस्तादयो न भवन्ति, नोऽन्द्रियस्यैव तत्करणे सामर्थ्यादिन्द्रियस्था-
पसर्वव्याप्तौ । विचित्रशक्तयो हि भावा भवन्तीति ।

ननु रूपाद्याभासवदिति दृष्टान्तः परासिद्धः, न खलु परे प्रत्यक्षपृष्ठभाविनि
विकल्पे रूपाद्यवभासमशिश्रियन्ति । तच्च, परैरपीष्टत्वात् । तदुक्तम्—“इन्द्रियकृतस्तु
रूपग्रहणप्रतिनियमोऽस्तु” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० ६६ A पं० ४ ?] इति । तस्मादि- 5
न्द्रियार्थजो विकल्पो निविकल्पकमिव प्रमाणमेव ते ।

139A

स्यादेतत्—यदीन्द्रियजो विकल्पो वस्त्ववभासी, तदा कथं स्पर्शनविकल्पे वर्णा-
भासो भवति ? तथाहि— निशास्वव्यापृते नेत्रे घटादीन् स्पृशतः सतः दृश्यवस्तुगता
बुद्धिर्घटोऽयमिति जा[यते ।] न चान्येन्द्रियजग्राह्यमर्थमन्येन्द्रियजो विकल्पो गृह्यन्
वस्तुविषये[भवितुमर्हतीत्या]ह—

10

स्पर्शनादौ तु स्मार्तो वर्णाद्याभासः, अस्पष्टत्वात्—येन्द्रियस्य
स्पष्टत्वात्—अनुभवाभावेऽभावाच्च । आशुभवनानादेकत्वध्रमः ।

स्पर्शनादाविति । आदिग्रन्थाच्चाश्रुपादिपरिग्रहः । स्मार्तः स्मृतिरूपः वर्णाद्याभासः ।
आदिग्रन्थान् स्पर्शग्रहः । [स्पर्शन-चाक्षुषविकल्पयोर्योऽयं] वर्ण-स्पर्शप्रतिभाससङ्काशवभासः
स स्मृतिरेव । तथाहि—स्पर्शनेन्द्रियजे हि विकल्पे स्पर्श एवावभासते, यः पुनस्तदानीं 15

139B

[वर्णवभासो भवति स वर्णस्य तदानीं स्मरणात् । तत् कुतोऽन्येन्द्रियजग्राह्यमर्थमन्ये-
न्द्रियजो विकल्पो गृह्णाति “येनार्थाभावेऽप्युत्पादो भवेत्” तैस्य । वर्णाद्याभासस्य
स्मार्तत्वे हेतुमाह—]अस्पष्टत्वात् । यथा घटं स्पृशन् पश्यन् वा स्पर्शं रूपं वाऽतिस्पष्ट-
मनुभवति न तथा रूपं स्पर्शं वा, तस्य सामान्येनैव रूप-स्पर्शविभासात् । यदि
चिन्द्रियजे ज्ञानं रूप-स्पर्शविभासः स्यात् तदाऽतिस्पष्टः स्यात्, येन्द्रियस्य स्पष्टत्वात् 20

इन्द्रियज्ञानप्रतिभासस्य स्पष्टत्वात् । वर्णाद्याभासस्य स्मार्तत्वे हेत्वन्तरमाह—अनु[भवा-
भावेऽभावाच्च । यः पूर्वं घटं ताद्राक्षीक्ष चास्प्राक्षीक्षासौ घटं स्पृशन् पश्यन् वा वर्ण-
स्पर्शानुभवति । सोऽयमनुभवाभावेऽभावो वर्णाद्याभासस्य स्मार्तत्वे हेतुः] । तस्माद-

स्पर्शनादनुभवाभावेऽभावाच्च वर्णाद्याभासोऽयं स्मार्त एव ।

१. अतिस्पष्टत्वविकल्पकणे ॥ २. बी[दा] ॥ ३. विकल्पे ॥ ४. [नीलाह]वाभासः ॥ * अत्र 139 पञ्च 25

अतः कश्चिद् मूलभागः कश्चिच्च टिप्पणभागः अखण्डितः,
अतः सविशेषात्प्राप्तः अत्रान्तरोऽयमाभिः कल्पितः स [] एतादृशे चतुरस्रकोष्ठके निवेशितः ॥

१. अतिस्पष्टत्वविकल्पकणे वर्णाद्याभासस्य भासः ॥ २. ‘द’ [पठ्यन्ते पदम्] ॥ ३. अन्येन्द्रियजविकल्पमाह ॥

४. स्पर्शनादौ तु स्मार्तो वर्णाद्याभासः ॥ ५. अयमनुभवः ॥ ६. पश्यन् ॥ ७. विषयः ॥ ८. ग्रहणेन ॥ ९. 26

१०. अतः सामान्येनैवावभासते, एवं पश्यतः स्पर्शः सामान्येनैवावभासते] ॥ 30

ननु यदि वर्णाद्याभासः स्पर्शः स्यात्तदा क्रमानुभवः स्यात्, तत्र च तद-
वर्णानुभवकाल एव वर्ण-स्पर्शविभुभूयेत । तस्मात् प्रतिभासमङ्गलमन्येति । अत्राह-
आश्रित्यति । आशु शीघ्रं स्पर्शनादिप्रत्यक्ष-स्मृत्योर्भावादिक्रान्तप्राधान्यविधमः स्वयं-
वर्णयोर्भवति । यदैव स्पर्शानुभवः प्रादुर्भवति तदैव वर्णस्मृतिरपि । ततोऽप्यन्ते प्रति-
भवनात् क्रमो नानुभूयते । तद् स्पर्शान्ते विकल्पे स्पर्श एवावभासते न वर्णः, न च
1409 तु वर्ण एवावभासते न स्पर्शः । ततः परस्परविषयमाङ्ग्याभावाद्धिद्वयो विकल्पोक्त-
भावानपेक्षः । तस्मादिन्द्रियार्थोत्पादात् सम्यगनुभवत्वेन निश्चयात्मा विकल्पः प्रमाणमेव ।
तथा च तत्प्रतिभासस्य वस्तुतैवेति स्थितम् ।

एतेन “यत् प्रत्यक्षं तन्नामिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं यथा निर्विकल्पकम् । यदमिलाप-
संसर्गयोग्यप्रतिभासं न तत् प्रत्यक्षं, यथा वाच-लैङ्गिकविकल्पो” [] इति 10
प्रवेक्ष-विपर्ययो प्रत्याख्यातौ । न हि निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षत्वप्रयुक्तममिलापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासत्वम्, अपि तर्हि ? तथाप्रतिभासहेतुसामग्रीविग्रहप्रयुक्तम् । नाप्यमिलाप-
संसर्गयोग्यप्रतिभासत्वप्रयुक्तमप्रत्यक्षत्वं कृद्-लैङ्गिकविकल्पयोः, अपि त्वेन्द्रिय-
काण्डत्वप्रयुक्तमिति ।

ननु यदि घटोऽपमिति विज्ञानं निश्चयात्मकं प्रमाणं तदा परस्य सर्वा- 15
त्मनापि निश्चयः प्राप्नोति, तदन्यस्यानिश्चितस्याभावात्, भावे योऽन्तस्त्वभावत्वम् ।
न हि यो यदेकयोगक्षेमो न भवति स तत्त्वमायो युक्तः, तेन्मात्रनिश्चयत्वत्वाद्
141A भेदव्यवहारस्य । सर्वात्मनिश्चये च प्रमाणान्तेरावृत्तिः स्यात्, एकैरेव प्रमाणेन
निश्चयात्मनाऽप्येवमपि वस्तुधर्मस्य निश्चयादनित्यत्वाद्वा भ्रान्तिव्यावायौगादिति ।

अत्राह—

20

निश्चयात्मकत्वेऽपि अवायस्य नियतपर्ययपरिच्छेदः, क्षयो-
पशमस्य द्रव्याद्यपेक्षयाऽल्पशक्तित्वात् । भूमौ देशादिभेदैर्यच्छिद्रं
वह्निं गमयति, इन्द्रियं साक्षाद् बहुतरविशेषैः ।

१ आशुभवतादिकत्वधमः ॥ २ आशुभाविकस्यो भवति ॥ ३ प्रतिभासमानस्याङ्गत्व-कृत्येति ॥
४ एतेन यत् प्रत्यक्षमित्यादि । यत्र परमिदं हेतुना अस्ति यत् साधने स प्रमाणः तत् प्रत्यक्षं एतत् ॥ 25
प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं हेतुकम् । प्रत्यक्षं विपर्ययित्येव भवति, यत् साध्यानां तत्त्वनामात्मन्य-
वति ॥ * गुण-उद्भयनाचमिरिवित्यादि पञ्चास्तवाद्भास्यदीकायां विरचनापक्षाय ॥ १० १८५ ॥
यमात्रप्रायेकत्वं ॥ १० १४ पर्यन्तम् ॥ ५ बोधोपे ॥ ६ अभिमतसंगोभ्यपतिभासहेतुः ॥ ७ भास्यकारक-
प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ८ निश्चितिकारकत्वस्य ॥ ९ अनिश्चितिकारकस्य ॥ १० निश्चितिकारकत्वत्वत्वम् ॥
११ एकयोगक्षेमाभावादिनिश्चयत्वात् ॥ १२ ‘द’ [अथर्ववेदं विदति श्रुतम्] ॥ 30

निश्चयात्मकत्वेऽपीति । वस्तुरूपनिश्चयात्मकमिन्द्रियज्ञं ज्ञानमिहावायः । म
 त्तदपि निश्चयात्मा वस्तुरूपग्राही च तथापि तेन नियतपर्ययपरिच्छेदो नियतानां किय-
 तावपि पर्यायाणां वस्तुधर्माणां निश्चयो भवति । क्षयोपशमस्य द्रव्याद्यपेक्षया द्रव्याद्य-
 यथावत्पर्ययः । "हेतुकनकारणस्थभूतलक्षणे" [सि० २।२।४४] इत्यनेनेत्यभूतलक्षणा
 नेव उतीया । आदिशब्दान् श्रेयःभावग्रहः । अल्पशक्तिव्यान् प्रतिनियतपर्ययनिश्चायि- 5
 ज्ञानजनकशक्तित्वात् ।

११४४ ज्ञानावर्णीयकर्मक्षयोरशमात् प्रमाणानि प्रादुःपन्ति । कर्मक्षयोपशमश्च प्रतिनियत-
 द्रव्यत्वेव भावापेक्षः । ततो येन द्रव्यादिना यावत्पर्ययनिश्चायिज्ञानजननदक्षः क्षयोपशमः
 प्रबोधितः स तावत्पर्ययनिश्चायकमेव प्रमाणमुपपन्नयति । प्रमाणमपि निश्चयात्मकतयोत्प-
 लमपि तावत् एव पर्यायान्निश्चिनोति नाधिकान् । दूरतिक्रमा हि कारणानामाज्ञा न 10
 परमुत्पापेक्षः कार्यैर्निरूपितुं शक्यते । तद्यद्यपि वस्तुग्राही निश्चयात्मा चेन्द्रियजो विकल्प-
 स्तथाऽपि न वस्तुनः सर्वधर्मानवगच्छति, कियतामेवावगमे क्षयोपशमेनादिष्टत्वात् । अत
 एव प्रमाणान्तराण्यप्युपपद्यन्ते, अनिश्चितरूपाणामपि कियतां वस्तुपर्यायाणां सत्त्वात् ।

११४५ द्रव्याद्यपेक्षया क्षयोपशमस्य प्रतिनियतग्राहिज्ञानजननशक्तत्वमेव स्पष्टयति-
 'इति । देशादिभेदा देशादिविशेषास्तेष्वच्छेदं विशेषितम् । आदिशब्दादागर्वादि- 15
 ग्रहः । यो हि भूतदर्शनात् क्षयोपशमः समुल्लपति, तैर्दृग्पक्षं ज्ञानं बह्विमात्रं
 समयदपि देशादिविशेषविशेषितं गमयति । तथा ईन्द्रियं साक्षाद्बहुतरेविशेषैरिति बह्वि
 त्वमपीति सम्बन्धः । अत्र साक्षाच्छब्दोपादानात् पूर्वत्र पेरोक्षता गम्यते । इन्द्रियैर्यः
 क्षयोपशमः प्रबोधने तैर्दृग्पक्षं ज्ञानं बह्वि साक्षादात्मानं गमयति तथा बहुतरेविशेषै-
 र्मात्रमुपयोग्यवर्णादिभिर्विशिष्टं च गमयति । तस्माद्विचित्रहेतुप्रभवः क्षयोपशमो 20
 विचित्रशक्तिः, तत्प्रभवं विज्ञानमपि विचित्रशक्तयेव भवति । ततो निश्चयात्मकमपि
 ज्ञानं न सर्वान्विता स्वविषयं निश्चिनोति, तथा च प्रमाणान्तरस्याप्यवकाशः ।

अन्यदपि क्षयोपशममाप्त्यर्थं दर्शयति-

क्षयोपशमादेव च क्रमः-जनकाध्यापकं पश्यन् जनकत्वं
 निश्चित्य अध्यापकत्वं निश्चिनोति ।

१ निश्चयात्मकत्वेऽपीत्यत्रावयव नियतपर्ययपरिच्छेदः, क्षयोपशमस्य द्रव्याद्यपेक्षयाऽल्प-
 तावत्पर्ययः ॥ २ नाधिकानि ॥ ३ भूतो देशादिभेदैरवच्छिन्नं बह्वि गमयति ॥ ४ आगेरवगमे ॥
 ५ ईन्द्रियं साक्षाद्बहुतरेविशेषैः ॥ ६ इन्द्रियं साक्षाद् बहुतरेविशेषैः ॥
 ७ तस्माद्विचित्रहेतुप्रभवः ॥ ८ ततो निश्चयात्मकमपि ॥ ९ पश्यन् ॥ १० '५' [वस्तुनः सर्वधर्मा-
 नवगमे] ॥

अतः—

अव्यक्तसन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो निरुक्तोचरः प्रमाणम् ।
नेत्रमुन्मीलयतः सन्मात्रावगमोऽनुभवसिद्धः ।

नेत्यनेति । अव्यक्तं विशेषावस्थाविकल्पितं यद् यन्मात्रं सन्मात्रावसाये तस्य त्री-
णोऽवग्रहज्ञानं तस्माद् निरुक्तोचर इति सम्बन्धः । निरुक्तोचरश्च स्वव्यवस्थायां ३
हेतुमाह—विशेषावसायो विशेषावस्था निरुक्तोचरा इत्यर्थः । विशेषावसायो ज्ञाने व्यापकः
सन्मात्रावसायस्यतो निरुक्तोचरो निरुक्तविषयः सन् व्याप्य । वस्तुतो ज्ञानेनोपायान्ते
विशेषश्च । तत्र सामान्यमवग्रहज्ञानम्, विशेषः पुनस्मावावयेव इति कृतो यद्विज्ञानेन
३४४० वेनाश्रमावगमो स्यात्? यद्विज्ञापि बोधम्—“एकस्मिन्नपि वस्तुनि वस्तुतो विज्ञान-
माने विकल्पवतिमासोऽनेकावस्थायां प्राणः, अणुप्रतिभासोऽप्यवग्रहात् । तस्माद् (१)
साधारणासाधारणविषयतया तयोर्मदः” [] इति ।

अपि च, यदि निर्विकल्पकप्रतिभासो एव सविकल्पकः स्यात् तदाऽप्योपायान्ते-
व्यतिरेकानुविधाविशेषेव हीयेत, विनिवृत्तेऽपि वस्तुनि विकल्पावस्थायां वस्तुपि-
मासस्यानुवृत्तेः । तस्मावग्रहाऽवापयिषोरेकविषयत्वम् ।

ननु वस्तुसामर्थ्यमाव्यवग्रहः सर्वात्मनापि वस्तु गृह्यादेव, कल्पया वस्तु १५
सामर्थ्यमावित्प्रवेशस्य न स्यात् । ततो विशेषावस्थाव्यवग्रहेण ग्रहणावस्थित एवो-
चरो विकल्पो गृहीतग्राही अवमाणमेवेति । तैवम् । ततो वेदोऽनेकतो विद्याव्यवस्था
१४५५ सन्मात्रावगमः, मात्रग्रहेणैव विशेषावगममनिरासः, अव्यक्तसन्मात्रस्यैव परिणीतोऽनु-
सिद्धः स्वमेवेदमसिद्धः । निद्रासुप्तौ व्यवहारो पुमान् पुनः पश्यति वस्तु वस्तुन व्यवहारा-
त्मनोऽव्यक्तसन्मात्रावगममनुभवादेवावगच्छति । इत्यमरुना र्थतो न किञ्चित्—अनु- २०
भवेनावग्रहरस्य मत्ता साध्यते, तथा अस्यैव सन्मात्रग्राहिण्ये चेति ।

ननु यदि प्रथममवग्रहज्ञानं वस्तुसामर्थ्यमाव्यवस्थावसायि स्यात्तदा वस्तु-
सामर्थ्यमाव्येव न स्यादिति । उत्पत्तेः—

न च क्षयोपशमाधीना छद्मस्वधीर्वस्तुभाविताऽपि कथावस्तु ।
अनन्तात्मनः कियदग्रहोऽप्यदोषाय ।

२३

१. अव्यक्तसन्मात्रग्रहाद् विशेषावसायो निरुक्तोचरः प्रमाणम् ॥ २. यन्मात्रावसाये तस्य त्री-
णोऽवग्रहज्ञानं तस्माद् निरुक्तोचर इति सम्बन्धः ॥ ३. ततो वेदोऽनेकतो विद्याव्यवस्था
१४५५ सन्मात्रावगमः, मात्रग्रहेणैव विशेषावगममनिरासः, अव्यक्तसन्मात्रस्यैव परिणीतोऽनु-
सिद्धः स्वमेवेदमसिद्धः । निद्रासुप्तौ व्यवहारो पुमान् पुनः पश्यति वस्तु वस्तुन व्यवहारा-
त्मनोऽव्यक्तसन्मात्रावगममनुभवादेवावगच्छति । इत्यमरुना र्थतो न किञ्चित्—अनु- २०
भवेनावग्रहरस्य मत्ता साध्यते, तथा अस्यैव सन्मात्रग्राहिण्ये चेति ॥ ३. यद्विज्ञापि बोधम् ॥

ने च क्षयोपशमाधीना क्षयोपशमायत्ता लक्ष्यस्थवीः प्राकृतपुरुषवृद्धिर्वस्तुभावितापि वस्तुमिः कृतापि, भावितं वासितं कृतमित्येक एवार्थः, यथावस्तु वस्तुनोऽनतिक्रमेण भवति । यावद्भिः पर्यायैर्वस्तु युक्तं तावद्भिर्नावगच्छतीत्यर्थः । यद्यपि प्राकृतपुरुषधी-
र्वस्तुसामर्थ्यभाविनी तथापि क्षयोपशमपारवश्यदावदग्धा सती न सर्वात्मना वस्तु-
धर्मानवगन्तुं शक्नोति ।

5

145B यद्यवग्रहो वस्तुन एकदेशमेव गृह्णाति तदा वैस्तुनो भेदः प्राप्नोति, गृहीता-
ऽगृहीतांशयोर्विकृद्धधर्माध्यासेन भेदादिति । उच्यते—अनन्तात्मन इति । अनन्ता आत्मानः
स्वभावाः पर्याया यस्य तस्य वस्तुनः कियदग्रहोऽपि प्रमाणेन कियतोऽप्यंशस्यापरिच्छेदो-
ऽपि न दोषाय, वस्तुनोऽनेकत्वस्येष्टत्वात् ।

तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव । 10
अन्यथाऽनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दावपि न स्याताम्, एकरूपत्वात् ।

सम्प्रत्युत्तरवादस्य प्रस्तावनां रचयन् विकल्पप्रामाण्यवादमुपसंहरति—तदिति* ।
प्रमाणस्य प्रमाणलक्षणयुक्तस्य । वस्त्वेव परमार्थसत्त्वेव । एवं च प्रमाणोपनीतत्वात्
सामान्यविशेषात्मकः स्कन्धोऽपि वस्त्वेव । अयं च विकल्पप्रामाण्ये न्यायः—बोद्धोऽर्थो
146A विवक्षितविकल्पविषयः, सम्यक्प्रवृत्तिविषयत्वात्, यदेवं न भवति न तत् सम्यक्प्रवृत्ति- 15
विषयो यथा सम्प्रतिपन्नो वैस्त्वंश इति स्वभावः । सम्यक्प्रवृत्तिविषयत्वं निश्चितत्वेन
व्याप्तम्, न ह्यनिश्चितः सम्यक्प्रवृत्तियोग्यः, न चाविषयो निश्चेतुं शक्योऽतिप्रसङ्गात् ।
निश्चयश्च विकल्प एवेति व्यापकाभावो बाधकम् ।

स्यादेवम्—अस्तु नाम स्कन्धलक्षणोऽर्थः परमार्थः, स पुनः सामान्यविशेषात्मक
इति तु न संसहामहे । स्वलक्षणानां सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वेन 20
कलयापि सामान्यांशस्याभावात् । यत् प्रमाणवार्तिकम्—

१ न च क्षयोपशमाधीना लक्ष्यस्थधीर्वस्तुभाविताऽपि यथावस्तु ॥ २ * अत्र हस्तलिखितादर्शे
'क्षयोपशमपारवश्यदावदग्धा' इति विभक्तिसंकेतयुक्तः पाठो वर्तते, ततोऽत्र 'क्षयोपशमेन पारवश्यम्, तदेव दावः, तेन
दग्धा' इति विग्रहो ज्ञेयः ॥ ३ '६' [=पञ्चमन्तं पदम्] ॥ ४ अनन्तात्मनः कियदग्रहोऽप्यदोषाय ॥

५ तत् प्रमाणस्यावायस्य सामान्यविशेषरूपः प्रतिभासो वस्त्वेव ॥ ६ '५' * अत्र '५' इत्यस्य 25
'तस्मात्' इत्यर्थः भाति ॥ ७ न केवलं परमाणवः ॥ ८ अनुमानम् ॥ ९ बाह्यग्रहणं सुखादिव्युदा-
सार्थम्, तेन न भागासिद्धौ हेतुः ॥ १० इन्द्रियविकल्पविषयः ॥ ११ 'सम्यग्'ग्रहणं संशय-विपर्ययनिरा-
साय ॥ १२ अणिक्वांशो न प्रवृत्तिविषयोऽस्मदादीनाम् ॥

“सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभाव-परभावाभ्यां यस्माद्व्यावृत्तिभागिनः ॥” [प्रमाणवा० ३।४०] इति ।

146B

अत्राह-अन्यथेति । यदि व्यावृत्तस्वभाव एवैको वस्तुनः स्यान्न सामान्य-
स्वभावोऽपि तदा घटोऽयं घटोऽयमिति सकलसदृशपरिणामघटकदम्बकालुयायिनी
याऽनुगताकारा तथा सीमन्तिनीमस्तकस्थितः श्यामोऽयं घट इति व्यावृत्ताकारा च या 5
बुद्धिस्तथैवभूत एव च यः शब्दस्तावनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दौ न स्याताम्, एक-
रूपत्वात् सर्वभावानां व्यावृत्तैकरूपत्वात् व्यावृत्तावेव बुद्धि-शब्दौ स्यातामित्यर्थः ।

147A

यद्यपि घटादयो भावाः परस्परमसंस्पृष्टस्वभावास्तथापि जलाद्याहरणाद्येकार्थक्रिया-
सामर्थ्यं तेषु पश्यतः पुरुषस्यानुगताकारबुद्धि-शब्दौ भविष्यतः । तदुक्तम्—

“एकप्रत्ययमर्थार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

10

”भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् सैह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेऽपि न चापराः ॥” [प्रमाणवा० १।७४-७५]

इति चेत् । न, एकार्थक्रियाकारित्वे सत्यप्यनुगतबुद्धि-शब्दानुत्पाददर्शनात् । तदेवाह—

एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्द- 15
हेतवः ।

एकैर्येति । आदिशब्दादालोकादीनां गुह्य्यादीनां च ग्रहः । चक्षुरादिसामग्र्या
गुह्य्यादिसामग्र्याश्चार्थज्ञानादिका ज्वरोपशमनादिका चैकार्थक्रियास्ति, न पुनः
147B चक्षुरादयो रूपादौ ‘चक्षुः’ इत्याद्यनुगतबुद्धि-शब्दोत्पादनिबन्धनं भवन्ति । तदेकार्थक्रिया-
कारित्वमनुगतबुद्धि-शब्दोत्पादे व्यभिचारि । ततोऽनुगतबुद्धि-शब्दनिबन्धनं भावेषु 20
सामान्यांशोऽभ्युपेयः ।

१ स्वरूपेण ॥ २ स्वभावः सजातीयः पदार्थः । परभावो विजातीयः ॥ ३ चक्षुः [=चतुर्थसमासः, कर्म-
धारयसमास इत्यर्थः । परो भाव इति विग्रहः] ॥ ४ ‘५’ [=पञ्चम्यन्तं पदम्] ॥ ५ अन्यथाऽनुगत-
व्यावृत्तिबुद्धिशब्दावपि न स्याताम् ॥ ६ अनुगतव्यावृत्ताकार इत्यर्थः ॥ ७ परः ॥ ८ अयं घटोऽयं
घट इत्युल्लेखेन एकाकारज्ञानमेकप्रत्ययमर्थः ॥ ९ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तं विग्रहे ज्ञेयम्] ॥ १० निष्पादने ॥ 25
११ भिन्नत्वेऽपि नानात्वेऽपि ॥ १२ युगपत् ॥ १३ ‘च’ मूलदर्शे नास्ति, दिष्णौ एव विद्यते ॥ १४
एकार्थक्रियाकारित्वेऽपि च न चक्षुरादयः समानबुद्धि-शब्दहेतवः ॥ १५ ‘६’ [=षष्ठ्यन्तं
विग्रहे पदम्, अर्थस्य ज्ञानम्] ॥

तत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राप्यस्ति ।

स्यान्मतम्—चक्षु रूपाऽऽलोक मनस्कारेष्वपि 'चक्षुर्ज्ञानजनकम्, रूपं ज्ञानजनकम्' इत्येवमनुगतबुद्धि-शब्दवेकार्थक्रियानिवन्धनौ विद्येते एव, तत् कुतो व्यभिचार इति ? तन्न, यस्मात् तत्कार्यावधिस्तदिन्द्रियज्ञानलक्षणं कार्यमवधिर्यस्य स समानपरिणामस्तत्रापि चक्षुरादिषु गुह्यव्यादिषु चाऽस्ति । अयमर्थः—यावतोऽनुगतबुद्धि-शब्दयोश्चक्षुरादयो निमित्तं 5
148A भवन्ति तावतोर्विषये तेषां सामान्यांशोऽप्यस्ति, ततश्च 'अयमपि ज्ञानजनकोऽयमपि ज्ञान-जनकः' इत्येवमप्यनुगतबुद्धि-शब्दौ नैकार्थक्रियानिवन्धनौ, अपि तर्हि ? सामान्यांश-निवन्धनावेव । ततो यदि क्वचिदपि सामान्यांशाभावेऽप्यनुगतबुद्धि-शब्दवेकार्थक्रिया-निवन्धनौ स्यातां तदा न स्यादेव व्यभिचारः । तत्तु नास्ति, ततो व्यभिचार एव ।
क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः । तथा चैकः परा- 10
मर्शोऽप्यसिद्धः ।

किञ्च, यन्निवन्धनावनुगतबुद्धि-शब्दौ भावेष्विद्येते ता अपि क्रिया यदि सर्वथा विलक्षणा एव तदाऽनुगतबुद्धि-शब्दौ तन्निवन्धनौ न प्राप्नुतः, विलक्षणस्य विलक्षण-
149B बुद्धि-शब्दयोरेव हेतुत्वात् । एतदेवाह—क्रिया अपि जलधारणादिका विलक्षणाः सर्वथा सदृशपरिणामशून्या नैकत्वहेतवो नैकत्वनिवन्धनबुद्धि-शब्दनिमित्तं प्राप्नुवन्ति । कार्ये 15
कारणोपचारादेकत्वशब्देनैकत्वनिवन्धनावनुगतबुद्धि-शब्दाबुध्येते । एकत्वं च सदृशपरि-णाम एव, परस्पराभेदस्यानभ्युपगमात् ।

स्यादेतत्—विलक्षणा अपि क्रिया एकैपरामर्शजनकत्वेनोपचरितसादृश्याः सत्यो भावेष्वनुगतबुद्धि-शब्दनिवन्धनं भवन्त्येवेति । उच्यते—'तेथेति । यदा ताः क्रिया
149A विलक्षणाः सत्यो भावेष्वनुगतबुद्धि-शब्दनिवन्धनं न प्राप्नुवन्ति तथा च सति एकः 20
परामर्शोऽपि 'तेद्विषयोऽस्माकं न सिद्धः । यैथा ताः क्रिया विलक्षणाः सत्यो नानुगत-बुद्धि-शब्दनिवन्धनं भावेषु भवितुमर्हन्ति तथा परामर्शमप्येकैविषयमुत्पादयितुं न शक्नु-

१ आलोको मनस्कारश्च ज्ञानजनक इति ॥ २ तत्कार्यावधिः समानपरिणामस्तत्राप्यस्ति ॥ ३ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ४ एकार्थक्रिया निवन्धनं ययोः ॥ ५ सजातीयविजातीयव्यावृत्ता एव ॥ ६ क्रिया अपि विलक्षणा नैकत्वहेतवः ॥ ७ एकत्वं सदृशपरिणामस्य कारणरूपः, तस्य कार्यम् अनुगतबुद्धि-शब्दरूपम्, तत्र कार्ये एकत्वस्य सदृशपरिणामस्य कारणरूपस्योपचारः सूत्रे ॥ ८ * अत्र 'प्रसम्ना' इति लिखितं भाति तत्र 'प्रस' इति स्पष्टम्, तस्य च प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः । किन्तु 'आ' इत्यस्य अर्थो न जायते । दृश्यतां पृ० १९ दि० १ ॥ ९ स च भेद एव संगच्छते ॥ १० एताः सर्वा जलधारणक्रिया इत्युल्लेखेन एकाकारज्ञानजनकत्वेन ॥ ११ तथा चैकः परामर्शोऽप्यसिद्धः ॥ १२ क्रिया ॥ १३ एतदेव स्पष्टं विवृणोति ॥ १४ एकरूपम् ॥ 25

वन्त्येव । न खलु सर्वथा विसदृशपरिणामेषु स्तम्भ-कुम्भा-ऽम्भोरुहेष्विवैकः परामर्शो भवति । तेनैतदपि प्रत्युक्तम्—

“एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरमेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥” [प्रमाणवा० १।११०] इति ।

5 149B सविकल्पिका-ऽविकल्पिकानां धियां सर्वथा विसदृशपरिणामाभ्युपगमे एकपरामर्श- 5
स्यैव चिन्त्यत्वात् । तस्मात् सदृशपरिणामाभ्युपगम एव भावेऽनुगतबुद्धि-शब्दौ घटेते,
नान्यथा ।

ननु यदि सदृशपरिणामेष्वेवानुगतबुद्धि-शब्दौ तदा कथं निवृत्तपाकक्रिया-
सदृशपरिणामेषु पाचकेषु नौ भवत इति । अत्राह—

निवृत्तपाकादौ पाचकादौ ज्ञान-शक्त्यपेक्षौ बुद्धि-शब्दौ । 10

निवृत्तपाकादौ पाचकादाविति । आदिशब्दाद्याजकादिपग्रिहः । पाचकादौ अनु-
गतबुद्धि-शब्दयोर्ज्ञानं शक्तिः पाकादिक्रिया च निवन्धनम् । यः पाकादिक्रियां कर्तुं
जानाति शक्नोति अनुतिष्ठति च स पाचको याजको वा व्यपदिश्यत इत्यर्थः । ततो
यद्यपि निवृत्तपाकादौ पाचकादौ क्रिया नास्ति तथापि ज्ञान-शक्ती स्तः, ततस्तदपेक्षा-

150A वनुगतबुद्धि-शब्दौ भविष्यतः । अत एव समग्रसामग्रीकत्वाभावादीपत् स्खलत एव । 15

न खलु यथा पाकादिक्रियां कुर्वाणे पाचकादावस्खलितौ पाचकादिवुद्धि-शब्दौ तथैवाऽ-
कुर्वाणोऽपि । अत्र चानुभव एव प्रमाणम् । यस्य तु शास्त्रसंस्कारादिना ज्ञान-शक्ती
एव स्तो न तु क्रिया तत्र स्खलितवैपि न भवतः, परिपूर्णनिमित्तायाः कदाचिद-

150B र्थभावात् । अनुष्ठितपाकादिक्रियेऽपि च पुंसि शब्दप्रत्ययान्तरनिमित्तमनुतिष्ठति पाकादि-
शब्द-प्रत्ययौ न भवतः, शब्द-प्रत्ययान्तराभ्यां धाधितत्वात् । तस्माद्यत्र परिपूर्णं 20
निमित्तमस्ति तत्र पाचकादिवुद्धि-शब्दावस्खलितौ भवतः, यत्र तु निवृत्तक्रियत्वाद-
परिपूर्णं तत्रेपत्स्खलितौ, यत्र तु क्रिया न वर्तमाना नापि भूतपूर्वा तत्र भवत एव
नेति भावः ।

151A स्यादेवम्—‘प्रधानकार्योऽयं प्रधानकार्योऽयम्’ यदि वा ‘ईश्वरकार्योऽयमीश्वरकार्यो-
ऽयम्’ इत्येवं यावदनुगतबुद्धि शब्दौ भावेषु केषांश्चित् प्रादुर्भवतस्तौ कथं त्वन्मते घटेते ? न 25
खलु तेषु प्रधानादिकार्यत्वपरिणामः सम्भवति, भावानां प्रधानादिकार्यत्वस्य भवद्भिन्नङ्गी-

१ प्रतिव्यक्तिभिन्नजलधारणक्रियानुगतबुद्धयो भिन्ना अपि ‘एताः सर्वा जलधारणक्रियाः’ इत्येकज्ञानस्य हेतुत्वाद-
भिन्नाः, तस्याश्चाभिन्नाया व्यक्तयो हेतव इति ता अप्यभिन्ना भण्यन्ते इति कारिकार्थः ॥ २ सप्तम्यन्तम् ॥

३ निवृत्तपाकादौ पाचकादौ ज्ञानशक्त्यपेक्षौ बुद्धिशब्दौ ॥ ४ पुंसः ॥ ५ पाचदिक्रिया ॥ ६
अनुगतबुद्धि-शब्दौ ॥ ७ परिपूर्णं हि निमित्तं त्रिकल्पमनुष्ठानादि ॥ ८ तस्य पुंसः ॥ ९ सति ॥ १० सांख्यादीनाम् ॥ 30

करणात् । ततो यथा प्रधानादिकार्यत्वलक्षणसदृशपरिणामाभावेऽपि भावेऽनुगतबुद्धि-
शब्दौ भवतस्तथा घटादिषु सदृशपरिणामाभावेऽपीति ।

अत्रोन्यते—

प्रधानादिकार्यरूपौ तु संकेत-व्यामोहनिमित्तौ, तदभावेऽ-
भावात् । अध्यक्षतो वस्तुमात्रावगमात् ।

5

- 151B प्रधानादीति । आदिशब्दादीश्वरादिग्रहः । प्रधानादिकार्या ईश्वरकार्या वा
भावा इत्येवंरूपौ यावन्नुगतबुद्धि शब्दौ भवतो भावेषु तौ संकेत-व्यामोहनिमित्तौ, संके-
तात् तथा समयात् व्यामोहात् कुशास्त्रश्रवणसंस्काराद् भवतो न सदृशपरिणामात् । तदभावे
तयोः संकेत-व्यामोहयोरभावे अभावात् प्रधानादिकार्यलक्षणयोर्बुद्धि-शब्दयोरनुत्पादात् ।
अध्यक्षतोऽध्यक्षेण वस्तुमात्रावगमात् वस्तुमात्रस्य प्रधानादिकार्यत्वरहितस्यावबोधोऽपि । 10
बुद्धेर्हि न यस्य प्रधानादिकार्यमिति संकेतः कृतो नापि व्यामोहोऽस्ति न तस्य पुरः
पदार्थान् पश्यतः प्रधानादिकार्या एत इति बुद्धिरुदयते । अत एव तेषां शब्दोऽपि
152A न भवति, बुद्धिनिबन्धनत्वात् तस्य ।

वृक्षादिष्वप्येवं किं नेष्यत इति चेदाह—

वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः । शब्दः 15
संकेतमप्यपेक्षते, क्षयोपशमान्यथानुपपादात् ।

- वृक्षादिषु आदिशब्दात् पटादिषु स्वतः संकेत-व्यामोहौ विना सर्वस्य नैकस्य
कस्यचित् समानपरिणामावगमः सदृशपरिणामावबोधो भवति । यथा हि 'प्रधानादिकार्यम्'
इति संकेत-व्यामोहौ विना न भावेषु प्रधानादिकार्यत्वलक्षणसदृशपरिणामः प्रत्यक्षतो
152B वीक्ष्यते, नैवं वृक्षत्वादिलक्षणः, तस्य संकेत-व्यामोहौ विनापि प्रतीयमानत्वात् । 20
अकृतवृक्षशब्दवाच्यत्वसंकेतोऽपि हि बालको वृक्षान् पुरः पश्यंस्तेषु सदृशपरिणामं
प्रतिपद्यत एव । न च यो यदभावेऽपि भवति स तन्निबन्धन इति वदन् कृती
भवति । तत् प्रधानादिकार्यलक्षणावनुगतबुद्धि-शब्दौ भावेषु संकेत-व्यामोहकृतौ, तद्भावे
भावादभावेऽभावाच्चेति ।

१ प्रधानादिकार्यरूपौ तु संकेतव्यामोहनिमित्तौ ॥ २ तदभावेऽभावात् ॥ ३ अध्यक्षतो
वस्तुमात्रावगमात् ॥ ४ बुद्धेरनुदयादेव ॥ ५ तथा तेन प्रकारेण 'प्रधानेश्वरादिकार्याः' इत्युक्तेन
शब्दोऽपि ॥ ६ वृक्षादिषु स्वतः सर्वस्य समानपरिणामावगमः ॥ ७ * अत्रेदं बोध्यम्—अत्र
पूर्वं ग्रन्थाकारान्तरादृशः पाठः लिखित आसीत्—

153A शब्दः सङ्केतमप्यपेक्षते । सदृशपरिणामेषु भावेष्वेकः शब्दः प्रवृत्तिमातन्वानः
सङ्केतमपि समयमप्यपेक्षते, न केवलं सदृशपरिणामदर्शनमिति अपिशब्दार्थः, क्षयोपशमस्या-
ऽन्यथा सदृशपरिणामदर्शनं सङ्केतकरणं च विनाऽनुपपादादनुपपद्यमानत्वात् । विश्वरूपो
153B हि ज्ञानावरणीयादिकैर्मणां क्षयोपशमः क्वचित् कदाचित् कथञ्चिद्भवति, क्षयोपशमा-
धीनाश्च लक्षस्थजनानां सर्वाः प्रवृत्तयः । अयमर्थः—अनुगतबुद्धः सदृशपरिणाम एवैकं 5
निमित्तमनुगतशब्दस्य तु सदृशपरिणामः सङ्केतश्चैवमयं निमित्तमिति । तदनुगत-
बुद्धि-शब्दान्यथानुपपत्त्या सामान्यांशोऽपि भावेष्वाङ्गीकर्तव्य एवेति स्थितम् ।

नन्वयमनुगतप्रत्ययो भ्रान्त एवेति कथं तदन्यथानुपपत्त्या वस्तुमन् सामान्यांशो
भावेषु साध्यत इति । अत्राह—

न चायं भ्रान्तः, सर्वत्राऽस्खलितत्वात्, निबन्धनाभावाच्च । 10
अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति । वासनाहेतुर्न सर्वत्र
स्यात्, व्यामोहासम्भवात् । तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्य-
सदृशपरिणतिनिबन्धनः प्रमाणम् ।

न चायमनुगताकारः प्रत्ययो भ्रान्तो निर्विषयः, सर्वत्र सर्वदाऽस्खलितत्वात् । अस्खलितत्वं
च प्रमाणाबाधितत्वं सर्वपुरुषभावित्वं चोच्यते । नायं प्रत्ययः प्रमाणेन बाध्यते नापि 15
154A कस्यचिन्न भवति, किन्तु प्रमाणाबाधितः सर्वपुरुषभावी चायं तस्मादभ्रान्त एव ।
न केवलमस्खलितत्वान्न भ्रान्तः, तथा निबन्धनाभावाच्च । यद्ययं प्रत्ययः सदृशपरिणाम-
निबन्धनो न भवति तर्हि निबन्धनान्तरं किञ्चिद्वाच्यम् । न खलु भ्रान्तिरपि
निर्निबन्धना सम्भवति, अहेतोर्देश-कालनियमाभावात् । निबन्धनान्तरं च किञ्चिदपि
नास्त्येव । 20

“ब । वृक्षादिलक्षणी पुनः सदृशपरिणामकृतौ, संकेत-व्यामोहाभावेऽपि भावात् । ननु मा भूद् वृक्षोऽयमित्यनु-
गताकारः प्रत्ययः संकेतनिबन्धनस्तदभावेऽपि भावात्, शब्दः पुनस्तन्निबन्धन एवास्तु संकेताभावे नियतं
स्तत्त्वाभावात् । न खलु सदृशपरिणामे वृक्षेषु पश्यन्नपि शिशुस्तेपामेकशब्दवाच्यत्वमवस्यतीति । अत्राह”

किन्तु पश्चाद् ग्रन्थकाराभ्यामेव “ब । वृक्षा” इत्यस्य स्थाने “वेति” इति कृतम्, ततः परं “[वृक्षलक्षणी
..... अत्राह]” इति च सर्वोऽपि पाठः [] एतादृशे कोष्ठके निक्षिप्य ग्रन्थकाराभ्यामेव परित्यक्तः । 25

ॐ शब्दस्य ॥

१ क्षयोपशमान्यथानुपपादान् ॥ २ नानात्वः ॥ ३ “कर्माणां” इति हस्तिलिखितादर्शे पाठः ॥ ४
अनुगतप्रत्ययान्यं ॥ ५ न चायं भ्रान्तः ॥ ६ न चायं भ्रान्तः सर्वत्रास्खलितत्वात् ॥ ७
किञ्चनादिज्ञानं प्रमाणाबाधितम् ॥ ८ सर्वपुरुषाबाधितत्वे च ॥ * “सर्वपुरुषाबाधितत्वं च” इति “सर्व-
पुरुषभावित्वं च” इत्यस्य टिप्पणं भाति ॥

स्यादेवम्—अतत्कार्येभ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तिरस्ति निबन्धनम्, तदुक्तम्—

“इतरेतरभेदोऽस्य बीजं संज्ञा यैर्दर्शिका ।” [प्रमाणवा० १।७३] इति ।

तदुक्तम्, अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादिमिर्व्यभिचारात् । तदाह—अतदिति । तद्
154B विवक्षितं कार्यं कारणं च येषां ते तथा, न तथा अतत्कार्यकारणास्तेभ्यो व्यावृत्तिर्या सा
चक्षुरादावप्यस्ति, आदिशब्दाद् रूपा-ऽऽल्लोकादिग्रहः । चक्षू-रूपा-ऽऽल्लोक-मनस्काराणाम् 5
ज्ञानजनकेभ्यः स्वकारणभिर्नकारणेभ्यश्च घटादिभ्यो व्यावृत्तिरस्ति, न चासावनुगत-
प्रत्ययनिबन्धनम् । न खल्वतत्कार्यकारणव्यावृत्तावपि चक्षू-रूपा-ऽऽल्लोक-मनस्कारेषु
घटेष्विवानुगताकारः प्रत्ययः प्रादुरस्ति । चक्षुरिति प्रत्ययस्य रूपा-ऽऽल्लोक-मनस्कारेष्व-
भावात् । तस्मादतत्कार्यकारणव्यावृत्तिरेकाकारप्रत्ययस्य निबन्धनं नोपपद्यते ।

155A अनुगताकारप्रत्ययस्यानादिभवाभ्यस्ता कुवासना निबन्धनं न सदृशपरिणाम इति 10
चेत्, उच्यते—वासनेति । वासनाऽविद्या हेतुर्यस्य स तथाभूतो यद्यनुगताकारः प्रत्ययः
स्यात् तदा न सर्वत्र पुरुषे देशेऽवस्थायां वा स्यात्, किन्तु कचिदेव । कस्मात् ?
व्यामोहाऽसम्भवात्, स्वतः कुशास्त्रश्रवणाद्वा बुद्धिवैपरीत्यं व्यामोहः । सर्वत्रेति पदं
योज्यते । व्यामोहनिमित्ता हि वासना, व्यामोहस्य च सर्वत्र पुरुषे देशेऽवस्थायां
वासद्भावो न सम्भवति । ततो यद्यनुगताकारः प्रत्ययो वासनानिबन्धनः स्यात्तदा 15
सार्वत्रिको न स्यात् । तदित्युपसंहरति । तत् तस्मादयं शाश्वतिकः सदाभावी निर्भासो-
155B नुगताकारो ज्ञानप्रतिभासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः बाह्यानां घटादीनां यः सदृशपरिणाम-
स्तत्कारणकस्तत्प्रभवो वस्तुविषयत्वेन प्रमाणम्, न पुनरस्य निबन्धनत्वेनाप्रमाणमित्यर्थः ।
संन्यादौ पाठेऽपि “ऋवर्णोर्वर्ण” [सि० ७।४।७१] इत्यादिष्वेव वर्जनाच्छब्दवृद्धवः

१ इतरस्मादितरस्मात्, कोऽर्थः ? अतत्कार्यादतत्कारणाच्च यो भेदः ॥ २ अनुगतप्रत्ययस्य ॥ ३ शब्दः ॥ 20
४ य इतरेतरभेदोऽर्थः प्रयोजनमस्याः ॥ ५ अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिश्चक्षुरादावप्यस्ति ॥ ६ न ज्ञानं
यानि जनयन्तीति ॥ ७, ८ ‘अतत्कार्येभ्यः, अतत्कारणेभ्यः’ इति द्वयं विशेषणाम्यामुक्तम् ॥ ९ वासना-
हेतुर्न सर्वत्र स्यात् ॥ १० तदयं शाश्वतिको निर्भासो बाह्यसदृशपरिणतिनिबन्धनः
प्रमाणम् ॥ ११ यस्य ॥ १२ * “भर्तुसंन्यादेरण् । ६।३।८९ । भं नञश्च तद्वाचिस्यः, भृतवाचिस्यः
संन्यादिभ्यश्च कालवाचिस्यः शोपेऽर्थे अण् प्रत्ययो भवति । इकणोऽपवादः । संन्या 25
सन्निवेला अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् शश्वत् इति संन्यादिः । ‘ऋवर्णोर्वर्ण’
[७।४।७१] इति सूत्रे अशश्वदिति प्रतिषेधात् ‘शश्वत्’शब्दादिकणपि, शाश्वतम्, शाश्वतिकम् ।”
इति सिद्धहेमचूडवृत्तौ ॥ १३ * “ऋवर्णोर्वर्णोऽसिुसशश्वदकस्मात् इकस्येतो लृक् । ७।४।७१ ।
ऋवर्णान्ताद् उवर्णान्ताद् दोसशब्दादिसन्तात् उसन्तात् शश्वदकस्माद्विर्जितात् तकारान्ताच्च परस्य इकप्रत्ययस्य
सम्बन्धिन इत इकारस्य लृक् भवति, मातुरागतं मातृकम्, पैतृकम्, ‘भृत इकण्’ [६।३।१५१] । 30
‘शश्वदकस्मात्’प्रतिषेधः किम् ? शश्वद् भवं शाश्वतिकम्, ‘वर्षाकालेभ्यः’ [६।३।७९] इतीकण् । आकस्मिकम् ।”
इति सिद्धहेमचूडवृत्तौ ॥ १३ * “ऋ” इत्यक्षरादनन्तरं ‘श्च’च्छब्दादिकणपि भवति शं इति
पाठोऽत्र निमित्ता गन्धकाराभ्यामेव धृष्ट्वा अनाकृतः ॥

शाब्दिको "वैपर्कालेभ्यः" [सि० ६।३।८०] इतीकणपि । तद्वस्तुनः सामान्य-
विशेषरूपत्वानभ्युपगमेऽनुगतव्यावृत्तबुद्धि-शब्दौ न स्यातामिति स्थितम् । ननु यथा
सादृश्य-वैसदृश्यनिबन्धने वस्तुन्यनुगत-व्यावृत्तिबुद्धिस्तथा सादृश्य-वैसदृश्ययोरपि प्राप्नुतः,
तैयोस्तत्रापि भावात् । तथा चानवस्थितिः । अथ तयोस्ते विनाऽपि अनुगत-
व्यावृत्तबुद्धी इष्येते तदा वस्तुन्यपि तथाभावप्रसङ्ग इति । तन्न । यतो यथा 5
घटादीनां प्रत्यक्षज्ञानयोगात् प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षज्ञानस्य तु स्वत एव तथाऽत्रापि भविष्यति ।
ये तु ज्ञानस्यापि परतः प्रत्यक्षत्वममंसत तेषां सामान्यैर्व्यभिचारः ।

तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामा-
न्यम् । अन्यो विशेषः । तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्योन्याविना-
भूतौ सदभूतौ । अत एवाविरोधः ।

तत्र सामान्यांशस्वरूपं कथयति-तुल्यस्य सदृश्यस्य ज्ञानस्य प्रत्ययस्य गोचरो
156A विषेयो वस्तुभावो वस्तुपर्यायः समानपरिणाम उच्यते । स इति समानपरिणामः सामान्य-
मित्युच्यते । न पुनर्यथा परे प्राहुः-नित्यमेकं निरंशं सर्वस्वव्यक्त्यनुयायि च, तथा-
भूतस्य निषेत्स्वमानत्वात् ।

विशेषांशस्य स्वरूपमाह-अन्यो विशेषः उक्तलक्षणात् समानपरिणामादन्यो विपरीत- 15
लक्षणो विशेषो विशेषांशः । योऽतुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः स विशेषांश इत्यर्थः ।

ताविति सामान्य-विशेषौ वस्तुनो धर्मिणः सकाशात् स्यात् कथञ्चिद् भित्तौ व्यति-
रिक्तःवन्योन्याविनाभूतौ परस्परनान्तरीयकौ, सामान्यांशं विना विशेषांशो न भवति
156B विशेषांशं च विना सामान्यांशः । सदभूतौ प्रमाणावाधितौ परमार्थसन्तावित्यर्थः ।
प्रमाणावाधितत्वं च पूर्वोदितनीत्या द्रष्टव्यम् । एतेन ये सामान्यं परमार्थसदपि स्व- 20
व्यक्तिस्य एकान्तमिन्नमभिदधति ते निरस्ताः तथा विशेषांशमपि ये वस्तुस्वभावरूपमेव
25 मन्यन्ते न पुनर्विशेषपरिणामरूपं वस्तुनो मिन्नामिन्नं धर्मं तेऽपि च ।

अत एवेति, यत एव सामान्यविशेषौ वस्तुधर्मौ सदभूतौ अत एवाविरोधः ।

१ • "वर्षाकालेभ्यः । ६।३।८० । वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च शेषेऽर्थे इकण् प्रत्ययो भवति ॥"
इति सिद्धहेमवृद्धवृत्तौ ॥ २ अनुगत-व्यावृत्तिबुद्धयोः सादृश्य-वैसदृश्यबुद्धयोः ॥ ३ यथा सामान्येषु 25
सामान्यान्तरं विनापि अनुगता बुद्धिस्तथा सादृश्य-वैसदृश्ययोरपि स्वत एव सादृश्य-वैसदृश्यबुद्धी स्यातामित्यर्थः ॥
४ तुल्यज्ञानगोचरो वस्तुभावः समानपरिणामः स सामान्यम् ॥ ५ सर्वपुरुषविज्ञानानां
विषयः ॥ ६ तौ वस्तुनः स्यादभिन्नावन्योन्याविनाभूतौ सदभूतौ ॥ ७ केवलादेव विशेषान्
बोद्धा मन्यन्ते, न पुनः सामान्यमिति वस्तु ॥ ८ अत एवाविरोधः ॥

वस्तुनः सकाशादेकदा सामान्य-विशेषयोर्भेदा-ऽभेदसद्भावलक्षणो विरोधो न भवति ।
 तथाहि—भेदा-ऽभेदयोर्विरोधः परस्परभावरूपत्वं वा स्यादेकान्तभेदाभेदेवत्, धर्मिणि
 157A परस्परभावापादकत्वं वा शीतोष्णवत्, परस्परभाववत्त्वं वा दण्डित्व-कुण्डलित्ववत् ।
 तत्र नाद्यः, कथञ्चिद्भेदाभेदयोरभ्युपगमात् तयोश्च परस्परभावरूपत्वाभावात्, एका-
 न्तभेदाभेदयोरेव तद्रूपत्वात् । अन्यथा कथञ्चिच्चव्याघातः, द्वितीयरूपाभावेनैकान्तत्व- 5
 प्रसङ्गात् । कथञ्चिच्चव्याघातादेव द्वितीयोऽपि न । नापि तृतीयः, कृतकत्वा-ऽनित्य-
 त्वादेरपि परस्परभाववत्तामात्रेण विरोधप्रसङ्गात् । चतुर्थस्तु प्रकाशे न सम्भवति ।
 तत् सामान्य-विशेषौ धर्मौ धर्मिणः कथञ्चिद् व्यतिरिक्ता-ऽव्यतिरिक्तौ प्रमाणोपनीतौ
 परमार्थसन्ताविति ।

स्यान्मतम्—येषामेकं सत् सामान्यं भूतेषु कण्ठगुण इव स्वव्यक्तिष्वनुगतं तेषां 10
 157B तन्निबन्धनोऽनुगताकारः प्रत्ययो युज्यते ग्राह्यस्याप्यनुगतत्वात् । भवतां तु महश्च-
 परिणामः सामान्यारूपः प्रतिव्यक्ति भिन्नः कथमनुगताकारप्रत्ययहेतुः स्याद्, ग्राह्य-
 स्थाननुगतत्वात् ? अन्यथा विसदृशपरिणामस्यापि विशेषारूपस्य तद्वेतुत्वप्रसङ्गः, प्रति-
 व्यक्तिभिन्नत्वस्याविशेषादिति ।

अत्राह—

15

प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम्, सामर्थ्य-
 वैचित्र्यात्, घटोदञ्चनदिवत् ।

प्रतिव्यक्तीति । व्यक्ति व्यक्ति प्रति प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽपि अनयोः सामान्य-
 विशेषधर्मयोर्भिन्नधीहेतुत्वम् । सामान्यांशोऽनुगताकारप्रत्ययहेतुः, विशेषांशः पुनर्व्यावृत्ता-
 कारप्रत्ययहेतुः, सामर्थ्यवैचित्र्यात् । विचित्रं हि पदार्थानां सामर्थ्यं कस्यचित् कदा- 20
 चित् कचिद् भवति । ततः महश्चपरिणामः प्रतिव्यक्ति भिन्नोऽप्यनुगताकारप्रत्ययजनने
 158A समर्थो विसदृशपरिणामस्तु तेषांभूतोऽपि व्यावृत्ताकारप्रत्ययजनने । घटोदञ्चनादिवदिति
 साधर्म्यम्, आदिशब्दाच्छावादिग्रहः । यथाहि माईत्वाविशेषेऽपि घटो 'घटोऽयम्'
 इति प्रत्ययजनने समर्थो न 'उदञ्चनमिदम्' इति । उदञ्चनमपि 'उदञ्चनमिदम्' इति

१ एकान्तभेदो हि एकान्तभेदाभावरूपः, एकान्तभेदो हि एकान्तभेदाभावरूपः ॥ २ अस्तसामान्यत्ववत् ॥ 25
 ३ एकस्य भेदत्वाभेदस्य वा अपेक्षारे द्वितीयस्य निराकरणे एकान्तत्वमेवापातीत्यर्थः ॥ ४ एकांते ॥ ५
 न० [नैयायिकाणाम्] ॥ ६ भूतानि मह-नक्षत्राणि, तेषां कण्ठे सन्निभोऽर्चनावि निबन्धनो ॥ ७ भावः ॥
 ८ अनुगताकारप्रत्ययहेतुत्वम् ॥ ९ प्रतिव्यक्ति भेदाविशेषेऽप्यनयोर्भिन्नधीहेतुत्वम् ॥ १० प्रतिव्यक्ति
 त्वोऽपि ॥ ११ अमर्षः ॥

प्रत्ययजनने समर्थं न 'घटोऽयम्' इति । तथा सदृश-विषदृशपरिणामयोः प्रतिव्यक्ति-
परिसमाप्तत्वाविशेषेऽप्यनुगत-व्यावृत्ताकारप्रत्यययोजनकत्वम्, सामर्थ्यवैचित्र्यात् ।

158B अपि च, भावान् पश्यतः पुरुषस्य नैकं भूतेषु कण्ठगुण इव बहुष्वनुगतं
किञ्चिदाभासते । तथाहि—'गौरयं गौरयम्' इति प्रत्ययो य उत्पद्यते न तत्र व्यक्ति-
भिन्नस्यानुगतस्य कस्यचिदप्यनुसन्धानमस्ति, न हि 'यच्छावलेये रूपं तद् बाहुलेयेऽपि' 5
इत्येवमाकारोऽयं प्रत्ययः संवेद्यते । नापि व्यक्त्यभिन्नस्यानुगतस्य कस्यचित्, 'य एव
159A बाहुलेयः स एव शावलेयः' इत्येवं प्रत्ययानुभवात् । ततो भेदा-ऽभेदाभ्यां सामान्या-
संवेदनान्न सामान्याभासं विज्ञानम् ।

ननु परस्परविलक्षणानां भेदानामेकोपाधिसम्बन्धमन्तरेण न 'गौर्गौः' इति प्रत्यया-
भेद उपपद्यते । न हि स्वार्थमन्येषां विज्ञातीयाभिमतभेदवैलक्षण्यमस्ति । 'तच्छा- 10
वलेयापेक्षया बाहुलेय-घटयोरविशेषेऽपि यच्छावलेय-बाहुलेययोगौर्गौरिति प्रत्ययो न घटे
तदेकगोत्वसम्बन्धादिति सिद्धः सामान्यप्रतिभास इति । तदपि न, गौर्गौरिति प्रत्ययेन
159B विशेषस्य 'इहं इदानीम् अयम्' इत्येवं देश-काल-स्वरूपवैतो विषयीकणात् "नित्ये
व्यापिन्येकस्मिंश्च देशादीनामभावादिति कथं सामान्यस्य प्रतिभासः स्यात् ? यत्
पुनर्भेदाविशेषेऽपि बाहुलेय-शावलेययोरैव 'गौर्गौः' इति प्रत्ययो न घटे तत्र सदृशपरिणामा- 15
भावः कारणम् । बाहुलेय-शावलेयौ हि परस्परं सदृशपरिणामवन्तौ, न तु घटः ।

स्थादेवम्—'गौर्गौः' इति प्रत्ययो देशादिनियतान् विशेषानेवानुसन्धत्त इति
काममनुमन्यामहे, किन्त्वेकगोत्वोर्पोधीनिति ब्रूमः । न, गोत्वविशेषणानां गवाम-
प्रतिभासनात् । न हि यथा दण्डग्रहणपुंस्सरं दण्डिनि विज्ञानमेवं गोत्वग्रहणपूर्वकं
160A शावलेयादिषु । एकमेव हि 'गौः' इति विज्ञाने किञ्चिदाभासते, द्वयोरत्र तैस्त्वयोविशेषण- 20
विशेष्यभूतयोर्वानवगमादिति नायं गोत्वमुखेन विशेषावगमः । "भेद-सामान्ययोः
सम्बन्धसौक्ष्म्याद् दण्डवदप्रतिभासः सामान्यस्येति चेत्, कुतस्त्वर्हि 'घटेषु रूपादयः, इह

१ कर्तृभूतयोः ॥ २ कर्मभूतयोः ॥ ३ पृथग् सिद्धस्य । एतावता संयोगं निषेधति ॥ ४ अयुतसिद्धस्य ।

अनेन समवायप्रतिषेधः ॥ ५ अनुसन्धानमस्ति ॥ ६ एकस्मात् सामान्यात् शावलेयबाहुलेयव्यक्तयोरभेदे

तयोरप्यभेदः प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ॥ ७ शावलेयबाहुलेयविशेषाणाम् ॥ ८ विशेषाणां भेदानाम् ॥ ९ सम्ब ॥ 25

१० '५' [=तस्मात्] ॥ ११ भेदावि ॥ १२ देशनियमः ॥ १३ कालनियमः ॥ १४ वस्तुस्वरूपनियमः ॥

१५ '६' [पृथगन्तम्] ॥ १६ सामान्ये ॥ १७ '७' [सम्बन्धन्तम्] ॥ १८ प्रस [प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥

१९ प्रस [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ २० पूर्वकम् ॥ २१ व्यक्तिसामान्ययोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः ॥

२२ व्यक्त ॥ २३ समवायकत्वं ॥ २४ '६' [=पृथगन्तं विग्रहे पदम्] ॥ २५ वैयक्तिकत्वेन ॥

तन्तुषु पटः' इति गुणा-ऽवयविनां द्रव्या-ऽवयवभ्यो भेदप्रतिभासः ? तत्रापि हि सम-
वायसम्बन्धस्य सौक्ष्म्यमस्त्येव । अपि च, कोऽर्थः सामान्यादृतेऽवसिदति येन व्यक्तिभ्यः
पार्थक्येनाप्रतिभाममानमपि सम्बन्धसौक्ष्म्याबलम्बनेन तत् समर्थ्यते, सदृशप्रत्ययस्य
प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तसदृशपरिणामेनाप्युपपद्यमानत्वात्, सामान्यनिबन्धनस्य च प्रयोजना-
न्तरस्याभावात् । तत्र 'गौर्गौः' इति प्रत्यये व्यक्तिभ्यो मित्रस्यामित्रस्य वा कस्य- 5
चिदप्यनुगतस्यानुमन्धानमस्ति उपपद्यते वा । तदयं प्रत्ययः 'समाना गावः' इत्येवमाकार
एव । स चैवमाकारः प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तेनापि सदृशपरिणामेन शक्य आविर्भावयितुम् ।
160B अथ मिथ्याग्रहादनुगताकार इष्यते तदा प्रतिव्यक्तिमित्रत्वाविशेषेऽपि सामर्थ्यवैचित्र्यात्
सदृशपरिणाम एव जनयति न विसदृशपरिणाम इति परमार्थः ।

161A तदेवं स्वसिद्धान्तस्थिति कथयित्वा परसिद्धान्तं दूषयति—

10

अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति स्यात्,
भूतवत् कण्ठे गुणेन । न हि सम्बन्धेनाऽपि अन्येन अन्ये समाना
नाम । सङ्ख्यादिमन्तोऽपि स्युः । अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि
समवायनिमित्तम् ।

अनुगतेति । अनुगतं सफलस्वव्यक्त्यनुयायि एकमखण्डं तेन सह यो व्यक्तीनां सम्बन्धः 15
समवायः तन्निबन्धना तु धीमविषु सामान्यबुद्धिर्यदि स्यात्तदा 'तद्वन्तः' इति स्यात्,
'अनुगतैकपदार्थवन्तोऽस्मी भावाः' इत्येवं प्रत्ययः स्यात्, न समाना इत्येवम् ।

यदपि चात्र केनाप्यभ्यधायि—“पिण्डं एव कुण्डे बदरवत् कुतो नोपलभ्यते इति
चेत्, अैनन्यदेशत्वात्”^१ [आत्मतत्त्व०] इति, तदपि न सौधीयः, यतो यद्यनन्यदेशत्वं
पिण्ड-सामान्ययोरेकदेशत्वमुच्यते तदा समवायोऽपि नोनयोः स्यात् आधाराधेयभावै 20
एव तत्सम्भवात्, मित्रदेशयोरेव च कुण्ड-बदरयोराधाराधेयभावदर्शनात्, अन्यथाऽऽ-
त्मा-ऽऽकाशयोरपि समवायप्रसङ्गः । अथापि पिण्डस्य स्वावयवा देशः सामान्यस्य तु पिण्ड
161B एवेत्यनन्यदेशत्वमुच्यते तथापि तद्वत्ताप्रत्ययप्रसवप्रसङ्गः प्रतिरोद्धुमशक्यः, एवं भावेऽपि
गुणिनि घटादौ 'रूपवानयं स्पर्शवानयम्' इत्यादिप्रत्ययप्रादुर्भावोपलम्भात् । तस्मादनुगतैक-

१ घट-रूपयोः तन्तु-प्रत्ययोः ॥ २ काका ॥ ३ प्रत्ययः ॥ ४ पूर्वोक्तयुक्त्या तावदनुगताकारो निषिद्धः । 25
अथासौ मिथ्याभिनिवेशादिष्यते तदेत्युत्तरम् ॥ ५ अनुगतैकसम्बन्धनिबन्धना तु धीस्तद्वन्त इति
स्यात् ॥ ६ प्रथमे बौद्धमाशङ्क्य नै[यायिकमाशङ्कते] ॥ ७ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ ८ सामान्यम् ॥
९ उद्भयनः ॥ १० * उद्भयनाचार्यविरचिते आत्मतत्त्वचिन्तेके ध्वनभ्रवादे [पृ० ४०२] पाठोऽयं विद्यते ॥
११ जैनः ॥ १२ पिण्डसामान्ययोः ॥ १३ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ १४ इत्येवं सत्यपि । पिण्डस्य स्वावयवा
देशः, सामान्यस्य तु पिण्ड एव ॥

पदार्थवन्तोऽस्मी भावा इत्येवं प्रत्ययः स्यात्, न समाना इत्येवम्, यदि सन्त्य सामान्य-
निबन्धनः समानप्रत्ययः पदार्थेषु ।

भूतवत् कण्ठे गुणेनेति निदर्शनम्, भूतानि ग्रह-नक्षत्राणि, तेषां कण्ठे दीर्घो गुणो-
ऽर्चनार्थं निबध्यते, तेनैकेन कण्ठे गुणेन यथा भूतानि तद्वन्तीति गृह्यन्ते न तु समाना-
नीति तद्वद् भावा अपि सामान्यवन्त इति गृह्येन् ।

‘हिर्यस्मात् सम्बन्धेनाऽप्यन्येन एकेन पदार्थेनैवाऽन्येऽसमानाः सन्तो न समानाः
क्रियन्ते । ततः सम्बन्धेनाऽपि सामान्येन स्वभावतोऽसमानाः सन्तो भावाः कथमिव
समानाः क्रियेरन् । केवलं तद्वन्तोऽस्मी इति स्यात् । यदि पुनः स्वतोऽसमाना
अप्यन्येन योगात् समाना भवेयुस्तदा सङ्ख्यादिमन्तोऽपि स्युरिति समाना इति सम्बन्धः ।

162A आदिशब्दात् संयोग-कार्यद्रव्यपरिग्रहः । द्वित्वादिसङ्ख्यावन्तः संयोगिनः कार्यद्रव्या-
वपवाश्च सङ्ख्याया संयोगेन कार्यद्रव्येण चैकेन त्वन्मते सम्बद्धास्ततस्तेष्वपि समाना इति
प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, यदि सत्यमखण्डेनैकेन सम्बन्धः समाना इति बुद्धेर्हेतुर्भवतो मतः ।

अन्यस्य नित्यत्वेन विशेषणात् सङ्ख्यादिष्वप्रसङ्ग इति चेत् । न, अनित्यस्य
सतो जनकस्यैव समवायित्वात् । तद्यदि सामान्यस्य गवादिव्यक्तयः समवायिन्यस्तदा
तेन तत्कार्येण नियमतो भाव्यम्, तथा च नित्यत्वहानिरिति नित्यत्वविशेषणं कैस्य-
चिदप्यनित्यपदार्थसमवेतस्यासिद्धम् । सामान्यस्य विचार्यत्वान्न तेन व्याप्तिव्यभिचारः ।
समवायं प्रति तु व्यक्तयः समवायिन्य एव न भवन्ति । समवायित्वे वा समवाय-
स्यापि पक्षनिक्षेपः ।

162B न चाभिन्नाभिधान-प्रत्ययहेतुर्यः स एव सामान्यमिति वक्तव्यम् । यतः
समवायनिबन्धनं सामान्यस्याऽभिन्नाभिधान-प्रत्ययजनकत्वम् । समवायश्च सङ्ख्यादीनाम-
प्यस्ति । समवायाविशेषेऽपि सामान्यस्यैवाभिन्नाभिधान-प्रत्ययजननप्रकृतिर्न सङ्ख्यादीनामिति
चेत् । एवं तर्हि निःसामान्या अपि व्यक्तयः प्रकृत्यैवाभिन्नाभिधान-प्रत्ययं जनयिष्यन्ति,
कृतमश्रद्धेयधर्मवत्तथाऽनेकपिशुनप्रवेशकारिणा सामान्येन ।

अपि च, नित्यमेकमनंशममूर्त्तं सामान्यं भवद्विगिष्यते । एवम्भूताभासश्चानुगत-
प्रत्ययो न संवेद्यते । तदाह—

न च यथारूपमन्यधीः, वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनात् ।
व्यक्तेर्वर्णादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या एवास्तु ।

१ न हि सम्बन्धेनाप्यन्येनाऽन्ये समाना नाम ॥ २ सह ॥ ३ कार्यद्रव्यस्यावयविनोऽवयवा हस्त-
वादादयः ॥ ४ सामान्ये[न] ॥ ५ सामान्यस्य ॥ ६ सामान्येन ॥ ७ गवादिकार्येण ॥ ८ सामान्यरूपस्य ॥

९ अभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुत्वमपि समवायनिमित्तम् ॥

ने चेति, रूपस्य स्वभावस्यानतिक्रमेण यथारूपं यथामामान्यस्वभावमित्यर्थः,
 163A अन्यस्य सामान्यस्य धीर्बुद्धिः । येयं सामान्यविषया बुद्धिस्त्वयैष्यते सा यथा सामा-
 न्यस्य स्वरूपं तथा नोपजायत इत्यर्थः । वर्णादिग्रहणपरिणामसंवेदनादिति । वर्णः सित-
 पीतादिः । आदिग्रहणात् संस्थानादिग्रहः । 'गौरयं गौरयम्' इति प्रत्ययस्य वर्ण-संस्थान-
 ग्रहणपरिणामः संवेद्यते, सामान्यं चामूर्तत्वेन वर्ण-संस्थानग्रहितम् ततोऽसौ प्रत्ययः 5
 कथं सामान्यविषयो घटेत ? न हि रक्तपटग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य मितः पटो
 विषयीभवति ।

नन्वयं वर्ण-संस्थानप्रतिभासः सामान्यज्ञाने व्यक्तिकृतो न सामान्यकृतः ।
 163B सामान्यज्ञाने हि विशेष्यत्वेन व्यक्तयो विशेषणत्वेन च सामान्यमवभासते । तत् कृतो
 न यथारूपं धीर्भवतीति ? न, व्यक्तेरिति । यदि सामान्यज्ञानस्य वर्णादिप्रतिभासो 10
 व्यक्तेः सम्बन्ध्यगुणगम्यते तदा तुल्यतापि सामान्याकाराभासोऽपि तस्या एव व्यक्तेरेव
 सम्बन्धी अस्तु । यदि व्यक्तिकृतः सामान्यज्ञानस्य वर्ण-संस्थानादिप्रतिभास इष्यते
 तदा समानाकारप्रतिभासोऽपि तत्कृत एवेष्ट्यताम्, पूर्यते सामान्येन ।

कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्तौ सम्भवः,
 स्वव्यक्त्यभावेऽभावात् नित्यत्वात् व्यक्तिशून्यतापादात् । 15

अपि च, इदं सामान्यं यदि स्वाश्रयमात्रव्यापि तदा कैथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः
 स्वव्यक्तिधेवावस्थापिनः स्वव्यक्त्यन्तरालाऽव्यापिन इत्यर्थः सामान्यस्याऽन्योत्पत्तावन्यस्या
 164A व्यक्तेरुत्पादे सति सम्भवः स्यात्, 'स्वव्यक्त्यभावे स्वाश्रयाभावेऽभावात् सामान्यस्या-
 सत्त्वात् । नवोत्पन्नव्यक्तिदेशे हि पूर्वं सामान्यं नास्ति व्यक्त्यभावे तस्यासत्त्वात्, अतः
 कथं नवोत्पन्नव्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिसादृश्यं सम्भवेत् ? 20

ननु न स्वरूपसत्त्वा-ऽसत्त्वयोः सामान्यं व्यक्तिमपेक्षते किन्तु सम्बद्धत्वे । ततो व्यक्त्य-
 भावे सामान्यं नास्तीति कोऽर्थः ? अस्तीतिर्व्यक्तिभिर्न सम्बध्यते । न तु स्वरूपत
 एव नास्ति । अर्थेयं वितर्कयेः—पूर्वमसम्बद्धं पश्चात् कथं सम्बध्यते नित्यैकरूपत्वादिति !
 व्यक्तिभावादिति ब्रूमः, असम्बन्धस्य व्यक्त्यभावप्रयुक्तत्वात् । तस्मादभिनवोत्पन्न-
 व्यक्तीनां पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः सादृश्यं सम्भवत्येव, सामान्यस्य पूर्वमपि सम्भवादिति । 25

१ न च यथारूपमन्यधीः ॥ २ व्यक्तेर्यणादिप्रतिभासे तुल्यतापि तस्या पद्यास्तु ॥ ३
 कथं च स्वाश्रयमात्रव्यापिनः सामान्यस्यान्योत्पत्तौ सम्भवः ॥ ४ = 'न्यायापिनः' इति
 पूर्वपाठे लिखित आसीत्, यथा न संयोग्य पाठोऽयं ग्रन्थकाराभ्यामेव लिखितः ॥ ५ स्वाश्रयभावभावे-
 ऽभावात् ॥ ६ विषये ॥ ७ तेषां ॥ ८ '०' [उक्तसम्बन्धम्] ॥ ९ यत् ॥

उच्यते— इह तावदियं न्यायस्थितिः । यो यस्याऽनित्यः सन् संवयायी स
तस्य कारणत्वे सत्येव तथा भवति, यथा द्रव्य-गुण-कर्मणां समवायिर्नः । कारणम-
164B कारणमपि वा 'नित्यैसंस्तथा स्याद्, यथा परमाणवो रूपादीनाम् । ततो यदि
पूर्वावस्थितस्य सामान्यस्याभिनवोत्पादभाजो व्यक्तयः समवायात् सम्बन्धिन्यस्तदा तासां
5 सामान्यं प्रति कारणत्वं वा नित्यत्वं वा गलेपादिकयाऽपि परोऽभ्युपगमयितव्यः, 5
समवायित्वस्य प्रकारान्तरेणादर्शनात् । तत् किमुच्यते सामान्यासम्बन्धस्य व्यक्त्यभाव-
प्रयुक्तत्वादिति ? सामान्यस्य हि व्यक्तिभिः सह सम्बन्धे न व्यक्तीनां सत्त्वमात्रं
प्रयोजकम्, अपि तर्हि कारणत्वविशेषितं नित्यत्वविशेषितं वा । ततो यद्यपि पश्चादु-
त्पन्नाया व्यक्तेः सत्ता समजनि तथापि नासौ पूर्वस्थितस्य सामान्यस्य सम्बन्धिनी
10 भवितुमर्हति, सम्बन्धप्रयोजकस्य कारणत्वस्य नित्यत्वस्य चाऽभावात् । ततो यदि 10
नाम व्यक्त्यभावेऽपि सामान्यावस्थानमादत्तं तथाप्यभिनवोत्पन्नव्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः
165A सह सादृश्यं न वेदामश्नुति । यत् पुनरावाभ्यां पूर्वं सामान्यावस्थानाभावाऽभिनवोत्पन्न-
व्यक्तेः पूर्वोत्पन्नव्यक्तिभिः सादृश्याभावायोपन्यस्तः स केवलं ब्रह्मेक्षिकापक्षीकृत्य ।
परमार्थतस्तु सामान्यसम्भवेऽपि सादृश्यं न सम्भवेति ।

ननु व्यक्त्यैव सह सामान्यमप्युत्पद्यते ततः स्वादेव सादृश्यसम्भवः । तदपि 15
न, कुतः ? नित्यत्वात् । सामान्यं हि नित्यं कुतो व्यक्तित्वदुत्पादभारमाविशेत् ?

यद्यपि पूर्वं नासीन्न च सहैवोत्पद्यते तथापि पूर्वोत्पन्नव्यक्तिस्थं सामान्यं नवां
व्यक्तिमुत्पद्यमानामेव गत्वा सदृशप्रत्ययमुत्पादयतीति चेत् । न, व्यक्तीति । यदि हि
165B चिरसंस्तुतामपि पूर्वोत्पन्नां व्यक्तिमपहाय नवसङ्गमरसिकतयाऽभिनवोत्पादिनीं सामान्यं
व्यक्तिमुपश्लिष्येत्तदा पूर्वा व्यक्तिः सामान्यप्रवासोद्वसीकृता सदुःखमहोरात्राणि यापयेत् । 20

चिरप्रीतामपि व्यक्तिं पूर्वां त्यक्त्वा ब्रजेद्यदि ।

सामान्यमपरां व्यक्तिं नवसङ्गमनोत्सुकम् ॥

वराकी तदनेनेयमकस्मादुज्झिता सती ।

त्रियोगविधुरा दुःखमहोरात्राणि यापयेत् ॥

१ यो चरादियस्य रूपादिः ॥ २ आधारः ॥ ३ समवायित्वेन ॥ ४ तत्(?) ॥ ५ परमाणवो हि रूपादेन प्रति 25
कारणानि, अणुत्वं प्रति अकारणानि अणुत्वस्य नित्यत्वात् ॥ ६ यो ॥ ७ नित्यः सन् यः समवायी आधारः
स कारणमकारणमपि परमाणवादिः ॥ ८ समवायी ॥ ९ यदि व्यक्तीनां कारणत्वं नाङ्गीकरोषि तदा नित्यत्व-
मंगीकुरु ॥ १० सामान्यस्यावस्थानं न वदत इत्यर्थः ॥ ११ सम्बन्धनियन्तकारणत्व-नित्यत्वाभावात् ॥ १२
चिरं प्रीतं प्रेम यस्याम् ॥

अन्याप्यान्मानमेतस्मै चपलप्रोतये ततः ।

अर्पयन्ती परित्यागशङ्कया हृदि तर्कयेत् ॥ इति ।

166B तस्माद्यदि सामान्यं स्वाश्रयमात्रव्यापि तदा हेतुशतैरप्युत्पद्यमानव्यक्तौ न सम्भवति । ततो यदुक्तं “विचित्रा हि पदार्थानां शक्तिः, तेन सामान्यस्यैवेदशी शक्तिर्यया हेतुविशेषैरुत्पद्यमानेऽर्थे पूर्वस्थानादचलदेव वर्त्तते, चलने हि पूर्वस्थानं 5 तैच्छून्यं स्यात्” [] इति, तद् दैष्टिकभाषितमिव लक्ष्यते । यदि हि परोपन्यस्तदूषणोपद्रवोपद्रुतैः शक्तिवैविध्यमन्त्रानुस्मरणं शरणं क्रियेत तदा स्थिता वाद-प्रतिवादसङ्ख्या, शक्तिवैविध्यमन्त्रानुस्मरणस्य हलधरजनेनापि शक्यक्रियत्वात् ।

ननु मूर्त्तस्यायं स्वभावो यदेकत्र सर्वात्मना स्थितं स्थानान्तरमाक्रामितुं न समर्थायते । अमूर्त्तं च सामान्यम् । तद्यदि पूर्वस्थानादचलदपि स्थानान्तरमाक्रामेदा- 10 क्रामतु नाम को विरोध इति ? तदपि न । एवं ह्यात्मनां विभुतां प्रकल्या(ल्पा ?)लम् । 166A सा हि गुणत्वेनादृष्टानां स्वाश्रयसम्बन्धं विना साक्षाद् द्रव्यान्तरैरसम्बन्धादसम्बद्धस्य च हेतुत्वप्रकल्पमावतिप्रसङ्गादग्न्याद्यूर्ध्वज्वलनादीनां च सर्वात्मसाधारणादृष्टकृतत्वात् पर्यकल्पि । एतथै तां विनाऽपि घटासम्बन्धे, अदृष्टानां त्वन्मतेनामूर्त्तत्वेन दूरस्थितानामपि हेतुत्वघटनात् । मूर्त्तानामेवायं स्वभावो यद् दवीयोदेशस्थितानामहेतुत्वं नामूर्त्तानामिति वाचोयुक्तंवापि 15 सुखोच्चारणीयत्वात् । अतिप्रसङ्गोपद्रवोऽपि अमूर्त्तत्वमन्त्रानुस्मरणादेव प्रतिघानिष्यते ।

अथैवमाचक्षीथाः—यथा न किमप्यमूर्त्तं सद् व्यवधानेन कस्यचिद्धेतुसुपालाभीति कथमदृष्टानां तथाभावो विभावयितुं शक्यते इति । एवं तर्ह्यमूर्त्तं सन्न किमपि पूर्वस्थानादचलदपि स्थानान्तरमाक्रामदुपालम्भीति सामान्यस्याऽपि कथं तथाभावो 166B विभावयितुं शक्यताम् । तस्मादमूर्त्तत्वमपि पूर्वस्थानादचलतः सामान्यस्य स्थानान्तराक्रमणे 20 शरणं भवितुं नार्हति ।

अपि च, यदन्तरालेष्ववर्त्तमानमेककालमनेकेषु वर्त्तते तदनेकमेव, अन्तराला-व्यापिनो^{११} युगपदनेकवर्त्तिनोऽनेकभाजननिषण्णनारङ्गफलानामिवानेकत्वान्तरीयकत्वात् । यत् पुनरेकं सद् युगपदनेकेषु तदन्तरालानि व्याप्नोत्येव, एकस्य युगपदनेकवर्त्तिनो मन्दारदामदोरस्येवाऽन्तरालव्याप्तिनान्तरीयकत्वात् । ततो यदि सामान्यमन्तरालान्यनश्रु- 52

१ सामान्याय ॥ २ ॥ 166 संख्याके द्वे पत्रे, तत्र एकम् इतः परं 166 A पत्रे लिखित्वा घृष्टं दुष्पठम् ॥

३ सामान्यम् ॥ ४ दिष्टं द्वैव प्रमाणमस्य ॥ ५ पर्यकल्पीति उत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ पुण्यपापानाम् ॥ ७ आत्मा ॥ ८ ‘३’ [=तुर्तीयान्तम्, ‘स्वाश्रयेण सम्बन्धं विना’ इत्यर्थः] ॥ ९ तापा(ः)दिभिः ॥ १० विमुताम् ॥

११ यदि असम्बद्धोऽपि हेतुस्तदा विवक्षितादन्योऽपि कथं न हेतुरित्यतिप्रसङ्गः ॥ १२ व्यवधानेन कारणभावः ॥

१३ व्यक्तित्वसामान्यप्रकर्माश्रय ॥ १४ ‘६’ [=षष्ठयन्तम्] ॥

वानमात्माश्रयेनश्रुते तदाऽनेकमेव । ऐतच्च काममनुजानीमः, प्रतिव्यक्ति मिन्नस्य 'समाना इमा व्यक्तयः' इति प्रत्ययहेतोः समानपरिणामस्य परमार्थसतोऽभ्यनुज्ञानात् ।

सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात्, समवायभावात् । स्वत्वमपि तन्निबन्धनम् । अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वधीः । विरोधित्वे चासर्वगतत्वम्, अविकलकारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् । गोत्वं वा गजत्ववैकल्यायाऽस्तु । अन्योन्यमुभयं वा । ततः प्रत्यया-
नुत्पत्तिः । को वाऽविशेषे व्यक्तीनां पक्षपातः ?

अथानेकत्वप्रसङ्गप्रतिभयादन्तरालव्याप्तिरिष्यते तदा सर्वगतत्वम्, सर्वगतत्वे च
167A सामान्यस्याऽन्यत्रापि पराश्रयेऽन्तराले वा तत्प्रत्ययः स्यात्, समवायभावात् । गोत्वं हि
स्वानुरूपं प्रत्ययं गोषु समवायादेव जनयति । स च समवायोऽन्यत्रापि गजादावस्ति सामा-
न्यस्य समवायस्य च व्यापित्वाभ्युपगमात्, ततो गोष्विव गजादावपि गोप्रत्ययः स्यात् ।

ननु गोत्वस्य गाव एव स्वव्यक्तयो न गजादयस्ततः कथं तेषु गोबुद्धिं जनये-
दित्याह सर्वत्वमपि आत्मीयत्वमपि तन्निबन्धनं स समवायो निबन्धनं यस्य स्वत्वस्य
तत्तथा । गोत्वस्य हि गावस्तेषु समवायादेवात्मीयाः, समवायश्च गजादिष्वप्यस्ति,
167B ततस्तेऽप्यात्मीया एव स्युः । ततस्तेष्वपि गोबुद्धिः स्यात् । ततो यदाह—“अस्तु वा
सर्वगतं सामान्यम्, तच्च नाकाशवत् सर्वसंयुक्तम्, नापि सत्तावद् गोत्वाद्यपि सर्वसमवेतम्,
किं तर्हि ? सन्निधिमात्रेण सर्वत्रास्ति यथाऽन्यन्ताभावः । तच्च सर्वत्रापि विद्यमानं
यत्रैव समवेतं तत्रैवोपलब्धियोग्यम् । तेन तस्य समवायेवाधारो व्यन्नकश्चोच्यते ।
तन्न जातिसङ्करोऽपि” [] इति, तदात्मसिद्धान्तश्चद्वालुभाषितमित्युपेक्षामर्हति ।
यतो गोत्वस्य समवायस्य च सन्निधानं गवां गजादीनां चाविशिष्टं ततः किमिति
गोत्वं गोषु समवेतमुच्यते न गजादौ ? कथं वा व्यत्ययो न भवति—गजादौ गोत्वं
समवेतं न गोष्विति । नूनमत्र पादप्रसारिकातो नान्यदालम्बनं सम्भावयामः ।

नन्वदृष्टविशेषः समवायस्य व्यवस्थानिबन्धनमस्ति, अदृष्टविशेषसामग्र्या हि
गोपिण्ड एव गोत्वसमवायार्हः सम्पादितो न गजादिस्ततो नातिप्रसङ्ग इति ।
167A एवं तर्हि सामान्यकल्पनापि क्लेशायैव, गोत्वाभावेऽप्यदृष्टविशेषवशाद् गोपिण्डानामेव
गोबुद्धिजननं प्रति शक्तत्वाच्च गजादिपिण्डानाम् । तत् सर्वगतत्वे सामान्यस्य सम-
वायसम्भवादन्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात् ।

१. व्यक्तीः ॥ २. सामान्यस्यानेकत्वम् ॥ ३. सर्वगतत्वे चान्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यात् ॥ ४. स्वत्वमपि
तन्निबन्धनम् ॥ ५. गोषु ॥ ६. शशविषाणादीनाम् ॥

यद्यपि गोत्वस्याश्वादावपि समवायोऽस्ति तथापि तेषु गौरिति प्रत्ययो न भवति, एकत्र सामान्यद्वयबुद्धेःयोगादिति चेत् । न । अस्ति चैकत्रापि चतुष्पदि अश्वत्व-पशुत्वधीः । तद्यद्येकत्र सामान्यद्वयबुद्धेःयोगस्तदा अश्वत्वपशुत्वे द्वे सामान्ये कथमेकत्रैव धर्मिणि प्रत्ययद्वयं जनयतः । तदेकत्रापि सामान्यद्वयबुद्धेर्दर्शनाद् गोत्वं गजादौ समवेतं गोबुद्धिमपि जनयेत् ।

5

स्यादेवम्—अश्वत्व-पशुत्वे परस्परविरुद्धं तत एकस्मिन्नपि प्रत्ययद्वयं जनयतो न
168B गोत्व-गजत्वे तयोर्विरोधादिति । न । विरोधित्वे च गोत्व-गजत्वयोः परस्परमभ्युपगम्य-
मानेऽसंवगतत्वं स्यात् । न ह्येकत्र सकलाश्रयव्यापिनोर्विरुद्धयोर्युगपदवस्थानसम्भवः ।

अथवा यदि गजत्वेन सह विरोधाद् गोत्वं गजे गोप्रत्ययं न जनयति तदा तत्र तदस्तीत्येतदपि कथं श्रद्धेयम्, स्वकार्यमकुर्वतः सत्त्वमन्देहात् । कुतः ? अविकलकारणस्य 10
समर्थस्वभावस्य हेतोः कार्यनिष्ठत्वात्, कार्ये निष्ठा तात्पर्यं तदेकतानत्रं यस्य, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात् । गोत्वं हि स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रत्यविकलो हेतुः, ततो यदि गजादौ स्यात्तदाऽवश्यं गोप्रत्ययं जनयेत् । न च जनयति, तस्मात्तत्र नास्तीति निश्चीयते । ननु स्वव्यञ्जकव्यत्ययेऽपि गोत्वं कथं गजे गोबुद्धिजननं प्रत्यविकलं
169A स्यादिति । तन्न । समवायनिबन्धनस्य स्वत्वस्य गजेऽपि भावाद् गज एव व्यञ्जकोऽस्तीति 15
न विकलत्वम् ।

स्यान्मतम्—गोत्वं गजत्वं च द्वयमपि गजे समवेतमस्येव । तथापि गजत्वमेव स्वानुरूपं प्रत्ययं तत्र जनयति न गोत्वम्, गजत्वेनास्य प्रतिबद्धत्वादिति । तदयुक्तम्, नित्यैकरूपत्वेनाविचलितस्वभावस्य गोत्वस्य गगनस्येव प्रतिबद्धमशक्यत्वात् । अपि च, यथा गजत्वेन गोत्वं स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रति विकलं क्रियते तथा किमिति गोत्वेन 20
गजत्वं न क्रियते । एतदेवाह—गोत्वं वा गजत्ववैकल्यायाऽस्त्विति, ततश्च गजे गोबुद्धि-
रेवैका स्यान्न गजबुद्धिः ।

169B अथवा गोत्व-गजत्वे द्वे अपि परस्परस्य वैकल्यं कुरुताम् । तदाह—अन्वोन्यमिति । उभयं गोत्व-गजत्वं वैकल्यायास्त्विति पूर्वैर्गैव सम्बन्धः । तैत इति उभयोरपि गोत्व-
गजत्वयोः स्वानुरूपप्रत्ययजननं प्रति वैकल्यात् प्रत्ययानुत्पत्तिः, गोत्वस्य गजप्रत्ययस्य 25
च कारणवैकल्यानाऽनुत्पत्तिः स्यात् ।

१ अस्ति चैकत्रापि अश्वत्व-पशुत्वधीः ॥ २ विरोधित्वे चासंवेगतत्वम् ॥ ३ अविकल-
कारणस्य कार्यनिष्ठत्वात् ॥ ४ जय [=चतुर्थः] अस्माकः, तद्वत्वात् इत्यर्थः ॥ ५ अन्वोन्यमुपपत्तिः
या ॥ ६ ततः प्रत्ययानुत्पत्तिः ॥

यद्यपि गोत्व-गजत्वे एकत्रापि स्तस्तथाऽपि यदेव व्यक्तया व्यज्यते तदेव प्रत्ययं जनयति, नान्यत् । व्यक्तिश्च प्रकृत्यैव गजत्वमेवाभिव्यजति, न गोत्वम् । ततः सर्वव्यापित्वेऽपि गोत्वस्य न दोष इति चेत्, न, 'को वेत्ति, अविशेषे गोत्व-गजत्वे प्रति विशेषाभावे, पक्षपातो बहुमानः ? गोत्वमपि गजव्यक्तौ समवेतं गजत्वमपि च समवेतम्, किमित्यसौ गजत्वमभिव्यजति न गोत्वम् ? सर्वथा निष्कारणोऽयं 5
170A पक्षपातो व्यक्तीनां कर्तुं न युक्तः । तद् यदि सामान्यं सर्वगतं स्यात् तदाऽन्यत्रापि तत्प्रत्ययः स्यादिति ।

ततो यैदनित्यं सद् यत् यत् प्रत्यकारणं न तत् तस्य समवायि, यथा घटः पटस्य । यत् पुनर्यस्य समवायि तदनित्यं सत् तत्कारणमेव, यथा द्रव्य-गुण-कर्मणां समवायिनः । अनित्याः सामान्यं प्रत्यकारणं च गवाद्या व्यक्तयः, ततो न 10 सामान्यसमवायिन्यः । समवायित्वे नियमेन व्यक्तिजन्यत्वप्रसङ्गः, अनित्यसमवायिनो नियमेन जन्यत्वात् । सामान्यस्य साध्यत्वान्न व्याप्तिव्यभिचार इत्येवं व्यक्तिभ्यो भिन्नस्यैकस्य सामान्यस्याघटनात् सदृशप्रत्ययः प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तसदृशपरिणामनिबन्धन एवेति सिद्धम् ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति—

15

तत् सद्वभूतसामान्यविशेषग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ।

तैदिति सद्वभूतः प्रमाणाबाधितः स चासौ सामान्यविशेषश्च तद्ग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वं परमार्थसत्त्वम् । सामान्य-विशेषात्मकं वस्तु परमार्थसदेवेत्यर्थः ।

एतेन परसिद्धान्तदूषणदानव्यसनिभिर्यदुक्तम्—

“सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः” ।

20

चोदितो दधि स्वादेति किमुष्टं नाभिधावति ॥ १ ॥

१ को वाऽविशेषे व्यक्तीनां पक्षपातः ॥ २ '५' [=तस्मात्] ॥ ३ व्यक्तयः सामान्यस्य न समवायिन्यः अनित्याः सत्यः, सामान्यं प्रति अकारणत्वात् । यद्यदनित्यं सद् यत् प्रति अकारणं न तत् तत् प्रति समवायि, यथा घटः फल्येत्यनुमानस्थितिः । यद्वा इदमनुमानम्—विवादाध्यासिता व्यक्तयो नैकान्तभिन्ननिर्देशकसामान्य-समवायिन्यः, नानादेशस्वभावत्वात्, सर्वपदार्थवत् ॥ ४ सत्यः ॥ ५ अत्र उपसंहारे चकारः, यथा कृतकश्च 25 शब्द इत्यत्र ॥ ६ अनित्यसमवेतस्य वस्तुन इत्यर्थः ॥ ७ '५' [=तस्मात्] । तत् सद्वभूतसामान्यविशेष-ग्राहिविकल्पाभासस्य वस्तुत्वम् ॥ ८ जैनसिद्धान्त ॥ ९, १० एते त्रयः श्लोका आचार्यश्रीहरिभद्र-स्वरिभिः अनेकान्तज्ञयपताकायां प्रथमेऽधिकारे उद्धृताः ॥ १० वस्तुनः ॥ ११ सामान्यविशेषरूपत्वे ॥ १२ '५' [=पक्षमन्तम्] ॥

अथास्त्यतिशयः कश्चिद्येन भेदेन वर्त्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥ २ ॥

सर्वात्मत्वे च भावानां भिन्नौ स्यातां न धी-ध्वनी ।

‘भेदसंहारवादस्यैव तदभावादसम्भवः । ३ ॥ [प्रमाणवा० १।१८३-१८५]

प्रवृत्तिनियमो न स्याद्विषादिषु तदर्थिनः ।

मोदकाद्यपृथग्भूतसामान्याऽभेदवृत्तिषु ॥ ४ ॥

भेदे चोभयरूपैकवस्तुवादो न युज्यते ।

भेदाभेदविकल्पस्तु विरोधेनैव बाधितः ॥ ५ ॥

विशेषैरूपं यत्तेषु तत् प्रवृत्तेर्नियामकम् ।

साध्येतत् किन्तु वस्तुत्वं तैस्यैवेत्यं प्रसज्यते ॥ ६ ॥” [] इति, 10

171A

तत् परस्मिन्तन्तरहस्यानवबोधवाधयैव प्रतिव्यूढम् । प्रतिव्यक्तिसमाप्तसदृशपरिणामरूपस्यैव सामान्यस्य स्याद्वादकेतुभिर्गमिहितत्वात्, सत्तायाः सत्तान्तराभेदानभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
“न सत्ता सत्तान्तरमुपैति” [] इति ।

सिद्धसेनदिवाकरोऽप्याह—

“कुम्भो न जीवद्वियं जीवो वि न होइ कुम्भद्विअं तु ।

तम्हा दो वि अ द्विआ अन्नोन्नविसेसिआं होति ॥” [सम्मतौ ३ ३१] इति ।

तदेवं निश्चयात्मनो ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वं प्रसाध्य शब्दस्यापि साधयति—

स एव च शब्दविषयः, ततोऽपि तत्प्रत्ययात् । अस्पष्टता
त्वक्षाव्यापारात् ।

स एव चेति । यः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थो विकल्पविषयः स एव च शब्दविषयः ।

शब्दोऽपि तमेवामिधत्ते । ततोऽपीति न केवलमिन्द्रियजविकल्पाच्छब्दादपि तस्य सामान्य-
विशेषात्मनो विकल्पविषयस्य प्रत्ययात् । प्रतीयते हि कर्णकोटरादव्यां पर्यटतो घट-

171E शब्दादम्भोदरणसमर्थो घटः ।

१ विशेषः ॥ २ उष्ट्रे ॥ ३ बुद्धि-शब्दौ ॥ ४ भेदः पृथग्भूतः, संहारः संघात एकत्वमित्यर्थः ॥ ५ मेलापकः ॥ 25

६ * ‘ओस्’ इति अत्र लिखितमस्ति । ‘ओस्’ इत्यनेन षष्ठीद्विवचनमत्र विवक्षितं भाति ततो भेद-संहारयो-
र्वादो भेदसंहारवाद इत्यर्थो भाति ॥ ७ भिन्नबुद्धि-शब्दाभावात् ॥ ८ एते त्रयः श्लोका आचार्यश्री-
हर्मिभद्रसूत्रिभिः अनेकान्तजयपताकायां प्रथमेऽधिकारे उद्धृताः ॥ ९ विषाद्यर्थिनः ॥ १० असाधारणं
विषयं नाम ॥ ११ विषादिषु ॥ १२ विशेषरूपस्यैव ॥ १३ विशिष्टाः पररूपासत्त्वादिना ॥ १४ स एव
च शब्दविषयः ॥ १५ ततोऽपि तत्प्रत्ययात् ॥

ननु यदीन्द्रियजविकल्पविषय एव शब्देविषयस्तदा कथमिन्द्रियजविज्ञान इव शब्दध्रुवणात् स्पष्टो न प्रतिभासत इति ? उच्यते—अस्पष्टता त्वक्षाव्यापारादिति । यद्यं सामान्यविशेषात्मक इन्द्रियजविज्ञानविषयः शब्दादस्पष्टः प्रतीयते तत्रेन्द्रियाव्यापारो निबन्धनम् । विभिन्नशक्तीनि हि करणानि नैकशक्तीनि । ततो यथा कुण्डधारात् कुठारादवनीरुहशाखाभेदो भवन्नपि विषयश्चिरकालं सप्रयासं च भवति, निशितासि-
लतातः पुनः समः शीघ्रमप्रयासं च, तथा सामान्यविशेषात्मकमर्थमात्मा प्रतियन्त्रि-
न्द्रियेण करणेन स्पष्टं प्रत्येति, शब्देन पुनरस्पष्टम् । प्रत्येतद्वयः पुनरुभयत्राप्येकं एव ।

दूरा-ऽऽसन्नतादिभिरेन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोचरभेदः ।
अर्थक्रियाक्षमं तु शब्दादपि तदेव समानपरिणामात्मनां सत्त्वात् ।

ननु यः कचिद्वस्तुनि यत्प्रतिभासाद् विभिन्नप्रतिभासो नासौ तेनैकविषयो यथा
172A घटप्रतिभासात् पटप्रतिभासः । तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद् विपरीतप्रतिभासः शब्दः
प्रत्यय इति । तन्न । यस्माद् दूरा-ऽऽसन्नतादिभिरिन्द्रियज्ञानस्याभासभेदेऽपि प्रतिभासभेदेऽपि
न गोचरभेदः । दूरे दूरतरे आसन्ने आसन्नतरे चैन्द्रियेऽस्पष्टमस्पष्टतरं स्पष्टं स्पष्टतरं च
वृक्षादिरर्थः प्रतिभासतेऽथ च सर्वज्ञानानामेक एव ग्राह्यस्त्वामिसतस्तथा यद्यपि शब्दे-
न्द्रियोत्थयोर्ज्ञानयोः स्पष्टत्वा-ऽस्पष्टत्वाभ्यामाभासो भिद्यते तथापि गोचरैकत्वमविरुद्धमेव ।

स्यादेवम्—इन्द्रियज्ञानस्य दूरासन्नतादिभिः स्पष्टत्वा-ऽस्पष्टत्वाभ्यामेवाभासो भिद्यते
172B नार्थक्रियासमर्थाऽसमर्थरूपपरिच्छेदेन । दूरे आपन्ने वा स्थितो वृक्षादिरिन्द्रियज्ञाने
निजार्थक्रियाक्षमेण रूपेण निर्विशेषमेवाभासते । अर्थक्रियाक्षमरूपपरिच्छेदभेदेन च
विषयनानात्वं व्यवस्थाप्यत इत्याह—अर्थक्रिया जलाद्याद्वर्णादिका, तस्यां क्षमं पुनर्वस्तुनो
रूपं शब्दादपि तदेव यदेवेन्द्रियात् प्रतीयते । इन्द्रियादपि घटो जलधाराणादि-
समर्थः प्रतीयते, घटशब्दादपि । ततः कुतस्तेदेत्ययोर्ज्ञानयोर्विषयवैचित्र्यं भवेत् ?

ननु शब्दात् प्रतीयमानस्योपलब्धेरूपस्य सामान्यस्य कुतोऽर्थक्रियाक्षमत्वमिति ।
173A न । समानपरिणामात्मनां पदार्थानां सत्त्वात्, सदृशपरिणामवन्तो हि पदार्थाः शब्दस्य
विषयः, ते च परमार्थस्तन्तः, ततः कथं नार्थक्रिया भवेत् ।

१. 'द' [=विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ २. उत्पन्नं विज्ञानं इति गम्यम् ॥ ३. द्रव्यरूपतया एक एव । स्पष्टत्वा-
स्पष्टत्वाभ्यां धर्माभ्यां द्वैविध्यम् ॥ ४. 'द' [=विग्रहे पठ्यन्तम्, यस्य प्रतिभासादिति भावः] ॥ ५.
अस्पष्टरूपः ॥ ६. दूरासन्नतादिभिरेन्द्रियस्याभासभेदेऽपि न गोचरभेदः ॥ ७. ज्ञाने ॥ ८. मनस्ते
स्पष्टत्वास्पष्टत्वे अर्थधर्मो, परमते ज्ञानधर्मो इति प्रमेयारूढिः ॥ ९. अर्थक्रियाक्षमं तु शब्दादपि तदेव ॥
१०. ज्ञानादि ॥ ११. इन्द्रिय-शब्दोत्थयोः ॥ १२. बौद्धः ॥ १३. असत्यस्य ॥

यदि शब्दाः परमार्थसद्वस्तुविषयास्तदा स्वस्य स्वभाव इत्यत्र व्यतिरेकपट्टयाः किं निवन्धनम् ? न खलु व्योम्नो भिन्नः स्वभावः कश्चिदस्ति यो व्यतिरेकविभेक्तेर्निमित्तं स्यात् । तदुक्तम्—

“स्वस्य स्वभावः खत्वं चेत्तत्र वा किं निवन्धनम् ।” [प्रमाणवा० १।६८] इति ।

अत आह—

यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः । स एव च प्रत्ययनिमित्तम् ।

यत इति । येन केनापि रूपेण धर्माधर्मात्मपुद्गलेभ्यो व्यावर्तते व्योम पृथगेव
173B द्रव्यमिति व्यपदेशं लभत इत्यर्थः । स व्योम्नः स्वभावः । स एव चेति य एव
विज्ञातीयव्यक्तिव्यावर्तकः स्वभावः स एव प्रत्ययस्य पृष्ठीलक्षणास्य त्वस्य वा
निमित्तं हेतुः । अयमर्थः—अवगाहदातृत्वं नाम व्योम्नोऽसाधारणो धर्मोऽस्ति । धर्माश्च
धर्मिणः सकाशाद् भिन्नाऽभिन्नाः । ततो यदा भेदार्पणा क्रियते तदा पृष्ठी स्वो वा
भवति—स्वस्य स्वभावः खत्वमिति वा । अभेदार्पणाकरणे तु खमिति ।

सर्वलिङ्गसङ्गद्ये च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-वचनभेदो नाति-
दुर्घटः, द्रव्यस्य स्यादभेदात् पर्यायेभ्यः । अत एव शब्दानामभिधेय-
भेदेऽपि सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यता च ।

यदि परमार्थसद्वस्तुविषयाः शब्दास्तदा कथमेकस्मिन्नप्यर्थेऽभिधेये शब्दाद् बहुवचनं
कथं वा शब्दस्य त्रिलिङ्गत्वमिति । अत्राह—सर्वेति । सर्वं लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकलक्षणं
174A सर्वा सङ्ख्या एक-द्वि-त्रिलक्षणा यस्य तस्मिन् दारादिवस्तुनि, आदिग्रहणात् सिकता-तट-
वाटादिग्रहः, लिङ्ग-वचनभेदो नातिदुर्घटः । सर्वाण्यपि हि वस्तुनि सर्वलिङ्गानि सर्वसङ्ख्यानि
चेति सर्वज्ञसिद्धान्तः, एकत्रापि अर्थ-वस्तु-मात्राशब्दप्रयोगात्—यथा घटार्थः, घटवस्तु
घटमात्रेति । न चैवं सर्वशब्दानां सर्वलिङ्गता । न हि वस्तु सर्वस्य शब्दस्य सत्ता
सर्वेण रूपेण वाच्यम्, अपि तु कैस्यचित् केनचिदेव रूपेण । यथेन्द्रियस्य कस्यचित्
केनचिदेव रूपेण विषयः शब्दस्यापि तथाविध एव स्वभावो यो न सर्वं वस्तुरूप-
मुपगृह्णाति अन्यथा शब्दान्तराप्रयोगप्रसङ्गः ।

१. सम्बन्धपट्टयाः ॥ २. स्वस्य भावः ॥ ३. यतो धर्मादिभ्यो व्यावर्तते व्योम स स्वभावः ॥ ४. स
एव च प्रत्ययनिमित्तम् ॥ ५. व्यपदेशो वा ॥ ६. सर्वलिङ्गसङ्गद्ये च दारादिवस्तुनि लिङ्ग-
वचनभेदो नातिदुर्घटः ॥ ७. एकत्रापि वस्तुनाम् ॥ ८. घटार्थे ॥ ९. कर्तुः ॥ १०. सम्बन्धः ॥ ११.
वस्तु वाच्यमिति सम्बन्धः ॥

एवं च वस्तुमाहात्म्याच्छब्दशक्तिस्वामाख्याच कश्चिच्छब्दः पुल्लिङ्गः, कश्चित् स्त्रीलिङ्गः, कश्चिन्पुंसकलिङ्गः, कश्चित् पुंस्त्रीलिङ्गः, कश्चित् पुंनपुंसकलिङ्गः, कश्चित् स्त्रीनपुंसकलिङ्गः, कश्चित् त्रिलिङ्गः, कश्चिद्वाच्यलिङ्गः, तथा कश्चिदेकवचनान्तः, कश्चिद् द्विवचनान्तः, कश्चिद् बहुवचनान्तश्च समयानुसारिमिव्यवहियते ।

वचनभेदघटने युक्तिमाह—द्रव्यस्येति । पर्यायेभ्यो धर्मैभ्यः स्यात् कथञ्चिदभेदाद् 5
 175A द्रव्यस्य धर्मिणः । द्रव्यस्य हि स्वकीयमेकत्वमस्ति अनन्तपर्यायाभेदनिबन्धनमनेकत्वमपि । तत्र ऐकत्वार्षणायामेकवचनान्तेन ध्वनिनाऽभिधीयते, अनेकत्वार्षणायां तु बहुवचनान्तेन, यथा धर्मप्रज्ञासम्पन्ने दारे नान्यं कुर्वीत, इमे दासाः, एको बल्वजो बन्धनेऽसमर्थः, इमे बल्वजाः, एका सिकता तैलदानेऽसमर्था, इमाः सिकताः । तस्यां सुमनसि, इमाः सुमनसः । सप्तायां तु दिनैःसमुदायव्यत्येकत्वानेकत्वे निबन्धनम्—तृतीयस्याः समयास्तु, 10
 इमाः समाः । वर्षाणां तु दिनबहुत्वमेव—इमाः वर्षाः । एकत्वानेकत्वार्षणायां तु वस्तुमाहात्म्यं शब्दशक्तिश्च प्रमाणम् ।

ननु स्वगतैकत्वार्षणायामेकवचनान्तस्य पर्यायाभेदलब्धानेकत्वार्षणायां तु बहु-
 वचनान्तस्य शब्दस्य द्रव्ये प्रयोगोऽस्तु, द्विवचनान्तस्य कैथं यथा गोदौ ग्राम इति ।
 उच्यते—गोदयोर्द्वयोर्द्वयोरभवत्वाद् द्वित्वाविष्टो गोदध्वनिर्ग्रामे उपचर्यते । अथवा समु- 15
 175A दाय-समुदायिनोर्भेदा-ऽभेदार्पणे द्वे अपि युगपदेवात्र कृते इत्यर्पणाद्वयगतं द्वित्वमालम्ब्य ग्रामे द्विवचनान्तस्य ध्वनेः प्रयोगः । तत्र केचिदाविष्टैकवचना यथा परस्परान्योन्ये-
 तरेतरशब्दाः । कश्चिदाविष्टद्विवचनो यथा गोदशब्दः । केचिदाविष्टबहुवचना यथा
 वर्षा-मघा-ऽप्-कृत्तिकाशब्दाः । अन्येषां तु यथाबुद्धाम्नायं वचनभेदः । लिङ्गं पुनर्यदा-
 ऽर्थधर्मो विवक्ष्यते तदा सर्वार्थानां सर्वं सदपि यथाबुद्धाम्नायं केनापि शब्देन कश्चित् 20
 किञ्चिदुच्यते । यदा पुनः शब्दधर्मस्तदापि बुद्धाम्नायापेक्ष एव प्रयोगः । तस्मादेक-
 मिन्नपि दारादिवस्तुनि द्रव्य-पर्यायाणां कथञ्चिदभेदनिबन्धनो वचनभेदो घटत एव ।

१ द्रव्यस्य स्यादभेदान् पर्यायेभ्यः ॥ २ एकत्वविवक्षायाम् ॥ ३ * दारयन्ति दीर्यन्ते वा एभिरिति दासाः पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च । एकवचनान्तोऽपि दृश्यते, यल्लक्ष्यम्—“धर्मप्रज्ञासम्पन्ने दारे नान्यं कुर्वीत” [] इति” इति अभिधानचिन्तामणिस्त्वोपशङ्कनी ॥ ५१३ । “बल्वजाः पुंसि बहु- 25
 वचनान्तः” इति अभिधानचिन्तामणिस्त्वोपशङ्कनी ॥ १११४ । “अहंपूर्विकादिर्षणी मघा अणकृत्तिका बहौ । वा तु जलौकाप्सरसः सिकता सुमनः समाः ॥ ९ ॥” इति लिङ्गानुशासने स्त्रीलिङ्गाधिकारे ॥ ४ ननु सर्वेऽप्यपर्यायापार्षणायामेकवचनद्विवचने स्याताम्, समा तु पृथक्पृथक्दिनशतत्रयं लभ्यते, तत्र तु का द्रव्य-पर्यायापार्षणा इत्याशङ्क्याह—समेति ॥ ५ दिनसमुदायैकत्वं दिनव्यत्ययेकत्वं च एकवचन-द्विवचनयोर्निबन्धनमित्यर्थः ॥ ६ गोदशब्दस्य द्विवचनान्तस्य ग्रामलक्षणे द्रव्ये कैथं प्रयोगोऽस्तु ? ॥ 30
 * उपचारनिरपेक्षोऽयं पक्षः । यतः स्वतन्त्र एव संकेतवशाद् गोदशब्दो विशिष्टे ग्रामे वर्तते, द्वित्वसाधने तु युक्तिरलम्ब्यता ॥ ८ * दृश्यतां ॥ ३ ॥

- 175B धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदप्यभेदो नास्ति, तयोरेकान्तेन भेदादिति चेत् । न । सम्बन्धा-
भावेन 'अस्वामी धर्मिणो धर्माः' इति व्यपदेशाभावप्रसङ्गात् । समवायनिमित्तत्वे च
व्यपदेशस्यान्यत्रापि प्रसङ्गः, समवायस्यैकत्वेन सर्वत्रापि सम्भवात् । कार्यकारणभावस्तु
सम्बन्धो घटत एव न, सहभावित्वात् । तस्माद् 'अस्वामी' इति व्यपदेशान्यथानुप-
पत्त्या धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदभेद एव । अत एवैकान्ताभेदोऽपि नानयोरभ्युपेयः, शब्द- 5
प्रत्ययान्तराणां वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एकनैव हि शब्देन ज्ञानेन वा द्रव्याभेदिनां धर्माणा-
मभिधाने परिच्छेदने वाऽपरं शब्दान्तरं ज्ञानान्तरं वा प्रवर्तमानं किमसाध्यं साधयेत् ?
तद् धर्मिणो धर्मा न भेदिनो नाप्यभेदिनः, किं तर्हि ? स्यादभेदिन इति परमार्थः ।
- 176A अत एवेति । यत एव द्रव्यस्य स्यादभेदः पर्यायेभ्योऽत एव नीलोत्पलादिध्वनी-
नामभिधेयभेदेऽपि गुण-जातिभेदेन सामानाधिकरण्यं भवति । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्य शब्द- 10
स्यैकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलशब्दो हि नीलपर्यायमभिधत्ते
176B उत्पलशब्दस्तु सदृशपरिणामलक्षणागुणत्वजातिम् । नीलपर्याय-सदृशपरिणामौ तु द्रव्यात्
कथञ्चिदभेदिनौ, ततस्तदभिधायिनौ ध्वनी तयोः प्रवर्तमानौ कथञ्चित्दभिधेयौ द्रव्येऽपि
प्रवर्तते इति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकत्र प्रवृत्तिरस्तीति सामानाधिकरण्यं घटत
एव । न केवलं सामानाधिकरण्यम्, विशेषणविशेष्यता च धर्मधर्मिणोरत एव भवति । 15
विशेषणविशेष्यभावे सत्त्वेन सामानाधिकरण्यम्, विशेषणविशेष्यभावस्तु पदस्य रक्तत्व-
177A मित्यादौ सामानाधिकरण्यं चिनाऽपीत्यसौ पृथगेवोपपाद्यते । यावतांशेन पटाद्धर्मिणो
रक्तत्वं धर्मो मिद्यते तावता पृथक् शब्देनोच्यते । यावता चाभिन्नं तावता तादा-
त्म्यसम्बन्धनिबन्धना पृष्टी विभक्तिर्भवति । तस्माद्धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोऽपि
कथञ्चिदभेदनिबन्धन एव । तदेवं शब्दानां परमार्थसद्वस्तुविषयत्वेऽपि लिङ्गवचनभेदादि 20
सर्वमुपपद्यत एव ।

स्यान्मतिः—यः शब्दान् सामान्येन साभिधेयानभिगम्यते तं प्रति 'सामान्यविशेषा-
त्मकं वस्तु शब्दस्य विषयः, द्रव्य-पर्यायाणां भेदा-भेदनिबन्धनो वचनभेदः' इत्यादि
177B गदितं वल्गुतां दधीत, यः पुनः शब्दानामभिधेयमेव किञ्चिन्नच्छति तं प्रति जनुपाऽन्धं
प्रति नत्तैकीचतुराङ्गहारकरणप्रयास इव सर्वमपि गदितं फल्गुतामेवाञ्छतीति । 25

अत्राह—

- १ परः ॥ २ 'अस्वामी धर्मिणो धर्माः' इति व्यपदेशाभावप्रसङ्गादेव ॥ ३ धर्मधर्मिणोः ॥ ४ ज्ञान ॥
५ '५' [=पञ्चम्यन्तम्] ॥ ६ अत एव शब्दानामभिधेयभेदेऽपि सामानाधिकरण्यम् ॥ ७
नीलगुणलक्षणं पर्यायम् ॥ ८ जातिरपि पर्यायो भण्यते जैनमते ॥ ९ नीलपर्यायसदृशपरिणामाभिधायिनौ ॥
१० नीलपर्याय-सदृशपरिणामाभिधेय-ज्ञादौ द्रव्ये ॥ ११ ननु सामानाधिकरण्यविचारेणैव विशेषणविशेष्य- 30
भावविचारस्य गतत्वात् किमिल्यनौ सूत्रेण पृथगुक्त इत्याशङ्क्याह ॥

न चैते निरभिधेया एव, अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । न खलु शब्दादर्थं प्रपद्य मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते । कचिद् विसंवादोऽन्यत्रापि समः ।

न चैते विचारयितव्यतया प्रस्तुताः शब्दा निरभिधेया एव, अस्खलत्प्रत्ययजनकत्वात् । अस्खलतो बाह्यार्थाविनाभाविनः प्रत्ययस्योत्पादकत्वात् । यदि हि घटशब्दो घटा-
मिधेयो न भवति तदा किमिति घटशब्दश्रवणसमनन्तरं घटार्थाविनाभावी प्रत्ययः
समुत्पद्यते । तद् घटविषयमस्खलितं प्रत्ययमुपजनयन् घटध्वनिर्घटाभिधेय एव ।

178A अस्खलितत्वमेव भावयति-न खल्विति । मरीचिकासु जलमिवेति वैधर्म्यनिर्दर्शनम् । यथा हि ग्रीष्मे वासरेषु तरुणदिवसकरकरनिकरव्यतिकरस्फुटदृत्तमाङ्गो बहुवाहिनाध्वा-
ध्वगो मरुमरीचिका जलत्वेनावबुध्य स्नानपानादिजलक्रिया अप्राप्नुवन् 'नैतजलं किन्तु
मरीचिकाः, तन्नूनमेव जलप्रत्ययो मिथ्या, भ्रान्तोऽहमस्मि' इत्येवं निन्दति ननं शब्दार्थं
प्रतिपद्य प्रतिपत्ता 'नामुमर्थं शब्दादहमधिगतोऽस्मि, किं तर्हि ? हेत्वन्तरात्' इति
शब्दसम्भवं बाह्यार्थप्रत्ययं जुगुप्सते । तद् बाह्यार्थाविनाभाविप्रत्ययोत्पादकत्वेन शब्दो
बाह्यार्थाभिधेय एव ।

यदि शब्दा बाह्यार्थाविनाभाविनः कथं तदर्थं विनाऽपि कचिच्छब्दोच्चारणं
178B दृश्यते, तस्मान्निरभिधेया एवैत इति । अत्राह- 'कचिद् देशेऽवस्थायां वा विसंवादः
शब्दस्याऽन्यत्रापि प्रत्यक्षादौ समः । यद्येकदेशव्यभिचारदर्शनेन सर्वत्रापि व्यभिचार
एव स्यात्तदा मरीचिकायां जलज्ञानं व्यभिचारि दृष्टमिति सर्वत्रापि व्यभिचार्येव स्यात् ।
अथ विशुद्धहेतुजस्य प्रत्यक्षस्य कचिदपि व्यभिचारो नास्त्येवेत्युच्यते तदाऽऽप्तप्रणीतस्य
शब्दस्यापि कचिदप्यर्थव्यभिचारो नास्तीति स कथमर्थविनाभावी नेष्यते ? वयं ह्याप्त-
प्रणीतस्यैव शब्दस्यार्थाविनाभावमातिष्ठामहे न सर्वस्य । न चाप्तप्रणीतः शब्दः
कचिदप्यर्थं व्यभिचरति ।

ननु शब्दस्य किमेकार्थप्रत्यायनेऽनेकार्थप्रत्यायने वा शक्तिः । यद्येकार्थप्रत्यायने
तदा सङ्केतशतैरपि ततोऽर्थान्तरे प्रतीतिर्न स्यात्, धूमादनग्निसंतीतिवत् । अथानेकार्थ-
प्रत्यायने तदा युगपत् ततोऽनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् प्रतिनियतेऽर्थे प्रवृत्तिर्न स्यादिति ।

१ न चैते निरभिधेया एव ॥ २ न खलु शब्दादर्थं प्रपद्य मरीचिकासु जलमिव मिथ्येति जुगुप्सते ॥ ३ कचिद् विसंवादोऽन्यत्रापि समः ॥ ४ * इत पर ग्रन्थकाराभ्यामेव पूर्वं लिखित्वा पश्चात् [] ईदृशे कोष्ठके निक्षिप्य ईदृशः पाठः परित्यक्तः-

[ततो यदि कचिद् व्यभिचारदर्शनेन [179 A] शब्दस्य सर्वत्राप्यर्थव्यभिचार एवेष्यते तदा प्रत्यक्षस्यापि तथाभावः प्राप्नोति । अथ व्यभिचारदर्शनेऽपि प्रत्यक्षविशेषस्य ग्रामाण्यमिष्यते तदा शब्दस्यापि
तथाभावोऽस्त्विति] ॥ ५ अन्तरे ॥

अत्राह—

कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र
प्रवृत्तिः ।

कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि शब्दानां यथासङ्केतक्षयोपशमं सङ्केतेन क्षयोपशमः सङ्केत-
क्षयोपशमस्तस्यानतिक्रमेण यथासङ्केतक्षयोपशमं प्रवृत्तिरर्थेषु । यद्यपि सर्वे शब्दाः सर्वार्थ- 5
179B वाचिन एव तथापि यावदर्थप्रत्यायने सङ्केतेन क्षयोपशमः प्रबोधितः शब्दात् तावत्
एवार्थस्य प्रतीतिर्भवति । ततो यस्यैकार्थप्रत्यायने सङ्केतेन क्षयोपशमो जनितः स
एकमर्थं प्रत्यायति, यस्यानेकार्थप्रत्यायने स युगपदनेकमपि । अत एव हरिशब्दश्रवण-
समनन्तरं बहवोऽर्था युगपदपि प्रतीयन्ते । न च वक्तव्यं यदि शब्दस्यार्थप्रत्यायने
स्वाभाविकी शक्तिस्तदा किमिति सङ्केतकरणमपेक्षते इति । यतो धूमः स्वभावेन 10
बह्विप्रत्यायनसमर्थोऽपि स्वाविनाभावपरिज्ञानापेक्षो दृश्यते । तद् यथा धूमः स्वतो
बह्विप्रत्यायनसमर्थोऽप्यविनाभावपरिज्ञानमपेक्षते तथा शब्दः स्वतोऽर्थप्रत्यायनसमर्थोऽपि
180A सङ्केतकरणमपेक्षते । सङ्केतार्थकस्यापि शब्दस्य प्रतिनियतोऽनुभूयते, यथा मालवादौ
कर्कटिकाशब्दस्य फलविशेषे, अन्यत्र तु योन्याम् । अत एव च सर्वार्थवाचकत्वेऽपि प्रतिनियत-
सङ्केतवशात् प्रतिनियतस्यैवार्थस्य शब्दादवगमः । अथ सर्वे शब्दाः सर्वार्थवाचिन 15
इति कथं प्रत्येयम् ? अनवगतसम्बन्धे शब्दे प्रयुक्ते कमर्थं प्रतिपादयितुमनेन शब्दः
प्रयुक्त इति श्रोतुर्नेकार्थविषयसन्देहदर्शनात् ।

तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां सङ्केतः—एतज्जातीया एतज्जा-
तीयशब्दवाच्या इति । तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्तिना-
मप्यस्ति ।

सम्प्रति यथाभूतेष्वर्थेषु यथाभूतानां शब्दानां सङ्केतः क्रियते तदाह—तुल्यपरिणामेषु
180B वाच्येषु तुल्यपरिणामानां वाचकानां सङ्केतः समयो वृद्धैः क्रियते सजातीयेष्वर्थेषु सजातीयानां
शब्दानां सङ्केतः क्रियत इत्यर्थः । सङ्केतकरणोल्लेखं दर्शयति—एतदिति । एष प्रकाशो
येषां ते एतज्जातीयाः । “प्रकारे जातीयः” [सि० ७-२-७५] इति जातीयः ।
एतज्जातीया एवंविधा येष्वर्थास्ते एतज्जातीयशब्दवाच्या एवंविधशब्दविषया भवन्तीत्येवं 25
सङ्केतः शब्दस्यार्थे क्रियते । अयमर्थः— एकमर्थं शब्दं च प्रत्यक्षवर्तिनमेतेदा उपदर्शय

१ कथञ्चित् सर्वार्थवाचकत्वेऽपि यथासङ्केतक्षयोपशमं सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ २ ‘०’ [अलङ्कारम्] ॥

३ तुल्यपरिणामेषु तुल्यपरिणामानां संकेतः ॥ ४ एतज्जातीया एतज्जातीयशब्दवाच्या इति ॥

५ एतज्जातीया ॥

११४ 'जातीय' प्रत्ययेन चाप्रत्यक्षवर्तिनोऽप्यर्थान् शब्दांश्च समीचीकृत्य बालानां वृद्धैः सङ्केतः क्रियते-एतज्जातीया अर्था एतज्जातीयशब्दवाच्या इति । ततो यद्यपि प्रत्यक्षवर्त्ति शब्दोऽर्थेऽथ देशान्तरे नास्ति तथापि तत्सदृशपरिणामेन तत्सदृशपरिणामस्याऽन्येनापि शब्देनाऽन्यस्याप्यर्थस्य प्रतीतिर्भवति, 'जातीय' प्रत्ययेन तेयोरपि सङ्केतकाले उपस्थापनात्, प्रत्यक्षवर्त्तिशब्दार्थसदृशपरिणामस्य देशान्तरवर्त्तिनामपि शब्दार्थानां भावात् । तदाह-तुल्यपरिणामिता च प्रत्यक्षवर्त्तिशब्दार्थसदृशपरिणामवत्त्वं च देशान्तरवर्त्तिनामपि शब्दार्थानामस्ति । तत् सदृशपरिणामेऽर्थेषु सदृशपरिणामानां शब्दानां सङ्केतः कियत इति स्थितम् । एतेन यदुक्तम्-

“शब्दाः सङ्केतितं प्रादुर्ग्यवहाराय स स्मृतः ।

११५ तैदा स्वलक्षणं नास्ति सङ्केतस्तेनै तत्र न ॥” [प्रमाणवा० १।६३] इति । तत् प्रत्युक्तम्, अर्थस्य द्रव्यतया नित्यत्वेन व्यवहारकालेऽपि सम्भवात् सङ्केतकाल-माविशब्दसदृशपरिणामस्याऽन्यस्यापि शब्दस्य वाचकत्वाभिधानात् ।

तदेवं स्वपक्षं व्यवस्थाप्य परपक्षं दूषयति-

जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न सङ्केतः । न खलु वै व्यसन-मेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् । न च जातिमात्रं दाह-वाहादावुप-युज्यते । विशेषापेक्षायां तु वरं तत्रैव सङ्केतः ।

जातीति । अर्थक्रियामर्थे सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि शब्दानां सङ्केतः, जातिमात्रे तु विशेषनिरपेक्षे केवले सामान्ये दाह-दोहाद्यर्थक्रियां कर्तुमसमर्थे पुनर्न सङ्केतः । अत्रैवोपपत्तिममिधातुं प्रस्तावनां रचयति-न खल्विति । खलुशब्दोऽवधारणार्थः । वै-शब्दः पराक्षेपे । निःप्रयोजनं क्वचित्तात्पर्यं व्यसनम् । नैव व्यसनमेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य, न हि लोकः फलनिरपेक्ष एवार्थेषु शब्दान् सङ्केतयति । किमु किन्तु सर्व एव नैकः कश्चिदस्य लोकस्यारम्भो हेयोपादेयवस्तुषु निवृत्ति-प्रवृत्ती फलार्थः, निःप्रयोजना-रम्भस्योपेक्षणीयत्वात् । तद्यमपि शब्दसङ्केतक्रियारम्भो लोकस्य सप्रयोजन एव । न

१ शब्दार्थयोः ॥ २ तुल्यपरिणामिता च देशान्तरवर्त्तिनामप्यस्ति ॥ ३ संकेतकाले ॥ ४ कुतः ? ५ शक्तिवत्त्वात् स्वलक्षणस्य ॥ ६ कारणेन ॥ ७ तत्र स्वलक्षणे ॥ ८ जातिमात्रे त्वनर्थक्रियाकारिणि न संकेतः ॥ ९ न खलु वै व्यसनमेवैतच्छब्दसङ्केतनं लोकस्य । किमु सर्व एवास्यारम्भः फलार्थः, निष्फलारम्भस्योपेक्षणीयत्वात् ॥

च जातिमात्रे शब्दसङ्केतकरणे काचित् फलसिद्धिरिति । यतो न च जातिमात्रं विशेष-
निरपेक्षं सामान्यमेव केवलं दाह-वाहादावुपयुज्यते । न हि बह्विधं गोवं वा व्यक्ति-
निरपेक्षमेव दाहं वाहं वा कर्तुं समर्थायते । कथं नामास्माच्छब्दादमुमर्थे प्रतीत्यायं
182B शिशुर्व्यवहारकाले एतामर्थक्रियां साधयेदित्यभिसन्धिना वृद्धाः शब्दान् सङ्केतयन्ति ।
न च जातिमात्रे शब्दसङ्केतेऽर्थक्रिया सम्भवति । ततो न तत्र शब्दसङ्केतः क्रियते । ५

स्यादेवम्—न सामान्य एव केवले शब्दसङ्केतो येन तद्वैयर्थ्यं स्यात्, किं तर्हि ?
विशेषेऽपि । अयं तु विशेषः—सामान्यं प्रधानं विशेषो गुणः । विशेषध्वार्थक्रियाश्रम
इति तूभयसिद्धमेवेति । अत्राह—विशेषेति । यदि सामान्ये शब्दसङ्केतकाले विशेषस्या-
प्यपेक्षा क्रियते तदा वरं तत्रैव विशेष एव शब्दसङ्केतः क्रियताम्, किं सामान्या-
183A पेक्षया । अयमाशयः—विशेषापेक्षे सामान्ये शब्दसङ्केतनमस्मादभिरपीक्ष्यते । अयं तु 10
विशेषः—सामान्यवद् विशेषोऽपि प्रधानमेव, सामान्यं च सदश्रवणाम इति ।

नाप्यन्यापोहे वस्तुनि, भेदे वस्तुनि प्रवृत्तरघटनात्, दण्ड-
च्छेदोपदेशे दण्डनीव । अभेदे मुधा बाह्यो वहिष्कृतः । अवस्तुत्वे
न किञ्चिदभिहितम् । प्रत्यक्षसिद्धं च प्रवृत्त्यादि ।

अन्यस्त्वाह—न सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि नापि सामान्य एव केवले शब्द- 15
सङ्केतः, किं तर्हि ? विजातीयव्यावृत्तिरूपेऽपोह इति । अत्रोच्यते । सोऽपोहो वस्तु
वा स्यादवस्तु वा, वस्तुपि स्वलक्षणाद् भिन्नोऽभिन्नो वा ? तत्र भिन्नवस्तुपञ्चमधिकृत्याह—
नोपीति । न केवलं सामान्यमात्रे, वस्तुरूपेऽन्यापोहेऽपि न शब्दसङ्केतः । भेदे वस्तुनि
प्रवृत्तरघटनात्, वस्तुरूपस्यापोहस्य वस्तुनः सकाशाद् भेदे सति वस्तुनि प्रवृत्तसम्भवात् ।
दण्डच्छेदोपदेशे दण्डनीव । यथा हि दण्डं छिन्वीत्युक्ते न दण्डिनं छेदकमिच्छन्ति तथाऽपोहा- 20
183B मिधायिशब्दश्रुतौ न स्वलक्षणे पुरुषः प्रवर्त्तते, अरोहस्य स्वलक्षणादन्वत्वात् । अन्यस्य
शब्दात् प्रेत्ययेऽन्येन प्रवृत्तावतिप्रसङ्गाच्च । तस्य स्वलक्षणाद् भिन्ने वस्तुरूपेऽपोहे शब्दसङ्केतः ।

अथ स्वलक्षणादभिन्नं क्रियते तेन स्वलक्षणे प्रवृत्तिर्भवतीति । तदप्युक्तम् ।
यस्मादेभेदे स्वलक्षणादपोहस्यान्यतिरेकेऽङ्गीक्रियमाणे मुधा बाह्यो वहिष्कृतः । यदि
स्वलक्षणादभिन्नेऽपोहे सङ्केतः क्रियते तदा स्वलक्षण एव किं न क्रियते । कथं 25
पश्चान्तरिता मुरायानक्रिया ? तत् स्वलक्षणादभिन्नेऽप्यपोहे न शब्दसङ्केतनम् ।

१ न च जातिमात्रं दाह-वाहादावुपयुज्यते ॥ २ भ्रमणनम् ॥ ३ विशेषापेक्षया तु वरं
तत्रैव भवेत् ॥ ४ बाह्यः ॥ ५ नाप्यन्यापोहे वस्तुनि ॥ ६ अन्यस्याह विजातीयव्यावृत्तिरुक्तम्,
तस्मिन् ॥ ७ अर्थे ॥ ८ अरोहस्य ॥ ९ ज्ञाने ॥ १० स्वलक्षणे ॥ ११ अभेदे मुधा बाह्यो
वहिष्कृतः ॥ १२ बाह्यो वहिष्कृतोऽर्थो वहिष्कृतः शब्दसङ्केतविरहात् इति ॥

॥३४॥ नन्वपोहो वस्तुवेव न भवति ततः का तव भेदाभेदचिन्तेति । अवसित्विति ।
यद्यपोहोऽवस्तुरूपे शब्दसङ्केतस्तदा व्यवहारकाले शब्देन न किञ्चिदभिहितं स्यात् ।
ततस्तच्छब्दश्रवणानन्तरं वस्तुनि प्रवृत्ति-निवृत्ती न स्याताम् । मा भूतां नाम को दोष
इति चेत् । उच्यते-प्रैत्यश्रेति । आदिशब्दास्त्रिवृत्तिग्रहः । शब्दश्रवणानन्तरमर्थेषु प्रवृत्ति-
निवृत्ती प्रत्यक्षप्रसिद्धे तावदवश्याभ्युपेये नापह्नवमर्हतः । ततो यदि शब्दो वस्तुविषयो 5
न स्यात्तदा तच्छ्रवणादर्थेषु प्रत्यक्षप्रसिद्धे प्रवृत्ति-निवृत्ती न स्याताम् । न ह्यवस्तुविषयात्
षष्ठेन्द्रियविकल्पाद् वस्तुनि प्रवृत्त्यादि भवति ।

स्यान्मतम्-विकल्पदर्शित एवार्थे शब्दसङ्केतः, स एव तच्छ्रवणात् प्रतीयते,
॥३५॥ तथापि बाह्ये प्रवृत्ति-निवृत्ती भवतो दृश्य विकल्पयोरभेदावसायात् । तदुक्तम्-“ते तु
सर्वालम्बनमेवार्थक्रियायोग्यं मन्यमाना दृश्य-विकल्पावस्थाविक्रीकृत्य प्रवृत्तन्ते”[]इति । 10

अत्राप्याह-

दृश्य-विकल्पयोरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्ये प्रवृत्तिः,
अतुल्यत्वात् ।

॥३६॥ दृश्येति । दृश्योऽर्थः स्वलक्षणम्, विकल्पोऽर्थः सामान्यरूपो विकल्पाभासः,
तयोरभेदावसायेनाऽपि न बाह्येऽर्थक्रियासमर्थे स्वलक्षणे प्रवृत्तिः स्यात् । तयोर्दृश्य-विकल्पयो- 15
रत्यन्तभेदेनाऽतुल्यत्वाद् त्रिमदृशत्वात् । एकान्तभिन्नयोर्ह्यभेदाध्यवसायः कुतश्चित् साद-
॥३७॥ दृश्यात् । न ह्यतिष्ठुग्रथभियोऽपि सीमन्तिनी-दृष्टिन्योरभेदावसायो भवति । न च
दृश्य-विकल्पयोः सादृश्यलेशोऽप्यस्ति, दृश्यम्यार्थक्रियाकारित्वेन परमार्थसत्त्वात्,
विकल्पारोपितस्य चार्थक्रियासामर्थ्यागहित्वेनाऽवस्तुत्वात् । ततः कुतो दृश्य-विकल्पयो-
रभेदाध्यवसायः स्याद् येन शब्दादारोपितप्रतीतावपि बाह्ये प्रवृत्तिः स्यात् ? तद् यद्य- 20
पोहो वस्तुन्यवस्तुनि वा शब्दसङ्केतः क्रियेत तदा शब्दश्रवणात् स्वलक्षणे प्रवृत्ति-निवृत्ती
न स्याताम् ।

अपि च, शब्दविषयस्यालीकत्वं न शब्दोत्थे प्रैत्ययेऽनुभूयते । न ह्यैयमलीक-
प्रतिभासः संवेद्यते । तथात्वे वा बाह्ये वस्तुनि प्रवृत्तिर्न स्यात् । न वै अलीकमेत-

१ अवस्तुत्वे न किञ्चिदभिहितम् ॥ २ स चासी शब्दश्च अवस्तुरूपोहसंकेतितशब्द इत्यर्थः ॥ ३ 25
'६' [पञ्चकान्ते निग्रहे] ॥ ४ प्रत्यक्षप्रसिद्धं च प्रवृत्त्यादि ॥ ५ विकल्पदर्शितार्थप्रतीतावपि ॥ ६ अर्थे ॥
७ प्रवृत्तिः ॥ ८ स्वर्गियविकल्पेनालम्बितमेव गृहीतमेवार्थमित्यर्थः ॥ ९ दृश्य-विकल्पः (ल्प-)
योरभेदाध्यवसायेनापि न बाह्ये प्रवृत्तिः ॥ १० शब्दात् प्रतीयमानस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ ११ ज्ञाने ॥
१२ शब्दोत्थः प्राप्यः ॥

1153 दित्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्तते । अन्यनिवृत्तेः स्फुरणात् प्रवृत्तिरिति चेत् । न । विधिरूपस्यैव स्फुरणात् । न हीद महीधरोद्देशेऽग्निरस्तीति शब्दश्रवणादनग्निर्न भवतीति विज्ञानमुदयते । किं नाम ? 'अग्निरस्ति' इति ।

यद्यपि शब्दे प्रत्यये निवृत्तिर्न प्रतिभासते तथापि निवृत्तः पदार्थोऽवभासते । निवृत्तपदार्थोल्लेख एव च निवृत्त्युल्लेखः । न ह्यनन्तर्भावितविशेषेणा विशिष्टप्रतीतिरिति 5 चेत्, एवं तर्हि शब्दविषयालीकृताय दत्तो जलाञ्जलिः, निवृत्तस्यार्थक्रियाकारित्वेन 116A परमार्थसत्त्वात् । यापि च व्यावृत्तनान्तरीयिका व्यावृत्तिः सापि नावस्तु, अभावांशस्य भावांशभेदेन वस्तुत्वात् । अपि च, अस्त्वन्यनिवृत्तिप्रतीतिस्तथाऽपि बाह्ये प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति । न ह्यपटो नास्तीत्येव पटार्थी प्रवर्तते, अपि तु पटोऽस्तीति । अपटस्यैव निवृत्तिरिति नियमवन्त्यां प्रतीतौ पटसत्तासम्भावनया नैष दोष इति चेत् । न, 10 पटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवाघटनात् । तत्प्रतिक्षेपे वा कस्ततोऽन्यः पटविधिः ? तस्माद् बाह्यप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दः प्रत्ययो नालीकविषयः ।

तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः । सङ्केतित-
श्चाभिधेयः ।

सम्प्रति प्रस्तुतमुपसंहरति-तैत् तस्मादवायविषये ऐन्द्रियकनिश्चयज्ञानगोचरे सामान्य- 15
116B विशेषात्मनि शब्दसङ्केतः क्रियते । सङ्केतितश्चाभिधेयः शब्दानां वाच्यो भवति । न हि शब्दा निरभिधेयाः, तच्छ्रवणानन्तरं बाह्यार्थप्रतीतिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् । अभिधेयं च निश्चयज्ञानगोचरः सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, तत्रैव सङ्केतकरणात् सङ्केतितस्य चाभि-
धेयत्वात्, सामान्यमात्रा-ऽपोहयोः सङ्केतकरणेऽपि वैकल्यात् ।

एतेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता, परोक्षस्यैव शब्दविषय- 20
त्वात् । यथा अनुमात्वाभेदेऽपि स्व-परार्थभेदः तथाऽत्रापि ।

'एतेनेति शब्दस्य सामान्यविशेषवस्तुवाचकत्वेन व्यापकानुपलब्धिरपि प्रत्युक्ता या
117A परैः शब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्यमपौकृतं प्रयुक्ता, यथा-

"प्रमेयरूपं हि पंगिच्छिन्नं वेस्तु प्रोपयत् प्रमाणमुक्तम्, प्रमेयं च विषयः
प्रमाणत्वेति विषयवत्तया प्रामाण्यं व्याप्तम् । ततो यैद्विषयवन्न भवति न तत् प्रमाणं 25

१ विज्ञातीयव्यावृत्तः ॥ २ विज्ञातीयव्यावृत्तो वटः ॥ ३ न अग्रहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ॥ ४ पय-
भावाभिराकरणे । किमुक्तं भवति ? पटसद्भावनिश्चये सति अपटस्यैव निवृत्तिरेवेरूपस्य नियमस्य पटनम्,
नान्यथा ॥ ५ तदवायविषये सामान्यविशेषात्मनि शब्दसङ्केतः ॥ ६ एतेन व्यापकानुप-
लब्धिरपि प्रत्युक्ता ॥ ७ प्रतिषेधं शब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्यम् ॥ ८ परिच्छेदरूपम् ॥ ९ शतम् ॥
१० सत् ॥ ११ '२' [=द्वितीयान्तम्] ॥ १२ '१' [=प्रथमान्तम्] ॥ १३ शतम् ॥ १४ शतम् ॥ 30

यथा व्योमोत्पलम्, प्रत्यक्षा-ऽनुमानाभ्यामन्यच्च विज्ञानं न विषयवदिति व्यापकामावः”
[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १३ B] इति ।

संयं परोक्ता व्यापकानुपलब्धिः प्रत्याख्याता, परोक्षस्यैव शाब्दविषयत्वात् इन्द्रिया-
विषयस्याप्रत्यक्षस्यार्थस्य शब्दोत्थप्रत्ययप्राप्तत्वात् । शब्दो हि सामान्यविशेषात्मकवस्तु-
वाची, ततः तदुत्थप्रत्ययस्य सामान्यविशेषात्मकं वस्तु विषयोऽस्ति । अयं तु विशेषः—
127B प्रत्यक्षं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु स्पष्टरूपेण गृह्णाति, शब्दं तु ध्यामलरूपेणेति ।
तत्कथं विषयवत्त्वस्य व्यापकस्याभावेनैव शाब्दप्रत्ययस्याप्रामाण्यं स्यात् ।

यदस्पष्टरूपेण वस्तु गृह्णाति तत् सर्वं प्रमाणमनुमानम् । ततो यदि शब्दोऽपि
प्रत्ययोऽस्पष्टरूपेण वस्तु गृह्णीयात् तदाऽनुमानमेवासौ स्यात्, तथा च प्रत्यक्षमनुमानं
शाब्दं चेति त्रयी न सिध्येदिति चेत्, न, येथेति । यथा हि स्वार्थानुमान-परार्थानु- 10
मानयोः परोक्षार्थविषयत्वेनानुमानत्वाभेदेऽपि वचना-ऽवचनात्मकत्वलक्षणेनाऽवान्तरमेदेन
स्व-परार्थभेदो भवति ‘भवचनात्मकं स्वार्थानुमानम्, त्रिरूपलिङ्गाख्यानलक्षणवचनात्मकं
तु परार्थानुमानम्’ । यद् विनिश्चयः—

“अनुमानं द्विधा, स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक् । [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६५ A]
185A अतस्मिंस्तदुपहाद् भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रेमा । [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २६५ B] 15
परार्थमनुमानं तु “स्वदृष्टार्थप्रकाशनम् ॥” [प्रमाणविनिश्चयः पृ० २८५ A] इति ।

तथाऽत्रापीति अनुमान-शाब्दयोरपि यद्यपि अस्पष्टवस्तुविषयत्वेन परोक्षविषयत्वा-
भेदस्तथाऽप्यर्थ-शब्दप्रभवत्वलक्षणान्तरमेदेनानुमान-शाब्दभेदो भवति । धूमादिलक्षणा-
दथात् पौरुषपर्येणोत्पन्नमग्न्यादिविषयं ज्ञानमनुमानम्, शब्दात् पुनरुत्पन्नं बाह्यार्थविषयं
शाब्दम् ।

एतेन यदुक्तम्—

“तथा विषयमेदाद् मिथ्यते प्रमाणम् । यतो निमित्तवान् प्रमाणभेदः, निर्निमित्तत्वे-
ऽतिप्रमङ्गात् । न चैतन्निमित्तमपपद्यते । विषयभेदश्चाश्रितः परेणापि प्रमाणानाम् ।
188B विषयापेक्षं च प्रमाणमप्रमाणं चेति विषयापेक्षेणैव तदुपमेदेन भवितव्यम् । तस्माद्

१ व्योमोत्पलज्ञानमित्यर्थः ॥ २ शब्द ॥ ३ कृत्वा ॥ ४ ज्ञानम् ॥ ५ यथाऽनुमानाभेदेऽपि स्व- 25
परार्थभेदः ॥ ६ त्रिरूपं लिङ्गमाख्यायते येन वचनेन सामान्यविशेषभावेन तद् वचनं लक्षणे रूपं यस्य
वचनस्य ॥ ७ अस्वलक्षणे सामान्ये ॥ ८ स्वलक्षणग्रहात् ॥ ९ पारम्पर्येण अर्थसम्बन्धात् प्रेमा प्रमाणम् ॥
१० स्वेनात्मना दृष्टो योऽर्थस्तस्य परस्मै प्रकाशनं वचनेन ॥ ११ धूमदर्शनं धूमज्ञानं भ्यातिस्मरणं चेति
पारम्पर्यम् ॥ १२ ग्राह्य ॥ १३ ग्राह्याद् विषयात् ॥ १४ बाहिना ॥ १५ प्रमाण ॥

विषयभेदमात्रनिमित्तः प्रमाणभेदस्तेद्भेदेन व्याप्तः । तेन येन प्रत्यक्षानुमानैर्व्यति-
रिक्तविषयं न भवति न तत्ताभ्यां भिन्ने प्रमाणम्, यथा ते एव प्रत्यक्षानुमाने प्रत्यक्षा-
नुमानान्तरैर्भावा यथा वा भ्रान्तिज्ञानम्, न भवति च प्रमाणं नाम प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तप्रमेयमिति व्यापकाभाव एव" [प्रमाणविनिश्चयीका पृ० १३ B-१४ A] इति,

तदपि निरस्तम् । यतो नास्माभिर्विषयभेदेन भेदे उच्यते, किं तर्हि? स्वार्थ-परार्था- 5
नुमानवत् साधनभेदेन । यथा हि स्वार्थ-परार्थं धृमानुमाने अग्निविषयत्वेनाग्निविषये
139A अपि साधनभेदाद् भिद्यते तथा शब्दाऽनुमाने अपि । विषयस्तु स्वार्थ-परार्थयोरिवैक
एव । अत एव परोक्षत्वेनानयोरेकत्वमपीष्यते । अयमर्थः—यद्यनयोः साधनाभेदेनैकत्व-
मिष्यते तदाऽसौ न सिद्धः । अयं विषयाभेदेन तदा तस्मिन् सत्यपि साधनभेदेन
स्वार्थ-परार्थवदनयोर्भेदो भविष्यति । अन्यथाऽसौ स्वार्थ-परार्थयोरपि न स्यादिति । 10

स्यान्मतम्—प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकं ज्ञानं प्रमाणम् । प्रवृत्तिविषय-चार्यो नियत-
देश एव सम्भवति, अनियतदेशस्याप्रवृत्तिविषयत्वात् । न च शब्दप्रत्यये नियतदेशोऽर्थः
प्रतिभाति, शब्दार्थमात्रस्यैव प्रत्ययात् । तत् कथमसौ प्रमाणं भवेदिति । यदाह—
149B "प्रवृत्तिविषयस्य व्यवस्थापकं प्रमाणमिष्यते । तत्र सत्यपि बाह्येनार्थेन संभव्ये
वाच्यभूतेन पदेभ्यो यः पदार्थप्रत्यय उत्पद्यते न तेन कश्चित् प्रवृत्तिविषय उपस्थापितो 15
येन घटार्थो कुतश्चिन्निवृत्त्य कश्चित् प्रवर्तते । तथाहि—देशविशेषसम्बद्धे वस्तुनि प्रवृत्ति-
विषये पुरुषः प्रवर्तितुमुत्सहते । न च केनचिद्देशेन विशिष्टो घटो घटशब्देनोपदर्शित
इति कथं तस्मात् प्रवृत्तिः" [] इति ।

अत्र निरूप्यते—इह तावच्छब्दाद् द्वौ प्रतिषेधौ—पूर्वं दृष्टार्थदेशोऽदृष्टार्थदेशश्च ।
तत्र यः पूर्वमदृष्टार्थदेशः शब्दानुक्तं चार्थं स्वयमवगन्तुमनलं तं प्रति प्रतिनियतदेश 20
एवार्थो वाक्येन बोध्यते, यथा 'भो भूतक ! भवनान्तर्भागादम्मस्कृम्भमानय', स
एव भूतकोऽस्माद्वाक्यात् प्रतिनियतदेशमेव कृम्भमवैति आनयति च, वाक्यात् प्रति-
190A नियतदेशार्थविषयस्यैव प्रत्ययस्योत्पादात् । तदमुना प्रत्ययेन प्रतिनियतदेश एवार्थो
दर्शितः, स च प्रवृत्तिविषय एव । यः पुनः पूर्वं दृष्टार्थदेशः प्रतिपाद्यो भवति तं
प्रत्यधिकेणपदविशेषणनिरपेक्षमपि वाक्यमुच्चार्यते यथा 'अम्मस्कृम्भमानय' इति । स 25

१ विषयभेदेन ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परिच्छेदोऽर्थः प्राप्तातिः ॥ ४ न हि प्रमाणं
इति सम्बन्धः ॥ ५ प्रमाणभेदः ॥ ६ विषयाभेदेन स्वाकारभेदेन ॥ ७ शब्दानुमानयोः व्यापकाभेदेन ॥
८ अर्थस्य ॥ ९ शब्दस्य ॥ १० पुमानौ ॥ ११ अग्निविषयस्य अग्निपदक पदमभिप्रायवत्, तदेव
विशेषणम्, तस्य निरपेक्षम् ॥

द्वेतावताऽपि वाक्येन भवनान्तर्भागवर्त्तिनं कुम्भमवैति तमेवानयति च । तदत्र शाब्द-
प्रत्यये यद्यप्यधिकरणस्य प्रतीतिस्तदभिधायकेकता नास्ति तथापि प्रकारान्तरकृताऽस्ति ।
न च वक्तव्यं 'देशावगमः प्रकारान्तरकृतोऽयं न शब्दकृतः, शब्देन त्वनियतदेश एवा-
र्थोऽभिहितः' इति, कुम्भमानयेति वाक्यादेव देशस्य स्मरणात् । अयं तु विशेषः—
वाक्येनाप्युक्ता कुम्भोऽभिहितो देशस्तु स्मरति इति । न च यदर्थपञ्चानं प्रकारा-
न्तरेणापि भवति तदभिधायी ध्वनिरुच्चारयितुमुचितः, उक्तार्थानामप्रयोगात् । भवद्विरपि
च यो दृष्टान्तोपदर्शकवचनमन्तरेणापि स्वत एव साध्येनान्वयव्यतिरेकौ हेतोरवगच्छति
तं विद्वांसं पुमांसं प्रति हेतुवचनमेव केवलमुच्यते, न दृष्टान्तवचनमपि, तदर्थस्य हेतु-
वचनेनैव गतत्वात् । यत् प्रमाणवार्त्तिकम्—

“तैज्जावहेतुमात्रौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्यायेते, विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्रमाणवार्त्तिके १।२८] इति ।

ततो यत्र वाक्ये देशपदप्रयोगो नास्ति तत्रापि प्रतिनियतदेश एवार्थः शाब्द-
प्रत्ययेन दर्श्यते, स च तादृशः प्रवृत्तिविषय एव । ततः शाब्दमपि ज्ञानं प्रतिनियत-
देशार्थोपदर्शकमेव, तथा च प्रमाणान्तरवत् प्रमाणमेव ।

एवं तर्हि यः पूर्वं दृष्टार्थदेशो न भवति, दृष्टार्थदेशं पुमांसं प्रत्युच्यमानं च
'अस्मस्कुम्भमानय' इति वाक्यं तटस्थ एव शृणोति, तस्याप्यस्मःकुम्भप्रत्ययो भवति ।
न चासौ प्रतिनियतार्थोपदर्शकः, देशाभिधायिनो ध्वनेरश्रवणात्, अतः कथं प्रमाणं
स्यादिति । अत्रापि निरूप्यते—यः पुमान् प्रवर्त्तितुकामो भवति तं प्रत्येव शाब्दप्रत्ययो
नियतदेशमर्थमप्रदर्शयन्न प्रमाणं स्यात् । तटस्थस्तु पुमान् प्रवर्त्तितुकाम एव न भवति ।
ततस्तं प्रत्यसावर्थमात्रोपदर्शकत्वेनापि प्रमाणम् ।

अपि च, भवद्विरप्यभिप्रायकार्यत्वेन शब्दस्य तद्विषये शाब्दप्रत्ययस्य प्रामाण्य-
मिष्यते, न चासावभिप्रायः प्रवृत्तिविषयः, ततः सोऽपि प्रमाणं न स्यात् । तस्मा-
च्छाब्दप्रत्ययः प्रवर्त्तितुकामस्य पुंमो नियतदेशमेवार्थं प्रवृत्तियोग्यं दर्शयन् प्रमाणम् ।
प्रवर्त्तितुमनिच्छोरुदासीनस्य पुनरर्थमात्रोपदर्शकत्वेनापि प्रमाणम् ।

ननु न शब्देभ्यः स्वरूपेणार्थः प्रत्यश्वत् प्रतिभासते यस्य प्रवृत्तिविषयत्वं स्यात्, शब्दोन्थापितस्य विकल्पितस्य हानोपादानायोगात् । प्रवर्त्तमानस्य तु पृथिव्याममज्जना-

१ शब्दः ॥ २ प्रत्यक्षादिना ॥ ३ तादात्म्य-कार्यकारणभावौ ॥ ४ तदभाव-हेतुभावोऽज्ञानतः ॥ ५ तदभाव-
हेतुभावविदुषां ज्ञानतां पुनः ॥ ६ विवक्षा ॥ ७ विवक्षया कार्यः शब्दः (कार्यः शब्दाः ?) विवक्षो
सूचयेयुः ॥ ८ अभिप्रायविषये ॥ ९ सामान्यरूपस्यावस्तुन इत्यर्थः ॥ १० शब्दात् प्रवर्त्तमानस्य पुंसः ॥

192A द्रवश्यं प्राप्तिनिमित्तं ज्ञानान्तरमुत्पद्यते यतः किञ्चिदवाप्यत इति । न, एवं ह्यनु-
मानस्याप्यप्रामाण्यं स्यात्, प्रत्यक्षवत् स्वरूपेणाप्रतिभासनात् । वस्तुप्रवृत्ति-प्रापणाभ्यां
प्रामाण्यमिति चेत्, स एषः न्यायः शब्देऽपि प्रगुणः । ततोऽपि वस्तुनि प्रवृत्तेः
प्राप्तेश्च । न च प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वादन्त्यं प्रामाण्यहेतुमभ्युपगतोऽसि । प्रवृत्तावपि
बाधकोत्थानाद् मरीचिकासु जलज्ञानस्येवाऽप्रामाण्यं स्यात् । तच्च नास्ति । न ह्याप्त- 5
वचनादर्थं प्रतिपद्य प्रवर्तमानो विप्रलभते । ज्ञानान्तरादवाप्तिः पुनः प्रत्यक्षा-ऽनुमानयो-
रपि प्रामाण्यमुपहन्ति, तस्य तत्रापि सम्भवात् ।

192B प्रवृत्तिविषयोपेक्षकं प्रमाणम्, प्रदर्शिते ह्यर्थे प्रवर्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थम्,
एतच्च ज्ञानान्तरादवाप्तावपि प्रत्यक्षा-ऽनुमानयोस्तीति चेत्, एवं तर्हि प्रत्यक्षमप्रमाण-
मस्तु । प्रवृत्तिविषयो ह्यर्थो निश्चितोऽनुसंहितार्थक्रियासामर्थ्यश्च । बालोऽपि हि यावत् 10
स एवायमिति न प्रत्यक्षमृशति तावन्नोपरतरुदितो मुखमर्पयति स्तने । न चेदेभिर्धेतो
व्यापारानविकल्पकं कर्तुमीष्टे । निश्चयानुसन्धाने हि विकल्पवृत्तौ, तदैस्यैव प्रामाण्यं
स्यात्, सम्पत् निर्णयत्वात् ।

अथ स्वयं वा निश्चया-ऽनुसन्धानाभ्यां ज्ञानमर्थं प्रवृत्ति-निवृत्ती कुर्यात् परेण
193A वा, नास्ति विशेषः, निश्चया-ऽनुसन्धानयोर्धर्मयत्रापि प्रयोजकत्वात् । अस्ति वैयर्थ्यं 15
नाम महान् विशेषः । निश्चयेन हि निश्चितोऽनुसंहिते चार्थे निष्पादितक्रिये कर्मणि
प्रवर्तयितुमविकल्पकस्य व्यर्थः प्रामाण्यसमर्थनावलेशः । नौगृहीतस्य निश्चया-ऽनुसन्धाने
इति तन्निमित्तत्वेन प्रामाण्यमिह्यपि न नैपुणम् । एकत्राप्यर्थेऽनन्तपूर्वज्ञानराशेः प्रामाण्या-
भ्युपगमप्रसङ्गात्, निर्विकल्पादिमन्तानस्य तद्विनाभावित्वात् । आलोक-चक्षुषो-
रपि च प्रामाण्यं स्यात् । निश्चया-ऽनुसन्धानयोस्तदपेक्षणात् । तन्निश्चयोऽनुसन्धानतः 20
प्रवृत्त्यङ्गम्, ततोऽसौ प्रमाणम् । चक्षुरालोक-निर्विकल्पकानि पुनः प्रमौगौपयिकानि ।

१ प्रत्यक्षप्रमाणम् ॥ २ अर्थस्य स्वरूपेणानुमानेऽप्रतिभानादित्यर्थः । प्रत्यक्षवदिति व्यधिकरणो दृष्टान्तः ॥
३ बाधकोत्थानम् ॥ ४ ज्ञानान्तरस्य ॥ ५ 'द' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ६ प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वम् ॥ ७
अर्थस्य ॥ ८ यस्मात् ॥ ९ प्रत्यक्षम् ॥ १० 'र' [=द्वितीयान्तम्] ॥ ११ निर्विकल्पकम् ॥ १२ 'द'
[=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १३ व्यापारः ॥ १४ 'य' [=तस्मात्] ॥ १५ आचार्य एव ॥ १६ परवेद्यं 25
वा ॥ १७ पूर्वदृष्टार्थक्रियाजननसमर्थोऽयमित्यनुसन्धानम् ॥ १८ स्वयं परेण निर्विकल्पक-विकल्पयोरपि ॥
१९ प्रवर्तयितुम् ॥ २० परः ॥ २१ यत एव निश्चयेन निश्चितोऽनुसंहितार्थाद्योऽत एव निष्पादि[त]क्रियः
तेनैव प्रवृत्तिर्योग्यः कृतः । अत एवानुवादद्वारेणाऽविकल्पस्य व्यर्थता कथ्यते ॥ २२ भावयति ॥ २३ परः ॥
२४ निर्विकल्पेन अगृहीतस्य अपरिच्छिन्नस्यार्थस्य ॥ २५ निर्विकल्पकस्य ॥ २६ आचार्यः ॥ २७ पूर्वो-
पादानज्ञानसन्तानाविना ॥ २८ * 'क्षणात्' इति अशुद्धः पाठो हस्तलिखितादर्शः ॥ २९ 'य' [=तस्मात्] ॥ 30
३० निर्विकल्पे विकल्पे अभ्युपगमनकारणम् । जैनमते हि सविकल्पस्य अवयवस्य प्रामाण्यम्, न तु अव-
ग्रहस्य, एकतामयिकत्वात् ॥ ३१ 'द' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३२ कारणानि सहभावेन उपादानभावेन च ॥

१३४ न चोपाया उपेयकक्षामवगाहन्ते । तदर्थक्रियासमर्थोपदर्शकत्वेन शब्दः प्रत्ययः प्रमाणमेव ।

एतेन यदप्युक्तम्-

“ स्वयं हि वेस्तु 'कचिद् दृश्यमानं नान्तरीयकं वेस्तु तत्रैव सन्निहितमुपदर्शयत् प्रवृत्त्यङ्गं कुर्यात् । शब्दस्तु यत्र पुरुषे दृश्यते न तत्र साध्यार्थोपसंहारः शक्यः कर्तुम् । यत्र च प्रदेशादौ घटो व्यवस्थितस्तत्र शब्दो न दृश्यते । तेन स्वदेशे शब्दः 5 प्रतिपाद्यमर्थमनुपसंहरन्न प्रवृत्तिनिमित्तीकुर्यात् । तथा न कश्चित् प्रदेशं प्रतिपाद्यनार्थेन विविक्तं दर्शयेत् यः परिहारात्मकप्रवृत्तिविषयः स्यात् ” [] इति,

तदपि निरस्तम्, अनुमानप्रतीतिरपि हि तावद् भिन्नदेशैर्नदीप्रादिभिरुपरि वृष्ट्यादिपरिज्ञाने दृश्यते । शब्दी प्रतीतिः पुनरनुमानमेव न भवति, तदस्या “व्यधिकरणात् कैरणात् समुद्रवे को दोषः ? शब्दो हि करणम् । न च करणेनावश्यं कर्म 10 'परिरम्भैव क्रिया कर्तव्या । अन्यथा न शरीरस्य चक्षुर्वाह्यमर्थमुपदर्शयेत् । अपि च, न स्वदेश एवोपसंहारकरणं हेतोर्वस्तुनां प्रवृत्त्यङ्गीकरणे प्रयोजकम्, अपि तर्हि वाञ्छितार्थ- 194A क्रियासमर्थार्थोपदर्शकत्वम् । तच्च शब्दस्याप्यस्ति, तदुपनीतार्थस्य हानोपादानयोग्यत्वात् ।

तावत् सिद्धा प्रतीतिः । सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति, को विरोधः ? यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिककलृप्तिः । न तु व्यत्ययः । 15 अत एवानुमातोऽपि भिद्यते इति ।

अत्रैवार्थे वार्त्तिकमप्याह-तौवदिति । तावच्छब्देन शब्दादर्थप्रतीतौ सकललोक- प्रसिद्ध्या निर्विवादत्वमाह । अदिसंवादिपुरुषप्रणीतशब्देनार्थः प्रतीयत इत्ययमर्थः सिद्ध एवेत्यर्थः । “सेति प्रतीतिः, चेद् व्यधिकरणादपि भवति, यथार्थदेशाद् भिन्नदेशस्थादपि 20 शब्दाद् भवति, को विरोधः ? न कोऽपि । “हिर्यस्मात्, उपेयदर्शनस्यानतिक्रमेण यथोपेयदर्शनम्, यथोपेयं दृष्टं तथैवेत्यर्थः, औपयिककलृप्तिरुपायकल्पनम् । न तु व्यत्ययः, 194B न पुनर्यौपयिकदर्शनमुपेयकलृप्तिर्भवतीति विपर्ययः । अग्रेष्वप्रतीतिः संमानाधिकरणादेव

१ कार्यरूपं भूमादि ॥ २ पर्वतादौ ॥ ३ साध्यमग्न्यादि ॥ ४ देशे ॥ ५ अदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ६ पूर्वं प्रवृत्तिं प्रति उक्तम् इदानीं निवृत्तिं प्रति वक्ति ॥ ७ निवृत्तिविषयः स्यादित्यर्थः ॥ ८ अनुमानरूपा प्रतीतिर्ज्ञानं भिन्नाधिकरणाद्विज्ञाद् दृश्यते इति सम्बन्धः ॥ ९ सति ॥ १० '५' [= तस्मात्] ॥ ११ भिन्नाधिकरणात् ॥ १२ 25 सावकतमरूपात् शब्दात् ॥ १३ आलिङ्ग्य ॥ १४ शब्द ॥ १५ तावत् सिद्धा प्रतीतिः ॥ १६ सा चेद् व्यधिकरणादपि भवति को विरोधः ॥ १७ यथोपेयदर्शनं ह्यौपयिककलृप्तिः ॥ १८ समानमधिकरणं पर्वतादिः ॥

धूमाद् दृष्टा ततः सा तथैवाभ्युपगम्यते । शब्दादर्थप्रतीतिस्तु व्यधिकरणादपि दृष्टा, ततः साऽपि तथैवाङ्गीक्रियते । साध्यानुसारेणैव हि साधनेषु विचारप्रवृत्तयो न पुनः साधनानुसारेण साध्येषु ।

अत एवेति यत् एव व्यधिकरणादपि शब्दादर्थप्रतीतिर्भवति तत् एवाऽनुमातोऽपि भिद्यते, अपेः क्रियान्ते योगः, भिद्यतेऽपीत्यर्थः । यावता शब्दमनुमानं च परोक्षार्थविषयं 5 तावता न भेदः । यावता च व्यधिकरणात् समानाधिकरणाच्च साधनात् प्रादुर्भावस्तावता भेदः । तच्छब्दं पृथगेव प्रमाणम् । अयं च न्यायः— आप्तशब्दो बाह्यार्थविषयः, तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वात्, चक्षुर्वत् । तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वे तत्र 195A प्रवर्तकत्वेन व्याप्तम् । साध्याभावे च तदभावः स्यात् । न हि यो यद्विषयो न भवति स तत्र प्रवर्तकः । व्यापकाभावे च व्याप्यस्य हेतोरप्यभाव इति व्यापकानु- 10 पलब्धिर्विपक्षे बाधकम् । धूमैवद् बाह्यप्रतिबद्धत्वं वा साध्यम् । अत्र च बाह्यार्थान्वयव्यतिरेकानुविधापित्वेन हेतुर्व्याप्तः । साध्याभावे च तदभावः स्यात् । न हि यो यत्रासम्बद्धः स तदन्वयव्यतिरेकानुविधौवी । व्यापकाभावे च व्याप्यस्य हेतोरप्यभावः । न वै यो यदन्वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते स तत्प्रत्ययार्थं व्यापार्यते । इतिकरणः शब्दविचारावसाने पिशुनयति ।

15

सम्प्रति ज्ञानवादादारभ्य सङ्क्षेपेण प्रमेयं श्लोकैः सङ्गृह्णाति—

यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धोस्तस्य वेदिनी ।

निराकाराऽपि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥ १ ॥

अशुद्धजन्यं स्वापादौ नार्थं तूज्झति शुद्धजम् ।

एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजन्मतः ॥ २ ॥

20

सदृशाऽसदृशाह्यग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियैर्जनितत्वेनाऽऽलोचनेव प्रमाणताम् ॥ ३ ॥

१ अत एवानुमातोऽपि भिद्यत इति ॥ २ अनुमानरूपज्ञानतोऽपि ॥ ३ '६' [= पष्ठयन्तम्] ॥

४ '६' [= विग्रहे पष्ठयन्तम्] ॥ ५ बाह्यार्थः ॥ ६ साध्यस्य बाह्यार्थविषयत्वस्य प्रवर्तकत्वं प्रति व्यापकस्याभावे ॥ ७ शब्दस्य बाह्यार्थप्रवर्तकत्वाभावः ॥ ८ प्रवर्तकत्वाभावे च ॥ ९ बाह्यार्थप्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वरूपस्य हेतोः ॥ १० आप्तशब्दो बाह्यार्थप्रतिबद्धः, तत्प्रतीतौ व्यापार्यमाणत्वाद्, धूमवदिति वाऽनुमानम् ॥

११ अनुमाने ॥ १२ बाह्यार्थप्रतिबद्धत्वाभावे च ॥ १३ शब्दः ॥

नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद् वञ्चनं समम् ।

सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति द्रव्यालङ्कारे पुद्गलप्रकाशो द्वितीयः प्रकाशः ॥

वेदित्यादि । यस्यार्थस्य ग्रहणपरिणत्या परिच्छेदपरिणामेन जाता धीस्तस्य वेदिनी 5
तस्य ग्राहिका निराकारापि बाह्यार्थसारूप्यरहिताऽपि, यतो निराकारेणापि ज्ञानेन बाह्यार्थ-
परिच्छेद उपपद्यते तेन कारणेनाऽर्थो घटादिः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । अर्थास्तित्वं प्रत्यक्षेणैव
सिध्यतीत्यर्थः ।

195B नन्वर्थाभावेऽपि ज्ञानमुत्पद्यते ततः कुतस्तस्मादर्थसत्तानिश्चय इत्याह—अंशुद्धे-
त्यादि । यज्ज्ञानं सुप्त-मदमूर्च्छिताद्यवस्थासु बाह्यार्थाभावेऽपि समुत्पद्यमानं दृष्टं 10
तदशुद्धजन्यं दुष्टकारणारब्धत्वेन भ्रान्तमित्यर्थः, ततस्तेन न व्यभिचारः । यत् पुनः
शुद्धकारणजन्यत्वेनाऽभ्रान्तं तदवश्यमर्थं न व्यभिचरत्येव । तदाह—नार्थं तृज्जति शुद्धजं
शुद्धहेतुजन्यम् । ननु यदि ज्ञानार्थो भिन्ने व्यक्ती तदा कथमेकोपलम्भनियमो भवेदि-
त्याह—एकोपलम्भनियम उपलम्भकत्वनियमः स्वाभासज्ञानजनमतः स्वसंविदितज्ञानोत्पादाद्
196A भवति । ज्ञानं स्वसंविदितमेवोदयते । स्वसंवेदनं च ज्ञानोपलम्भो नान्यत् । 15
अर्थोपलम्भोऽप्यर्थग्रहणपरिणामस्य ज्ञानस्य तादृश्येण संवेदनमेव । तथा च सत्येक
एव सर्वदाप्पुपलम्भः । अर्थग्रहणपरिणामरूपज्ञानवेदनस्यार्थोपलम्भरूपत्वात् तस्यैव च
ज्ञानोपलम्भत्वात् ।

तदेवं ज्ञानाद्वैतदृष्टं सङ्गृह्य विकल्पप्रामाण्यवादमुपसङ्गृह्णाति—सदृशेत्यादि ।
सदृशं सामान्यरूपम्, असदृशं व्यावृत्तरूपम्, सामान्यविशेषरूपमित्यर्थः । सदृशासदृशं च 20
तद्ग्राह्यं विषयश्चेति विशेषणसमाप्तः । तद्ग्रहणशीलो अवायो निश्चयज्ञानं प्रपद्यते
196B 'प्रमाणताम्' इति सम्बन्धः । इन्द्रियजनितत्वेन इन्द्रियेभ्य उत्पादात्, आलोचना निर्वि-
कल्पकं प्रमाणम्, सा इवेति यथा ह्यालोचनेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात् प्रमाणम्
तथाऽवायज्ञानमपि ।

सम्प्रति शब्दानां वस्तुविषयत्ववादमुपसङ्गृह्णाति—'नेति । शाब्दः प्रत्ययो नासत्यः 25

१ यद्ग्रहणपरिणत्या जाता धीस्तस्य वेदिनी । निराकारापि तेनार्थः प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥

२ अशुद्धजन्यं स्वापादो नार्थं तृज्जति शुद्धजम् । एकोपलम्भनियमः स्वाभासज्ञानजनमतः ॥

३ एतदेव भावयति ॥ ४ '६' [= विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ ५ सदृशासदृशग्राह्यवायः प्रपद्यते ।

इन्द्रियजनितत्वेनालोचनेव प्रमाणताम् ॥ ६ ज्ञानम् ॥ ७ नासत्यः प्रत्ययः शाब्दोऽस्खलनाद्

वञ्चनं समम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः कारणमीक्षते ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

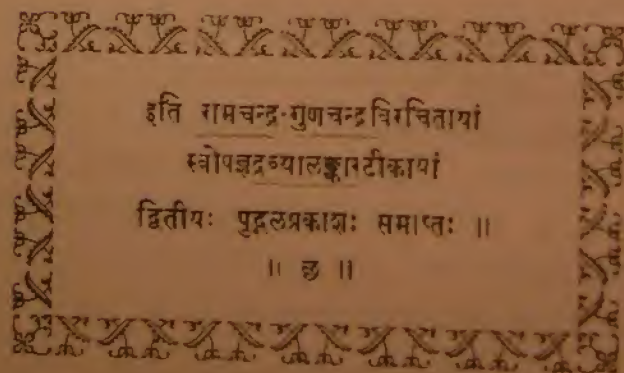
- किन्तु सत्य एव, प्रत्ययानां च सत्यत्वमर्थाविनाभावित्वम्, ततोऽर्थाविनाभाव्येवेत्यर्थः ।
 अस्खलनाद्वाधितत्वाद्ध्यमिचरितत्वाद्वा । ननु कचिद् व्यभिचारोऽपि दृश्यत एवेत्याह-
 वद्धनं व्यभिचारः समं प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यम् । यथा कचिच्छब्दप्रत्ययोऽर्थं व्यभिचरति
 तथा प्रत्यक्षमपि । न च तत् सर्वत्र निर्विषयमेव तथा शाब्दमपीति । ननु सर्वे शब्दा
 197A भवन्मतेन सर्वार्थवाचकास्तत्कथमेकस्मादेव शब्दात् सर्वार्थप्रतिपत्तिर्न भवतीति, अत्रो- 5
 च्यते—सर्वार्थवाचकत्वेऽपि बुद्धिः सर्वार्थानां प्रतीतिः कारणं सहकारिप्रत्ययमीक्षते अव-
 लोकयति । कारणं च क्षयोपशमः पूर्वोदितमेव । यद्यप्येकोऽपि शब्दः सर्वार्थवाची
 तथापि यत्रैवार्थे सङ्केतेन क्षयोपशमो जनितस्तस्यैव प्रतीतिं करोति नान्यस्य । अत
 एव यस्य शब्दस्य बहुष्वर्थेषु सङ्केतेन क्षयोपशमोऽजनि स बहुनामपि प्रतीतिं जनयति
 197B यथा हरिशब्द इति । पूर्वोदितार्थसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोका इति । 10

रूपं च सत्त्वमय वादिविद्वैर्बिलुप्त-

मित्थं' यदा स्थितिमनीयत पुद्गलानाम् ।

तन्मा कदाचिदपि पुद्गलताममी 'नौ ।

सन्दीदृशन् यदि भवन्तितमां कृतज्ञाः ॥

अथ तृतीयोऽकम्पप्रकाशः ।

॥ अहं ॥

अथाकम्पानि ।

18 प्रथमप्रकाशे तावदशेषद्रव्याणां प्रधानमात्मा स्वरूपभेदः प्रमाणप्रतिष्ठितः कृतः, तदनु द्वितीयप्रकाशे तेदत्यन्तोपकारकाः पुद्गलाः । सम्प्रति पुनर्गतिस्थित्यवगाहदानेनो- 5 भयोपकारकाणां धर्मादीनामवसरः, ततस्तेऽपि स्वरूपतः प्रमाणप्रतिष्ठिताः क्रियन्ते । तत्र प्रत्येकपरिसमाप्तं लक्षणमनुदाहृत्यैव सर्वेषामेकप्रकाशप्रपञ्चनानिवन्धनं सामान्य-धर्माभिधायि प्रथममधिकारखट्वमाह—अथाकम्पानितीति । 'अथ' ध्वनिरधिकारार्थो मेङ्गलार्थो वा, अस्मिन् प्रकाशेऽकम्पानि त्रीणि द्रव्याण्यधिक्रियन्ते । कम्पनं कम्पो देशाद् देशान्त- 10 प्राप्तिहेतुः पर्यायविशेषः, स येषां नास्ति तान्यकम्पानि, गमना-ऽऽगमनक्रियारहितानी-त्यर्थः । कम्पनं च द्रव्यपर्यायो न पुनः पदार्थान्तरम्, तथाऽप्रतीयमानत्वात्, गुण-सामान्य-विशेष-समवायवत् ।

2 A ननु च क्रिया द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, तैद्भिन्नलक्षणत्वाद्, गुणादिवत्, कम्पनं च क्रियेति । न, कथञ्चित्त्रिन्नलक्षणत्वस्य द्रव्यव्यक्तिनेभिरकान्तात् । तथापि पदार्थान्तरत्वे द्रव्यादिव्यक्तीनां पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गेन पदपदार्थनियमः कुतः स्यात् ? "द्रव्यत्व- 15 प्रतीतिमात्रं द्रव्यलक्षणं सकलद्रव्यव्यक्तीनामभिन्नम्, तस्य कर्मणि मनागप्यभावात् । सर्वथा तैद्भिन्नलक्षणत्वं हेतुरिति चेत् । न । "एवमपि "द्रव्यात् कथञ्चिदभेदिभिः पर्यायैर्नैकान्तिकत्वात्, सर्वथा भिन्नलक्षणत्वस्य पर्यायरूपतायामपि घटनात्, गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पर्यायलक्षणत्वेन द्रव्यलक्षणायोगात् । सामान्य-समवायौ

1 तत्त्वात्मनः ॥ २ जीव-पुद्गल ॥ ३ मङ्गलार्थप्रतिपादकशब्दश्रवणादेव मङ्गलं लब्धम्, अतो न युक्ति- 20 र्पण्यस्यते । ननु आदौ अन्ते च मङ्गलं युक्तं भवति । न । मङ्गलमध्यान्यपि शास्त्राणि भवन्तीति ॥ ४ व्युत्पत्तिवाक्यम् ॥ ५ पदार्थान्तरत्वेन ॥ ६ विशेषो वैसदृश्यम् ॥ ७ द्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वात् ॥ ८ द्रव्यात् क्रियायाः कथञ्चिद् भिन्नलक्षणत्वमाहोस्वित् सर्वथा वा इति विकल्पद्वयम् । तत्राद्ये पक्षे उच्यते । पुद्गलेभ्य-स्तावदाकाशे कथञ्चिद् भिन्नलक्षणमस्ति न च तद् भिन्नं द्रव्यं भवति, किन्तु एकद्रव्यलक्षणमप्ये पतति ॥ ९ नवभिर्द्वैरनेकान्तात् । कोऽर्थः ? नवानामपि द्रव्याणां कथञ्चिद् भिन्नलक्षणत्वमस्ति, ततो भिन्नलक्षणत्वे 25 पदार्थान्तराणि स्युः ॥ १० अनेकान्तत्वे सत्यपि ॥ ११ क्रियायाः ॥ १२ द्वितीयविकल्पे उच्यते ॥ १३ तस्य द्रव्यलक्षणस्य ॥ १४ क्रियायाम् ॥ १५ द्रव्यात् ॥ १६ द्रव्यात् सर्वथा भिन्नलक्षणत्वेऽपि ॥ १७ कथञ्चिदभेदिनामपि पर्यायाणां क्षेत्रवादीनां भिन्नलक्षणत्वेऽपि न पदार्थान्तरत्वमिति व्यभिचारी हेतुर्भिन्नलक्षण-त्वम् ॥ १८ उभयवादिषिद्धेः सर्वथा द्रव्याद् भिन्नलक्षणेः अस्तित्वज्ञेयत्वप्रमैयत्वादिभिः ॥

- २४ कथं पर्यायी नित्यत्वादिति चेत् । न । अनयोरपि गुण-कर्म-विशेषवदेनित्यत्वोपगमात् । स दृश्यापिणो हि सामान्यं स्याद्वादिनाम् । अविश्वर्भावश्च वस्तूनां समवायः । स चोत्पाद-विनाशवानेव, स दृश्यव्यक्त्युत्पाद-विनाशयोः सादृश्यस्याप्युत्पाद-विनाशानु-
भवात् । सादृश्यस्य व्यक्त्यन्तरेषु दर्शनान्नित्यत्वमिति चेत् । न । वैसदृश्यस्य गुणस्य कर्मणश्चैवं नित्यत्वप्रसङ्गात् । नष्टोत्पन्नव्यक्तिषु न तदेव वैसदृश्यादि दृश्यते ततो-
ऽन्यस्यैव दर्शनादिति चेत् । सादृश्येऽप्येवं किं न भवेत् तथ्याप्रतीतेरविशेषात् । ततो
२५ द्रव्यपर्याय एव क्रिया । गुणादीनां क्रियात्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । तैतो विशेष-
लक्षणस्यापि भेदावात् । द्रव्यस्य हि देशान्तग्राप्तिहेतुः पर्यायः क्रिया न सर्वः ।
सर्वत्र सर्वदा कस्मान्न भवतीति चेत् । न । विशिष्टद्रव्याद्यपेक्षत्वात् तद्भावा एव
भावात् पर्यायान्तरवत् । क्रिया-क्रियावतोर्विभिन्नप्रत्ययग्राह्यत्वात् सद्य-विन्ध्यवद् भेद
१० एवेति चेत् । न । प्रत्यक्षतः कथञ्चिदभिन्नयोरेव ग्रहणात् । न खलु पुरः प्रया-
वन्तं पुमांसमालोकयन्तो, लोकाः क्रिया-क्रियावतोर्भेदैकान्तावभासि प्रत्यक्षमनुभवन्ति ।
क्रिया क्रियावतोऽनैन्या, अभिन्नदेशत्वादिति चेत् । न । वाताऽऽतपाभ्यामभिन्न-
देशाभ्यां "व्यभिचागत् ।

अन्ये त्वाहुः—सर्वभावानां क्षणिकत्वाद् देशादेशान्तग्राप्तिरेव नास्तीति कुतः १५
क्रियायाः सम्भवः ? तदुक्तम्—

“क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ।

“भूतिर्येषां” क्रियां सैव कारकं सैव चोच्यते ॥” [] इति

- ३४ न प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वस्याग्रहणात् कथञ्चिन्नित्यत्वस्यैव तैतः प्रतीयमानत्वात् ।
सत्त्वादिति हेतुगपि कथञ्चित् क्षणिकत्वमेव साधयति, “एकान्तक्षणिकस्यार्थक्रिया-
सद्भावाभावात् ।

अपरे प्रौढः—सर्वभावानां नित्यत्वादविचलितरूपत्वेन देशादेशान्तग्राप्तिरेव

- १ वैसदृश्यं विशेषः, न तु नित्यद्रव्यवृत्तय इति, तेषामसिद्धत्वान्मे ॥ २ अपार्थक्यम् ॥ ३ ‘द’ [= विग्रहे
षष्ठ्यन्तम्] ॥ ४ सतोः ॥ ५ दर्शनात् ॥ ६ व्यक्त्यन्तरे दर्शनादेव ॥ ७ यदेव वैसदृश्यमवस्थितासु
व्यक्तिषु दृश्यते न तदेव नष्टादिव्यक्तिषु दृश्यते इति भावः ॥ ८ अन्यथाप्रतीतेः ॥ ९ ननु यदि क्रिया
२५ द्रव्यपर्यायस्तदा गुणादयोऽपि द्रव्यपर्यायत्वात् क्रियाः स्युः ॥ १० गुणादिभ्यः ॥ ११ क्रियायाः ॥ १२ न
सर्वः पर्यायः क्रिया ॥ १३ क्षेत्रकालभावाः ॥ १४ ज्ञान ॥ १५ मित्रा ॥ १६ क्रियावन्तं विना न
पृथगुपलभ्यते क्रियेति अनन्यत्वम् ॥ १७ वातातपावभिन्नदेशावपि न अनन्यौ इति अभिन्नदेशत्वादित्यर्थं
हेतुर्नैकान्तिकः ॥ १८ भावाः ॥ १९ अस्थिराणां सतां भावानाम् ॥ २० उत्पत्तिः ॥ २१ वा एषाम् ॥
२२ देशाद् देशान्तग्राप्तिः ॥ २३ प्रत्यक्षान् ॥ २४ अर्थक्रियाकारित्वरूपः ॥ २५ कुतः ॥ २६ नित्यादौ ॥ ३०
वादिनः ॥

नास्तीति कुतः क्रियायाः सम्भव इति । एतदप्येकान्तक्षणिकपक्षवद् द्रव्यम् । तस्मात् क्रिया मित्राभिन्नरूपो द्रव्याणामेव पर्यायो न पुनः पदार्थान्तर्गम् । उक्तं च—

“पेरिस्पन्दात्मको द्रव्यपर्यायः सम्प्रतीयते ।

क्रिया देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गत्यादिभेदभृत् ॥ १ ॥

प्रयोग-विस्मसोत्पाद्या द्वेधा सङ्क्षेपतस्तु सा ।

प्रयोगजा पुनर्नानोत्क्षेपणादिप्रभेदतः ॥ २ ॥

विस्मसोत्पत्तिका तेजोवाताम्भःप्रभृतिष्वियम् ।

सर्वथाऽदृष्टवैचित्र्यात् प्राणिनां फलभागिनाम् ॥ ३ ॥” [] इति ।

“कम्पोऽपि च क्रिया, ततः सोऽपि द्रव्यपर्यायरूप एव । स च येषां नास्ति तन्त्यकम्पानि धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशद्रव्याण्यत्र प्रकाशेऽधिकृतानीति ।

अथ कथं पुनर्धर्मास्तिकायादयः कम्परूपपर्यायपराङ्मुखा इति प्रत्येयम् ?

उच्यते—प्राकाशास्तिकायस्य तावत् सर्ववादिसिद्धमकम्पत्वमतो नेदानीं साध्यते ।

धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोः पुनस्कम्पत्वं सकलजगद्व्यापित्वादाकाशवदेव सिद्धम् । सकल-

जगद्व्यापित्वं च पुरः प्रपञ्चतः प्रसाधयिष्यत इति नासिद्धो हेतुः । प्रकृतेषु पञ्चसु

द्रव्येष्वप्राकाशान्तानां त्रयाणामेवाकम्पत्ववचनं सामर्थ्याजीव-पुद्गलानां सकम्पत्वमा-

वेदयति । नन्वात्मनां सकम्पत्वे मुक्तात्मनामपि प्राप्नोतीति । इष्टमेव, ऊर्ध्वगमन-

स्यानुमतत्वात् । न चैवमधस्तिर्यगपि वा गमनप्रसङ्गः, गतेरनेकप्रकारत्वात् ।

अन्यैव हि मुक्तात्मनां गतिगत्या च संसारिणाम् ।

तदेवं त्रयाणामपि धर्मादीनामेकप्रकाशप्रपञ्चनानिवन्धनमकम्पत्वं सामान्यं धर्म-

मेकैर्नैव योगेनाभिधाय प्रत्येकपरिसमाप्तं लक्षणमाह—

गति-स्थित्युपग्राहकौ धर्मा-ऽधर्मौ । देशान्तरप्राप्तिहेतुः परि-
णामो गतिः । विरुद्धः स्थितिः । तत्पोषक उपग्राहकः ।

गतीति । जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योर्वक्ष्यमाणरूपयोर्यावुपग्राहकौ स्वतः परिणामि-
कारणादेवोत्पन्नयोः परिपोषकावस्तिकायौ तौ यथासङ्गं धर्मा-ऽधर्मौ धर्मास्तिकाया-
ऽधर्मास्तिकायावुच्येते । गत्युपग्राहको धर्मास्तिकायः, स्थित्युपग्राहकोऽधर्मास्तिकायः ।

अथ कथमधर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायप्रक्रमादाकाशवत् पृथक् प्रक्रमेणैव नाभ्यधीयतेति ?

१ चलात्मकः ॥ २ क्रिया ॥ ३ ननु क्रियायाः स्वरूपं स्पष्टमत्र निर्णीतम् । प्रस्तुतकम्पे किमायातमित्याह-
कम्पेति ॥ ४ प्रभृतिषु पदार्थेषु, प्रभृतिशब्दात् छाया-तम-आतपादिग्रहः ॥ ५ यथा पुद्गलानां गतिस्तथा
मुक्तात्मनामपि ॥ ६ गतिस्थित्युपग्राहकौ धर्माधर्मौ ॥

उच्यते—धर्मास्तिकायेन सह तुल्यमान-देशत्वोपदर्शनार्थं तथा यत्रैव धर्मास्तिकायनिमित्ता गतिस्त्रैवाऽधर्मास्तिकायनिमित्ता स्थितिर्नान्यत्रेति व्यापनार्थं च । तेन धर्मादीनां या स्थितिः सा नाऽधर्मास्तिकायान्तनिमित्ता किन्तु स्वत एव । तथा उपग्राहकाविति कार्यविशेषक्यनाद् धर्मा-ऽधर्मयोर्न किञ्चित् कार्यमस्तीति ब्रुवाणः प्रत्याख्यातः ।

- 6 A अथ केयं गतिरिति उच्यते — देशान्तरेति—एकस्मादेशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य प्राप्तिहेतुः परिणामो जीवपुद्गलानां कथञ्चिदभिन्नः पर्यायो गतिस्त्वुच्यते । स्थिति-स्वरूपं निर्दिशति—पूर्वादितस्वरूपस्य गतिपरिणामस्य विरुद्धो विरोधी जीव-पुद्गलानां परिणामः स्थितिर्नित्युच्यते । विरुद्धत्वं च तस्यां सत्यां गतेर्व्युपगमभावात् ।
- 6 B गति-स्थिती व्याख्यायोपग्राहकपदं व्याचष्टे—तैयोरगति-स्थिन्योः पोषकः स्वत एवोत्पद्य-मानयोरुपपत्त्यकारी यः स उपग्राहकः । अयमर्थः—जीवपुद्गलानां गति-स्थिती न धर्मा-ऽधर्माभ्यां निर्वर्त्यते, किं तर्हि ? स्वत एव तेषां ते भवन्त्यौ ताभ्यां परिपुष्टिं प्राप्तेन । ततो जीव-पुद्गला गति-स्थितीनां परिणामिकारणं धर्मा-ऽधर्मां पुनरपेक्षाकारणमिति ।

एतयोः परिणामिनो भावेऽपि ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्मा-ऽधर्मयोरपेक्षा । न क्षित्यादौ, खगादेर्वियत्यपि भावात्, अणूनां च । न वायौ, तत्रापि भावात् । न गतिपूर्वा स्थितिर-धर्मे । कचिदभावेऽपि भावाच्च ।

स्यादेवम्—यदि जीव-पुद्गलेभ्य एव गति-स्थिती प्रादुर्भवतस्तदा पृथगे धर्मा-ऽधर्माभ्याम्, तत्कार्यस्य प्रकारान्तरेणैव भिद्वत्वादिति । एतयोः गति स्थिति-परिणामयोः परिणामिनो भावेऽपि परिणामिकारणेभ्यो जीव-पुद्गलेभ्यः समुत्पादेऽपि धर्मा-ऽधर्मयोरपेक्षेति सम्बन्धः । ज्ञानादेरिव चक्षुरादाविति साधर्म्यनिर्दर्शनम् । आदिशब्दाभ्याम्-
7 A दुरीदीनां क्षित्यादीनां चै परिग्रहः । यथा ज्ञानादयः स्वस्वपरिणामिकारणेभ्य आत्मा-दिभ्यः प्रादुर्भावमनुभवन्तोऽपि चक्षुरादीनपेक्षाप्रत्ययानपेक्षन्ते तथा यद्यपि जीव-पुद्गललक्षण-परिणामिकारणेभ्यो गति-स्थिती प्रादुर्भवतस्तथापि धर्मा-ऽधर्मावपेक्ष्येते । अन्यथा ज्ञानादीनामपि चक्षुरादावपेक्षा न भवेत् ।

१ अथयत्नः ॥ २ जीवादौ ॥ ३ प्रयोजनः ॥ ४ देशान्तरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ ५ विरुद्धः ॥ ६ स्थितिरिति ॥ ७ तत्पोषक उपग्राहकः ॥ ८ एतयोः परिणामिनो भावेऽपि ज्ञानादेरिव चक्षुरादौ धर्माधर्मयोरपेक्षा ॥ ९ '५' [= एवम्भूतम्] ॥ १० जीवपुद्गलान्तरभावात् ॥ ११ अपेक्षा ॥ १२ भिन्नकारणानि ॥

ननु गतिशून्यत्वादाकाशवद् धर्मा-ऽधर्मौ नान्यस्य गति-स्थितिनिवन्धनम्, अन्यथा हस्तादीनामिव गतिमच्चप्रसङ्ग इति । तदसङ्गतम्, गतिशून्यस्याऽन्यगति-स्थितिकरण-
शक्तौ बाधकप्रमाणाभावात् । न खलु यो येन धर्मेण विप्रयुक्तः स तं धर्ममन्यस्य कर्तुं न शक्नोतीति नियमोऽस्ति, अज्ञानस्वभावस्यापीन्द्रियस्यैवमनि घटादि-
विषयज्ञानोत्पादहेतुत्वदर्शनात् ।

ननु यदि गतिमत्त्वरहितोऽप्यन्यस्य गतिं करोतीत्यभ्युपगमस्तदा कथं प्रथमप्रकाशे प्रत्यपादि, यथा—“यद्यात्मा गतिमात्रेण्यते तदा स्थूलस्कन्धस्य देशान्तरप्राप्तिर्न स्याद्”
[] इति । तन्न, तत्र हि स्थूलस्कन्धस्याविद्यमानाया गतेर्निर्वर्तकत्वमात्मन
उक्तम्, तच्च स्वयमगतिमत्त्वे न सिध्यत्येव । अत्र तु जीव-पुद्गलानां स्वत एव विद्य-
मानाया गतेर्बलाधानमात्रहेतुत्वं धर्मास्तिकायस्योच्यते, तच्च स्वयमगतिमत्त्वेऽपि न
विरुध्यत इति न दोषः ।

तदुक्तम्—

“आत्मा हि प्रेरको हेतुर्गिष्ठः कायादिकर्मणि ।

तृणादिकर्मणीवाम्भः-पवनादिश्च सक्रियः ॥ १ ॥

तथैव द्रव्यसामर्थ्यान्निष्क्रियाणामपि स्वयम् ।

धर्मादीनां परेत्रास्तु क्रियाकारणमात्रतौ ॥ २ ॥” [] इति ।

तैद् गति-स्थित्योः परिणामिकारणादुत्पेदेऽपि धर्मा-ऽधर्मयोगपेक्षा न दुष्यति ।

स्यादेवम्—अस्तु परिणौमिकारणादन्यत्र गति-स्थित्योरपेक्षा, परिणामिकारणादेवैक-

स्मात् कार्यानुत्पादात् । ‘सा पुनरपेक्षा धर्मा-ऽधर्मयोर्विषये, न पुनरन्यत्र क्षित्युदकतेजःसु’
इत्यत्र न नियामकमुपलभामह इति । अत्राह—न क्षित्यादाविति । आदिशब्दादुदक-
तेजसोर्ग्रहः । अपेक्षेत्यनुवर्तते । धर्मा-ऽधर्मयोर्विषयेऽपेक्षा, न पुनः क्षित्युदकतेजःसु,
वेगादेर्वियत्यपि गति-स्थित्योर्भावात् । एतयोरित्यनुवर्तते । खगाः पक्षिणः । आदि-
शब्दात् प्रभञ्जनोद्धूततृण-तूलादीनां देवादीनां च ग्रहः । यदि हि गति-स्थित्योः
क्षित्युदकतेजांस्यपेक्षाकारणानि भवेयुस्तदा “ते गगनचारिणां न भवेतामेव । न हि

गगने क्षित्यादयः सम्भवन्तीति धर्मा-ऽधर्मविवापेक्षाकारणे, न क्षित्यादयः ।

१ अनुमानमिदम् ॥ २ यो गतिमान् दृष्टः स गतेः स्थितेश्च हेतुर्दृष्टः । न चैतौ गतिमन्तौ इति पृच्छयते ॥

३ कारणम् ॥ ४ गतिस्थितिनिवन्धनत्वे ॥ ५ धर्माधर्मयोः ॥ ६ जीवे ॥ ७ देहस्थ ॥ ८ स्थूलस्कन्धं प्रति ॥

९ आत्मा कायादिक्रियायां प्रेरको हेतुः सन् सक्रिय इष्ट इति सम्बन्धः ॥ १० गतिलक्षणे ॥ ११ वस्तुनि ॥

१२ न तु निर्वर्तकत्वम् ॥ १३ ‘५’ [=तस्मात्] ॥ १४ सति ॥ १५ जीव-पुद्गललक्षणात् ॥ १६ अन्य-

पदार्थविषये ॥ १७ कर्त्रोः ॥ १८ खगादेर्वियत्यपि भावात् ॥ १९ पूर्ववृत्तादेतयोरिति पदमनुवर्तते,

तेन गतिस्थित्योरिति व्याख्यातम् ॥ २० गति-स्थितौ ॥

स्यादेवम्—'लक्ष्माः क्षित्यादयोऽन्तरिक्षेऽपि सम्भवन्त्येव, ततस्तन्निबन्धने गति-स्थिती तत्र भविष्यत इति । अत्राह—अणूनां चेति । 'एतयोर्भावादिति चात्रापि स्मर्यते । अणुस्कन्धानां परमाणूनां वा गति-स्थित्योर्विषयत्यपि भावात् । न केवलं खगादेरणूनां चेति चार्थः । क्षित्युदकतेजसामणवोऽपि व्योम्नि भ्राम्यन्ति तिष्ठन्ति च, यदि च गति-स्थिती क्षित्याद्यपेक्षे स्यातां तदा तेषां कथं स्याताम् ? न हि तत्रापरे 5 परिणामिकारणं क्षित्यादयः सन्ति येष्वपेक्षाकारणं स्युः ।

स्यान्मतम्—अणवः परस्परगमन्तरिक्षेऽपेक्षाकारणं भविष्यन्तीति । तत्र । यतः 9 B किं गच्छतां सर्वेषां सर्वे तिष्ठन्तो हेतवस्तिष्ठतां च सर्वेषां सर्वे गच्छन्तः परमाणवः, आहो तिष्ठतां तिष्ठन्तः सर्वे गच्छतां गच्छन्त इति ? तत्राद्यपक्षकक्षीकरणे इतरेतरा-श्रयदोषः । गमनक्रियाप्रादुर्भावे हि स्थानक्रिया, स्थानक्रियाप्रादुर्भावे च गमनक्रियेति । 10 द्वितीयपक्षेऽप्ययमेव दोषः, 'एकस्थानस्यैकगमनस्य चापरस्थान-गमननान्तरीयकत्वात् ।

मा भूतर्हि क्षित्यादावपेक्षा, वायौ भविष्यतीति । अत्राप्याह— न वायाविति । अपेक्षेति योगः । 'तत्रापि वायावपि भावात् एतयोर्गति-स्थित्योः । यदि जीव-पुद्गलानां गति-स्थित्योर्वायुरपेक्षाकारणमुच्यते तदा वायुरपि भ्रमति तिष्ठेति च, ततस्तस्यै 15 गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं वक्तव्यं स्यात्, सर्वत्र गति-स्थित्योः परिणामिकारणादन्यस्या- 10 A पेक्षाकारणस्यापेक्षणीयत्वात् । तस्माद्यौ गत्वा न तिष्ठतः स्थित्वा च न गच्छतस्तन्निबन्धने एव जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती वाच्ये, तादृशौ च धर्मा-धर्मास्तिकायविवे, नान्यौ ।

ननु यथा वायोर्गति-स्थित्योरपरमपेक्षाकारणं मृग्यते तथा धर्मास्तिकायस्यापि स्थितेः परमपेक्षाकारणं मृग्यम्, तथा चानवस्था । अथाधर्मास्तिकायस्थितिः परि- 20 णामिकारणमात्रादेव भवति नापेक्षाकारणमवलम्बते तथा वायोरपि गति-स्थिती परि- 10 B णामिकारणमात्रनिबन्धने भविष्यतः, वायुः पुनरपरगति-स्थित्योरपेक्षाकारणं भविष्य-तीति । उच्यते—'नैति । येयमधर्मास्तिकाये स्थितिर्नासौ गतिपूर्वा, गत्युत्तरकालभाविनी न भवति । अधर्मास्तिकायो न गत्वा स्थितः, किन्तु सर्वदापि स्थित इत्यर्थः । यैव हि गतिविरामे सति पदार्थानां स्थितिः कादाचित्की साऽस्माभिरपेक्षाकारणा-

१ 'सुहुना य सव्वलोए' [] इति भवत्सिद्धान्तः ॥ २ आकाशे ॥ ३ गतिस्थित्योः ॥ ४ अल्प ॥ 25

५ क्षित्युदकतेजोऽणूनाम् ॥ ६ गतिस्थिती ॥ ७ सर्वे हेतवः ॥ ८ इति विकल्पद्वयम् ॥ ९ सेतस्यति ॥

१० एकस्य स्थाने तस्य ॥ ११ तत्रापि भावात् ॥ १२ उदरमध्यादौ ॥ १३ वायोः ॥ १४ धर्मास्ति-

कायस्य स्थितिरधर्मास्तिकायादपि स्यादित्यपि समाव्येतेति स नोपात्तः । परिशेषादधर्मास्तिकाय एवोपात्तः ॥

१५ न गतिपूर्वा स्थितिरधर्म ॥

पेक्षिणीति गीयते, या पुनः सर्वकालभाविनी गतिनिर्पेक्षा स्थितिः साऽपेक्षाकारणनिर्पेक्षा-
 ११५ ऽपि परिणामकारणमात्रादेव भवति, सर्वकालभाविनी गतिनिर्पेक्षा चाधर्मास्तिकाय-
 स्थितिः, ततः सा परिणामिकारणमात्रभाविन्यपि न विरुध्यते । वायोः पुनर्गति-स्थिती
 परस्परपेक्षिण्यौ कादाचित्क्यौ, ततः परिणामकारणादन्ये अप्यपेक्षाकारणे अपेक्ष्येते ।

ननु यथा ज्ञानं युगपदात्मनः परस्य च वेदकं तथा वायुरात्म-परगति- 5
 स्थित्योरपेक्षाकारणमस्तु, किं धर्मा-ऽधर्माभ्यामिति ? तत्र, वायुर्हि तावदात्मगति-स्थित्योः
 परिणामिकारणम्, स तदानीमेव कथमपेक्षाकारणं स्यात्, 'एकगोचरयोगेकैदा तैयो-
 विंगोधात्' । न केवलं तत्रापि भावाद् वायौ नापेक्षा, तथा कचिदभावेऽपि भावाच्च, कचिद-
 निगुणिले प्रदेशे वायोरभावेऽपि पदार्थानां गतिस्थिती दृश्येते । न च यो यदभावेऽपि
 भवति स तत्कार्यमिति व्यवहर्तुं शक्यः । ततो वायोः स्वयमपि गति-स्थितिमच्चात् 10
 तदभावेऽपि च कचिदन्येषां गति-स्थितिदर्शनाच्चासौ गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं भवति ।

मा भूत् क्षित्यादौ वायौ वाऽपेक्षा गति-स्थितिमच्चात्, आकाशे पुनरस्तु,
 ११६ तस्यान्योन्यापेक्षगति-स्थितिरहितत्वादिति । अत्राह—

नाप्याकाशे, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात्, तस्य तन्नि-
 15 वन्धनत्वात् । जीव-पुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावः स्यात्, तत्का- 15
 र्याणां तत्रापेक्षणात् । न च तदभावः, सावधित्वाल्लोकस्य ।
 अन्यथा संस्थानाभावः ॥

नाप्याकाशे [इ]ति । अपेक्षेति पदं स्मर्यते । जीव-पुद्गलानां गति-स्थित्योर्नाकाशेऽपेक्षा,
 नाकाशेऽपेक्षाकारणम्, लोकालोकविभागस्याभावप्रसङ्गात् । यद्याकाशे जीव-पुद्गलगति-
 20 स्थितीनामपेक्षाकारणं स्यात्तदा योऽयं लोके 'एतावोल्लोकस्ततः परमलोकः' इत्येवं विभागो
 विवेकः प्रसिद्धोऽस्ति तस्याभावः स्यात् । यस्मात् 'तैत्येति लोकालोकविभागस्य
 तन्निबन्धनत्वात्, ते जीव-पुद्गलगति-स्थिती निबन्धनं निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
 तस्मात् । यावत्याकाशदेशे जीव-पुद्गला गन्तुं स्थातुं च शक्नुवन्ति स लोकोऽन्यः

१ वायुगतिस्थित्योः ॥ २ एको गतिस्थितिलक्षणो विषयो ययोः परिणामकारणापेक्षाकारणत्वयोः ॥ ३
 25 एकदा एककालं भिन्नविषये परिणामकारणापेक्षाकारणे न विरुध्येते इति एकगोचरयोरिति विशेषणम् ॥ ४ परिणाम- 25
 कारणापेक्षाकारणत्वयोः ॥ ५ एककार्यं प्रति एकदा एकस्यैव कथम् ? ॥ ६ तत्रापि वायौ गतिस्थित्योर्भावात् ॥
 ७ वायुः ॥ ८ स्वयं क्षित्यादीनां गतिस्थितिमच्चात् ॥ ९ * 'आकाशे' इत्यतः परं कानिचिदक्षराणि
 लिखित्वा घृष्टानि, ततश्च परं 'ति' इति अक्षरं वर्तते, अतोऽस्माभिः [इ] इति पूरितम् ॥ १० * 'वाल्लोकं'
 इति हस्तलिखितादर्शे पाठः । एवमग्रे पु. १४० पं. ४ मध्येऽपि ॥ ११ तस्य तन्निबन्धनत्वात् ॥

- पुनरलोक इत्येवं लोकालोकविभागस्तावदवतस्थे । यदा त्वपेक्षाकारणं गति-स्थित्योगा-
 12A काशस्तदा तस्य लोकावधेः परतोऽपि भावात्तत्रापि जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती भवे-
 ताम्, तथा च परमाणोऽपि लोकः स्यादित्यलोककिंवदन्ती समुच्छेदमश्नुवीत ।
 अस्माकं तु यावत्प्रकाशे 'निमित्तसद्भावाजीव-पुद्गलानां गति-स्थिती तावाह्लोकस्ततः
 परमलोक इति न लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गः ।

5

- स्यादेवम्—न जीव-पुद्गलगति-स्थितिकृतो लोकालोकविभागः, किं तर्हि ?
 कालकृतः, न चासात्रलोकेऽस्ति, ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसङ्गेन लोकालोकाभावप्रसङ्गो
 12B भवतीति । उच्यते—'जीवेति, जीव-पुद्गलानां गति-स्थितिनिमित्ताकाशसन्निधानेनाऽ-
 लोकेऽपि सद्भावे सद्भावाभ्युपगमे कालस्यापि सद्भावः सत्ता स्यात् । तत्कार्याणां
 तेषां जीव-पुद्गलानां यानि कार्याणि तेषां तत्र तस्मिन् भवदभ्युपेते कालद्रव्येऽपेक्षणा- 10
 द्वेतोः । गति-स्थितिनिमित्ताकाशदेशसन्निधानेनालोकेऽपि भवदभिप्रायेण जीव-पुद्गलाः
 सन्ति, तेषां च कार्याणि भवत्सिद्धान्ते स्वतन्त्रकालद्रव्यापेक्षाण्येव, न चातिव्यवहितं
 वस्तु कारणं भवितुमर्हति । ततो जीव-पुद्गलकार्यभावान्यथाऽनुपपत्त्याऽलोकेऽपि काल-
 द्रव्येण भाव्यम् । यत्र च कालद्रव्यं स लोक एव । ततः कालनिमित्तेऽपि लोका-
 13A लोकविभागे जीव-पुद्गलगति-स्थित्योराकाशेऽपेक्षायां सत्यां लोकालोकविभागाभाव- 15
 प्रसङ्गोऽस्ति एवेति ।

- मा भृद्विभागः, किं नञ्छिद्यत इति चेत् । न । न च तदभावः । न च
 तस्य लोकालोकविभागस्याऽभावः, सावधित्वालोकास्य समर्थादत्वाह्लोकस्य, लोको हि
 सैसर्थादः, ततोऽवश्येन लोकसमर्थादापरेणाऽलोकेन भाव्यम् । तथा च लोकालोकविभागः
 सिद्धः । अन्यथेति यदि लोकः सावधिर्नैष्यते तदा संस्थानाभावः, लोकस्य यत् 20
 संस्थानं गदितं तस्याभावः स्यात् । यो हि संस्थानवान् स सावधिर्दृष्टो यथा
 महीधरः, यः पुनर्निखधिः स संस्थानशून्यो यथा व्योम । ततो यदि लोकोऽपि
 निखधिरेव स्यात्तदा व्योमवदपेतसंस्थान एव स्यात् । तस्मात् संस्थानान्यथानुप-
 13B पत्त्या लोकः सावधिरेव । तथा च लोकालोकविभागोऽस्त्येव । सन्नपि चासौ यदि
 जीव-पुद्गलगति-स्थित्योराकाशेऽपेक्षोच्यते तदा न प्रामोतीति स्थितम् ।

25

१ धर्माधर्मनिमित्त ॥ २ कालः ॥ ३ विभागाभाव इत्यर्थः ॥ ४ जीवपुद्गलसद्भावे कालस्यापि सद्भावे
 स्यात् ॥ ५ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ६ तत्कार्याणां तत्रापेक्षणात् ॥ ७ तेषां जीवपुद्गलानाम् ॥
 ८ कालद्रव्यविषये ॥ ९ ननु लोकाकाशस्थित एव कालोऽलोकाकाशगतानां जीवपुद्गलानां कार्यस्य निमित्तं
 स्यादित्याह ॥ १० '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ११ भवन ॥ १२ विषये ॥ १३ अस्त्वलितः ॥ १४
 सर्वदर्शनिमिरङ्गीक्रियते समर्थादत्वेन ॥ १५ अन्यथा संस्थानाभावः ॥

30

तत एव न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निबन्धनत्वे सर्वत्र
तत्प्रसङ्गात्, मुक्तेष्वपि भावाच्च, न हि तद्वति-स्थिती पुरुषानुप-
कुरुतः ।

तैत एवेति लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गादेव न शुभा-ऽशुभयोः पुण्या-ऽपुण्ययो-
रप्येति सम्बन्धः । जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभे अपि नापेक्षाकारणम् । 5
अव्यापकयोर्नियतदेशस्थयोः शुभा-ऽशुभयोः तन्निबन्धनत्वे तयोर्गति-स्थित्योर्निमित्तत्वे
मति सर्वत्र लोकेऽलोके च तत्प्रसङ्गात् तयोर्गति-स्थित्योः प्रसङ्गात् । यथा हि शुभा-
ऽशुभे नियतदेशस्थे स्वजीवानां स्वजीवोपकारिणां पुद्गलानां च सर्वत्र लोके गति-
स्थिती कुरुतस्तथा लोकमर्यादापरेऽलोकेऽपि कृतां नियतदेशस्थत्वस्योभयत्रापि
14A तुल्यत्वात् । यत्र च जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती स लोकः । ततोऽलोकस्यापि 10
लोकत्वप्रसङ्गेन लोकालोकविभागाभावः प्राप्नोति । अस्ति च लोकालोकविभागः ।
ततो न जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभयोरपेक्षा, किं तर्हि? धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोः ।

न केवलं लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गाजीव-पुद्गलगति-स्थित्योर्न शुभा-ऽशुभयोर-
पेक्षा, तथा मुक्तेष्वपि भावाच्च न तैयोरपेक्षेति, मुक्तात्मनोऽप्यायुष्मक्षये सत्यमुमसारं संसारं
14B विहायैकान्तिकात्यन्तिकसुखसुधानिधानास्पदं परमं पदं प्रयान्ति, प्रयाताश्च प्रयाता- 15
वधिं कालमवस्थानमावहन्ति । ततो यदि गति-स्थिती शुभा-ऽशुभापेक्षे स्यातां
तदा मुक्तात्मसु न स्याताम् । 'हिर्यस्मान्न तद्वति-स्थिती तेषां मुक्तात्मनां गति-स्थिती
पुरुषान् संसार्यात्मन उपकुरुतः । मुक्तात्मनां तावदात्मीये शुभा-ऽशुभे मुक्तत्वादेव न
स्तत्त्वतः पुद्गलानामिव गति-स्थिती संसार्यात्मसम्बन्धिशुभा-ऽशुभनिबन्धने वाच्ये ।
तत्र पुद्गलानां संसार्यात्मसम्बन्धिशुभा-ऽशुभनिबन्धने गति-स्थिती युक्ते, संसार्यात्म- 20
प्रयोजनेषु पुद्गलानामुपकारित्वात् । मुक्तात्मनां पुनर्न युक्ते । न हि तेषामृद्धं गति-
15A स्थिती संसार्यात्मनां कश्चित् पुरुषार्थमावहतः । तद्यदि गति-स्थिती शुभा-ऽशुभापेक्षे
कक्षीक्रियेते तदा मुक्तात्मनां ते न प्राप्नुतः, स्वकीययोः शुभा-ऽशुभयोरभावात् संसार्या-
त्मसम्बन्धिनोस्त्वनुपकारकत्वेनाऽतद्वेतुत्वात् । ततो लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गाद्
मुक्तात्मनां गति-स्थित्योरघटनाच्च न जीव-पुद्गलगति-स्थित्योः शुभा-ऽशुभयोरपेक्षा । 25

१ तत पथ न शुभाशुभयोः, अव्यापकयोस्तन्निबन्धनत्वे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् ॥ २ लोके-
ऽलोके च ॥ ३ शुभाशुभयोः ॥ ४ न हि मुक्तात्मनां शुभाशुभे स्त इति भावः ॥ ५ न हि तद्वति-
स्थिती पुरुषानुपकुरुतः ॥ ६ गतिस्थित्यहेतुत्वादित्यर्थः ॥

नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभयाभावेऽपि भावात् । विशेषा-
व्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि । तदेव च पक्षः । गति-
स्थितिमत्त्वाच्च ।

एवं तर्ह्यलोक-तमसोरपेक्षा भविष्यतीति । न । नाप्यालोक-तमसोः, प्रत्येकमुभया-
159 भावेऽपि भावात् । अपेक्षेति सम्बध्यते । प्रत्येकमुभयोरालोक-तमसोरभावेऽपि भावात् जीव- 5
पुद्गलगति-स्थित्योः, दिवा तमोऽभावेऽपि गति-स्थिती भवतो रात्रौ पुनरालोका-
भावेऽपि च । न च यद् यदभावेऽपि भवति तत् तस्य कार्यमिति व्यवहर्तुं शक्यम् ।

स्यादेवम्—ये दिवा गति-स्थिती ते आलोकनिबन्धने, ये पुनरात्रौ ते तमो-
निबन्धने, तत् कुतो व्यभिचार इति ? अत्रोच्यते—विशेषाव्यभिचारेऽपि दिवा रात्रि विशेषण-
विशिष्टयोर्गति-स्थित्योः स्वकारणालोक-तमोऽव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि, दिवा- 10
रात्रिविशेषणनिरपेक्षं गति-स्थितिसामान्यमालोक-तमसौ व्यभिचरति । निर्विशेषणं
गति-स्थितिसामान्यं प्रत्येकमालोक-तमसोरभावेऽपि भवतीत्यर्थः ।

ननु व्यभिचरतु सामान्यम्, विशेषः पुनरव्यभिचार्येवेति । न । तदेव च
16A पक्षः । निर्विशेषणं गति-स्थितिसामान्यं पक्षः साध्यधर्मी, सामान्ययोर्जीव-पुद्गलानां
गति-स्थित्योः कारणान्तरापेक्षत्वमस्माभिः साध्यते, न पुनर्दिवा-रात्रिविशेषणविशिष्टयोः । 15
तयोश्च व्यभिचारोऽस्त्येव ।

न केवलं प्रत्येकमुभयाभावे भावाच्चालोक-तमसोरपेक्षा, तथा गति-स्थितिमत्त्वाच्च ।
तथाहि—आलोक-तमसोः पुद्गलत्वेन परस्परपेक्षे गति-स्थिती विद्येते, ततो यदि
गति-स्थित्योरपेक्षाकारणमालोक-तमसौ स्यातां तदा ये आलोक-तमसोरेव गति-स्थिती
16B तयोरपरं आलोक-तमसौ कारणान्तरं मृग्ये, तथा चानवस्था । तस्मात् सर्वस्यापि 20
वस्तुजातस्य जीव-पुद्गलगति-स्थिती प्रत्यपेक्षाकारणत्वाघटनाद् धर्मा-धर्मास्तिकायावेव
सदा सन्निहितौ व्यापिनौ सर्वसाधारणावपेक्षाकारणमिति स्थितम् ।

ये त्वाहुरीश्वर एव जीव-पुद्गलगति-स्थितीनामपेक्षाकारणमिति ते ईश्वर-
सद्भावनिर्वाकारेणैव निराचक्रिरे इति न तदर्थं सूत्रसमारम्भसंरम्भो व्यधापि ।

ननु यदि धर्माधर्मास्तिकायौ व्यापिनौ सदा सन्निहितौ गति-स्थित्योरपेक्षा- 25
कारणं तदा किमिति ते सदा न प्रादुस्तः, न खल्वधिकलकारणस्य कार्यस्य काल-
17A क्षेपो युक्त इति । अत्राह—

१ विशेषाव्यभिचारेऽपि सामान्यं व्यभिचारि ॥ २ गतिपूर्विका स्थितिः, स्थितिपूर्विका गति-
रित्यर्थः ॥ ३ निषेधेनैव ॥

सदा सन्निधानेऽपि एतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिना-
मेवोपग्राहकत्वान्न सदा भावः ।

सैदा सन्निधानेऽप्येतयोर्धर्मा-धर्मास्तिकाययोः, आवृत्यै(व्यै)वैतयोर्मतिस्थित्योर्न सदा
भावो न सर्वदा भाव इति सम्बन्धः । स्वतः स्वभावतो गति-स्थितिपरिणामिनामेव
जीव-पुद्गलानामुपग्राहकत्वादुपष्टम्भकत्वात् । एतयोरित्यत्रापि स्मर्यते । एतयोर्धर्मा-
धर्मास्तिकाययोर्गति-स्थित्योश्च । यद्यपि गति-स्थित्योरपेक्षाकारणं धर्मा-धर्मास्ति-
कायावतिप्रियमित्रमिवाहर्निशं जीव-पुद्गलानामुपश्लेषवर्त्तिनौ तथापि न ते तेषां
सदा भवतः, स्वतः परिणामिकारणाद् भवन्त्योरेव गति-स्थित्योर्धर्मा-धर्मास्तिकाययो-
रुपष्टम्भमात्रकारित्वात् । धर्मा-धर्मास्तिकार्या हि गतिस्थितौ स्वतो भवन्त्यावुप-
ष्टम्भयतः, न पुनरुत्पादपराङ्मुखे दृढादुत्पादयतः ।

स्यान्मतम्-गति-स्थित्योर्द्वयोरप्यपेक्षाकारणमेक एव धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायो
वा भवतु, पूर्यते द्रव्यद्वयकल्पनयेति । अत्राह-

न चैक एवोभयकार्यः, धर्मा-धर्मविभागाभावप्रसङ्गात् ।
एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः सुख-दुःखहेतुः स्यात् ।

नै चैक एव धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायो बोभयं गति-स्थितिलक्षणं कार्यं
यस्य स उभयकार्यः, धर्मा-धर्मविभागाभावप्रसङ्गात्, धर्माधर्मयोः पुण्य-पापयोर्विभागो विवेको
यस्तस्याऽभावप्रसङ्गात् । ^{18A}हिर्यस्मादेक एवाऽन्यतरो धर्मा-धर्मयोर्मध्यात् तत्तत्प्रत्ययसन्नि-
धानतस्तस्य तस्य सुखहेतोर्दुःखहेतोर्वा सहकारिणः सामीप्येन सुख-दुःखहेतुः स्यात् ।
यदि धर्मास्तिकाया-धर्मास्तिकाययोर्मध्यादेक एव गति स्थिति च कुर्यादिति द्वय-
कल्पनावैयर्थ्यं तदा पुण्य-पापयोरपि मध्यादेकं पुण्यं पापं वा किञ्चित् तत्तत्सहकारि-
सन्निधानवशेनाऽऽत्मनां सुखं दुःखं च कुर्यादिति तयोरपि द्वित्वकल्पनावैयर्थ्यं प्राप्नोति ।
तद् यथा परस्परमिन्नकार्यकर्तृत्वेन पुण्या-ऽपुण्ययोः पार्थक्येन कल्पनं तथा धर्मा-धर्मा-
स्तिकाययोरपि ।

तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोका-ऽलोकव्यवस्थाहेतू
धर्मा-धर्मास्तिकायौ सिद्धौ । आगमाच्च । अमूर्तत्वादयस्तद्धर्मा इति ।

१ सदा सन्निधानेऽप्येतयोः स्वतो गति-स्थितिपरिणामिनामेवोपग्राहकत्वान्न सदा भावः ॥
२ गतिस्थितौ ॥ ३ न चैक एवोभयकार्यः ॥ ४ एक एव ह्यन्यतरस्तत्तत्प्रत्ययसन्निधानतः
सुख-दुःखहेतुः स्यात् ॥

सम्प्रति तेदित्यादिना धर्मा-धर्मास्तिकायसत्तासाधकमनुमानं पिशुनयन्नुपसंहार-
 18B माह—तत् तस्मात् सकृदेककालं सर्वार्थानामशेषाणामपि जीव-पुद्गलानां ये गति-स्थिती
 तयोरनुग्राहकावुपष्टम्भकौ लोकालोकयोर्वा व्यवस्था विभागस्तस्या हेतु कारणे धर्माधर्मा-
 स्तिकायौ सिद्धौ प्रमाणेन प्रतिष्ठितौ, तथाहि—विवादापन्नाः सकलजीव-पुद्गलाश्रयाः
 सकृद् गतयः साधारणवाह्यनिमित्तापेक्षाः, युगपद्भाविगतिवत्त्वात्, एकसरःसलिलाश्रया- 5
 नेकमत्स्यादिगतिवत् । तथा सकलजीव-पुद्गलस्थितयः साधारणवाह्यनिमित्तापेक्षाः;
 युगपद्भाविस्थितिवत्त्वात्, एककुण्डाश्रयानेककवचादिस्थितिवत् । यच्च गति-स्थितयोः
 साधारणं निमित्तं स धर्मोऽधर्मश्च, अन्यस्य पदार्थराशेः पूर्वमेव प्रत्याख्यातवत्त्वात् ।

19A न केवलं पूर्वोदितयुक्तिकलापाद्धर्मा-धर्मास्तिकायां सिद्धौ, आगमाच्च सिद्धौ,
 आगमादाप्तपुरुषप्रणीतवचनात् । अतीन्द्रियाणां हि पदार्थानां सत्ताश्रद्धाने नाप्तपुरुष- 10
 प्रणीतवचनात् परमार्थतोऽन्यत् प्रमाणं शरणमवगन्दिशामस्ति । यदेताः पुनः पूर्वोदिता
 युक्तयस्ताः केवलमागमगजेन्द्रस्य प्रतिवादिद्विरदान् दलयतस्तलवर्गप्रतिनिधय एव ।
 आगमश्चायम्—

“धम्मत्थिकाए णं भंते ! जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! धम्मत्थिकाए णं जीवाणं
 आगमण-गमण-भाम-उम्मेस मणजोगे वयजोगे कायजोगे, जे आवन्ने तप्पगारा चला 15
 भावा सव्वे ते धम्मत्थिकाए पवत्तंति । गइलक्खणे णं धम्मत्थिकाए । अहम्म-
 त्थिकाए णं जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! अहम्मत्थिकाए णं जीवाणं ठाण-
 निसीयण-तुयट्ठण मणस्स य एगचीभावकरणया, जे आवन्ने तप्पगारा थिरा भावा सव्वे
 ते अहम्मत्थिकाए पवत्तंति । ठाणलक्खणे णं अहम्मत्थिकाए” [भैगवतीसूत्रे
 १३।४।२४—२५] इति ।

तस्य च प्रामाण्यं प्रथमप्रकाशप्रसाधितप्रामाण्यप्रहीणाशेषकलुषपुरुषप्रणीतत्वादवगन्तव्यम् । 20

१ तत् सकृत् सर्वार्थगति-स्थित्यनुग्राहकौ लोकालोकव्यवस्थाहेतु धर्माधर्मास्तिकायौ
 सिद्धौ ॥ २ ‘द’ [=विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ ३ * “प्रवर्तनद्वारे आगमण-गमणेत्यादि । आगमन-गमने
 प्रतीते, भाषा व्यक्तवचनम्, ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ [पा० धा० ३९६] इति वचनात् । उन्मेषोऽक्षि-
 व्यासारविशेषः । मनोयोग-वायुयोग-काययोगाः प्रतीता एव । तेषां च द्वन्द्वः, तत्तत्ते । इह च मनोयोगादयः 25
 सामान्यरूपाः, आगमनादयस्तु तद्विशेषा इति भेदेनोपात्ताः, भवति च सामान्यग्रहणेऽपि विशेषग्रहणं तत्त्व-
 रूपोपदर्शनार्थमिति । जे यावन्ने तहप्पगार ति ये चाप्यन्ये आगमनादिभ्योऽपरे तथाप्रकारा आगमनादि-
 सदृशाः धमण-चलनादयः चला भाव ति चलस्वभावाः पर्यायाः सर्वे ते धर्मास्तिकाये सति प्रवर्तन्ते ।
 कुत इत्याह—गइलक्खणे णं धम्मत्थिकाए ति । ठाण-निसीयण-तुयट्ठण ति कायोत्सर्गासनशयनानि,
 प्रथमावबुधवचनलोपदर्शनात् । तथा मनसश्च अनेकत्वस्य एकत्वस्य भवनमेकत्वीभावः, तस्य यत् करणं तत्तथा” 30
 इति भगवतीसूत्रस्य अभयदेवसूरिचिरचितायां वृत्तौ ॥

तदेवं धर्माधर्मास्तिकाययोः सत्तां प्रसाध्य द्रव्यत्वप्रसाधनाय तद्धर्मानुपदर्शयति—
 अमूर्त्तत्वादयस्तद्धर्मा इति । तयोर्धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोर्मूर्त्तत्वादयो गुण-पर्याया भवन्ति ।
 गुण-पर्यायवच्च द्रव्यम् । आदिशब्दादगुल्लभ्यत्वा-ऽसङ्ख्येयप्रदेशत्व-लोकाकाशव्यापित्व-
 लोकालोकविभागेतुत्व-गतिस्थित्यपेक्षाकारणत्वादिपरिग्रहः । एत एवासाधारणधर्म-
 वर्त्ता धर्मा आकाशस्यापि वाच्याः । अमूर्त्तत्वे च सिद्धे परोक्षत्वमपि समसिध्यत्, 5
 अन्तेनामूर्त्तद्रव्यस्य परोक्षत्वात् । कथं तर्हि 'इह व्योमभागे शकुन्तः, इह न' इति
 प्रत्ययः ? आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः । 'इहालोकः, इह न' इति पुनरालोका-
 वयवानाश्रित्येति । इतिकरणो धर्मा-ऽधर्मास्तिकायप्रक्रमप्रवासं पिशुनयति ।

तदेवं धर्मा-ऽधर्मास्तिकाययोस्तृतीय-तुरीयद्रव्ययोर्लक्षणमभिधाय पञ्चमद्रव्यस्या-
 काशस्याभिदधाति—

10

अवगाहस्य दातु आकाशम् । नियतस्य तदवहिर्भावो-
 ऽवगाहः ।

अवगाहस्य दात्राकाशम् । जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य वक्ष्यमाणस्य दातु दानार्हं
 यत्तदाकाशम् । दात्रित्यत्र "अर्हे तृच" [सि० ५।४।३७] इति तृच । अवगाहस्येति
 कर्मणि षष्ठी । "कर्मजा तृचा च" [सि० ३।१।८३] इति षष्ठीसमासप्रतिषेधाद् 15
 व्यस्तनिर्देशः । ततो यदाकाशमवगाहं ददाति यच्च न ददाति तदुभयमप्यवगाह-
 दानार्हत्वेन सङ्गृह्यते । तेन यद्यप्यलोकाकाशे जीवादिद्रव्याणि नावगाहन्ते तथापि
 तदाकाशमुच्यते । तद्धि जीवादिद्रव्यावगाहदानोन्मुखमेव सर्वदाऽप्यवतिष्ठते, केवलं
 गति-स्थितिनिमित्तधर्मा-ऽधर्मास्तिकायाभावाजीवादिद्रव्याण्येव तत्र नावगाहन्ते ।

अयं च योगो लक्षणकथनद्वारेणाकाशस्य साधकानुमानसंख्यकः । यत् सकृद- 20
 शेषजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियायाः साधारणमपेक्षाकारणं स आकाशः । बाह्यार्थानां
 धनिकपरमाणुस्वभावत्वादवगाह्यावगाहकभावाभाव इति चेत् । न । स्थूलस्थिरार्थ-

१ 'इह व्योमभागे' इति कोऽर्थः ? इह आलोकमण्डले ॥ २ इह प्रदेशो आलोक इति प्रत्ययः किंनिबन्धन
 इत्याशङ्क्यामाह ॥ ३ ननु 'इहालोकः' इत्यत्र 'इहालोकस्त्वयवेषु आलोकोऽवयवी अस्ति' इति कल्पितम् । 'इह
 नालोकः' इत्यत्र 'इह'शब्देन किमुच्यते ? अत्राप्यालोकावयवा एव । कथम् ? यत आलोकावयवा एष 25
 तमोक्तत्वा परिगमन्ते ततः कोऽर्थः ? इह तमोक्तत्वा परिगतेषु आलोकावयवेषु आलोको नास्ति । यद्वा सूक्ष्मा
 आलोकरमाणवः सर्वत्र सन्ति तानाश्रित्य ॥ ४ विवादपदमाकाशं समस्ति सकृदशेषजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियायाः
 साधारणकारणत्वात् कालादिवत् ॥

20B सम्प्रत्ययात् । न चायं भ्रान्तः, बाधकाभावात् । एकस्यानेकदेश-कालव्यापिनोऽभावे सर्वशून्यताप्रसङ्गात् । भावे पुनरवगाह्यावगाहकभावाविरोध एव । शीत-वाता-ऽऽतपादीना-मभिन्नदेशतयावगमाच्चावगाह्या-ऽवगाहकभावसिद्धिः, परस्परमवगाहानुपपत्तौ भिन्नदेश-त्वप्रसङ्गात् लोष्टद्वयवत् । ततो यथा प्रतिनियतानामवगाहकानां प्रतिनियतमवगाहं सिद्धं तथा सकृत् सर्वावगाहितामवगाह्यमाकाशं सिद्धम् । 5

अथ कोऽयमवगाहो नामेति ? उच्यते—नियतस्य नियताकारस्यावगाहकस्य जीव-द्रव्यादेस्तस्मादवगाह्यादवहिर्भावस्तन्मध्यसत्त्वमवगाहः । एवंरूपश्चावगाहो धर्मा-धर्मा-स्तिकाययोरपि नियताकारत्वादस्तीति न ताववगाहौ कल्पनीयौ । नियताकारत्वं च लोकस्य संस्थानवच्चेन तयोस्तदोकारत्वात् । आकाशस्य त्वनन्तत्वान्न नियता-कारत्वम् । 10

ननु सकृत् सर्वजीवादिद्रव्याणामवगाहक्रियाया अपेक्षाकारणं किमप्यस्ति, स
21A पुनराकाश एव नान्ये क्षित्यादय इत्यत्र किं निबन्धनम् ? उच्यते—

न दातृत्वं क्षित्यादौ, तदभावेऽपि भावात् । न पवने, गरीयसा प्रतिस्खलनात् । सर्वेषामव्याप्यवगाहकत्वाच्च ।

न दातृत्वं क्षित्यादौ तदभावेऽपि भावात् । आदिशब्देनोदक-तेजसोऽग्रहः । जीवादि- 15
द्रव्याणामवगाहक्रियायाः क्षित्युदकतेजांसि न दातृणि भवन्ति, तदभावेऽपि क्षित्याद्य-
भावेऽपि जीवादिद्रव्यावगाहक्रियाया भावात् । यत्र क्षित्युदकतेजांसि न सम्भवन्ति
तत्रापि देव-सिद्धाद्यात्मनामवगाहक्रिया दृश्यन्ते । यदि च क्षित्यादयोऽवगाहक्रियाणां
21B कारणं भवेयुस्तदा तास्तत्र कथं नाम स्युः ? तस्मान्नावगाहक्रियादातृत्वं क्षित्यादौ ।

यद्येवं तर्हि वायौ भविष्यतीति अत्राह—न पवन इति । दातृत्वमिति योगः । 20
जीवादिद्रव्यावगाहस्य दातृत्वं न पवने सम्भवति । गरीयसाऽतिमहता, पवनेनेति
विशेष्यं विभक्तिव्यत्ययेनाभिसम्बध्यते, प्रतिस्खलनात् जीवादिद्रव्यावगाहस्य प्रतिरोधात् ।
22A महता हि मरुता गजेन्द्रोऽपि गच्छन् प्रतिक्रियते किमङ्ग पुनस्तृण-तूलादि पेलवं
द्रव्यम् । तथा दृढमध्यभागवर्तिना वायुना पिण्डीभूतेनाद्यः प्रपतन्त्यस्मांस्पवष्टभ्यन्ते,

१. स्थूलस्थिरार्थप्रत्ययः ॥ २. एकस्य स्थूलस्थिरस्य पदार्थस्य अवयविन इत्यर्थः ॥ ३. यत् प्रकृतं स्थितं स्थूलं 25
च वस्तु तदाभ्युपेयते तत् क्षणिकं परमाणुत्वभावे तत् प्रकृतं न सति तत्प्रकृत्यं प्रपञ्चोतीति मारा ॥ ४.
आकाशमेव भावयति ॥ ५. मरुतादीनाम् ॥ ६. जलादि ॥ ७. तुगस्त ॥ ८. कर्तुमशक्यताम् ॥ ९.
नियतस्य तदवहिर्भावेऽवगाहः ॥ १०. धर्माधर्मयोः ॥ ११. जीवसंस्थानाकारत्वात् ॥ १२. गरीयसा
प्रतिस्खलनात् ॥

तद्यदि वायुवगाहक्रियाया अपेक्षाकारणमभिविष्यत्तदा कथमसावस्योः प्रतिबन्धम-
करिष्यत् । न हि हेतुरेव विबन्धको युज्यते । तस्मात् पवनेऽपि नावगाहस्य दातृत्वम् ।

सम्प्रति क्षित्यादीनामन्येषां चावगाहदानाभावे पुष्टं हेतुमाह—सर्वेषामव्याप्यव-
गाहकत्वाच्च । सर्वेषामुक्तानां क्षित्यादीनामनुक्तानां चालोकितमोर्ध्वार्धमादीनाम् अव्या-
पिनामविभूनां सतामवगाहकत्वादवगाहक्रियायाः परिणामिकारणत्वात् । क्षित्युदकतेजो-
वाद्यालोकितमोर्ध्वार्धमाः प्रतिनियतदेशवस्थायिनस्ततः कथं सकृत् सर्वात्मनामवगाह-
क्रियायाः साधारणं कारणं भवेयुः । तथा स्वयमपि चैतेज्वगाहकास्ततोऽमीषामप्य-
वगाहमानानामपेक्षाकारणेनान्येन भाव्यम्, तथा चानवस्था स्यात् ।

ननु धर्माधर्मास्तिकायौ व्यापिनौ स्तः, ततस्ताववगाहस्यापेक्षाकारणं भविष्यत
इति । उच्यते—यद्यप्येतौ व्यापिनौ तथापि सकृत् सर्वजीवोद्दिद्रव्याणामवगाहस्य
कारणं न भवतः, स्वयमेवावगाहकत्वात्तदवगाहस्यापि कारणान्तरापेक्षयाऽनवस्था
प्रसङ्गात् ।

स्यादेवम्—न क्षित्यादयो जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य कारणम्, किं तर्हि?
मूर्तद्रव्याभावः, यत्र हि मूर्तं द्रव्यं पुस्तो न भवति तत्र जीवादीनामवगाहो भवति
नान्यत्रेति । अत्राप्याह—

न मूर्त्ताभावे, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् ।

नेति । अवगाहस्य दातृत्वमिति स्मर्यते । जीवादिद्रव्याणामवगाहस्य दातृत्वं
न मूर्त्तानां द्रव्याणामभावेऽवतिष्ठते, निरुपाख्यस्य दातृत्वाभावात् । निरुपाख्यस्य सर्वो-
पाख्यारहितस्य सर्वशक्तिशून्यस्य दातृत्वाभावादवगाहदानक्रियाऽनर्हत्वात् । यदि
मूर्तद्रव्याभावोऽर्थक्रियासमर्थं भावान्तरमेवोच्येते तदा तदाकाशमेवेति नास्ति विप्रति-
पत्तिः । अथ सर्वशक्तिशून्यमवस्तुच्यते तदा कथं तदवगाहदानक्रियां कुर्यात्,
वस्तुत्वप्रसङ्गात् । तदवगाहदायकत्वं मूर्त्ताभावेऽपि नावतिष्ठते, ततः पारिशेष्यादाकाश
एवावतिष्ठत इति स्थितम् ।

नन्वेवमाकाशस्याप्यवगाहकत्वादवगाहं कल्पयताम्, तस्याप्यवगाहकत्वे परम-
वगाहमित्यनवस्था स्यादिति । अत्राह—

१ अवगाहक्रियायाः ॥ २ पुण्यपाप ॥ ३ पुण्य ॥ ४ पाप ॥ * अत्र एकस्मिन्नेव पत्रे २२-२३-२४
अङ्काः ॥ ५ आदिशब्दात् पुद्गल-धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकाया गृह्यन्ते ॥ ६ धर्माधर्मास्तिकाययोः ॥ ७
परिणामिकारणम् ॥ ८ गमनागमनादिरूपः ॥ ९ न मूर्त्ताभावे ॥ * २५ A पत्रं लिखित्वा [] इति
चिह्नेन निराकृतम् ॥ १० अभावस्य तुच्छरूपस्य ॥ ११ त्वया ॥

आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ।

आकाशस्तु व्यापितमत्वात् सर्वद्रव्यापेक्षया महापरिमाणप्रकर्षवत्त्वादवगाह्य एव
द्रव्यान्तरैरयमवगाह्यते एव, न पुनरसौ द्रव्यान्तरं किञ्चिदवगाह्यते । यानि द्रव्या-
प्याकाशादल्पप्रमाणानि तेषामाकाशोऽवगाह्य उच्यते, तस्य तदपेक्षया महापरिमाण-
त्वात् । आकाशस्य पुनरन्यद् द्रव्यान्तरं समप्रमाणमधिकप्रमाणं च किञ्चिदपि नास्ति, 5
26B ततोऽसौ कावगाहताम् । अवधारणेन च भिन्नावगाह्यापेक्षया यदवगाहकत्वं तदेवा-
काशस्याप्याक्रियते, स्वात्मापेक्षं तु न निवार्यत एव । तत् आकाशादल्पप्रमाणानि
द्रव्याप्याकाशावगाहकानि, आकाशस्तु स्वतोऽतिमहतो द्रव्यस्याभावात् स्वावगाहक
एवेति स्थितम् । न चैवं सर्वद्रव्याणां स्वावगाहकत्वप्रसङ्गः, असर्वगतत्वात् । न हि
किञ्चिदसर्वगतं स्वावगाहि दृष्टम्, अथादेर्जलाद्यवगाहकत्वदर्शनात् 'भिन्नदेशत्वाच्च । 10
अन्यथा दूरासन्नाद्यस्वलितप्रतीतिविरोधः ।

सम्प्रत्याकाशस्य साधकमनुमानं सूचयन्नागमं च प्रतिपादयन्नुपसंहरति—

तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमाच्चाकाशसिद्धिः ।

तदित्यादि । तत् तस्मात् सकृदेककालं सर्वार्थावगाहस्य दातृत्वादानार्हत्वात्,

27A एतावताऽनुमानमाह, आगमाच्चासुपुरुषप्रणीतवचनाच्चाकाशसिद्धिराकाशस्य प्रमाण- 15
प्रतिष्ठितिः । युगपन्निखिलेवगाहः साधारणकारणापेक्षः, युगपन्निखिलावगाहत्वात्,
एकसरःसलिलान्तःपातिमत्स्याद्यवगाहवदिति । आगमस्त्वयम्—

“आगासत्थिकाए णं भन्ते जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा ! आगासत्थिकाए
जीवदव्वाण अजीवदव्वाण य भोंयणभूए [भगवतीसूत्रे १३।४।२६] इत्यादीति ।

सम्प्रति मूलसूत्रोपात्तं कायपदमव्याख्यायैव परोपगतं दिग्द्रव्यमाकाशद्रव्येऽ- 20
न्तर्भावयितुमाह—

तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः, आदित्योदयोपेक्षया पूर्वापरादिप्रत्यय-

१ आकाशस्तु व्यापितमत्वादवगाह्य एव ॥ २ आकाशस्य ॥ ३ आकाशस्य स्वावगाहकत्वेऽङ्गी-
क्रियमाणे सर्वोप्यपि वस्तूनि आत्मानमात्मनैवावगाह्य स्थास्यन्ति, किमाकाशाङ्गीकरणेनेति प्रसङ्गः ॥ ४
पृथग्भूतावगाहपदार्थाभावे 'भिन्नदेशान्वयमूनि' इति प्रत्ययो न स्यात्, किन्तु 'भिन्नान्वेव' इति स्यात् ॥ ५
भिन्ने भिन्ने देशेऽश्व-जले ॥ ६ भिन्नदेशत्वानङ्गीकरणे वस्तुनाम् ॥ ७ * अत्र 'ननु स्वं प्रति' इति
अस्पष्टानि घृष्टप्रायाणि टिप्पणाक्षराणि कथाञ्चिद् भासन्ते । ८ तत् सकृत् सर्वार्थावगाहदातृत्वादागमा-
च्चाकाशसिद्धिः ॥ ९ सर्ववस्तूनाम् ॥ १० आवारभूतः ॥ ११ * 'दयापेक्षपूर्वापरादि' इति
मूलादर्शे पाठः ॥ 25

हेतुत्वात् । आत्मनि तु स्वरूपनिबन्धन एव । पूर्वस्यां दिशि द्रव्यमिति व्यपदेशाच्छ्रेणिकल्पनाऽवश्यंभाविनी । परमार्थैकदिग्निमित्तत्वे तु अस्वलितः पूर्वादिप्रत्ययभेदो न स्यात् । तदाकाशप्रदेशश्रेणय एव दिग्व्यवहारनिबन्धनम् ।

तेदिति तस्याकाशस्य प्रदेशा निर्विभागा अंशास्तेषां श्रेणयः पद्धतयो दिशः 5
पूर्वाद्या उच्यन्ते । बहुवचनं दिश एकत्वनिषेधपरम् । पृथक् पृथगनुपचरितप्रत्ययजनकत्वेन हि दश दिशो भवन्ति । कुतः पुनराकाशप्रदेशश्रेणिषु दिशां व्यवहार इति । उच्यते—आदित्योदयास्तापेक्षया पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् । आदिशब्दादक्षिणादेः 10
परिग्रहः । यस्यामाकाशप्रदेशश्रेण्यामुदयमेत्यादित्यस्तस्यां दक्षिणाद्वर्तमानादिस्थितानां पुंसां पूर्वैति व्यवहारः, तेषामेव पूर्वाभिमुखानां प्रदक्षिणभागाश्रितायामाकाशप्रदेशश्रेण्यां 10
दक्षिणेति, आदित्यास्ताक्रान्तायामपरेति, दक्षिणव्यवहाराहेतुश्रेणिसंमुख्यायां चोत्तरेति, यदिवा यस्यामुत्तरत्यतिशयेनोच्चैर्वर्तते आदित्यस्तस्यामुत्तरेति । तदभिमुख्यायां तु दक्षिणेति । चतसृणां च दिशामन्तरालश्रेणिषु विदिशां व्यवहारः । तत्र पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्चान्तराले पूर्वदक्षिणेति व्यवहियते । दक्षिणस्याश्चापरस्याश्चान्तराले दक्षिणा- 15
परेति । अपरस्याश्चोत्तरस्याश्चान्तरालेऽपरोत्तरेति । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्चान्तराले उत्तर- 15
पूर्वेति । तेषामेवोत्तमाङ्गोपरिभागवर्त्याकाशप्रदेशश्रेणावृद्ध्वैति व्यवहारः । पादतलाधो-
भागवर्त्याकाशप्रदेशश्रेणावध इति । पूर्वादीनां चोत्तरान्तानां ग्रंथमं मध्ये प्रतीपमुत्तर-
मश्चत्यादित्य आस्विति व्युत्पत्त्या प्राची अवाची प्रतीची उदीचीत्यपि संज्ञा भवन्ति । विदिशोऽपि च प्रागवाच्यादिशब्दैरुच्यन्ते । ऐन्द्र्याद्यास्तु संज्ञा इन्द्रादिलोकपालाधि- 20
ष्ठाननिमित्ताः । तदेवमादित्योदयाद्यपेक्षाकाशश्रेणय एव पूर्वाद्या दिश इति । पूर्वादि- 20
दिकसम्बन्धाच्च मूर्त्तद्रव्येषु पूर्वापरादिप्रत्ययविशेषोत्पत्तिर्न तु परस्परापेक्षया, एक-
तरस्य पूर्वत्वासिद्धावन्यतरस्यापरत्वासिद्धेस्तदसिद्धौ चैकतरस्य पूर्वत्वायोगादितरेतरा-
श्रयत्वादुभयासत्त्वप्रसङ्गात् ।

ननु मूर्त्तद्रव्येषु पूर्वादिप्रत्ययस्याकाशप्रदेशश्रेणयस्तावन्निबन्धनम्, आकाशश्रेणिषु

१ तत्प्रदेशश्रेणयो दिशः ॥ २ नैवायिक-वैशेषिका एकमेव दिशं मन्यन्ते ॥ ३ '७' [=विग्रहे 25
सप्तम्यन्तम्] ॥ ४ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ५ पुंसाम् ॥ ६ यथासङ्ख्येन ॥ ७ प्राची च
साऽवाची च ॥ ८ कुतः ॥ ९ एकस्य वस्तुनः पूर्वत्वसिद्धौ द्वितीयस्यापरत्वसिद्धिः । द्वितीयस्यापरत्वसिद्धौ
प्रथमस्य पूर्वत्वसिद्धिरिति तरेतराश्रयत्वम् ॥ १० आकाशश्रेणिषु यः पूर्वमादित्योदयनिमित्तः पूर्वादिग्व्यवहारो
निर्णीतोऽस्ति स किं दिगन्तरापेक्ष आहो एवमेवेत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षः ॥

सन्निधानादशानामपि पूर्वादिप्रत्ययानां प्रत्ययीभवतीति । अत्रोच्यते—परमार्थैकदिग्नि-
मित्तत्वे तु परमार्थैनाकृत्रिमेण रूपेण यैका दिक् तन्निमित्तत्वे पुनः पूर्वादिवुद्दीना-
नस्खलितः सर्वदेशैरुपैभावी प्रमाणावाधितो वा प्रेत्ययमेदः पूर्वादिवुद्दीनां नानात्वं
न स्यात् । पूर्वादयो हि दश प्रत्ययाः पृथक् पृथक् स्वभावभोजः स्वसंवेदनप्रत्यक्ष-
सिद्धाः प्रतिपुरुषमुद्यन्ते । यदि च ते एकनिमित्तोपनीताः स्युस्तदैकस्वरूपा एव
संवेद्येयम् । एकस्यापि पुनरनेकसहकारिसन्निधानतोऽनेकप्रत्ययजनकत्वे सामान्यो-
नेकत्वमपि परिकल्पनीयं न स्यात् । शक्यं हि तत्र वक्तुम्—एकमेव सर्वत्र सामान्यं तत्त-
त्सहकारिसन्निधानवशतो नानारूपानश्चादिप्रत्ययानुपजनयतीति । तस्मादध्यक्षसंविदिता-
नेकत्वानां पूर्वादिप्रत्ययानां निमित्तेनाप्यनेकेन भाव्यम् ।

सम्प्रत्युपसंहृति—तत् तस्मादाकाशप्रदेशश्रेण्यः एव दिग्ब्यवहारनिबन्धनं पूर्वादि-
दिग्ब्यवहारस्य निमित्तं भवन्ति । अवधारणेनाधिकस्य दिग्द्रव्यस्य निरासः । आकाश-
देशश्रेणिग्रहणेन पूर्वादिप्रत्ययानां "ये निर्निमित्तत्वमाहुस्तेषां प्रतिक्षेपः । ननु दिगेव
निमित्तं "परंनेष्टं सङ्केतः पुनरिष्ट एव । तत् कथं निर्निमित्तत्वं पूर्वादिप्रत्ययानामिति ।
तन्न । "पूर्वस्यां दिशि पृथिव्यादय इति प्रत्ययस्याभावप्रसङ्गात् । न ह्यत्र सङ्केतं
आधारतया प्रतिभाति, बहिर्भूतस्यैव कस्यचित्तथा प्रतिभासनात् ।

तदेवमाकाशस्य लक्षणं प्रतिपाद्य दिशां च तत्रैवान्तर्भावमभिधाय तद्भेदावाह-
स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । यद्यपि पूर्वयोगे श्रेणीनां प्राधान्यं तथापि पुंस्त्वान्यथा-
नुपपत्त्याकाशस्य परामर्शः । स पुनराकाशो द्विप्रकारः—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च ।
तत्र गति-स्थितिर्भौलोकः । परस्परनान्तरीयका गति-स्थितयो जीव-पुद्गलानामेव । ता
यत्राकाशे सन्ति स लोकः । सतुरत्र भूम्नि, तेन जीवपुद्गलानां सर्वा-गति-स्थितयो
गृह्यन्ते । ततो यावत्त्याकाशदेशे जीव-पुद्गलानां सर्वा गति-स्थितयो भवन्ति स
लोकाकाशः ।

१ कारणीभवति ॥ २ परमार्थैकदिग्निमित्तत्वे त्वस्खलितः पूर्वादिप्रत्ययभेदो न स्यात् ॥
३, ४ '७' [=सप्तम्वन्तं विग्रहे] ॥ ५ पूर्वादि° ॥ ६ अस् [=प्रथमावहुवचनम्] ॥ ७ एकदिग्ब्य ॥
८ दिग्द्रव्यस्य ॥ ९ इध्यमाणे ॥ १० अपरसामान्यस्येत्यर्थः ॥ ११ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १२
गोत्याश्रयादीनाम् ॥ १३ तदाकाशदेशश्रेण्य एव दिग्ब्यवहारनिबन्धनम् ॥ १४ बौद्धाः ॥
१५ बौद्धैः ॥ १६ पूर्वादिप्रत्ययाः सङ्केतनिमित्ता इत्यपि न वाच्यम्, कुतः ? पूर्वैति ॥ १७ पूर्वस्यां दिशि
पृथिव्यादय इत्येवंप्रत्यये ॥ १८ न हि संकेते पृथिव्यादय इति प्रतीतिरस्ति ॥ १९ * 'भालोकः'
इति हस्तलिखिते पाठः ॥ २० गतिपूर्वा स्थितिः स्थितिपूर्वा च गतिरिति परस्परनान्तरीयकत्वम् ॥

स च लोकालोकभेदाद् द्वेधा । गति-स्थितिमाल्लोकः ।
तस्य असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः । एक-
प्रदेशादिषु पुद्गलानाम् । धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ।

तस्येति लोकाकाशस्याऽसंख्येयभागादिषु परिणामभेदात् परिणतिविशेषाज्जीवानामवगाहो
भवति, असंख्येयश्चासौ भागश्चासंख्येयभागः, स आदिर्येषां द्रव्यादीनां ते तथा, तत्रैकस्मि- 5
न्संख्येयभागे लोकाकाशखण्डे जघन्यत एकजीवस्यावगाहः, कर्मणशरीराणुविधायित्वात् ।
कश्चित् पुनस्तादृशं खण्डद्वयमाक्रम्य वर्त्तते । कश्चित् त्रीणि तादृशि । अपरश्चत्वारि-
त्यादि यावत् सकललोकाकाशमन्यो व्याप्यावतिष्ठते समुद्घातकाले केवल्येव ।
यत् पुनरुच्यते 'सर्वदा सकललोकाकाशावगाहिनो जीवाः, तत्समानपरिमाणप्रदेशत्वात्,
धर्माधर्मवत्' इति तत् परिणामविशेषेणैव प्रदीपस्येव प्रदेशसंहार-विसर्गकारिणा 10
32A प्रत्याख्यायि । न चैकस्यासंख्येयभागस्य द्रव्याद्यसंख्येयभागानां वाऽसंख्येयप्रदेशत्वा-
विशेषात् सर्वजीवानां समानोऽवगाहः शङ्कनीयः, असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् ।
अन्यद्वि लोकाकाशैकासंख्येयभागस्याऽसंख्येयप्रदेशपरिमाणमन्यच्च द्रव्याद्यसंख्येयभागाना-
मिति ।

यः पुनराह—'अनाश्रिता जीवा अमूर्त्तद्रव्यत्वादाकाशवत्' इति स 'व्योमनि शकुनिः' 15
इत्यबाधितप्रत्ययेनैव प्रतिहतः । शकुनिशरीरमेवात्राधेयं न पुनस्तदात्मेत्यपि मृषोद्यम्,
शरीरव्यापित्वादात्मनोऽपि तदाधेयत्वघटनात् । अमूर्त्तस्यापतनादात्मनो नाधेयत्वमित्य-
प्यालप्यालम्, अमूर्त्तस्यापि ज्ञानादेरात्माधारत्वात् । अत एव चाऽमूर्त्तत्वादाकाशं
न कस्यचिदधिकरणमितीयमपि रिक्ता वाचो युक्तिः, न चाधाराधेयतान्यथानुपपत्त्या
सर्वविद्यानामाकाशानन्तरं भावैः, समसमयवर्तिभिरपि सलिलैर्दिपरमाणुरूपादिभिर्य- 20
भिचारात् । तत्रापि पूर्वापरीर्भावाभ्युपगमे नित्यत्वहानिरिति यत् किञ्चिदेतदिति ।

१ तस्य असंख्येयभागादिषु परिणामभेदाज्जीवानामवगाहः ॥ २ कर्मणशरीरं हि जघन्यतोऽपि
लोकाकाशैकासंख्येयभागप्रमाणमेव भवति । न तु हीनम् । जीवश्च तद् व्याप्यैव तिष्ठति । इति जघन्यतो-
ऽपि असंख्येयभागावगाह उक्तः ॥ ३ लोकाकाशसमानं परिमाणं येषाम् एवभूताः प्रदेशाः येषां जीवानाम् ॥
४ कोऽर्थः ? लोकोऽपि असंख्यातप्रदेशो जीवा अपि असंख्यातप्रदेशा इति कृत्वा समानपरिमाणत्वम् ॥ ५ 25
उच्यते ॥ ६ स्वतन्त्रा एव निरालम्बना एव सन्तीत्यर्थः ॥ ७ व्योम ॥ ८ आधेयत्वम् ॥ ९ अमूर्त्तत्वात्मन
आधारत्वादेव ॥ १० अमूर्त्तत्वात्मनो ज्ञानं प्रति अधिकरणत्वादेव ॥ ११ जीवादीनाम् ॥ १२ आधारभूतात् ॥
१३ तदनन्तरं सर्वविद्यानां भावः सत्तेत्यर्थः ॥ १४ आदिशब्दात् पृथ्वीपरमाणुगतं परमाणुत्वं गृह्यते ॥
१५ पश्चाद्भावः, कोऽर्थः ? पूर्वमाधारेण भवितव्यं पश्चादाधेयेनेति भावः ॥

एकप्रदेशादिषु पुद्गलानामिति, तस्येति परिणामभेदादित्यवगाह इति चानुवर्तते ।
 लोकाकाशस्यैकप्रदेशादिषु पुद्गलानाम् अणु-स्कन्धभेदानां परिणामभेदादवगाहो भवति ।
 एकश्चासौ प्रदेशश्च स आदिर्येषां द्वयादिप्रदेशानाम् । तत्र लोकाकाशस्यैकस्मिन्
 १३८ प्रदेशे सङ्ख्येयेषु प्रदेशेष्वसङ्ख्येयेषु च पुद्गलानामवगाहः । यथा हि लोकाकाशस्यैक-
 प्रदेशे एकस्य परमाणोरवगाहो निर्वाधस्तथा द्वयादिसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्ताणुस्कन्धानामपि 5
 परमसौक्ष्म्यात् । द्वयादिप्रदेशेषु च यथैकत्वपरिणामनिरुक्तुकानां द्वयादिपरमाणूनामवगाह-
 स्तथा त्रयादिसङ्ख्येया-ऽसङ्ख्येया-ऽनन्तपरमाणुमयस्कन्धानामपि तादृशसूक्ष्मपरिणामात् ।
 एवं त्रयादिष्वपि वाच्यम् । न च पुद्गलस्कन्धानां तादृशः सूक्ष्मः परिणामो न सिद्धः,
 ३१४ स्थूलानामपि शिथिलावयवकर्पासपिण्डादीनां निविडावयवदर्शनां सौक्ष्म्यदर्शनेन
 कूष्माण्ड-मातुलङ्ग-विल्वा-ऽऽमलक-चदर-मुद्ग-सर्पप-केशाग्रेषु सौक्ष्म्यतारतम्यदर्शनेन च 10
 कचित् कार्पणस्कन्धादिषु परमसौक्ष्म्यानुमानात्, परममहत्त्वतारतम्यदर्शनात् कचित्
 परममहत्त्वानुमानवत् । ततो यदप्युच्यते “यद् बहुप्रदेशं तच्चाल्पक्षेत्रे तिष्ठति, यथा
 समुद्रोदकं कुम्भक्षेत्रे, बहुप्रदेशाश्वासङ्ख्यातादिप्रदेशाः स्कन्धाः” [] इति
 तदपि न किञ्चित् । अनेकप्रदीपैरेकाशैर्बहुप्रदेशैस्त्वप्रदेशापवरकादिक्षेत्रावस्थायिभि-
 र्व्यभिचारादिति । 15

धर्मेति । कृत्स्न इति सप्तम्यन्तपदसामानाधिकरण्यात् तस्येति पदं षष्ठ्यन्तमपि
 सप्तम्यन्तं सदत्रानुवर्त्यते । तस्मिँल्लोकाकाशे कृत्स्ने निःशेषे धर्माधर्मास्तिकाययोरव-
 ३३८ गाहो भवति । कृत्स्न इति वचनाल्लोकाकाशैकदेश एव धर्माधर्मयोरवगाहो निरस्तः ।
 न हि लोकत्रयवर्तिनां पदार्थानां सर्वेषां गतिपरिणामिनां स्थितिपरिणामिनां च
 युगपद् गति-स्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरेकदेशवर्तिनोः सम्भवति, अलोकाकाशेऽपि तद्वति 20
 स्थितिप्रसङ्गात् । ततो लोकाकाश एव सर्वेषां गच्छतां तिष्ठतां च पदार्थानां गति-
 स्थिती ईच्छता धर्मा-ऽधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहोऽभ्युपगन्तव्यः । 15

१ जीवानामवगाहः कथितः । सम्प्रति पुद्गलानां कथ्यते ॥ २ एकस्य परमाणोरैकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहो
 न तु द्वयादिके प्रदेशे इति तात्पर्यम् ॥ ३ द्वयादयश्च ते प्रदेशाश्च ॥ ४ रहितानाम् ॥ ५ द्वयोः प्रदेशयो-
 25 द्वयादिपरमाण्ववगाहभणनेनैव द्वयणुकस्कन्धस्य चरितार्थत्वात् आदीयुक्तम् ॥ ६ व्यादिष्वपि प्रदेशेषु चतुरादि-
 परमाणुमयस्कन्धानामवगाह इति वाच्यम्, न तु व्यादिपरमाणुमयस्कन्धानाम्, पूर्वोक्तयुक्त्या गतार्थत्वात् ॥
 ७ अवस्थायाम् ॥ ८ कृत्वा ॥ ९ सूक्ष्मपरिमाणतारतम्यं क्वचिद् विभ्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाण-
 वत् ॥ १०, ११ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ १२ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ‘३’ [=विग्रहे
 तृतीयान्तम्] ॥ १४ लोकस्य ॥ १५ * तस्मिँल्लोका इति हस्तलिखिते पाठः ॥ १६ ‘६’ [=विग्रहे
 षष्ठ्यन्तम्] ॥ १७ जीवादिपदार्थानाम् ॥ १८ ‘७’ [=सप्तम्यन्तम्] ॥ १९ भवता ॥ २० ‘६’ [=षष्ठ्यन्तम्] ॥ 30

अलोकोऽन्यः । न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा ।
गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः । परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं नभः ।

अलोकोऽन्य इति । तस्माच्छ्लोकाकाशदन्य आकाशोऽलोकः । यत्राकाशे जीव-
पुद्गलानां गति-स्थितयो न भवन्त्यसावलोकः । ननु लोकादन्यस्य कस्यचिदप्यभावात्
34A कथमलोको वस्तुच्यत इति । तदत्रालोकस्य वस्तुत्वसाधनाय प्रस्तावनामाह—'नेति, 5
न तावत् सतां वस्तुभूतानामात्मादीनामात्मप्रभृतीनां पञ्चानामपि द्रव्याणामभावोऽनात्मा
निःस्वभावो युक्तः । आत्मादीनां पञ्चानामपि द्रव्याणामभावस्तावदङ्गीकर्त्तव्यः ।
वस्तूनां चाभावो वैस्त्वेव भवति, नीरूपस्याभावस्यासम्भवात् । अन्यथा वस्तुनो-
ऽसत्त्वप्रसङ्गः ।

ननु भवत्वात्मादीनां सतामभावो वस्तु, स पुनराकाश एवेति कथम्, गुणादीना- 10
मपि सम्भवादिति । उच्यते—गुणादयश्च द्रव्यवृत्तयः । आदिशब्दात् कर्म-सामान्य-
परिश्रहः । आत्मादिद्रव्याणामभावो गुण-कर्म-सामान्यादिरूपः कल्पयितुं न शक्यो
गुणादीनां द्रव्यवृत्तित्वात्, द्रव्याभावस्य च विवक्षितत्वात्, आधाराभावे आधेयाना-
34B मसम्भवात् । यतश्च गुणादयो न सम्भवन्ति जीवादिद्रव्याणां लोकाकाशस्य
चाभावो विचारयितव्यतया प्रस्तुतोऽतः परिशेषादुद्धरितन्यायेनात्मादीनामभावो द्रव्यं 15
द्रव्यरूपः सत्त्वादिगुणपर्यायवच्चात्, तत् पुनरनन्तमन्तरहितं नभ आकाशम् । एवं
चालोकः परिशेषानुमानादाकाशद्रव्यरूपः सिद्धः ।

ननु यदागमानुमानाभ्यां परिच्छेद्यं सर्वज्ञधीगम्यं च वस्तु तत् सान्तमेव दृष्टं
यथा घटादयस्तथाभूतं चालोकाकाशमतः कथमनन्तं स्यादिति । तदयुक्तम्, वेदे-
श्वरपुरुषाणामपि सान्तत्वप्रसङ्गात् । तेऽपि हि त्वन्मतेनागमादिगम्या भवन्ति न 20
पुनः सान्ताः, कालापेक्षयाऽनन्तत्वात् । प्रमाणस्य हि यथावस्तुपरिच्छेदनस्वभावत्वा-
दनन्तस्यानन्तत्वेनैव परिच्छेदनं यद्यसङ्ख्यातादेस्तथात्वपरिच्छेदवत् स्यात् को विरोधः
35A स्यात् ।

१ न सतामात्मादीनामभावोऽनात्मा ॥ २ परमार्थवृत्त्या । शाब्दिकानां तु शाब्दवृत्त्या प्रसङ्गेऽर्थो ॥
अभावोऽवस्तु । यौगिका अभावा नामिमेता अस्माकं विशेषतो वतोऽन्यनाभावोऽपि वस्तुत्वेन शशपुङ्गवदीनां 25
समवायादिनिषेधात् ॥ ३ अभावस्य नीरूपत्वे सति ॥ ४ गुणादीनाम् ॥ ५ परिशेषाद् द्रव्यमनन्तं
नभः ॥ ६ द्रव्यरूपोऽभाव इत्यर्थः ॥ ७ सर्वान्ताम् ॥ ८ यथा आकाशे व्यापकत्वेनानन्तं तथा वेदादयो
न हि, किन्तु सर्वस्मिन्नपि कालेऽविनश्वरत्वेनानन्ताः ॥ ९ असंख्यातादित्वेन ॥

तदेवं धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशानां लक्षणमभिधाय त्रयाणामप्येकं धर्ममभिधाति—
धर्मादीनि एकद्रव्याणि, अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात्,
अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा । अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति ।

धर्मादीन्येकद्रव्याणि । मूलसूत्रोपात्तद्रव्यपञ्चकमध्याद्धर्मादीनि धर्मास्तिकाया- 5
ऽधर्मास्तिकाया-ऽऽकाशास्तिकायद्रव्याण्येकव्यक्तिकानि । धर्मादयः प्रत्येकमेक-
व्यक्तिका न पुनर्जीव-पुद्गलद्रव्यवदनेकव्यक्तिका इत्यर्थः । एकशब्दः सङ्ख्यावचनः,
तत्सम्बन्धाद् द्रव्यस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वघटनात् । एकं
च तद् द्रव्यं चैकद्रव्यम्, एकद्रव्यं चैकद्रव्यं चैकद्रव्यं चैकद्रव्याणीति धर्माद्यपेक्षया
बहुत्वं न विरुध्यते । प्रस्तावाद् द्रव्यावगमाल्लाघवाच्च 'एकैकम्' इत्येवाम्बिवति चेत्, 10
न, द्रव्यशब्दस्य द्रव्यापेक्षयैकत्वस्यापनार्थत्वात् पर्यायापेक्षया हनेकत्वाभ्यनुज्ञानात् ।
धर्मादीनीत्यभिधानाजीव-पुद्गलानामनेकद्रव्यत्वमेव, अन्यथा जीवादीनीत्यभिधीत ।

कथं पुनरेकद्रव्यत्वममीषामिति । उच्यते—अक्रियाणां गमनक्रियारहितानां
सर्वत्र देशे काले चैककार्योपलम्भादेकस्य तुल्यस्य कार्यस्य गतेः स्थितेरवगाहस्य च
दर्शनात् । धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाशानां हि सर्वत्रैकमेव कार्यं गति-स्थित्यवगाहदातृत्वलक्षणं 15
दृश्यते । अथ चैतानि गमनक्रियाशून्यानि देशाद् देशान्तरं गन्तुं न शक्नुवन्ति,
तस्मादेकद्रव्याण्येव । अयमर्थः—यदकैम्पं सर्वत्र तुल्यकार्यं तदेकव्यक्त्येव, यथाकाशम् ।
समानजातीयाः पुद्गलव्यक्तयः एककार्या भवन्ति न पुनरेकद्रव्याणि इत्यक्रियाणा-
मित्युक्तम् । ता हि गमनक्रियावत्यः । तथा मुक्तिक्षेत्रमधिष्ठिता अप्यात्मानो गति-
शून्या भवन्ति, न पुनरेकद्रव्याणि, इत्येककार्योपलम्भादित्युक्तम् । न हि तेषां 20
सर्वत्रैकं कार्यं किञ्चिदप्युपलभ्यते ।

स्यादेवम्—नानाप्रदेशत्वोद्धर्मादिद्रव्याणां धरोदिवन्नैनानाद्रव्यत्वम् । तथा च

१ कथम् 'एकद्रव्याणि' इत्युक्तम् ॥ २ 'धर्मादीनि एकैकम्' इत्येव सूत्रमस्तु ॥ ३ 'धर्मादीनि' इति
पदप्रतिपादनात् ॥ ४ अक्रियाणां सर्वत्र एककार्योपलम्भात् ॥ ५ अक्रिये सत् ॥ ६ देशे काले वा ॥
७ विवादपदानि धर्मादीनि एकव्यक्तिकानि अकम्पानां सतां तुल्यकार्यत्वात् ॥ ८ काश्चित् पुद्गलव्यक्तयो हि 25
एकमचित्तमहात्म्यलक्षणं सर्वदेशमात्रं कार्यमारभन्ते, न च ता एकद्रव्याणि ॥ ९ एकं कार्यं सत्त्वलक्ष-
णम् ॥ १० देशे काले वा ॥ ११ धर्मादीनि नानाद्रव्याणि नानाप्रदेशत्वाद् यथा वयस्यः ॥ १२ कृष्ण-
पाण्डुरादिभेदेन ज्याया नानाद्रव्यत्वम् ॥ १३ अनेकं ॥

प्रतिज्ञायां अनुमानवाधेति । तन्न । एकद्रव्येणाकाशेन व्यभिचारात् । अस्य च
 36B नानाप्रदेशत्वं पुरतः प्रसाधयिष्याम इति नानुमानवाधिता प्रतिज्ञा । अमुना च
 योगेन नाकाशस्यैकद्रव्यत्वं साध्यते विप्रतिपत्त्यभावात्, किं तर्हि? धर्माधर्मयोरेव ।
 यत् पुनस्तस्यापि प्रतिज्ञासूत्रे उपादानं तत् स्वरूपमात्रकथनपरमेव । एवमुत्तरयोगेऽपि ।

एकद्रव्यत्वसिद्धयै हेत्वन्तरमप्याह—अचेतनानां सदापि चेतनासम्बन्धरहितानां 5
 सतां धर्मादीनाममूर्तद्रव्यत्वेन वाऽमूर्तद्रव्यत्वाद्वा हेतोरेकद्रव्यत्वम् । यत् सर्वदापि
 चेतनासम्बन्धशून्यत्वे सत्यमूर्तं द्रव्यं तदेकद्रव्यमेव यथाकाशम्, धर्माधर्मास्तिकायौ
 च सर्वदाऽप्येवंभूतावेव । अमूर्तद्रव्यत्वमात्मनामप्यस्तीत्यचेतनानामिति कृतम् । ननु
 37A मुक्तात्मनामपि चेतनाराहित्यं परेषां मतेनाऽस्ति तत् कथं न व्यभिचार इति ।
 तन्न । कालत्रयेऽपि चेतनाशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, मुक्तात्मनां च संसार्यवस्थायां 10
 लब्धचेतनासम्बन्धत्वात् । अचेतनत्वादित्येतावत्युच्यमाने पुद्गलैर्व्यभिचारः स्यादित्य-
 मूर्तद्रव्यत्वादित्युक्तम् ।

अमूर्तत्वं त्वपुद्गलरूपत्वादिति । अमूर्तत्वं तु धर्मादीनाममूर्तत्वं पुनरपुद्गलरूप-
 त्वात् पुद्गलस्वभावत्वाभावात् । यत् पुद्गलस्वभावं न भवति तदमूर्तमेव यथात्मा ।
 अपुद्गलत्वं च धर्मादीनां स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णानां पुद्गललक्षणानामभावात् । न 15
 चाश्रयसिद्धौ हेतुः, धर्मादीनां पूर्वमेव साधितत्वादाकाशे विप्रतिपत्त्यभावाच्च ।
 एकद्रव्यत्वेऽमूर्तत्वे च धर्मादीनां सिद्धे वैभवमपि समसत्सीत्, अचेतनामूर्तैकद्रव्यस्य
 37B वैभवनान्तरीयकत्वात् 'इति'करणो जीवादिद्रव्याणां परस्परसाधारणस्वरूपवक्तव्यता-
 परिसमाप्त्यवद्योतकः ।

सम्प्रति पूर्वोदितमर्थं सङ्क्षेपेण सङ्गृह्णाति—

येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणयोगात् ।

धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

१ 'यदकम् सर्वत्र तुल्यकार्यं तदेकव्यक्ति एव' इत्येवंरूपायाः ॥ २ एकद्रव्यत्वरूपायाः ॥ ३ व्याप्तिर्हि उभय-
 सिद्धा भवति, अत्मदीये हि मते आकाशं नानाप्रदेशं च एकद्रव्यं चेति हेतोर्व्यभिचारः ॥ ४ धर्मादीना-
 मेकद्रव्यत्वलक्षणा ॥ ५ सूत्रेण ॥ ६ आकाशस्य ॥ ७ अचेतनानाममूर्तद्रव्यत्वेन वा ॥ ८ विवादा-
 ध्यास्तानि धर्मादीनि एकद्रव्याणि, सर्वदापि अचेतनत्वे सति अमूर्तद्रव्यत्वात् ॥ ९ नैयायिकादीनाम् ॥ १०
 हेतोः ॥ ११ अत एव सर्वदेति कृतमनुमाने ॥ १२ सदापि अचेतनत्वे सति अमूर्तद्रव्यत्वात् ॥

‘वेयमित्यादि । वेयमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । जीवपुद्गलद्रव्याणां वा इयं गतिः स्थितिर्वा प्रत्यक्षतो दृश्यते धर्माधर्मकृते ते इत्युत्तरेण योगः । अन्यकारणयोगादन्यस्य श्रित्वादेः कारणस्य पूर्वप्रपञ्चितन्यायेनाघटनात् । अवगाहो व्योमहेतुस्त्विति । तुशब्दस्य व्यवहितः सम्बन्धः । द्रव्याणामवगाहः पुनर्व्योमहेतुगकाशकारणकोऽन्यकारणा-योगादेव ।

कायः प्रदेशबाहुल्यम् । एकजीव-धर्मा-ऽधर्माणां सकृत्सर्व-मूर्त्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् सदेशत्वम् । अन्यथाऽणोरिव तन्न स्यात् । सदेशत्वेन कथञ्चिदनित्यत्वमप्यभिमतम् । देशाश्चासंख्येयाः, लोकाकाशव्याप्तियोग्यत्वादिति ।

38A तदेवं मूलसूत्रोपात्तं द्रव्यपञ्चकं स्वरूपभेदैर्व्याख्याय कायपदं व्याचष्टे—कायः प्रदेश- 10
बाहुल्यम् । कायशब्देन प्रदेशानामवयवानां बाहुल्यं बहुत्वमुच्यते, प्रत्येकं बहु-
प्रदेशानि जीवादिद्रव्याणि । चीयत इति कायः सङ्घातः । जीवादयः काया इव
कैयाः । यथा घटादयोऽवयवबाहुल्यात् कैया इत्युच्यन्ते तथा जीवादयोऽपि,
अवयवबाहुल्यस्याविशेषात् ।

कथं पुनर्ज्ञायते जीवादिद्रव्याणि सदेशानीति तत्र तावज्जीव-धर्मा-ऽधर्माणां 15
सदेशत्वं साधयति—एकेति । एकजीवस्य धर्मस्याधर्मस्य च सकृदेककालं सर्वमूर्त्तद्रव्यै-
र्योऽभिसम्बन्धस्तत्राऽर्हत्वाद्योग्यत्वात् सदेशत्वं सावयवत्वम् । निष्प्रदेशत्वेऽपि नानाजीवैः
38B सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धो भवेदित्येकविशेषणम् । एकस्य जीवस्य सकृत्सर्वमूर्त्ता-
भिसम्बन्धार्हत्वादित्यर्थः । जीवानां समुद्घातकाल एव सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धो न
सर्वदेत्यहर्ग्रहणम्, कायमात्रप्रमाणवस्थायामपि लोकपूरणयोग्यताया विद्यमानत्वात् । 20
तथाहि—एको जीवो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायश्च युगपदखिलैर्मूर्त्तद्रव्यैरभिसम्बध्यते ।
यदि च निरंशः स्यात् तदा कथमेतत् सङ्गच्छेत, एकदेशस्थेनाभिसम्बद्धानामत्यन्त-
सान्निध्यप्रसङ्गात् । तस्मात् सकृत्सर्वमूर्त्तद्रव्याभिसम्बन्धार्हत्वान्यथानुपपत्त्या
जीवादीनां सदेशत्वमेव ।

१ येयं गतिः स्थितिर्वा द्रव्याणामन्यकारणयोगात् । धर्माधर्मकृते ते अवगाहो व्योमहेतुस्तु ॥ 25
इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥ २ संघातः ॥ ३ संघातरूपत्वात् ॥ ४ एकजीवधर्माधर्माणां सकृत् सर्व-
मूर्त्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् सदेशत्वम् ॥ ५ निष्प्रदेशत्वेऽपि जीवस्याङ्गीक्रियमाणे इत्यर्थः ॥ ६ देह-
मात्र ॥ ७ जीवादिना[ऽ]व्यापकेन ॥ ८ वस्तूनाम् ॥ ९ एकत्वप्रसङ्गात् ॥ १० कुतः ? अंशाभावेन दूरा-
दित्यपदेशाघटनात् ॥

अन्यथेति । यदि जीवादीनां सदेशत्वं नेष्यते तदाऽणोरिव परमाणोरिव तत् सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं न स्यात् । यद् द्रव्यैर्गोचरं न तत् सकृत्सर्वमूर्त्ता-
 39A भिसम्बन्धाहं यथा परमाणुः, जीवादयश्च सकृत्सर्वमूर्त्ताभिस[म्ब]न्धाहंस्तस्मात् सदेश एव ।

मुख्यप्रदेशमावाहुपचरिता एव जीवादीनां प्रदेशा इति चेत् । नन्वयमुपचारो 5
 विचारचणानां विपश्चितां निर्विबन्धनो वक्तुं न युक्तः । काण्डपटादौ सप्रदेशत्वं
 एव सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं दृष्टं सन्निवन्धनमिति चेत् । ननु यदि काण्ड-
 पटदृष्टान्तेनैव सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वं जीवादीनां निरूपचरितानामेव प्रदेशानां
 निबन्धनं भवेत्तदा किं भवतां करतलाद् यायात् ? यदि जीवादीनामुपचरिताः प्रदेशाः
 39 B स्युस्तदा कथमिव मुख्यप्रदेशसाध्यां सकृत्सर्वमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्त्वक्रियां कुर्युः ? न 10
 हि प्रकाशकत्वेनोपचरिततपनत्वः सुधादीभित्तिस्तपति । अथोपचरिता अपि मुख्य-
 क्रियानिवन्धनं भवन्ति तदा काण्डपटेऽपि प्रदेशा उपचरिता एव स्युः । अथ
 कचिद् मुख्यत्वे सत्युपचारोऽन्यत्र प्रवर्त्तत इति मतम्, तदा जीवादिषु मुख्याः
 प्रदेशाः काण्डपटादौ पुनरुपचरिता इत्यपि प्राप्नोति, सकृदनेकमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्त्व-
 स्योभयत्राप्यविशेषात् । तस्मात् सकृदनेकमूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्वाजीवादीनां काण्डपटा- 15
 40 A दीनामिव मुख्यप्रदेशवत्त्वम् ।

ननु यत् सावयवं तत् पटादिवदनित्यम्, सावयवाश्च जीवादयः, तथा च
 तेऽप्यनित्या एव स्युरिति । अत्राह—सदेशत्वेन सावयवत्वेन कथञ्चिन्न सर्वथाऽनित्य-
 त्वमपि जीवादीनामस्माकं सम्मतम् । वयं हि मन्यामहे सर्वद्रव्याणां कथञ्चिदनित्यत्वम् ।
 ततः सप्रदेशत्वेन जीवादीनामनित्यत्वप्रसङ्गो न नः सिद्धान्तक्षतिकरः । 20

तदेवं जीवादीनां सदेशत्वं प्रसाध्य देशसङ्ख्यामाह—देशाश्चासङ्ख्येयाः । एकजीव-
 धर्मा-ज्धर्माः सदेशाः, देशाः पुनस्तेषां प्रत्येकमसङ्ख्येया भवन्ति । लोकाकाशव्याप्ति-
 योग्यत्वात् । जीवादयो हि परिपूर्णमपि लोकाकाशं युगपदात्मना व्याप्नुमीशते,
 लोकाकाशं च पुरः प्रतिपादयिष्यमाणन्यायादसङ्ख्येयप्रदेशम्, अतस्तेऽपि तथैव,
 40 B असङ्ख्येयप्रदेशस्य सङ्ख्येयप्रदेशैर्व्याप्नुमशक्यत्वात्, न हि परमाणुर्विशालां शिलां 25
 स्थगयितुमलम् ।

१ अन्यथाऽणोरिव तन्न स्यात् ॥ २ भावांशव्यवच्छिन्नै ॥ ३ परो जीवादिषु उपचारस्य निबन्धनं
 दर्शयितुमाह—काण्डपटादौ प्रतिसीरादौ ॥ ४ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥ ५ सति ॥ ६ जीवादिष्वपि सकृत्सर्व-
 मूर्त्ताभिसम्बन्धाहत्त्वमेव सप्रदेशत्वोपचारस्य निबन्धनमस्तित्रत्यर्थः ॥ ७ काण्डपटादिं प्रति सम्भवद्द्रव्यापेक्षया
 सर्वशब्दो व्याख्येयः ॥ ८ उपचारस्य ॥ ९ जीवादीनां ये निरुपचरिताः प्रदेशास्तेषां निबन्धनं यदि 30
 भवेदिति ॥ १० अधिकम् ॥ ११ सदेशत्वेन कथञ्चिदनित्यत्वमप्यभिमतम् ॥

आकाशोऽपि सदेशः, सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् ।
अन्यथा सर्वावगाहिनामेकदेशत्वम्, एकदेशावगाढानेकपुद्गलवत् ।
एकत्रैव चाधेयस्वरूपभावाऽभावौ स्याताम्, विभागादयश्च कस्य-
चित्त स्युः ।

नन्वाकाशस्य प्रदेशवत्त्वमेवाऽसिद्धमतः कथं तदेकदेशस्य लोकाकाशस्यासङ्ख्येय- 5
प्रदेशवत्त्वेन जीवादीनां तथाभावो भवेदिति । अत्राह—आकाशोऽपीति आकाशध्वनिः
पुद्गपुंसकः । आकाशमपि सप्रदेशमेव, सकृदेककालं सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात्
अलोकाकाशः सम्बन्धार्ह एव न पुनः सम्बद्ध इत्यहग्रहणम् । यद्येवं लोकाकाशस्य
सङ्ग्रहो न प्राप्नोति, तस्य साक्षात् सम्बद्धत्वेनार्हत्वाभावात् । न । तस्यानर्हत्व-
शङ्काया एवाभावात् । न हि यो यत्रार्हो न भवति स तत् कार्यमुत्पादयितुं पटुः । 10
आकाशं हि युगपदखिलैर्मूर्तैर्द्रव्यैः सहाभिसम्बध्यते । ततस्तदपि सप्रदेशमेव ।

अन्यथेति । यदि सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धयोग्यत्वेऽपि व्योमः सप्रदेशत्वं
न स्यात्तदा सर्वावगाहिनां सर्वेषामध्यवगाहवतामेकदेशत्वं स्यात् । एकदेशावगाढानेक-
पुद्गलवदिति साधर्म्यनिर्दर्शनम् । यथा हि परिणामविशेषादेकदेशे निरंशे बहवोऽपि
पुद्गला अवगाहमाना एकदेशावगाहिनोऽस्मी इति व्यपदेशमश्रुवते तथा यदि 15
सर्वाणि मूर्तद्रव्याप्याकाशे निरंशेऽवगाहेरंस्तदैकदेशान्यमूनीति व्यपदेशमश्रुवीरन् ।
न चैवमस्ति । तस्मात् सांशमेवाकाशम् ।

किञ्च, यद्याकाशं निरंशं स्यात्तदा एकत्रैव चाधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् ।
एकत्रैव च देशे काले चाऽऽधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् । निरंशाकाशवादाग्रह-
गृहीतानां हि मतेन यदेवाकाशमुज्जयन्यामयोध्यायामपि तदेव, ततश्चोज्जयनीपरिच्छिन्ने 20
व्योमनि यो घटादिखजगाहे तस्य यद्यप्ययोध्यापरिच्छिन्ने व्योमन्यभावस्तथापि
भावाभावौ युगपदेकभाविनावेव, उज्जयनीसम्बद्धस्यैवाकाशस्याऽयोध्याप्यभि-
सम्बन्धात् । न केवलमेकत्रैवाधेयस्वरूपभावाभावौ स्याताम् ।

तथा विभागादयश्च कस्यचित्त स्युः । आदिशब्दात् संयोग-कर्म-परत्वा-ऽपरत्व-वृथक्त्वादि-
ग्रहः । श्येनेन हि स्थाणोः संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजः, तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं 25
श्येनं तदाकाशदेशाद् वियोज्य स्थाप्याकाशदेशेन संयोजयति ततो वा विभज्याकाश-

१ आकाशोऽपि सदेशः ॥ २ सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वात् ॥ ३ सम्बद्धत्वादेव ॥ ४
अन्यथा सर्वावगाहिनामेकदेशत्वम् ॥ ५ श्येने ॥ ६ गत्यादिकम् ॥ ७ पूर्वसम्बन्धाकाश ॥

देशान्तरेण संयोजयतीति प्रतीयते । न चाकाशस्य देशभावे एतदुपपद्यते, स्थाणु-
 श्वेनयोः सर्वदाऽप्यभिन्नदेशत्वात् । एतेन मेपयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्य
 निरंशत्वे न घटत इति निवेदितं भवति । तथा व्योम्नो निरंशत्वे कर्माऽपि न
 घटामटाख्यते, तस्य देशादेशान्तरप्राप्तिहेतुपर्यायरूपत्वेन व्यवस्थापितत्वात् देशान्तरस्य
 च कस्यचिद्भावात् । अत एव पदार्थानां परत्वाऽपरत्व-पृथक्त्वाद्यनुपपत्तिरवधार्या । 5
 तैव विभागादीनभ्युपगच्छता भवताऽऽकाशमंशवदभ्युपेयम् ।

अत्र कश्चिदाह—“निरंशमाकाशं, सर्वजगद्व्यापित्वात्, यत् पुनर्न निरंशं न
 तत्तथा दृष्टं यथा घटादि, सर्वजगद्व्यापि चाकाशम्, तस्मान्निरंशम्” [] इति ।
 42B तन्न, हेतोर्विरुद्धत्वात् । न हि येनैव भागेन विन्ध्यसम्बद्धमाकाशं तेनैव हिमवताऽपि
 तैयोरैकदेशत्वप्रसङ्गात्, अतः सर्वजगद्व्यापित्वादिति हेतुः सांशत्वमेव साधयति । 10
 अनुमानाऽऽगमबाधितत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । सांशमाकाशम्, द्रव्यत्वे
 सति सैकदेशेऽपि निरंशत्वव्यसम्बद्धत्वात् ।

यदप्युच्यते—“निरंशमाकाशं सदाऽवयवानारभ्यत्वात् परमाणुवत्” [] इति,
 तदप्यनेनैव प्रत्याख्यायत, हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वस्य तुल्यत्वात् । अपि च, यदि
 सर्वथा सदाऽवयवानारभ्यत्वं हेतुस्तदाऽस्माकं न सिद्धः, पर्यायार्थादेशात् पूर्वपूर्वा- 15
 43A काशदेशेभ्य उत्तरोत्तराकाशदेशानामुत्पादात् । अथ कथञ्चित् सदाऽवयवानारभ्यत्वं
 हेतुस्तदा विरुद्धः, कथञ्चिन्निरंशत्वस्य सर्वथा निरंशत्वविरुद्धस्य साधनात् । कथ-
 ञ्चिन्निरंशत्वसाधने च सिद्धसाधनम्, पुद्गलस्कन्धवत् सर्वदावयवविभागाभावेन
 सावयवत्वाभावोपगमात् । किञ्च, आकाशं सांशमेव, एकदेशेन परमाणुभिः सह
 संयुज्यमानत्वात्, स्कन्धवत् । तस्य तैः सर्वात्मना संयुज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसङ्गः । 20
 तथा चानेकाकाशापत्तिः ।

स्यान्मतम्—नैकदेशेन सर्वात्मना वा परमाणुराकाशेन युज्यते, किं तर्हि ?
 युज्यत एव, यथाऽवयवौ स्वावयवैः सामान्यं वा स्वाश्रयैरिति । तन्न । अवयव्यादे-
 रपि सर्वथा निरंशत्वे स्वावयवादिभिरेकान्ततो भिन्नैः सम्बन्धे यथोक्तदोषप्रसङ्गात् ।

१ कर्मणः ॥ २ देशान्तराभावादेव ॥ ३ ‘५’ [=तस्मात्] ॥ ४ विन्ध्यहिमवतोः ॥ ५ आकाशस्य 25
 महत्त्वं सत्त्वं च युगपदशेषभिन्नद्रव्यसम्बद्ध[त्व?]मपि ॥ ६ युगपत् ॥ ७ निष्पन्ने घटे पश्चादवयवानारभ्य-
 त्वमस्ति इति तद्वयवच्छेदार्थं ‘सदा’ग्रहणम् ॥ ८ पुद्गलस्कन्धो हि वैषम्यदृष्टान्तः, तस्य सर्वदाऽवयव-
 विभागेन सावयवत्वाभावोपगमात् ॥ ९ पुद्गलोऽपि कथञ्चिन्निरंशः ॥ १० आकाशस्य ॥ ११ परमाणुभिः ॥
 १२ अवयवमात्रत्वादिलक्षणदोषप्रसङ्गात् ॥

४० कात्स्न्यैकदेशव्यतिरिक्तस्य प्रकारान्तरस्य तत्सम्बन्धनिबन्धनस्यासिद्धत्वात् । कथञ्चित्तादात्म्येन तत्सम्बद्धत्वे स्याद्वादिमतसिद्धिः, अवयवावयविनोः सादृश्याग्न्यसामान्य-
तद्वतोश्च कथञ्चित्तादात्म्यस्योपगमात् । न चैवमाकाशस्य परमाणुभिः कथञ्चित्तादात्म्यमित्येकदेशेन संयोगोऽभ्युपेयः, तथा च सांशत्वमिद्धिः ।

तदेवमाकाशस्य सामान्येन सदेशत्वमुपपाद्य लोकाकाशप्रदेशेयत्तामाह—

लोकाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशम्, शश्वदसंहरणधर्मकस्य सावधि-
त्वात् ।

लोकाकाशमसङ्ख्येयप्रदेशम् । यावति जीव-पुद्गलानां गति-स्थिती भवतस्ताव-
ल्लोकाकाशम् । तदसङ्ख्येयप्रदेशं भवति, शश्वत् सर्वकालमसंहरणधर्मकस्य सावयवत्वे सत्य-
सङ्कोचस्वभावस्य सतः सावधित्वात् । 'शश्वदसंहरणधर्मकत्वात्' इत्युच्यमानेऽलोकाकाशेन 10
व्यभिचार इति सावधित्ववचनम्, सावधित्वादित्युच्यमानेऽपि पुद्गलभक्त्येनानन्त-
परमाणुकेनानेकान्तो मा भूदिति शश्वदसंहरणधर्मकत्वे स्तीति विशेषणम् । एतच्चानुमान-
सिद्धम्—शश्वदसंहरणधर्मकं लोकाकाशम्, अजीवेत्वे सत्यमूर्तद्रव्यत्वात्, अलोकाकाश-
वत् । न ह्यलोकाकाशं कदाचिदपि संहरणधर्मकम्, सर्वदा परममहत्त्वाभावप्रसङ्गात् ।
इदमुक्तं भवति—न तावल्लोकाकाशमनन्तप्रदेशं भवितुमर्हति, शश्वदसंहरणधर्मकस्यानन्त- 15
प्रदेशस्य वस्तुनः सावधित्वाभावादलोकाकाशवत् । नापि सङ्ख्यातप्रदेशम्, तस्या-
वयवं शश्वदसंहरणेधर्मकत्वाभावात् । तथा च पारिशेष्यादसङ्ख्येयप्रदेशं सिद्धम् ।

सर्वमनन्तप्रदेशम्, अलोकाकाशस्यानन्तत्वादिति ।

सर्वमिति लोकाकाशमलोकाकाशं च अनन्तप्रदेशम् । अन्तः पर्यवसानम् ।

४१ स येषां नास्ति ते तथाभूताः प्रदेशा यस्य तत्तथा । अलोकाकाशस्यानन्तत्वादवधिश्च- 20
त्वात् ।

तदेवमेकजीव-धर्मा-ऽऽकाशानां सप्रदेशत्वं प्रदेशेयत्तां च प्रसाध्य पुद्गला-
नामपि प्रसाध्यते—

१ कात्स्न्यैकदेशाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यतिरिक्तस्य ॥ २ ओम् ॥ * पृष्ठीद्विवचनान्तं विग्रहे, तथा च तयो-
रवयवावयविनोः सम्बन्धस्य यद् निबन्धनं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ अवयवादिभिः सह येऽवयवत्यादीनां 25
सम्बन्धः ॥ ४ '६' [=विग्रहे पष्ठयन्तम्] ॥ ५ सामान्यवत् ॥ ६ शश्वदसंहरणधर्मकस्य
सावधित्वात् ॥ ७ सावयवत्वविशेषणात् परमाणुमुदासः ॥ ८ 'शश्वद'ग्रहणाद् घटादिभिर्व्यभिचारनिरासः ॥
९ घटादिरूपेण ॥ १० आत्मन्यवच्छिद्यै ॥ ११ पञ्चा(ग्न्य?)दी ॥ १२ सर्वमनन्तप्रदेशम् ॥

अनेकप्रदेशः स्कन्धः । भावांशैरणुः कायः ।

अनेकप्रदेशः स्कन्धः । न विद्यते एकः प्रदेशो यस्य स तथा । एकप्रदेश-
प्रतिषेधाद् द्वाद्याद्यनन्तानन्तपर्यन्तप्रदेशानामभ्यनुज्ञा । द्वाद्यादिमनन्तानन्तसङ्ख्यां च
पर्यन्ते कृत्वा पुद्गलस्कन्धानां प्रदेशा भवन्ति । स्कन्ध इत्येकवचननिर्देशो जात्यपेक्षः ।

स्यान्मतम्—यदि प्रदेशबाहुल्यं कायस्तदा परमाणुः कायो न प्राप्नोति, तस्य 3
45A निःप्रदेशत्वादिति । अत्राह—भावांशैरणुः कायः । भावांशाः स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णादयः,
तैः परमाणुः कायव्यपदेशं लभते । यद्यपि परमाणौ स्कन्धवद् द्रव्यांशा न सन्ति
तथापि भावांशाः सन्ति, ततस्तैः सोऽपि काय इत्युच्यते भावैर्द्रव्यैश्च प्रदेशबाहुल्यस्य
कायरूपत्वात् ।

तदेवं कायशब्दस्य प्रदेशबाहुल्यमर्थमभिधायाऽर्थान्तरमप्यभिधाति—

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि वा कायः, प्रतिक्षणमविकारिणोऽर्थ-
क्रियाऽभावात्, समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् । अपेक्ष्यस्या-
नुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः, तस्य कार्यविरोधात् । कार्योत्पत्तौ
वा निवृत्तिः । उत्तरमपि वा जनयेत् । एवमयमशोर्णाशेषरूपो
यदि प्रसङ्गः कृतमपि करोति ।

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि वा कायः । भावान्तरापत्तिरुत्पादः । उत्तरभावाभावांशरूपः
पूर्वभावविगमो व्ययः । ध्रुं स्थैर्ये [धा० पा० १६] इत्यस्मादचि ध्रुवः, अनुगतो
भावांशः, स एव ध्रौव्यम् । एतानि वा 'काय'शब्देनोच्यन्ते । 'काय'शब्देन हि
प्रचय उच्यते । प्रचयश्चात्रोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणामेव । ततो जीवादयः काया इति
कोऽर्थः ? जीवादय उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदायरूपा इत्यर्थः ।

45B कथं पुनः सर्वदोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यसमुदायरूपा एव जीवादय इति ? उच्यते—
तावद् भावा नैकान्तनित्याः । यतः प्रेतिक्षणं प्रतिसमयमविकारिणो निर्विकारस्यैकस्वभाव-
यर्थः, अर्थस्य कार्यस्य क्रिया निष्पत्तिस्तस्या अभावादभावप्रसङ्गात् । सैर्नैकैस्व

१. सर्व-प्रमेयत्व-जेवत्वादयः ॥ २. • 'अपेक्ष्यस्या' इति मूलदर्शे पाठः ॥ ३. पूर्वभावात्स्य प्रत्यक्षमन्तर-
विगमो व्ययः । कः ? उत्तरभावाभावांशरूपः । उत्तरभावात्स्य कालव्ययस्य सम्बन्धी कोऽभावात्कोऽर्थः । 25
कोऽर्थः ? पदार्थस्य हि द्वावशौ सदृशोऽसदृशश्च । ततः कालव्ययस्य भावस्य पदार्थस्यैकस्योऽभावात् ॥
एव पूर्वभावाविगमः ॥ ४. अनुगतं द्रव्यं गृह्यदिव्यम् ॥ ५. प्रतिक्षणमविकारिणोऽपेक्षयाऽ-
भावात् ॥ ६. समर्थस्य सदा जनना-ऽजननप्रसङ्गात् ॥

कार्योत्पादं प्रत्यविकलस्य सदा सर्वकालं जननाजननप्रज्ञात् । यदि हि नित्यैकरूप-
भावः समर्थतया कार्याण्याविर्भावयति तदा सर्वदाऽप्याविर्भावयेत्, कार्याविर्भाव-
सम्भावनीयत्वात् कारणसामर्थ्यस्य । तथा च कुष्ठलमूलावस्थितादपि बीजादङ्गुरो-
त्पत्तिप्रसङ्गः, क्षित्युदकसन्निधानकाल इव पूर्वमपि बीजस्य समर्थत्वात् । अथ समर्थो-
ऽपि कदाचिन्नाविर्भावयति तदा सर्वदाऽप्यनाविर्भावप्रसङ्गः, समर्थस्यापि कार्यानावि-
र्भावात् । तथा च कुष्ठलस्थितादिव क्षित्युदकसन्निहितादपि बीजादङ्गुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः,
समर्थादपि 'पूर्वमनुत्पाददर्शनात् । कदाचित्कं तु जननमजननं च न सङ्गच्छत एव ।

स्यादेवम्—द्विधा भावस्य रूपं विलम्बकारित्वमक्षेपकारित्वं च । तत्र विलम्ब-
कारित्वं नाम यावन्न सहकारिसमवधानं तावदकरणम् । अक्षेपकारित्वं नाम बीज-
जातीयस्य सहकारिसमवधानानन्तरमेव करणम्, करणमेव च । एवं चायमर्थो
जातः— कुष्ठलमूलावस्थितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्गुरादिकार्याभाववत्, न पुनः
स्वशक्तिवैकल्यप्रयुक्ताङ्गुरादिकार्याभाववदिति । एवं च कुष्ठलमूलावस्थितं बीजं स्व-
सामर्थ्यं सत्यपि न जनयति, सहकारिसन्निध्यरूपव्यतिरिक्तसामर्थ्याभावात् । यदा तु
तत् स्यात् तदा जनयत्येव । न चैवं सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भेदः, स्वरूपासामर्थ्यस्य
कदाचिदप्यभावात्, सहकारिसन्निधानलक्षणस्य च सामर्थ्यस्य भावाभावाभ्यां स्व-
रूपहानेरयोगात्, तस्य ततो व्यतिरिक्तत्वात् । व्यतिरिक्तस्य च भावाभावाभ्यां
स्वरूपहानावतिप्रसङ्ग इति ।

अत्र निरूप्यते—कुष्ठलमूलावस्थितस्य बीजस्य तेजोऽवनि-पवन-पायःपार्श्ववर्तिनो-
ऽवयवशैथिल्यापरनामधेयायामुच्छन्नावस्थायां प्रत्यक्षलक्ष्यत्वात् पामरजनम्यापि सु-
प्रसिद्धायां सत्यां यदेतत् तार्किका अवस्थाद्वयेऽपि बीजस्यैकरूपताप्रसाधनाय प्रमाण-
शतोपन्यासैरात्मानमायासयन्ति तत्र केवलं तेषां कुशाग्रीयप्रज्ञतैवापराध्यति, न ते ।
प्रज्ञापाटवान्वा हि प्रत्यक्षप्रसिद्धमपि विपर्यासयितुं प्रयतन्ते । ततो भावानां सूपलक्ष-
विकाराणां कैवल्यकैवल्ययो रूपाभेदसाधना युक्तयः प्रत्यक्षत एव प्रतिक्षिप्यन्ते ।

ये पुनर्न सूपलक्ष्य(क्ष)विकारास्तेषु युक्त्यन्तरमपि प्रथयामः—अपेक्ष्ययेति ।
भवतु स्वरूपशक्त्या केवलोऽपि समर्थो भावः, सहकारिसमवधानलक्षणस्य व्यतिरिक्त-

१ क्षित्युदकादेः ॥ २ कार्यस्य ॥ ३ मम ॥ ४ सहकारिसामर्थ्याभावे स्वरूपसामर्थ्यं न हीयते, सहकारि-
सामर्थ्यस्य ततो भिन्नत्वात् । यद् यतो भिन्नं तत् तदभावे न हीयते यथा घटात् पटादि ॥ ५ स्वरूपान् ॥
६ सत्याम् ॥ ७ सामग्रीमध्यवर्तिनः ॥ ८ = पूर्व 'लक्ष्यं' इति लिखितम्, किन्तु पश्चाद् वृत्त्या 'लक्ष' इति
ग्रन्थकोणेन विहितम् ॥ ९ सहकारिसन्निधानाभावः । तद्विपर्ययोऽकैवल्यम् ॥ १० * अत्रापि 'लक्ष' इति
वाक्येन भाव्यम्, दृश्यतां पृ० १६३ श्लो ८ ॥ ११ अपेक्ष्यस्यानुवर्तिनः पूर्वरूपस्य निवृत्तिः ॥ ३०

- सामर्थ्यस्य भावाभावाभ्यां च कादाचित्के कार्यजननाजनने स्ताम्, तथाप्यपेक्षस्यानु-
वर्तिनः सहकारिसमीपवर्तिनः सहकारिसान्निध्यादेव प्राग् भावस्य यद् रूपं तस्य पूर्वरूपस्य
निवृत्तिः प्रच्युतिः स्यात् । तथाहि—स्वरूपशक्त्या सर्वदापि सामर्थ्यम्, व्यतिरिक्त-
43A सहकारिसान्निध्यलक्षणसामर्थ्यभावाभावाभ्यां च कादाचित्के कार्यजननाजनने, एतद्
द्वयमपि भावस्य नित्यैकरूपत्वेऽपि कादाचित्ककार्यसमर्थनाय परैः पर्यकल्पि । तच्च 5
नास्ति । कुतः ? तस्येति पूर्वरूपस्य कार्येण सह विरोधात् । अयं हि पूर्वं भावस्य
स्वभावः सहकारिसन्निधाने कार्यं करिष्यामीति, स च सहकारिणां सन्निधानाकाल
इव तत्सन्निधानेऽपि कार्यप्रसवप्रतिरोधी, करोमीति स्वभावादेव भावात् कार्यप्रसवात् ।
48B ततः कार्यप्ररोहमिच्छता सहकारिसन्निधिवर्तिनो भावस्य पूर्वस्वभावपरित्यागोऽनु-
मन्तव्य एव । न च सहकारिसन्निधाने करोमीत्येवं प्रथममेव भावस्य स्वभावो वक्तुमपि 10
शक्यः, असम्भवात् । कारणस्य हि करोमीति वार्त्तमानिकः स्वभावः कार्यभाव-
सहभावी, क्रियाविष्टस्यैव कर्तुर्भवेन्त्याऽभिसम्बन्धात् । क्रिया च द्वेधा—कर्तृनिष्ठा
भवन-स्थानादिका, कर्मनिष्ठा च पचन-दहनादिका, करणं च कर्मनिष्ठा क्रिया, तदनया
कर्मणि समवेतव्यम् । तच्च सहकारिसन्निधानात् पूर्वं नास्ति । तस्मात् कर्तुः
49A करोमीति वार्त्तमानिकः स्वभावः कार्यभावाविनाभाव्येव । कार्यभावश्च सहकारिसन्नि- 15
धानसहभावी, समर्थादपि केवलात् कार्योत्पादानभ्युपगमात् । न च प्रथमं सहकारि-
समवधानमस्ति । ततः करिष्यामीत्येव प्रथमं भावस्य स्वभावः । तस्य च सहकारि-
सन्निधाने विनाशो नियमेनाभ्युपेयः, कार्योत्पादपरिपन्थित्वात् ।

- ननु यो भावो यावन्तं कालमवतिष्ठते स तावन्तं वर्त्तमानकाल एव, सतो
भूत-भविष्यच्चायोगात् । ततः कुतो भविष्यत्स्वभावनिवृत्त्या स्वरूपहानिरिति । तदेतत् 20
49B कामं प्रतिश्रुणुमः । किं नाम ? अयं विशेषः—यः स्वरूपमात्राधीनो भावस्वभावः स एव
वार्त्तमानिकः यथा सत्त्वादिः परापेक्षस्तु भूतो भविष्यन् वापि स्यात् । कुशलमूलो-
पशल्यलुलितस्य च बीजस्याङ्कुरप्ररोहं प्रति भविष्यत्सहकार्यपेक्षया न स्वरूपमात्राधीन
एव स्वभावः, ततोऽसौ भविष्यन्नपि न दोषावहः । तस्मात्—

सक्रियस्य हि यद् रूपमक्रियस्य विरोधि तत् ।

ततः कार्यक्रियाकाले पूर्वरूपव्ययो ध्रुवः ॥ [] इति ।

१. पूर्वसदर्थस्य ॥ २. तस्य कार्यविरोधान् ॥ ३. पदार्थात् ॥ ४. वर्त्तमानया ॥ ५. विद्यमानत्वं ॥
६. मूलमेव समीपम् ॥ ७. अङ्कुरं जनयतः सतः ॥

सम्प्रति वार्त्तमानिकमपि भावस्वभावमाहृत्य पूर्वरूपनिवृत्तिं प्रसन्नयति—
 कैवांत्पत्ताविति पूर्वरूपस्येति योगः । अस्तु नाम सहकारिसन्निधाने कार्यं करोमीत्येवं
 प्रथमं भावस्य स्वभावः । कार्यक्रियायां चासौ मा निवर्त्तिष्ट, अपरिपन्थित्वान् ।
 तथापि कार्यनिष्पत्तौ निवर्त्त्यत्येव, अवधेः पूर्णत्वात् । अधिकप्रवृद्धापि ह्युद-
 प्रपीतशीताम्भसः पुंसः प्रशाम्यति । सहकारिसन्निधाने करोमीति च स्वभावस्य 5
 कार्यमवधिः । तच्च निरपद्यत । ततो निवर्त्ततां कार्यनिष्पत्तौ पूर्वं रूपम् । अथ
 न निवर्त्तते तदोत्तरमपि कार्यनिष्पत्तिकालोत्तरमपि जनयेत् । भावस्य हि स्वरूप-
 सामर्थ्यं सहकारिसन्निधानं च कार्यप्ररोहं प्रति प्रयोजकम्, तच्च द्वयमपि कार्य-
 निष्पत्तावप्यस्ति, ततः पुनरपि तैजजननप्रसङ्गः । तस्मात् प्रथमं भावस्य सहकारि-
 सन्निधाने कार्यं करिष्यामीति वा करोमीति वा स्वभावोऽस्तु तथापि कार्यस्याऽसतः 10
 क्रियां सतश्चाक्रियामभिलषता पूर्वस्वभावपरित्यागोऽनभीष्टोऽपि रोगोत्पन्नमककुटौ-
 षधपानमिव लोचने निमील्याऽनुमन्तव्यः ।

स्यादेवम्—समर्थोऽपि भावो निष्पन्नत्वात् कार्यं पुनर्निष्पादयितुं न प्रभवति ।
 न खलु कृतस्य करणमस्तीति । अत्राह—“एवमयं नित्यैकरूपो भावः शाश्वतसकल-
 स्वभावो भवेद् यदि प्रसन्न कृकाटिकां भक्त्वा निष्पन्नमपि कार्यं कुर्यात् । अयमर्थः— 15
 समर्थस्योत्पादयतोऽपि भावस्योत्पन्नत्वात् “किं कार्यं पुनर्नोत्पद्यते उत भावो निष्पन्नं
 कार्यमुत्पादयितुं न समर्थायते ? तत्रोत्पादानभिमुखेऽपि कार्यं भावस्योत्पादनशक्ति-
 स्तीति वदतो वादिनो वदनपिधानादन्यः को दण्डः । न खलु “पश्यत्येव जात्यन्धो 20
 रूपम्, किन्तु रूपमेव कुतोऽपि कारणादन्धस्य नात्मानं दर्शयति” इत्येवमुद्भूत-
 सन्निपातादन्यो वदति । ततः समवहितसकलप्रत्ययान्तरस्य कारणस्य सामर्थ्यं 20
 कार्योत्पादेन व्यंसासम् । स निवर्त्तमानः स्वं व्याप्यमादाय विनिवर्त्तत इति निष्पन्न-
 त्वादपि कार्यमकुर्वन् भावः कार्यनिष्पत्तौ निवृत्तपूर्वस्वभाव एव । न च कार्यनिष्पत्तौ
 झटित्येव सहकारिणः पलायन्ते येन तदभावो भावस्य पुनः कार्यानुत्पादनेऽवलम्बनं
 स्यात् । प्रागभावस्य सहकारिणोऽभावः इति चेत् ; तर्हि प्रागभावाभौवे कार्यसत्ता
 कार्योत्पत्तिविरुद्धा स्यात् । ततश्च विरुद्धसहकारिसन्निपाते कारणस्य तैदेवासामर्थ्य- 25
 मायातमिति ।

१. कार्योत्पत्तौ वा निवृत्तिः ॥ २. करिष्यामीत्येवं स्वभावः । * पूर्वं लिखित्वा पश्चाद् ग्रन्थकारेण पृष्ट-
 मिवेदं शिष्यणम् इति भाति ॥ ३. उत्तरमपि वा जनयेत् ॥ ४. कार्यं ॥ ५. एवमयमशीर्षांशैकरूपो
 यदि प्रसन्न कृतमपि करोति ॥ ६. अत्र विकल्पद्वयम् ॥ ७. यत्र यत्र कारणसामर्थ्यं तत्र तत्र
 कार्योत्पादः ॥ ८. कार्यसम्बन्धिनः ॥ ९. कार्यस्य ॥ १०. सति ॥ ११. पूर्वस्वभावविगमो नाम ॥

नन्वस्तु पूर्वं भावस्य सामर्थ्यं कार्यनिष्पत्तौ चासामर्थ्यमप्यस्तु तथापि न
 51B विरुद्धधर्माध्यासेन भेदः, विरोधाभावात् । यदा यत् कार्यं प्रति सामर्थ्यं तदैव हि
 तत् कार्यं प्रत्यसामर्थ्यं परस्पराभावरूपत्वाद् विरुद्धम् । न पुनरन्यदा । समवहितमह-
 कारिणश्च भावस्य प्रथममसति कार्यं सामर्थ्यं सति च पश्चादसामर्थ्यम् । न चानयो-
 विरोधः, कालभेदात् । अथवा यथा बीजेन स्वभावदेश एव स्वाभावः प्रतिक्षिप्यते 5
 न देशान्तरेऽपि तथैवासामर्थ्यमपि सामर्थ्यकाल एव प्रतिक्षिप्यते न कालान्तरेऽपि ।
 ततो यदि नाम कुसुलस्थं बीजमसमर्थं क्षेत्रस्थं च समर्थं तथापि नानयोर्भेदः, भिन्न-
 देशयोर्भावाभावयोरिव भिन्नकालयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोगविरोधात् । अविरुद्धधर्मा-
 ध्यासेनापि भेदेऽतिप्रसङ्ग इति ।

तैत् किनयमास्माकीनः कूटस्थनित्यताभङ्गोपन्यासप्रयासः परस्परविरुद्धधर्मा- 10
 ध्यासेन भावानामेकान्तक्षणीकृताप्रसाधनपर्यवसानस्त्वया व्यवोधि येन विरोधपरि-
 हारोपायं कालभेदम् उपकल्पितवानसि । वयं हि द्रव्यतया नित्यस्यैव भावस्य
 समर्थत्वपर्यायापगमेन नाशित्वमाचक्ष्महे । ततो नाम भिन्नकालयोः सामर्थ्यासामर्थ्य-
 52A योर्विरोधो मा भूत्, तदभावाद्धर्मिभेदोऽपि मा प्रसाङ्गीत् । समर्थत्वपर्यायापगम-
 श्वेदङ्गीकृतस्तावतापि कूटस्थनित्यताभङ्गप्रवणोऽस्मदुपन्यासप्रयासः साफल्यमगात्, 15
 पर्ययरूपतयैव द्रव्यस्योत्पाद-विनाशाभ्युपगमात् ।

अथवा विरुद्धधर्माध्यासोऽपि समर्थ्यते । भिन्नविषयाणां सामर्थ्यासामर्थ्य-
 करणाकरणादीनां विरोधोक्तावुभयसम्प्रतिपन्नो व्यभिचारो दृष्टः । एकस्यैव बीजस्या-
 ड्भुनं प्रति सामर्थ्यं करणं च तदैव शिलाशकलं प्रत्यसामर्थ्यमकरणं च, ततोऽग्नीषां
 विरोधकारणमेकविषयत्वमुच्यते । सत्यपि चैकविषयत्वे भिन्नरूपाणामुभयसम्प्रतिपन्नो 20
 विरोधव्यभिचारो दृष्टः । बीजस्याड्भुनं प्रति सामर्थ्यं करणं च तदैव शिलाया
 असामर्थ्यमकरणं च । ततः सामर्थ्यादीनां विरोधकारणमुभयमेकविषयत्वमेकरूपत्वं
 चोच्यते । एतयोः पुनः सतोः कालभेदोऽपि न कचिदुभयसम्प्रतिपन्नो व्यभिचारो-
 53B ऽस्ति "येन कालभेदोऽपि सामर्थ्यादीनां विरोधकारणमाद्रियते, तथा च तैत्तिज्ञौ
 विरोधोऽपि निवर्तते ।

१ सामर्थ्यासामर्थ्यरूपेण ॥ २ पदार्थत्व ॥ ३ सञ्ज्ञित ॥ ४ सामर्थ्यासामर्थ्ययोः ॥ ५ आचारो ॥ ६
 विरोधाभावात् ॥ ७ कालभेदोऽपि सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सतोः पदार्थत्व भेदः समर्थ्योक्त इत्यर्थः ॥ ८ शिलो
 विषयो गोचरो येषां सामर्थ्यादीनाम् ॥ ९ अस्मान्मनोक्तौ ॥ १० साक्षात्सामर्थ्यकारणकत्वात् ॥ ११
 अङ्गुरलक्षणे कार्ये ॥ १२ कारणानां जनकानामित्यर्थः ॥ १३ विरोधाभावात् ॥ १४ एकविषयत्वमेकरूपत्वे ॥
 १५ सामर्थ्यादीनां विरोधोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ व्यभिचारादनुनेन विरोधदर्शनेत्यर्थः ॥ १७ कालभेदोऽपि ॥ 30

अपि च, यः कालभेदः सन्नपि 'रूप-विषययोर्भेदे' व्यभिचारात् सामर्थ्यादीनां विरोधं नाविर्भावयति स कथमात्मनिवृत्त्या तेषां विरोधमभावयेत् ।

ननु 'रूप-गोचरभेदापेक्षः' कालभेदो विरोधमभावयत्येव । न खलु रूप-काल-गोचर(रा?)भेदे कचिदपि व्यभिचारोऽस्ति । न चेन्वनगहितो बह्विने धृमे कारणमिति सेन्धनोऽपि न कारणम् । एवं तर्हि रूप-गोचरभेदावैर्वासाताम्, कृतमन्तर्गुना काला-भेदेन, तैयोः सर्वत्राव्यभिचारात् । अस्त्येव कालभेदे बीज एव व्यभिचार इति 5 चेत्, अहह विवादाध्यासितेनैव व्यभिचारमुद्गावयतस्तत्र भवतो भवतो न्यायनैपुणम्, कालभेदे^१ हि बीजे विरोधो विचारयितुमागव्योऽस्ति, ततः कथं तत्रैव व्यभिचार-मुद्गावयसि । यदि पुनर्यथाऽस्माभी रूप-गोचरभेदे कालभेदस्य 'व्यभिचारो विवादपदा- 10 दन्यत्र दर्शितस्तथा रूप-गोचरभेदयोरपि दर्शयसि तदा त्वमेवासि नैयायिकप्रकाण्डम् ।

तदयं वस्तुसङ्क्षेपः । भावस्य सामर्थ्या-ऽसामर्थ्यादिभ्युपगदेकविषयत्वमेकरूपत्वं च विरोधे प्रयोजकम् । स्वरूपभावाभावयोः पुनरेकदेशत्वमेव^२ । अत एवो(वे?)हस्थं बीजं देशान्तरस्थं स्वाभावं न प्रतिक्षिपति । कालाभेदस्तु भयत्रापि व्यभिचारित्वाद् दुर्मित्रमिव सम्भाषणमात्रमपि नार्हति ।

नन्वेकरूपत्वादावपि सामर्थ्यादीनि सन्ति, अङ्कुरं प्रत्यसैर्मर्थ एव हि बीजद्रव्ये 15 बीजभाववत्येव च भूतले कालान्तरेण सामर्थ्यस्य बीजाभावस्य च जैनैरेवोपगमात् । न सन्ति । बीज-भूतलद्रव्ययोरेकान्तेनैक्याभावात्, पर्यायनाशे द्रव्यस्यापि कथञ्चि-न्नाशात् । एकान्तेनैकरूपत्वादेश्च सामर्थ्यादीनां विरोधकत्वात् । एतावत्तु परस्य वक्तु-मवशिष्यते—रूप-गोचरभेदवत् कालभेदोऽपि किन्नाविरोधक इति । तत्र प्रमाणा-भावादिति ब्रूमः । रूप-गोचरभेदे तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । तस्मात् सामर्थ्यादीनां 20 विरोधोऽस्ति । तथा च समर्थासमर्थयोर्भेद एवेति ।

१ स्वरूप ॥ २ विरोधस्य ॥ ३ विरोधस्वाभावं कुर्वात् ॥ ४ कारणस्य ॥ ५ * 'कालभेदो' इति पूर्व लिखितमासीत्, पश्चात् ग्रन्थकारेणैव भृष्ट्या 'कालभेदो' इति पाठोऽत्र विहितः ॥ ६ * 'कालगोचराभेदे' इति पूर्व लिखितमासीत्, किन्तु ग्रन्थकारेणैव पश्चात् सम्भृष्ट्या 'कालगोचरभेदे' इति पाठोऽत्र विहितः । 25 इदं तु ध्वेयम्-पूर्वं लिखितः 'कालगोचराभेदे' इति पाठः समीचीन एव भाति, तथापि ग्रन्थकृता भृष्ट्या किमर्थं 'कालगोचरभेदे' इति पाठो विहितस्तद् व्यं न जानीमः ॥ ७ आचा[र्यः] ॥ ८ '१' [=प्रथमान्तम्] ॥ ९ रूपगोचराभेदयोः ॥ १० सति ॥ ११ विरोधस्य ॥ १२ करण, अकरण ॥ १३ विरोधे प्रयोजकम् ॥ १४ * 'उहस्थम्' इत्यस्य अर्थो न ज्ञायते । 'इहस्थम्' इति पाठः कल्पनीयो भाति ॥ १५ '७' [=सप्तम्यन्तम्] ॥

कुर्वतोऽपि यतो हेतोर्यत् कार्यं नैव जायते ।
 शक्तः स तस्मिन्नित्येतत् सन्निपातान्वितं वचः ॥
 द्रव्यतो 'नित्यरूपाणां पर्यायविगमोदयैः ।
 नाशोत्पादान् प्रपद्यन्ते भावानां सर्वदर्शिनः ॥
 अविरोधे कालभेदात् सामर्थ्यैर्दिः प्रकल्पिते ।
 धर्मिनाशो निरुद्धः स्यान्न पुनः पर्यायव्ययः ॥
 रूप-गोचरयोरैक्ये सामर्थ्यादिविरोधके ।
 सिद्धे कालैकता पुण्यात् कैमर्थं व्यभिचारिणी ॥ इति ।

5

53B यदपि चात्रान्तरे कुसुलमूलावस्थितस्य बीजस्याङ्कुरं प्रत्यसामर्थ्यवादिनं बोदिन-
 माश्रित्याभ्यर्थाय, यथा—“यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तद्वीजजातीयं यथा शिला- 10
 शकलम्, अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं च कुसुलनिहितं बीजमभ्युपगतं परैरिति व्यापकानुप-
 लब्धिः प्रसङ्गहेतुः । बीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेत्, अस्तु तर्हि
 विपर्ययः—यद्वीजं तदङ्कुरं प्रति प्रयोजकम्, यथान्त्यसामग्रीमध्यमध्यासीनम् । बीजं चेदं
 विवादपेदेमिति स्वभावहेतुः” [] इति ।

तदपि नातिचतस्रम् । तथाहि—किमिदं बीजजातीयत्वम्? यद्युभयसम्मत-
 सामर्थ्येन प्राप्तोच्छ्रनावस्थेन बीजेन सादृश्यमुच्यते, तन्निषेधोऽभीष्ट एव, उच्छ्रान्तत्वा- 15
 भावस्य कुसुलस्थिते बीजे प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अथ बीजमेतदिति प्रत्ययजनकत्वं
 बीजजातीयत्वमातिष्ठे तर्हि तन्निषेधो न शक्यक्रियः, प्रत्यक्षवाधितत्वात् । न
 54A चैतावता विपर्ययः सिध्यति । न वै गौर्गोप्रत्ययं प्रति समर्थो दोहं प्रत्यपि समर्थायते,
 बन्ध्यगवीमिर्व्यभिचारात् । ततो यथा गोप्रत्ययं प्रति समर्था अपि न सर्वा एव
 गावो दोहमर्हन्ति । किं नाम? अवान्तरविशेषविशिष्टा एव काश्चन । तथा बीजयपि 20
 न यावत् सर्वं बीजप्रत्ययमुपजनयितुमलं तावदङ्कुरमपि, किं नाम? उच्छ्रान्तत्व-
 विशेषसमलङ्कृतं किञ्चिदिव ।

ननु बन्ध्यगवीषु गोप्रत्ययसामर्थ्यं न कदाचिदपि दोहसामर्थ्यनान्तरीयकं
 54B साक्षादक्रियत । ततस्तासु व्यभिचारोऽस्तु । बीजे पुनः क्षित्यादिसन्निधौ बीज-
 प्रत्ययोपजनकत्वमङ्कुरोपजनकत्वाविनाभावि व्यभाव्यत । ततः सर्वाविस्थास्वपि 25
 तथैव निश्चीयत इति ।

१ स्थितिमात्रम् ॥ २ '६' षष्ठ्यन्तम् ॥ ३ कार्ये ॥ ४ सती ॥ ५ बौद्धम् ॥ ६ नैयायिकैः ॥ ७ बौद्धैः ॥
 ८ कुसुलस्थित्व बीजत्वं ॥ ९ बौद्धवचनम् ॥ १० नैयायिक आह—सर्वोऽपि प्रसङ्गो विपर्ययनिष्ठो यतः ॥
 ११ कुसुलसामर्थ्यः ॥

एवं तर्हि बालगव्यामपि दोहसामर्थ्यमस्तु, गोप्रत्ययोत्पादकत्वाद्गन्ते दोहदर्श-
नाच्च । तथा च भवादृशा रन्धान्वेषिणस्तदुद्गृह्यपानादोज्ज्विनो भवन्तु येन सूचि-
प्रवेशेऽपि मुसलं प्रवेशयितुमीशते । ननु बालगव्येव विजातत्वविशेषवती दोहं ददाति,
ततः को व्यभिचारः । एवं तर्हि कुशूलावस्थमेव बीजमुच्छृणवावस्थामवाप्याङ्कुरमुत्पाद-
यतीत्यत्र किमवयवम् । न हि वयं बौद्धा इवैकान्तक्षणिकं वस्तु प्रतिपत्तीपद्यामहे स्म, 5
कथञ्चिदन्वयस्याप्यनुज्ञानात् । अत्रैव तु विप्रतिपत्तिः—त्वं व्यतिरिक्तसहकारिसन्नि-
धानलक्षणं विशेषं प्रत्यभृणोः, वयं तु बीजस्वरूपनिवेशिनमभ्युपागमाम । तत्र वयं
विजयिनः, अधिज्यधन्वनः प्रत्यक्षस्यास्मत्पाक्षिकत्वात् व्यतिरिक्तसहकारिसन्निधाना-
तिरिक्तस्यावयवशैथिल्यापरनाम्नो बीजस्वरूपाभिन्नस्योच्छृणुनत्वविशेषस्य पामरंरपि
प्रत्यक्षलक्ष्यत्वात् । तथा प्रसङ्गविपर्यये यद्यङ्कुरप्रयोजकत्वं क्षित्यादिसन्निधाविच साक्षात् 10
साध्यते तदा प्रत्यक्षवाधा, अथ परम्परया तदा सिद्धसाध्यता । न चैवं भवतामन्वय-
सिद्धिर्भिन्नस्यापि परम्पराकारणत्वात्, तस्मात् प्रसङ्गोऽपि प्रसङ्गविपर्ययोऽपि न
नित्यैकान्ततां साधयति कथञ्चिन्नाशवादिन इति ।

क्षित्यादिसन्निधौ याति बीजं शैथिल्यविक्रियाम् ।

प्रमाणं जगदित्यत्र न वयं पक्षपातिनः ॥ १ ॥

25

तथापि तार्किकम्मन्याः केचिदाहुरिदं बुधाः ।

साहित्यमेव साहाय्यं सहायानां न विक्रिया ॥ २ ॥

क्षणिकैकान्तसिद्धान्ते बीजमङ्कुरकारणम् ।

स्थाने साधयितुं नाऽस्मास्वन्वयस्यानुमन्तुः ॥ ३ ॥ इति

यत् पुनर्व्याहृतम्—“विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादि- 20
कार्यवैकल्यम्, तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वात्, यत् पुनः सहकारि-
वैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतबीजजातीयं यथा शिला-
शकलम्” [] इति, तदाकर्णनमपि नार्हति, अनैकान्तिकत्वात् ।
समवहितक्षित्यादिकं हि बीजमङ्कुरोत्पादात् सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न
भवति, अथ चैवम्भूतबीजजातीयमिति । 25

तथा यदपि चावादि—“किं तस्य सहकारिणा क्रियते? न किञ्चित् । किं
तर्हि? तत्सद्भावे कार्यमेव, अन्यथा हि सहकारित्वायोगात् । यदिवा तस्य

१ सहितानां मिलितानां भावः ॥ २ कुशूलस्थम् ॥ ३ युक्तम् ॥ ४ कुशूलस्थम् ॥ ५ तस्य अङ्कुरस्यो-
त्पत्तिः, तस्या निश्चयः ॥ ६ अपि तु स्वल्पेण यद् यजननविकलं न तत् तज्जातीयं यथा शिलेति ॥ ७
अङ्कुरोत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयम् ॥

30

३२

30

सामर्थ्यं कारकसाकल्यमेव क्रियते, तत्सद्भावे कार्यदर्शनात् । असामर्थ्यं तु वैकल्यं
 56A निवर्त्तते साकल्य-वैकल्ययोः परस्परं सहस्थितिविरोधात् । न च तयोराविर्भाव-तिरो-
 भावाभ्यां भावस्य तथाभावप्रसङ्गः" [] इति, तदपि निरस्तम् ।
 तथाहि—सहकारिणा यत् कार्यं क्रियते तत्राङ्कारकत्वप्रसङ्गाद् भावस्यापि व्यापारः
 परासाधारणः कश्चिदभ्युपेयः, स च पूर्वं नासीत् । अन्यथा तदन्यथानुपपत्त्या सह- 5
 कारिणामपि सन्निधानप्रसङ्गात् तत्सद्भावेन पूर्वमपि कार्योत्पत्तिः स्यात् । स च
 व्यापारः सहकारिकृतस्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् । भेदे च सम्बन्धाभावादकारक-
 त्वस्य तादवस्थप्रसङ्गेनाभिन्न एवामौ क्रियते । तथा चानित्यत्वमेव भावस्य,
 व्यापारवद् व्यापारिणोऽप्यभेदेन करणप्रसङ्गात् । कारकसाकल्यपक्षेऽप्ययमेव दोषः ।

अपि च, अनुपकारिणमपि सहकारिणमपेक्ष्य चेतनो भावः स्वेच्छावृत्तितया 10
 समयवशात् क्रियासु प्रवर्त्ततापि, अचेतनः पुनरनुपकारिसहकारिसन्निधाना-ऽसन्निधान-
 योगविशिष्टः । तदयमन्वपदविन्यासवदसन्निधानेऽपि सन्निधानमिति कार्यं प्रवर्त्तत,
 56B सन्निधानेऽप्यसन्निधानमित्युदासीत, उपकाराधानप्रतोदाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति ।

57A अन्यस्त्वाह—“सहकारिभिर्न” हेतोर्विशेष आधीयते, न चानुपकारिणामनपेक्षा,
 कार्यस्योभेयभावाधीनस्वभावत्वात् । एकैकस्माद् व्यभिचारादुभयाधीनजन्मत्वादुभयो- 15
 र्हेतुता कल्प(ल्प?)ते” [] इति । एतदपि न पेशलम्, कार्यस्य ह्युभया-
 धीनत्वकल्पने कैवल्यावस्थायां हेतोःसामर्थ्यं स्वतएवाभ्युपगतम्, कथमन्यथा कार्यमुभय-
 मपेक्षत इति ।

तदेवं व्ययमुपपाद्य स्थितिमुपपादयति—

तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद् विकारिण एवार्थक्रिया । एकान्त- 20
 क्षणिकेऽपि तदयोगात्, निरन्वयनाशिनैः कार्योत्पत्त्यभावात् ।
 न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धः, सर्वतः सर्वस्यानुत्पादात् ।

तैत् तस्मात् कथञ्चिन्न सर्वथा विकारिणो विनश्वरस्य । एकान्तेन क्षणिकेऽपि
 न केवलं नित्ये, तदयोगात् तस्या अर्थक्रियाया अघटनात्, निरन्वयनाशिनः सर्वथाऽपि

१ साकल्यवैकल्ययोः ॥ २ कृत्वा ॥ ३ आविर्भावतिरोभाव ॥ ४ व्यापार ॥ ५ सहकारिणामागते जन्म-
 स्वाश्रयभावः । कुशलत्वस्यापि बीजस्य व्यापारश्चेदङ्गीकृतः सहकारिणामपि प्रसङ्गः ॥ ६ सहकारिसन्निधान-
 कद्भावेन ॥ ७ '३' [=विग्रहे तृतीयाश्रयम्] ॥ ८ यद् यदन्यपक्षविरिकानुविधानं तद् अन्वयम्, तथा
 यदन्यपक्षविरिकानुविधानं यद्यदि सत्कार्यम् ॥ ९ व्यापारः ॥ १० कालावधेयः ॥ ११ हेतुवद्वयमित्युक्तं ॥
 १२ '५' [=प्रसङ्गम्] ॥ १३ तत् प्रतिक्षणं कथञ्चिद्विकारिण एवार्थक्रिया ॥ १४ यद्विना-
 क्षणिकेऽपि तदयोगात् ॥ १५ निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्त्यभावात् ॥

ध्रौव्यपरिहारेण विनश्वरात् कार्यस्योत्पादाघटनात् । 'हिर्यस्मात् निरुपाख्यस्य सर्वो-
पाख्यौशून्यस्य जन्माभिसम्बन्ध उत्पादक्रियासमावेशो घटते । यदा हि पर्यायरूपतया
कारणं विनश्यति द्रव्यरूपतया चावतिष्ठते तदावस्थितं रूपमुत्पादेनाभिसम्बध्यते,
तस्यैवात्तपर्यायरूपेण भावात् । यदा पुनर्द्रव्यात्मनयाऽपि कारणं विनश्यति तदा
न कस्यचिदप्युत्पादः स्यात्, सर्वथाऽप्यसतो जन्माभिसम्बन्धाभावात् । सर्वतः 5
सर्वस्मात् कारणात् सर्वस्य कार्यगशेः शालिबीजात् कोद्रवाङ्कुरादेरनुत्पादात् । यदि
हि सर्वप्रकारमसदपि जन्माभिगच्छति तदा किमित्येकस्माच्छालिबीजात् स्वाङ्कुर-
वदशेषाङ्कुरप्रसवो न भवति, सर्वत्रासत्त्वाविशेषात् । तस्मान्नियतान्नियतस्यैवोत्पाद-
दर्शनात् कथञ्चित् सत एव जन्माभिसम्बन्ध इति विमृश्यते । कारणस्य च द्रव्य-
रूपतयावस्थितिरेव कार्यस्य कथञ्चित् सत्त्वम्, परिणामिकारणस्यैव कार्यभावाभ्यनु- 10
ज्ञानात् ।

कारणशक्तिनियमोऽपि असत्त्वाविशेषादसन् । कारणा-
न्यपि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः, अवधेरभावात् ।

स्यादेतत्-असत्त्वाविशेषेऽपि यदेव कारणेनोत्पाद्यते तदेवोत्पाद्यते, नापरम् ।
कारणानां च सहकारिणामिव प्रतिनियतमेवोत्पादयितुं शक्तिः, ततोऽसदुत्पादेऽपि न 15
सर्वोत्पादप्रसङ्ग इति । तन्न । यस्मात् कारणशक्तिप्रतिनियमोऽप्यसत्त्वाविशेषात् सर्व-
कार्याणामेकान्तसत्त्वस्य तुल्यत्वादसन् अघटमानकः । यथैव कोद्रवाङ्कुरोऽसन् शाल्य-
ङ्कुरोऽपि तथैवासंस्ततः किमित्यसत्त्वाविशेषेऽपि शालिबीजस्य स्वाङ्कुरप्रसवे शक्तिर्न
कोद्रवाङ्कुरप्रसवे? ननु तत्रापि शक्तिः प्राप्नोति यदि सत्यं न पक्षपातोऽयम् ।

ननु शालिबीजस्य शाल्यङ्कुर एवात्मीयो न कोद्रवाङ्कुरस्ततस्तत्रैव शक्तिर्नान्य- 20
व्रति । तदेतदात्मीयत्वं शाल्यङ्कुरस्य शालिबीजादुत्पादनिबन्धनम् । स चोत्पादोऽस्म-
दुक्तनीत्या कोद्रवाङ्कुरस्याप्युपस्थितः, ततः सोऽप्यात्मीय एवेति तस्यापि जननप्रसङ्गः ।
यत् पुनः सहकारिणो भेदाविशेषेऽपि नियतमेवोत्पद्यते तत् सङ्गतमेव । ते ह्युपादान-

१ न हि निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धः ॥ २ व्यक्तिः ॥ ३ कारणशक्तिनियमोऽपि
असत्त्वाविशेषादसन् ॥ ४ * अव 'अथो' इति 'अत्रो' इति वा सूत्रमाक्षरैर्लिखितं विषयं वर्तते, यदि 25
'अत्रो' इति लिखितं तदा 'अत्रोत्तरम्' इति सम्पूर्णपाठस्य सङ्केतः प्रतिभाति ॥ ५ शालिबीजस्य ॥
६ प्रसः [=प्रथमसमासो बहुव्रीहिरित्यर्थः, उत्पादो निबन्धने यस्य तत् तथा इति भावः] ॥ ७ '५'
[=पञ्चम्यन्तम्] ॥ ८ शाल्यङ्कुर-यवाङ्कुरौ सहकारिणः सकाशादेकान्तभिन्नावपि परं तमालम्ब्य एक
एवोत्पद्यमानो दृश्यते ॥ ९ सहकारिणः ॥

परतन्त्राः । अत एव सहकारिणः । ततश्चोपादानस्य प्रतिनियतकर्तृतायां तेषामपि
तथाभावः, राज्ञो धनार्जने पदातिधनार्जनवत् ।

ननु सर्वकार्याणामसत्त्वाविशेषेऽपि स्वकारणैः कारणानां प्रतिनियतकार्यजनने
एव शक्तयो वितेनिरे, ततः कारणान्येवात्रापराध्यन्ति यान्यसत्त्वाविशेषेऽपि प्रति-
नियतकार्यजननशक्तीनेवोत्तरक्षणाजुत्पादयन्ति, न वयम्, केवलं वयं दूरस्थिता 5
एव द्रष्टार इति । तन्न । यतः कारणान्यपि^१ उपसर्पणहेतवोऽपि कार्यजननसामर्थ्यमात्र-
मनन्तरकारणानामनवधिकमस्मिन् कार्ये जननसामर्थ्यं नास्मिन्नित्येवमवधिरहितं जनयेयुः ।
59A अवधेः कस्यचिदपि अभावात्, कारणसत्ताकाले सर्वस्यापि भाविनः कार्यराशेः
सर्वथाप्यसत्त्वात् । यदि हि शालिव्रीजहेतुसत्तायां लेशतोऽपि शाल्यङ्कुरः सन् स्यात्
कोद्रवाङ्कुरश्च सर्वथाप्यसंस्तदाऽसौ शाल्यङ्कुरावधिकं शालिव्रीजस्य कार्योत्पादसामर्थ्य- 10
मर्पयेद् न कोद्रवाङ्कुरावधिकम् । यदा तु द्वावपि शालिकोद्रवाङ्कुरौ सर्वथाऽप्यसन्तौ
तदा शालिव्रीजहेतुरुभयविषयं वा जननसामर्थ्यमुपजनयेदवध्यनपेक्षं सामर्थ्यमात्रं वा ।
प्रतिनियतविषयं तु न घटत एव ।

ततो यदवादीद्—“यत्पुनरसता कार्येण कारणस्य न स्वभावावच्छेद इति
तन्मौल्यस्याप्यविष्टातृदेवताप्रतिममुपहासास्पदम्, यतोऽवच्छेद इति न^२ विशिष्टता- 15
पादनम् । तदपि चाल्पमुच्यते—असता न सम्भवतीति, सेताऽपि नोपेय्यते । न
हि सेदपि सन्तमर्थं विशेषीकरोति । ततो न कार्येण तथाविधोऽवच्छेदोऽपि तु
स्वकारणेनैव, तत एव तस्य तत्कार्यजनकस्योत्पत्तेः” [] इति तदेवानां-
प्रियप्रलपितमित्यवगच्छते, यतोऽवधेरभावादित्यनेन नोच्यते ‘असता कार्येण कारणस्य
प्रतिनियता शक्तिर्न शक्यते कर्तुम्’ । किं नाम ? इदमुच्यते—असत्यवधायुपेसर्पणहेतवो- 20
ऽन्त्येक्षणानां प्रतिनियतजननशक्तिमाधातुं न शक्नुवन्तीति । उपसर्पणहेतवश्च सन्तः ।
अन्त्येक्षणाधार्सेन्तः । सतां चासत्सु सामर्थ्यासामर्थ्यचिन्तायां किमसत्कार्यवादिनो
बौद्धस्वोपहासास्पदम् ?

१ '७' [=तत्तन्मन्तम्] ॥ २ कारणान्यपि कार्यजननसामर्थ्यमात्रमनवधिकं जनयेयुः ॥
३ कारणकारणानीत्यर्थः ॥ ४ अवधेरभावात् ॥ ५ बौद्धे(इः?) जने प्रति ॥ ६ नियतकार्यं प्रति जन- 25
कोऽसौ इति स्वस्वावच्छेदः ॥ ७ विशिष्टं कार्यं त्वया जनयितव्यमित्युल्लेखेन ॥ ८ कार्येण ॥ ९ कार्येण ॥
१० विशिष्टतापादनम् ॥ ११ कार्यम् ॥ १२ सर्वस्यापि पदार्थस्य अग्निकत्वात् ॥ १३ कारणस्य ॥ १४
जेनेन ॥ १५ पूर्वकारणानि ॥ १६ अनन्तरकारणानाम् ॥ १७ विशिष्टकार्यजननलक्षण ॥ १८ कार्यरूपाः ॥

एवं चैतदपि' प्रत्याख्यायि—“अतैदात्मत्वेऽपि क्षीरस्य म तस्यै स्वभावो यो दधिजननो न शशविषाणजननः । स तस्य कुत इति चेत्, स्महेतुसमुत्थ इत्यनादिहेतुपरम्परा” [] इति ।

नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियतशक्तिमवगमयेत् ।

स्यादेवम्—असत्त्वाविशेषेऽपि तावत् प्रतिनियतस्यैवोत्पादो दृश्यते, अतोऽवध्य- 5
भावेऽपि कारणानां प्रतिनियतकार्योत्पाद एव शक्तिरनुमीयते । कार्यैकसमधिगम्या
ह्यतीन्द्रियाः कारणशक्तयो न विचारकविचारवशतो लक्षयितुं शक्यन्त इति । न ।
निर्यतेति । नियतं कार्यमुत्पद्यमानमुपलभ्य कारणस्य प्रतिनियतकार्यजननशक्तिरव-
गम्येतापि यदि नियतोत्पादो निर्विवादो भवेत् । किन्तु नियतोत्पाद एवाप्तकार्य-
वादे चिन्तनीयोऽस्ति, असत्त्वाविशेषात् सर्वस्योत्पादप्रसङ्गात् । ततः कथं नियतो- 10
त्पादः सविवादः कारणस्य नियतशक्तिमवगमयेत्, मशकवर्तिरूपेण सन्दिह्यमानाद्
धूमादपि धूमध्वजानुमानप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि सर्वथाप्यप्तकार्यं तदा कारणस्य
कारणत्वमपि न प्राप्नोति कार्यापेक्षित्वात्तस्य, कारणस्य सर्वथाप्यसत्त्वे भावकार्यत्व-
वैत्, तदपेक्षित्वात्तस्य । कार्यजन्मनि तु कारणत्वाभ्युपगमेऽकारणादुत्पत्तिः स्यादिति ।

सम्प्रति परोपहासकरणाय ग्राह—

15

उत्पत्तिर्भावसत्तैव । नास्याः प्रतिपत्ताऽस्ति । किन्तु कुतो-
ऽप्यतर्कितेयमुपलभ्यत इति । क एवं वादो सम्भवति? मुहु-
र्मुहुः प्रपीयमानातिस्निग्धदुग्धरसोपचयोपचिताजीर्णदोषेणाऽपि
नाम भिक्षुः सम्भवति । केनचिदात्मना हि सन् शक्येतात्मनि
कमपि विशेषमाधातुम् । सर्वथा निरुपारव्यस्तु कं रूपहेतुनियम- 20
मुपादिस्सेत? पर्यायोत्पत्तेः द्रव्यं सदवधेः ।

उत्पत्तिरिति । यैव भावानां सत्ता सैवोत्पत्तिः, न पुनः सत्तातोऽधिकोत्पत्तिक्रिया
काचिदस्ति । अस्या भावसत्तारूपाया उत्पत्तेः प्रतिपत्ता य एनामुत्पत्तिमुपश्लिष्यति
स नास्ति, किन्तु कुतोऽपि कारणविशेषादतर्किताऽज्ञाता इयमुत्पत्तिरुपलभ्यते । के एव-

१ बौद्धोक्तम् ॥ २ अदध्यात्मत्वेऽपि ॥ ३ क्षीरस्य ॥ ४ नियतदर्शनं नियतोत्पादाविवादे नियत- 25
शक्तिमवगमयेत् ॥ ५ पदार्थस्य ॥ ६ '६' [=षष्ठ्यन्तं विग्रहे] ॥ ७ भावस्य कार्यत्वं न प्राप्नोति यथा ॥
८ कारण ॥ ९ उत्पत्तिर्भावसत्तैव, नास्याः प्रतिपत्तास्ति, किन्तु कुतोऽपि अतर्कितेयमुप-
लभ्यत इति ॥ १० क एवं वादी सम्भवति? ॥

ममुना प्रकारेण वादी सम्भवति । इदं हि दैष्टिकवचस्तार्किका नाभिदधत इति वाद्यवगमे वार्त्तिककृत सचिन्तः समभूत् । ततः क्षणमेकं विमृश्य स्वयमेवैवादिने सम्भावयति—मुहुरिति । अपि नामेति सम्भावनायाम्, सम्भाव्यते इवेवादिने 60B निरन्तरं स्तिग्धदुग्धोपजीविनो भिक्षोः । अजीर्णशीर्णचैतन्या हि पुमांसोऽश्लीलमप्यभिधातुं सम्भाव्यन्ते ।

अजीर्णदोषापित्वमेव समर्थयते—‘हिर्यस्मात् केनचिदात्मना येन केनापि स्वभावेन सन् विद्यमानो भावः शक्येतात्मन्युत्पत्तिलक्षणं विशेषमाधातुम्, अवस्थितस्य हि दुःश्रद्धानमपि किञ्चिदक्षिणी निमील्य सम्भाव्यते । सर्वथा निरुपाख्यस्तु यः पुनः केनापि प्रकारेण न सन् स तथा भूतोऽजीर्णदोषोपहतैर्चैतन्यैर्वाच्यैः कं ‘घटः पृथुवृष्णोदराद्याकारः’ इति रूपनियमं ‘चक्र-चीवरादिसामग्र्या उत्पद्यते’ इति हेतुनियमे- 10 मुपादित्सेत स्वीकर्तुमिच्छेत्, न कमपीत्यर्थः । केनापि रूपेणावस्थितो बहमेतद्रूपमात्मनः प्रपद्येऽस्माच्च कारणादुत्पद्ये इति विचिन्तयितुं सम्भाव्यते । यः पुनः सर्वथाप्यसन् स सर्वरूपः सर्वहेतुभ्यो वा भवतु मा वा सर्वथापि, रूप-हेतुप्रैतिनियमस्तु सर्वथाप्यसतो न घटते ।

तथाहि—यद् यस्योऽसहकारिकारणं तत् कथञ्चित् तैदात्मकम् । यत् पुनः 15 कथञ्चिद् तैदात्मकं न भवति तत् तस्यासहकारिकारणमपि न भवति । सहकारिकारणमेव भवतीत्यर्थः, यथा दण्डो घटस्य । असहकारिकारणत्वं प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वेन व्याप्तम् । कथञ्चित् कार्यात्मकत्वाभावे च कार्यस्य सर्वथाप्यसत्त्वात् प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वाभावः स्यात् । ततः प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वं कथञ्चित् कार्यात्मकत्वोभावाच्चित्तमानं स्वव्याप्यमसहकारिकारणत्वं निवर्त्तयत् कथञ्चित् 20 कार्यात्मकत्वे व्यवस्थापयतीति स्वभावः । स्वकारणकृतं च प्रतिनियतरूपकार्यजनकत्वं प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिक्षिप्तमिति परेण न तदुपन्यसनीयम् । इदं च प्रमाणं सर्वथाप्यसत् उत्पत्तिमेकान्तक्षणिकता-नित्यते च वस्तुनो निराकरोति ।

१. मुहुर्मुहुः प्रपीयमानातिस्तिग्धदुग्धरसोपचयोपविताजीर्णदोषेणापि नाम भिक्षु सम्भवति ॥ २. ‘३’ [=विग्रहे तृतीयात्मन्] ॥ ३. केनचिदात्मना हि सन् शक्येतात्मकं 25 कमपि विशेषमाधातुम् ॥ ४. सर्वथा निरुपाख्यस्तु कं रूपहेतुनियममुपादित्सेत ॥ ५. प्रसः [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ६. बौद्ध ॥ ७. ‘६’ [=विग्रहे प्रथमात्मन्] ॥ ८. ‘१’ [=विग्रहे तृतीयात्मन्] ॥ ९. ‘८’ अजीर्णदोषोपहतचैतन्यस्य योऽन्तः प्रवृत्ता वाच्य इति भासः ॥ १०. स्वव्याप्यमसहकारिकारणत्वं चतुर्णां शिष्यानामिदं तात्पर्यम् ॥ ११. [हेतुनियम] च ॥ १२. उत्तरपक्षः ॥ १३. ओम् ‘३’ [=विग्रहे द्विचन विग्रहे, रूप-हेतुः प्रतिनियम इत्यर्थः] ॥ १४. कार्यस्य ॥ १५. प्रतिनियमस्तु ॥ १६. कार्य ॥ १७. कार्यस्य ॥ १८, १९. ‘३’ [=विग्रहे प्रथमात्मन्] ॥ २०. कारणकारकौ ॥ 30

यत्तु कथञ्चिदेव सत्त्वं साध्यते न सर्वथा तेन यदुक्तं परेण—“यो हि यद्रूपो नोपलभ्यते न स तद्रूपो यथा सुखं दुःखरूपेणानुपलभ्यमानं न तद्रूपम्, तथा च दधिरूपेण नोपलभ्यते क्षीरमिति न तद्रूपम् । सत्त्वं हि तद्विशेषस्य द्रव्यस्योपलभ्यतया व्याप्तं तन्मात्रनिमित्तत्वादुपलम्भस्य, उपलम्भाभावाच्च व्याप्यस्यापि सत्त्वस्य निवृत्तिः । इतरूपोलम्भैश्च तद्रूपानुपलम्भैः” [] इति, तदपि प्रत्युक्तं गौतमत्वरूपेणैव 5
परिणामिनि दध्नः सत्त्वाभ्युपगमात्, न दधिरूपेण । तदनुपलम्भस्य चासिद्धत्वात् । ततो यदि क्षीरस्य दध्नो यद्विशेषरूपं दधित्वं तन्निषिध्यते तदा सिद्धसाधनम् । अथ सौमान्यरूपं तदा हेतुसिद्धिः ।

तथेदमपि प्रत्युक्तम्—“अथ केयं शक्तिः किं स एव भौव उतान्यदेव किञ्चित् । स एव चेत् तैथैवोपलभ्येत, विशेषाभावात् । अन्यचेत्, कथमन्यैर्भावे 10
तदस्ति । उपचारमात्रं तु स्यात् । एतेन परैव भावः प्रत्युक्तः” [] इति ।

तस्मान्न निरुपाख्यस्य जन्माभिसम्बन्धो घटत इति स्थितम् ।

ननु पर्याया असन्तोऽपि प्रतिनियतरूपा एव प्रतिनियतादेव हेतोरुत्पद्यन्ते । कारणान्यप्यवध्यभावेऽपि प्रतिनियतोत्पादशक्तीन्येव दृश्यन्ते । तत् कथमसत्कार्यवादे 15
रूपहेतुनियमः कारणशक्तिनियमश्च नोपपद्यत इति । उच्यते—पर्यायेति । नासन्तः 15
पर्याया उत्पद्यन्ते, द्रव्यस्यावधेः सत्त्वात् । द्रव्यपर्यायाणां हि परस्परं भेदाभेदौ । ततो द्रव्याभेदार्पणायां पर्याया अपि स्यात् सन्तः, द्रव्यस्य सत्त्वात् । पर्याया-
भेदार्पणायां च द्रव्यमपि स्यादसत्, पर्यायाणामसत्त्वात् । एवं च न पर्याया असन्त
एव, नापि द्रव्यं सदेव, किंतुभयं स्यात् सदसत् । ततो यदि द्रव्यरूपतया सन्तः
पर्याया रूपहेतुनियममुपयच्छन्ते तदा को विरोधः, सर्वथाप्यसत् एव रूपहेतु- 20
नियमावटनात् ।

तन्न निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः । कार्यकारणभावावगमो-
ऽप्येवं न स्यात्, अन्वयिनो ग्राहकस्याभावात् प्रत्येकं स्व-

- १ कार्यस्य शक्तिरूपतया कारणे सत्त्वं साध्यते, न व्यक्तिरूपतया ॥ २ दुःख ॥ ३ आलोकादिसामर्थ्यायुक्तस्य ॥
४ पिशाचादिव्यवच्छेदः ॥ ५ कारणोपलम्भः ॥ ६ मृद्रूपोपलम्भश्चाभूत्, घटोपलम्भश्च नाभूदिति स नास्तीति ॥ 25
७ द्रव्ये क्षीरं ॥ ८ गौरसत्त्वम् ॥ ९ गौरसत्त्वम् ॥ १० अनुपलम्भादिति लक्षणो हेतुः ॥ ११ परिणामिनि दुग्धादौ
द्रव्यादि शक्तिरूपतयास्तीति आशङ्क्योक्त्ये ॥ १२ दध्यादि ॥ १३ दध्यादिरूपतया ॥ १४ ‘द’ [=पृथगन्तं
विग्रहे] ॥ १५ दध्यादि ॥ १६ शक्त्या दध्यादेर्जननाद् दध्यादिकं शक्तिशब्देन व्यपदिश्यते ॥ १७ यथा
कारणे कार्यसद्भावः तथा कार्ये कारणसद्भाव इत्यर्थः ॥ १८ पर्यायात्पत्तेर्द्रव्यं सत्त्वधेः ॥
१९ द्रव्येण सहाभेदविवक्षायां ॥ २० कथञ्चित् ॥ २१ पर्यायेण सहाभेदविवक्षायां ॥ 30

गोचरमात्रसंवेदनात् । न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमस्त्वग्रहः । विशिष्टोऽपि हि स्वभावो नानवधिः । सा भूदविशिष्ट इति । अनुभवाविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् । तन्न कार्यकारणभावावगमः ।

61A तेदित्युपसंहरति, तत् तस्मान्न निरन्वयनाशिनो द्रव्यरूपतयाऽपि विनश्वरात् कारणात् 5
कार्योत्पत्तिर्घटते । 'कार्येति, एवं निरन्वयनाशाभ्युपगमे हेतु-फलभावावगमोऽपि न स्यात्,
अन्वयिनः कार्यकारणकालानुगमवतो ग्राहकस्याभावात् । विज्ञानं हि पदार्थानां हेतु-
फलभावावगमोपायः । तच्च क्षणिकत्वात् कार्यकारणकालयोर्भिन्नमेवेत्येकस्य
ग्राहकस्याभावः ।

अन्वयिनोऽभावेऽपि कथं कार्यकारणभावावगमो न भवतीति चेत्, उच्यते— 10
प्रत्येकं स्वगोचरमात्रसंवेदनात् । अग्निविज्ञानं ह्यग्निमात्रमेव परिच्छिनत्ति न धूमम्,
तैदानीं तस्यासत्त्वात् । धूमविज्ञानमप्येवम्, धूमकाले तस्याभावात् । न चोप-
मस्य हेतुरिति कार्यकारणयोः प्रतिसन्धाने हेतुफलभावावगमो युक्तः । प्रतिसन्धानं
61B चैकमुभेयग्राहकमृते न घटत एव ।

स्यान्मतम्—अग्निविज्ञानमग्निं परिच्छिन्दद् धूमकारणत्वमपि परिच्छिनत्ति । धूम- 15
विज्ञानमपि धूमं परिच्छिन्दद् अग्निकार्यत्वमपीत्येकस्य ग्राहकस्याभावेऽपि कार्यकारणभावाव-
गमो घटत एवेति । तन्न, "हेर्यस्मान्नागृहीतावधिनाऽपरिच्छिन्नकार्यकारणेन ज्ञानेनाऽ-
वधिमस्त्वस्य कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च ग्रहो भवति । अग्नेः कारणत्वं हि धूमावधिकं
न पुनर्निरवधिकम्, धूमस्यापि कार्यत्वमग्न्यवधिकमेव । यच्च विज्ञानमवधिं न
गृह्णाति तत् कथं तद्ग्रहणनान्तरीयकमवधिमत् कारणत्वं कार्यत्वं वा गृहीयात् ? 20
तस्मादन्वयिनो ग्राहकस्याभावे कार्यकारणत्वावगमो नोपपद्यत एव ।

स्यान्मतिः—अग्नेर्धूमहेतुत्वं नाम विशिष्टः स्वभावः स्वपरिनिष्ठो न परापेक्षः, धूम-
64A स्यादप्यग्निकार्यत्वमेवमेव । ततश्च वस्तुसामर्थ्यभाव्यग्निनिर्विकल्पकं धूमनिर्विकल्पकं च स्वं
स्वं विषयं विशिष्टस्वभावमेव परिच्छिनत्ति, केवलं निर्व्ययेनाभिव्यज्यत इति स्व-
गोचरमात्रसंवेदनेऽप्यवधेरग्रहेऽपि च कार्यकारणभावावगमो घटत एवेति । तन्न । 25

१ तन्न निरन्वयनाशिनः कार्योत्पत्तिः ॥ २ कार्यकारणभावावगमोऽप्येवं न स्यात् ॥ ३ अन्व-
यिनो ग्राहकस्याभावात् ॥ ४ बौद्ध आह ॥ ५ अग्निमात्रकाले ॥ ६ धूमस्य ॥ ७ धूममात्रमेव
परिच्छिनत्ति, न वक्षिम् ॥ ८ वहेः ॥ ९ क्षणिकत्वादेव ॥ १० अग्निः ॥ ११ धूमस्य ॥ १२ उभयस्य कार्य-
कारणस्य ग्राहक ॥ १३ न ह्यगृहीतावधिनाऽवधिमस्त्वग्रहः ॥ १४ अवधि ॥ १५ विकल्पेन ॥

‘हिर्यस्माद् विशिष्टोऽपि स्वभावोऽग्नेर्धूमस्य च स्वपरिनिष्ठो धूममाग्न चावधिमनपेक्ष्य न युक्तः । मा भूदविशिष्ट इति हेतोः । अग्नेर्धूमस्य च कारणत्वमात्रं कार्यत्वमात्रं च विशिष्टः स्वभावो न वक्तव्यः, किं त्वग्नि-धूमावधिरेव सत्, निर्विशेषणस्य विशिष्टत्वाभावात्, कारण-कार्यत्वमात्रग्रहणेऽपि फलाभावाच्च । यदि ह्यग्नेर्धूमकारण- 5
64B त्वं धूमस्य चाग्निकार्यत्वं गृहीतं स्यात् तदाग्निधूमयोः कार्यकारणभावः सिध्येद्धूम-
दर्शनाच्चाग्निरनुमीयेत, न चैतत् कारण-कार्यत्वमात्रावगमे सिध्यतीति फलाभावः ।
ततोऽग्नि-धूमावधिक एव स्वभावो विशिष्टो वक्तव्यः । स च स्वपरिनिष्ठो न
भवति, अवध्यपेक्षत्वात् । अतश्च वस्तुसामर्थ्यभावाप्यपि निर्विकल्पकमग्नेर्धूमस्य च
कारणत्वमात्रं कार्यत्वमात्रं च गृह्णीयात्, धूमकारणत्वमग्निकार्यत्वं च ग्रहीतुमशक्त-
मेव विनाशा-ऽनुत्पादाभ्यामग्नि-धूमयोरसन्निहितत्वात् ।

10

ननु पितरं पुमांसमालोक्यैह्लोकः पुत्राग्रहणेऽपि निर्विकल्पकधिया पितृत्वं गृह्णात्येव ।
तन्न । अगृहीतपुत्रस्य पितर्यपि पुंसि पुंस्त्वमात्रग्राहिकाया एव धियः संवेदनात् ।

नन्वेवं यदि सदपि धूमकारणत्वमग्निकार्यत्वं चाग्निधूमयोरवध्यग्रहणे निर्वि-
65A कल्पकं न गृह्णीयात्तदाऽस्य वस्तुसामर्थ्यभावित्वेन यत् सर्वात्मग्राहित्वं तद्वीयेतेति ।
तन्न । यतः को वै मन्यते यत् सकलपुरुषेर्विज्ञानानि सर्वात्मना स्वविषयानवगच्छ- 15
न्तीति? सर्वज्ञानस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । ततो यद्यग्नि-धूमयोः सदपि सावधि
कारणत्वं कार्यत्वं च निर्विकल्पकं न परिच्छिनत्ति तथापि न दोषः । एवं तर्हि
गृहीतागृहीतांशयोर्भेदेन वस्तुनोऽनेकत्वप्रसङ्गः स्यात् । अस्तु नाम, कथञ्चिदनेकत्व-
स्यापीष्टत्वात्, धर्म-धर्मिणोः कथञ्चिद् भेदात् । तस्मादन्वयित् एकस्याभावे प्रत्येकं
स्वगोचरमात्रसंवेदनाद् युक्तिसहसैरपि कार्यकारणभावावगमो न सङ्गच्छते । 20

स्यादेवम्—अग्नेर्धूमस्य च ग्राहकेण स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये परिच्छिन्ने सति
65B यो विकल्पो जायते स कार्यकारणभावं व्यवस्थापयति, पूर्वज्ञानेद्वयाहितसंस्कार-
वशोत्पादेन तस्य युगपदग्नि-धूमद्वयविकल्पनसामर्थ्यादिति । तदसङ्गतम्, यतोऽ-
नुभवेन निर्विकल्पकेनाऽविदितं च विकल्पयन् विकल्पः कथमुपादेयः प्रेक्षावतां प्रमाणं

25

१ विशिष्टोऽपि हि स्वभावो नादवधिः ॥ २ एतदेव विशिष्टं यदाग्नेर्धूमावधिः, धूमो बह्ववधिः ॥
३ अग्नेः ॥ ४ धूमस्य ॥ ५ धूमकाले बह्वर्तिना ॥ ६ बह्विकाले धूमस्यानुत्पादात् ॥ ७ ‘यह्लोकः’
इति हस्तलिखितादर्श पाठः ॥ ८ स्वरूप ॥ ९ ‘द’ [=विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ १० सर्वात्मना विषयग्रहणे ॥
११ ग्राहकस्य ॥ १२ धूमज्ञान-बहिर्ज्ञान ॥ १३ विकल्पस्य ॥ १४ अनुभवाविदितं च विकल्पयन्
विकल्पः कथमुपादेयः स्यात् ॥

स्यात्, चः पराशङ्कां ध्वनति । वह्निज्ञानेन वह्निमात्रं धूमज्ञानेनापि धूममात्रं परि-
 च्छिन्नं न पुनरनयोः सावधिकं काण्ठत्वं कार्यत्वं च । एवं च सति ज्ञानद्वयाहित-
 संस्कारवशोत्पन्नो विकल्पो वह्निधूमयोर्वह्नित्वं धूमत्वं च विकल्पयेदनुभवेन तयोस्तु-
 भवात् । कार्यकारणभावं तु कथम्, तस्यानुभवेनानुभवात् । यच्चानुभवाविदितं
 66A स्वमनीषिकया विकल्पयति तदप्रमाणमेव । अन्यथा सामान्य-त्रिकालावस्थायित्वादेरपि 5
 प्रमाणोपपन्नत्वप्रसङ्गो भवतः स्यात् । तद्यावदनुभवेन विदितं विकल्पो विकल्पयति
 तावत् प्रमाणम्, यावत् पुनरविदितं तावत् सामान्यादिवदप्रमाणम् । कार्यकाण्-
 भावं चानुभवाविदितं विकल्पयति ततः सोऽप्यप्रमाणमेव । ततश्चाग्नि-धूमदर्शनेऽपि
 कार्यकारणभावानवगमात् कस्यचिदपि धूमादग्निपरिज्ञानं न स्यात्, कार्यकारणभावा-
 वगमस्यैव गेमकतोपायत्वात् । न खलु बीजवद्योग्यतया गमकं लिङ्गम्, किन्तु- 10
 स्वसाध्येनाविनाभावित्वेन निश्चितम् । अविनाभावित्वनिश्चयश्च स्वभावत्वावगमः
 कार्यत्वावगमो वा नान्यः । तदिति तस्मान्निरन्वयनाशाभ्युपगमे कार्यकारणभावावगमो
 न स्यादेव ।

66B अपि च, यथैकान्तनित्यत्वे क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रिया न घटते तथैकान्त-
 क्षणिकत्वेऽपि, तत्र यौगपद्याभावमाह—

युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात्, एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् ।
 हेतु-प्रत्ययत्वे अपि वस्तुसतो न निरंशस्य । अवस्तुत्वे तदवस्थः
 प्रसङ्गः ।

युगपदिति । प्रतिक्षणनिरन्वयनाशाभ्युपगमे न केवलं कार्योत्पत्तिः कार्यकारण-
 भावावगमश्च न स्यात्, तथा कारणानां युगपदनेककार्यकर्तृत्वमपि, एकरूपोद्भवस्य 20
 एकस्वभावकारणप्रभवस्यानेकस्यापि कार्यराशेरैकरूपत्वादेकस्वभावत्वप्रसङ्गात् । कारण-
 वैसदृश्यप्रभवो हि कार्याणां वैसदृश्योदयः ?

स्यादेवम्—एकमपि कारणं कचिदुपादानभावेन कचिच्च सहकारिभावेन व्या-
 प्रियते, तत् एकरूपत्वमसिद्धमेवेति । तन्न । यस्मादेतत्-प्रत्ययत्वे अपि उपादान-
 सहकारित्वे अपि वस्तुसती न निरंशस्य स्याताम् । निरन्वयनाशवादिनां हि मते 25

१ अनारम्भः ॥ २ यस्माऽज्ञानमपि योग्यं बीजमङ्कुर उच्यते ॥ ३ तत्र कार्यकारणभावावगमः ॥ ४
 युगपत् कर्तृत्वमपि न स्यात् ॥ ५ एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वात् ॥ ६ हेतु-प्रत्ययत्वे अपि
 न वस्तुसती निरंशस्य ॥

वस्तु निरंशम्, हेतु-प्रत्ययत्वे च वस्तुसती धर्मौ, ते चांशरूपे मकलांशवियुक्तस्यैकस्य
67A कथं स्याताम्, धर्मिणोऽनेकत्वस्य सांशत्वस्य च प्रसङ्गात् ।

नोपादान-सहकारिते धर्मरूपे, किं तर्हि ? शक्तिरूपे । न च शक्तयो भावानां
निवार्यन्ते, वस्तुनोऽनेकशक्तिरूपत्वादिति चेत् । एवं तर्हि भावस्वरूपानेकत्वमस्तु,
अनेकशक्तिभ्योऽभेदात्, अनेकशक्तिस्वरूपवत् । अथैवं नेष्यते तर्हि शक्तीनामेकत्वमस्तु, 5
एकस्माद् भावस्वरूपादभेदात्, भावस्वरूपवत् । एवं चैकरूपोद्भवस्यानेकस्याप्येकरूपत्व-
प्रसङ्गः ।

एतावतु वक्तुमवशिष्यते परस्य-विजातीयानेककार्यजनन एक एव हेतूनां स्व-
67B भावः, तथा चानेकांशाभावान्न निरंशत्वव्याहतिरिति । अत्रापि विमृश्यते-तर्हि
रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरमाणुजातीनां भेदसुररीकृत्यालम्, शक्यं हि वक्तुमेवम्-एकैव 10
रूपादिष्वन्यतमा परमाणुजाती रूपाद्याभौसविजातीयानेकज्ञानजननस्वभावेति ।
बाह्यार्थापलापिनो रूपादिपरमाणुजातिभेदाभावप्रसङ्गो न दोषावह इति चेत्, तर्हि
विवक्षितैककार्यकारिण्याः सामग्र्या अन्तर्वर्तिनां समग्राणां परस्परमुत्तरक्षणजनने
68A उपादान-सहकारिभावाभ्यामवान्तरसामग्रीभेदो न स्यात्, सर्वेषां सामग्र्यन्तर्वर्तिहेतू-
नामनेकजनकैकस्वभावेन सर्वकार्येषु प्रवृत्तेः । तथा च सामग्रीभेदाभावात् कार्यक्षण- 15
भेदो न प्राप्नोति, तस्यैव तद्भेदनिमित्तत्वात् । तस्मादुपादान-सहकारिते वस्तुसती
धर्मौ । एवं च हेतूनां युगपदर्थक्रियाकारित्वं वस्तुसदुपादान-सहकारित्वधर्मद्वया-
धिष्ठानेन व्याप्तम् । तच्च निरंशाद्व्यावर्तमानं स्वं व्याप्य युगपदर्थक्रियाकारित्वमपि
निवर्तयतीति स्थितम् ।

ननु कार्यदर्शनकल्पिते हेतु-प्रत्ययत्वे न परमार्थसती, ततः सांशत्वप्रसङ्गोऽपि 20
न स्यादेवेति । तदयुक्तम् । यस्माद्वस्तुत्वे हेतु-प्रत्ययत्वयोरङ्गीकृते तदवस्थः प्रसङ्गः
एकरूपोद्भवस्यैकरूपत्वादिति य उक्तः । तस्मान्निरन्वयनाशयोदेऽपि निरंशत्वेन वस्तूनां
युगपत् कर्तृत्वं नोपपद्यते ।

“सम्प्रति क्रमकर्तृत्वाभावमाह-

एकस्य भिन्नकालाद्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः । सोऽपि वर्त- 25
मानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् ।

१ परमार्थसती ॥ २ तव ॥ ३ बौ[द्धः] ॥ ४ निषेधः ॥ ५ प्रतिभास ॥ ६ इत्यथा[दिनः] ॥ ७
ज्ञानानाम् ॥ ८ योगिज्ञानानि हि ज्ञानान्तराणि जानन्ति, परं तानि स्वसन्तानं प्रति उपादानभावेन, पर-
सन्तानं प्रति सहकारिभावेन व्याप्रियन्ते ॥ ९ अवस्तुत्वे तदवस्थः प्रसङ्गः ॥ १० ‘७’ [सप्तम्यन्तम्] ॥
११ न केवलं नित्यवादे ॥ १२ निरन्वयवादे ॥

68B

‘एकस्येति धर्मिरूपेणावस्थितस्य । आदिशब्दादवस्थादिग्रहः । १ सोऽपीति क्रमो न स्यादिति सम्बन्धः । वर्तमानकाले उत्पत्तिकाल एवावस्थानशीलत्वाद्वस्तुनः परमार्थतः सन्तानस्याभावाच्च, अवस्थितस्यैव हि क्रमभाविंसहकार्याहितरूपविशेषस्य यः परिपाठ्या क्रियासु व्यापारस्तत् क्रमकर्तृत्वम्, तदुत्पत्तिक्षणमात्रं एवावस्थानशीलस्यात एव परमार्थसत्सन्तानाननुयायिनो न कथञ्चिदपि घटते । तस्मान्निस्त्वयनाशे क्रम- 5 कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । तत् क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियामिच्छता कथाञ्चदन्वयोऽया-श्रयणीयः ।

स्यान्मतम्—उत्पत्तिक्षणे घटद्रव्यस्य यः संवत्सरस्थितिस्वभावः स एव द्वितीया- 69A दिक्षणेऽपि, उत्पत्तिक्षणावस्थायिन एव घटद्रव्यस्योत्तरक्षणेऽपि कथञ्चिदन्वयात् । एवं च सति विनाशहेतुसन्निधानक्षणेऽपि संवत्सरस्थितिधर्मा घटस्ततः प्रथमक्षण इव 10 कथं स तदानीमपि विनाशमाविशेदिति । अत्राह—

संवत्सरस्थितिस्वभावस्य समयाद्यतिक्रमात् स्यान्निवृत्तिः,
संवत्सरस्यासमयादिरूपत्वात् । शेषस्यान्वयः ।

प्रथमक्षणे संवत्सरं स्थितिस्वभावो यस्तस्य समया[द्य]तिक्रमात् स्यात् कथञ्चिन्निवृत्तिः आदिशब्दादाववस्थादिग्रहः । प्रथमक्षणे यः संवत्सरस्थितिस्वभावः स द्वितीये क्षणे 15 कथञ्चिन्निवर्त्तते, समयोनसंवत्सरस्थितिस्वभावस्य भावात् ।

स्यादेतत्—यदि स्तोकेनापि संवत्सरस्वभावप्रच्युतिरभूत्तदा कथञ्चिदपि संवत्सरा- 69B वस्थानं न प्राप्नोत्येव, संवत्सरस्थितिस्वभावस्य प्रथमक्षण एव निवृत्तत्वादिति । तच्च, संवत्सरस्योऽसमयादिरूपत्वात्, न हि संवत्सरः समया-ऽऽवलिका-मुहूर्त्तरूपो येन तदपगमेनाप्यपगच्छेत् । ततः संवत्सरस्थितिधर्मणो द्वितीयक्षणे समयातिक्रमेऽपि 20 संवत्सरावस्थितिर्न हीयते । अथवा भावः संवत्सरस्थितिधर्मा स्वहेतुभिर्जनित इत्ययं तावदस्मत्पक्षः । उच्छ्वसितमात्रेऽपि भावास्तपस्विनः स्वहेतुपरतन्त्रा इति च पुरोऽपि कृताञ्जलिरनुमन्यते । यदि चायं संवत्सरान्तरमनुसन्दधीत तदा नित्यो भावः इत्ययं पूर्वमेव पक्षः स्यात्, अनेकसंवत्सरस्थितिस्वभावस्य परोक्तनीत्योपस्थितत्वात् । तदनेन हेतुनिदेशमनुतिष्ठता यथाकथञ्चिदपि संवत्सरान्ते विनष्टव्यम् । तस्माद्यथा 25

१ एकस्य भिन्नकालाद्यपेक्षया कर्तृत्वं क्रमः ॥ २ सोऽपि वर्तमानकालावस्थायित्वात् तत्त्वतः ॥ सन्तानस्याभावाच्च न स्यात् ॥ ३ ‘७’ [=सम्यन्तम्] ॥ ४ संवत्सरस्थिति-स्वभावस्य समयाद्यतिक्रमात् स्यान्निवृत्तिः ॥ ५ * ‘स्य समया’ इति मूलादेशे पाठः ॥

78A हेतुभिर्नेश्वरान्मानो जनिताः प्रतिक्षणं नश्यन्ति तथा संवत्सरस्थितिधर्माणो जनिताः संवत्सरान्तो नश्यन्तु, को नाम दोषः ।

शेषेभ्येति समयावस्थितिस्वभावादिसमूहात्मकः संवत्सरस्थितिस्वभावः । ततोऽनेकस्वभावभेदात्मकसंवत्सरस्वभावस्य मध्याद्यावदपक्रामति ततः शेषस्योत्तक्षणेऽप्यनुगमो भवति यावत् संवत्सरान्त्यसमय इत्येवमन्वयसिद्धिः ।

5

विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम्, तत्राव्याप्तेः । न च तत् सिद्धमपि, उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद् विनाशस्य । स च कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायी सिद्धः ।

स्यान्मतिः— प्रतिक्षणं निरन्वयनाशिनो भावा विनाशहेतोरयोगादिति । तदपि न, यतो विनाशाहेतुकत्वं प्रतिक्षणविकारितामुपनयेत्, न निरन्वयनाशिनम् । यदि 10 हि निर्हेतुको विनाशस्तदा प्रतिक्षणं भावा विनश्यन्तीति सिध्यतु, ते तु सर्वथा निरन्वयनाशिन इति तु कथम् । तत्रेति सर्वथापि निरन्वयनाशितोयामव्याप्तेर्विनाशा-
70B हेतुकत्वस्य हेतोर्व्याप्तेरयोगात् । निर्हेतुकश्च विनाशो भवेद् कथञ्चिदन्यथ, को विरोधः । अन्तेऽप्ययं गत्वा भावो यदि विनश्यति तदा प्रथमक्षणेऽपि विनश्यतु विनाशहेतोरघटनादिति युक्तेर्विनाशाहेतुकत्वं भवद्विर्गीयते, तच्च कथञ्चिदन्यथेऽपि 15 सङ्गच्छत एव, पर्यायरूपतया प्रथमक्षणेऽपि विनाशाभ्युपगमात् ।

न च तद् विनाशाहेतुकत्वं सिद्धमप्यस्माकम्, न केवलं हेतुः सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकः, असिद्धोऽपीत्यर्थः । उत्तरपरिणामांशरूपत्वाद्विनाशस्य, सर्वं हि वस्तु सदा-सदात्मकम्, तत्रोत्तरपरिणामस्य कपालादेर्यो घटादिरूपेणासत्त्वक्षणः स्वतो मित्रा-मित्रो धर्मः स एव घटादीनां प्रध्वंसः, एवं च युगपदुत्पादव्ययधौव्यात्मकत्वमपि 20 वस्तुनः स्यात्, कपालादेरुत्पादव्ययैवद्वयात्मकत्वात्, सृदादिद्रव्यस्य स्थितिमत्त्वाच्च ।
71A यत्रापि कपालादय एव प्रध्वंसत्वेन व्यवह्रियन्ते तत्रापि प्रध्वंसाभेदेनोपचाराच्च मुख्यतः । सै चेति विनोशः कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायी सिद्धः प्रत्यक्षत एव प्रतीतः ।

१ शेषस्यान्वयः ॥ २ संवत्सरं यावत् स्थितिस्वभावो भावस्य ॥ ३ * 'हेतुत्वं' इति मूलादर्शे पाठः ॥ ४ तत्राव्याप्तेः ॥ ५ विषये ॥ ६ निर्हेतुको विनाशः ॥ ७ अभ्युपगमादेनोच्यते निर्हेतुकत्वं 25 विनाशस्य, यावदा कालाद्यपेक्षेण सदाप्यस्त्येव ॥ ८ न च तत् सिद्धमपि ॥ ९ विनाशहेतोरयोगश्च भविता, निरन्वयनाशिनश्च न भवितार इति ॥ १० घटादिप्रध्वंसात्मको व्ययः ॥ ११ स च कारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायी सिद्धः ॥ १२ उत्तरपरिणामांशरूपः ॥

पूर्वपर्यायरूपेणोत्तरपर्यायस्य यदसत्त्वं स्वतो भिन्नाभिन्नो धर्मः स सर्वत्र पूर्वपर्यायस्य विनाशः । वयं हि भावान्तरात्मकमेवाभावमातिष्ठामहे । उत्तरपर्यायांशरूपश्च विनाशः स्वस्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायितया सहेतुको बालादीनामपि प्रतीत एव, केवलं भवानेव कुतोऽपि जाड्यातिशयादत्र भ्रान्तः ।

भट्टार्चटस्त्वाह—“यद्युत्तरं कार्यात्मकं भावान्तरमेवाभावस्तदाऽग्निसंयोगादयो 5
ऽङ्गारादिजन्मनि व्याप्तिरन्त इतीष्टमेवास्माकं किन्तु भावान्तर्गणेऽभ्युपगम्यमाने-
71B ऽन्यादीनामिन्धनादावव्यापारात् तदवस्थमेवेन्धनादिकम् । ततश्च यथाऽन्यादि-
संयोगात् प्राग्निन्धनादेरुपलब्धिरन्या च तत्साध्यार्थक्रिया तथाङ्गाराद्युत्पत्तावुपलब्ध्यादेः
प्रसङ्गः” [हेतुविन्दुटीका पृ० ७८] इति ।

तदेतं भट्टार्चटाशयविटपिनमुत्पाटयति—

न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् ।
‘किमु (किन्तु) स एवोत्तरीभवति । मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।
प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ।

न चेति । यदि विनाशोऽन्यो विनाशश्चान्यः स्यात्तदा स्यादेवोपलम्भादिः ।
आदिशब्दादर्थक्रियाग्रहः । ‘किन्तु स एव विनाश्य एवोत्तरीभवति उत्तरपर्यायाभिन्न- 15
विनोऽंशरूपो भवति । नोच्यते ‘काष्ठादीनामवस्थितानामग्निसंयोगेनाङ्गाराः क्रियन्ते’,
येन काष्ठादीनां तादवस्थेनोपलम्भादि स्यात् । किन्तु काष्ठादय एवाङ्गारीक्रियन्ते ।
न काष्ठादीनां संविद्योः पुत्र इवाङ्गारादयो भिन्ना भवन्ति, किन्तु काष्ठान्येवाङ्गारी-
भवन्तीत्यर्थः । अत एव ‘अन्यादीनामिन्धनादावव्यापारात्’ इत्येतदप्यसिद्धम् । काष्ठा-
72A दयोऽङ्गारीक्रियन्त इत्यभ्युपगमेनोभयस्यापि कर्णक्रियया व्यापनात् ।

अपि च, क्वचित् पूर्वस्य सर्वथानुपलम्भाद्यप्यसिद्धम्, यतो “मृदादेरुपलम्भोऽप्यस्ति ।
पिण्डविनाशाभिन्ने हि घटपर्याये कटकविनाशाभिन्ने च कुण्डलपर्याये समुत्पत्ते
सति मृद्रूपता सुवर्णरूपता च पूर्वपर्यायस्थितैवोपलभ्यते तत्साध्या क्रियाप्यस्ति । ततः
पूर्वोपलम्भादिप्रसङ्गोऽपि कथञ्चिन्न बाधाय ।

१ पूर्वस्य ॥ २ इन्धनादि ॥ ३ इन्धनादेः ॥ ४ = टीकायां मृदाशब्दे च किन्तु स इति शब्दः, लिप्यस्य 29
तु किमु स इति पाठः ॥ ५ न च पूर्वोत्तरयोर्भेदो येन पूर्वस्योपलम्भादि स्यात् ॥ ६
अङ्गारादिकः ॥ ७ किमु स एवोत्तरीभवति ॥ ८ इन्धनादिमृदाऽङ्गारादिकमृदाः ॥ ९ ‘३’
[=विषये तृतीयान्तम्] ॥ १० अङ्गारादिकः ॥ ११ जलन्धः ॥ १२ ‘५’ [पञ्चमस्य] ॥ १३
अथ घटपर्यायम् ॥

स्यादेवम्—यद्युत्तरपर्यायांशो विनाशस्तदा प्रदीप-तमसादीनां नित्यैकान्तैः
स्यात्, तेषां भावरूपोत्तरपर्यायस्यादर्शनादिति । अत्रोच्यते—प्रदीपादेरिति । आदि-
72B शब्दाभ्यां तमसाद्यालोकादिग्रहः । प्रदीपपरमाणवो हि विध्वस्तास्तमसपरमाणवो
भवन्ति । तमसपरमाणवः पुनरालोकपरमाणवः । ननु यदा प्रद्योतनप्रभाप्रतानमध्य एव
प्रदीपः प्रध्वंस्य(स?)ते तदा कथं तमसीभवेदिति । एवं मन्यते—नैकरूपमेव भावान्तरम्, 5
किन्तु क्वचित् कस्यचित् किमपि भवति, तत आलोकान्तःस्थितप्रदीपविध्वंसे
आलोकान्तरपरमाणुरूपतैव भावान्तरम् । एवं सर्वत्रापि सर्वस्य भावान्तरमुत्प्रेक्ष्यम्,
संतोऽवश्यं भावान्तरपरिणामनान्तरीयकत्वात् ।

एतेन यदप्युक्तं भट्टार्चटेन—“यदि भावान्तरं प्रध्वंसाभावो य एतेऽनुपजात-
विकाराः प्रदीप-बुद्ध्यादयो ध्वंसन्ते तेषां कतरद् भावान्तरं प्रध्वंसो व्यवस्थाप्येत” 10
[हितुविन्दुटीका पृ० ७९] इति, तत् परसिद्धान्तानवबोधवाचितमित्युपेक्षामर्हति ।

प्रागभावाभाव एव भावोद्भवः, न प्रध्वंसाभावाभावे ।

73A अथ यदि मृत्पिण्डस्याभावो घटांशस्तदा तदभावे पिण्डोन्मज्जनं कथं न
भवतीति । उच्यते—प्रागभावाभाव एव भावोद्भवो भवति, न प्रध्वंसस्याभावे । एवं
मन्यते—न यावानभावस्तावतः सर्वस्याप्यभावे भाव उन्मज्जति । अन्योन्याभावाभावे- 15
ऽप्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । द्वौ घटौ परस्पराभावात्मकौ यदा विनश्यतस्तदा तदौत्सुक्यः
परस्पराभावोऽपि विनश्यति, न च तयोरुन्मज्जनं दृश्यते, तस्मादिशिष्टैर्म्यैवाभावस्या-
भावे भावोद्भवः । स च प्रागभाव एव । यदि वा ऐकस्यां द्रव्यसन्ततौ
“पूर्वपर्यायस्याभावांशे” “उत्तरपर्यायस्य प्रागभावः, उत्तरपर्यायस्य पुनरभावांशेः
“पूर्वपर्यायस्य प्रध्वंसाभाव इति वस्तुगतिः । तत्र मृत्पिण्डस्य यो घटाभिन्नः प्रध्वंसा- 20
73B भावो न तस्य प्रध्वंसो मृत्पिण्डाभिन्न एव, कपालानामेव तत्प्रध्वंसाभिन्नत्वात्,

१ पूर्वस्य ॥ २ ‘तमस’शब्द औणादिकोऽकारान्तः ॥ ३ सदाप्यवस्थानं स्यात्, न कदापि विनाश इत्यर्थः ॥
४ प्रदीपादेस्तमसादिभावो भावान्तरम् ॥ ५ मध्ये ॥ ६ विद्यमानस्य ॥ ७ उत्तरपर्यायः ॥ ८
पूर्वस्य ॥ ९ बुद्धिर्हि आत्मवर्मे इत्यर्थमेव भावान्तरम् ॥ १० प्रागभावाभाव एव भावोद्भवो न
प्रध्वंसाभावाभावे ॥ ११ * मन्यते इति यद्यपि पाठो हस्तलिखिते दृश्यते, तथापि तत्र अनुस्वारविन्दुः 25
किञ्चिद्दीनतेजाः, अतो मन्यते इति पाठोऽस्माभिरत्र स्वीकृतः ॥ १२ घटात्मकः १३ मृत्प्रध्वंसाभावात्मक-
घटविनाशो मृत्पिण्डोत्पत्तिर्न भवति अविशिष्टविनाशवत्त्वात् । न हि यो योऽविशिष्टोऽभावविनाशस्तस्मिन् तति
पूर्ववस्तुत्पत्तिर्यथा इतरेतराभावे ॥ १४ मृत्पिण्डः, ततो घटः, ततः कपालाणि । एवंप्रमाणम् ॥ १५ सर्व
वस्तु भावाभावात्मकम्, ततश्च भावांशोऽभावांशश्च प्रत्येकं विचारणीयः ॥ १६ कः ? ॥ १७ घट ॥ १८
घट ॥ १९, कः ? ॥ २० मृत्पिण्ड ॥ २१ घटात्मकः ॥ २२ घटाभिन्नमृत्पिण्डप्रध्वंसस्य ॥ २३ घट ॥ 30

‘उत्तपर्यायाभावांशस्य सर्वत्र पूर्वपर्यायप्रध्वंसरूपत्वात्, मृत्पिण्डस्य च पूर्वभाव-
त्वात् । ततो मृत्पिण्डप्रध्वंसप्रध्वंसे सति न मृत्पिण्डोद्भवः, मृत्पिण्डप्रध्वंसप्रध्वंसस्य
कपालाभिन्नरूपत्वेनामृत्पिण्डरूपत्वात्, मृत्पिण्डाभिन्नघटप्रागभावस्य पुनः प्रध्वंसो
घटाभिन्न एव । ततो मृत्पिण्डाभिन्नप्रागभावप्रध्वंसे घटोद्भवो भवति, घटप्राग-
भार्वप्रध्वंसस्य घटरूपत्वात् ।

एतावत्तु परस्य वक्तुमवशिष्यते—यदि घटस्याभावो नास्ति तदा भावेन 5
भाव्यम्, अभावाभावस्य भावनान्तरीयकत्वादिति । इदमपि पेलवम् । असतां हि
74A प्रादुर्भावः कारणसद्भावाधीनः । न च घटस्याभावाभावो घटसद्भावस्य कारणम् ।
मृत्पिण्ड-कुलालादीनामेवावयव-व्यतिरेकाभ्यां तैथानिश्चयात् । ततो यदि नाम घटे-
प्रध्वंसस्याभावो जातस्तथापि कथं घटसद्भावः स्यात्, कारणाभावात्? यथा
ह्यतीतो घटः सम्प्रत्यसंस्तथा तत्कारणान्यथ्यसन्त्येव, अतीतत्वात् । यदि तु 10
तत्कारणानि स्युस्तदा प्रादुर्भावोऽनिवारित एव । अभावाभावस्य तु भावनान्तरीय-
कत्वं कारणान्तरापेक्षस्य, न तु केवलस्य । सति हि मृत्पिण्ड-चक्रादिकारणकलापे
74B प्रागभावाभावेऽपि भावोद्भवः, न त्वेवमेव । ततः सिद्धमेतत्—प्रागभावाभाव एव भावोद्-
भवो न प्रध्वंसाभावाभाव इति । तस्माद् भावाभिन्नत्वेऽप्यभावस्य न किञ्चिद् विनश्यति ।

ननु यदि सर्वत्र भावांश एवाभावस्तदा पर्युदास एवैको नञ् स्यात्, सर्वत्र 15
विधेः प्राधान्यात् । तदाह भट्टाचर्यः—

“पर्युदास एवैको नञर्थश्च स्यात् । सोऽपि वा न भवेत् । यदि हि
किञ्चित् कुतश्चिन्निवर्त्येत तदा तद्व्यतिरेकि संस्पृश्येत तत्पर्युदासेन । तच्च
नास्ति, सर्वत्र ‘निवृत्तिर्भवति’ इत्युक्ते वस्त्वन्तरस्यैव कस्यचिद्विधानात् । तथा
75A चानेन वस्त्वन्तरमेवोक्तं स्यात्, न तैयोर्विवेकः, अविधेके च न पर्युदासः” 20
[हितुविन्दुटीका पृ० ८१] इति ।

अत्राह—

अनर्पितसदनुवेधः पररूपनिषेधः प्रसज्यनञर्थः ।

अनर्पितेति अर्थोऽभिधेयं परस्परानुविद्धस्वरूपसत्त्वपररूपासत्त्वात्मकं सर्वं वस्तु ।

१ घट ॥ २ ‘द’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३ पूर्वपर्यायस्य सर्वत्र प्रध्वंसरूपत्वे मृत्पिण्डस्य च भावरूपस्य 25
उन्मज्जनं भवेदिति कथं भवान् वदेत् ॥ ४ घट ॥ ५ कपाल ॥ ६ घटस्य प्रागभावः ॥ ७ ‘द’
[=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ८ ‘द’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ९ घटेन ॥ १० कारणभाव ॥ ११ मृत्पिण्डस्य
सम्बन्धी घटलक्षणः प्रध्वंसः ॥ १२ निवर्त्यमानब्राह्मणादिव्यतिरेकि क्षत्रियादि ॥ १३ निवर्त्यमाननिषेधः ॥
१४ नञ् ॥ १५ निवर्त्यमान-विधीयमानयोः ॥ १६ अपार्थक्ये ॥ १७ अनर्पितसदनुवेधः पररूप-
निषेधः प्रसज्यनञर्थः ॥

तत्र स्वरूपसत्त्वानुवेधानर्पणेन यत्र पररूपासत्त्वमात्रं विवक्ष्यते यथा घटः पटात्मको न भवति तत्र प्रसज्यनजोऽधसरः । अविवक्षितसत्त्वांशभेदपररूपासत्त्वं प्रसज्यनजोऽर्थ इति भावः ।

ननु पररूपाभावोऽपि भवतां मतेन न तुच्छरूपः, सर्वत्र भावांशस्यैवा-
75B भारूपत्वात् । ततस्तद्विवक्षायामपि विधेरेव प्राधान्यमिति । एवं मन्यते—पररूपा- 5
भावोऽपि विवक्षितस्वरूपसत्त्वाभेदो भाव एव, किन्तु स्वरूपसत्त्वाभेदो न विव-
क्षितस्ततोऽसौ तुच्छरूपो जातः । ततः कुतो विधेः प्राधान्यम् ? अत एवानर्पितसदनुवेधः
इत्युक्तम् । ततोऽर्पितसदनुवेधः पररूपनिषेधः पर्युदासस्य नजोऽर्थः, अनर्पितसदनुवेधस्तु
प्रसज्यनज इति विषयविभागः सिद्धः । तस्मादुत्तरपर्यायांश एव भावानां विनाशः ।
स च स्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन सहेतुकः सिद्धः । 10
अत्र कीर्तिर्विनाशाहेतुत्वसाधनायोपन्यस्यति—

76A

“सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यंभावितेक्ष्यते ।

निरपेक्षो भावो विनाशे । सापेक्षत्वे हि घटादीनां केषाञ्चिन्नित्यतापि स्यात् ।
यद्यपि बहुलं विनाशकारणानि सन्ति । तेषामपि स्वप्रत्ययाधीनसन्निधित्वान्नावश्यं
सन्निधानमिति कश्चिन्न विनश्येदपि । न ह्यवश्यं हेतवः फलवन्तः, वैकल्य-प्रतिबन्ध- 15
सम्भवात्” [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः पृ० ६५, प्रमाणविनिश्चयः पृ० २७६ A] इति ।

“अयं च प्रमाणार्थो दर्शितः—‘यो यद्भावं प्रत्यनपेक्षः स तद्भावनियते’;
यदि “निरपेक्षोऽपि भावः कालदेशा[वस्था]न्तरापेक्षया विनश्येत्तदा देशकालावस्था-
न्तरापेक्षत्वाच्चिरपेक्षो न स्यात् । ततश्च यद्येकमपि क्षणं तिष्ठेत् कालान्तरापेक्षया
निरपेक्षत्वं बाध्येत । तस्मात् क्षणमात्रावस्थानेऽपि सापेक्षत्वसम्भवाच्चिरपेक्षत्वं 20
विरुद्धोपलब्ध्या विपश्चाद् व्याचर्यते” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० २९० B-२९१ A] ।

अत्राह—

अपेक्षितहेतवोऽपि विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः ।

१ पट ॥ २ पररूपस्य पटादेः ॥ ३ उत्तरमाह ॥ ४ सन् ॥ ५ पटस्य ॥ ६ आरोपितवस्तुस्वरूप ॥
७ * ‘धर्माणाम्’ इति प्रमाणविनिश्चये पाठः ॥ ८ * अत्र द्वयक्षरं त्रयक्षरं वा किञ्चित् टिप्पणं 25
सूक्ष्माक्षरलिखितं वर्तते, किन्तु तत् सम्यक् पठितुं न शक्यते । ‘उत्पित्त’(?) ‘उत्पाद्य’(?) इति वा किञ्चिल्लिखितं
भाति ॥ ९ कारणानि ॥ १० ओस् [= विग्रहे पक्षीद्विवचनान्तम्] ॥ ११ पदार्थः ॥ १२ विनाशभावम् ॥
१३ विनाश ॥ १४ विवादपदः पदार्थोऽवश्यंभावविनाशे नियतो विनाशो प्रति अनपेक्षकारणत्वात् ॥
१५ हेतोरनैकान्तिकत्वमुद्गाधयति ॥ १६ मोट [= Tibetan] भाषानुवादमन्वयेऽयं पाठः ॥ १७ सापेक्ष-
त्वोपलब्ध्या ॥ १८ तद्भाषानियतत्वात् ॥

अपेक्षितेति । विसभागक्षणो विजातीयसन्तानोत्पादः । आदिशब्दादायुस्त्वुटि-
 76B लक्षणमरणस्य चन्द्रादेरुदितस्यास्तमयस्य च ग्रहः । घटादीनां हि विजातीयसन्तानो-
 त्पादः सर्वभावानां द्रव्याद्यपेक्षोत्पादत्वाद्धेत्वन्तरापेक्षोऽपि नियतो दृष्टः । एव-
 मायुषः क्षयोऽपि । ननु यः कपालादिक्षणो घटाद्यवस्थायामस्त्येव न, स कथं
 सापेक्षो भण्यते ? सत एव हि कचिदपेक्षा नासत इति । एवं तर्हि विनाशस्यापि 5
 हेत्वन्तरापेक्षत्वेनाऽ[न]वश्यंभाविता प्रसञ्जयितुं न युक्ता, कपालांशस्यैव विनाश-
 त्वात् तस्य च घटावस्थायामभावात् । अथ चासौ हेत्वन्तरापेक्षत्वेनाऽनवश्यम्भावी
 प्रसञ्जितः, यदुक्तं “न ध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरापेक्षणात्”
 [] इति । अपि च वाससि रागं दृष्टान्तयताऽविद्यमानस्याप्यपेक्षानु-
 77A ज्ञातैव । तस्माद् धर्मकीर्ति-धर्मोत्तरयोरेवंपरमेव वचो यथा “यो धर्मिणो धर्मो 10
 धर्मिहेतुव्यतिरेकिणा हेत्वन्तरेण क्रियते स नावश्यम्भावी यथा वाससि रागः,
 विनाशोऽपि यदि तथा स्यात् सोऽपि ध्रुवं न स्यादिति न व्यतिरिक्तेहेतुकृतो-
 ऽसौ” [] इति, तच्च व्यभिचरति, घटस्य पुरुषस्य च धर्मिणः स्वहेतु-
 व्यतिरिक्तेहेतुकृतयोरपि कपाल-मरणयोस्त्ववश्यंभावदर्शनात् । विनाशानपेक्षत्वासिद्धौ
 च प्रमाणोर्थोपदर्शनप्रयोजोऽपि धर्मोत्तरस्य निष्फल एव । तस्मादनवश्यंभाव- 15
 प्रसञ्जनेनापि विनाशस्याहेतुत्वं न सिध्यति ।

77B धर्मोत्तरस्त्वाह—“किं तस्य सतो भावस्य निवृत्तिधर्मा स्वभावः स्वहेतुभ्यो
 निष्पन्न अहोश्चिदनिवृत्तिधर्मा । यदि पूर्वः पक्षः, निवृत्तिधर्मतया स्वयमेव
 निवर्त्तत । न च विनाशहेतुसापेक्षनिवृत्तिक एव हेतुभिर्जनित इति वक्तुं युक्तम् ।
 तथाहि—यावद्विनाशहेतुसन्निधिकालस्तावत् स्थितिधर्मा भावः, अस्थितिधर्मत्वे प्रागेव 20
 निवृत्तिप्रसङ्गात् । विनाशहेतुसन्निधिकाले च स एव कियत्कालावस्थायी स्वभावो
 यः प्रथमे क्षणे आसीत्, ततो नैव निवर्त्तत कियत्कालावस्थायित्वात् । तस्मान्न
 78A विनाशहेतुसापेक्षनिवृत्तिकः कश्चिद्भावो हेतुभिर्जन्यते । अथानिवृत्तिधर्मा तस्य
 स्वभावस्तर्हि विनाशहेतुमिरपि न निवर्त्तयितुं शक्येत” [प्रमाणविनिश्चयटीका
 पृ० २८९] इति ।

१ अपेक्षितहेतवोऽपि विसभागक्षणादयोऽवश्यम्भाविनः ॥ २ कपालांशः ॥ ३ क्षेत्रभावमुद्गरादि ॥
 ४ मलिनद्वेज ॥ ५ जेतं प्रति चौद्धस्य ॥ ६ विनाशस्यासत्त्वं कथयति ॥ ७ उत्पन्नस्यापि ॥ ८ यथा वाससि
 राग इति दृष्टान्त उपात्तोऽस्ति तेनैव ग्रन्थकृता ॥ ९ कारणानि ॥ १० आचार्यः ॥ ११ पञ्चक्षणिक-
 साधन । * अत्र “पय” इति आद्यपाठोऽधिको निरर्थकश्च प्रतिभाति ॥ १२ * दृश्यतां पृ० १८५पं० १७ ॥

अत्राह—

स्वहेतुभ्यस्तत्तद्वेतुयोगतस्तथा तथा परिणामिनो भावाः ।

स्वहेतुभ्य इति मृत्पिण्ड-चक्र-चीवरादिसामग्रीभ्यस्तस्य तस्य विचित्ररूपद्रव्य-
क्षेत्र-भाव-मुद्गरादिहेतोः सम्बन्धेन यस्य यस्य रूपस्योत्पादका हेतवः सन्निधीयन्ते
तेन तेन नवपुराणादिना कपालादिना च रूपेण परिणमनशीला भावा भवन्ति । 5
परिणामान्तरांशात्मक एव हि भावस्य विनाशः, परिणामान्तरं च किञ्चिन्नवपुराणादि
घटादिद्रव्येष्वस्थितेऽपि प्रतिसमयभाव्यन्यान्यद्रव्यादिहेतुसन्निधानादपरापरं प्रतिसमय-
78B मुपजायते, किञ्चित् कपालादि घटादिपर्यायोच्छेदात्मकं प्रतिसमयानुपस्थायिमुद्गरादि-
हेतुसन्निधानात् कालपरिवासेनोपजायते । तत्र परमार्थवेदिनां प्रतिसमयमपि घटादि-
द्रव्ये विनाशबुद्धिर्भवति, स्थूलदृशां पुनः कपालादिपर्यायोत्पादे सति । प्रतिक्षणं 10
हि सदृश-विसदृशाभिनवपर्यायोत्पादेन सर्वाण्यपि द्रव्याणि पर्यायरूपतया विनश्यन्त्येव,
केवलमावरणक्षयोपशमतारतम्येन क्वचित् कदाचित् कस्यचिद्विनाशबुद्धिरुपजायते ।
एतदुक्तं भवति—नोच्यते स्वहेतुभ्यो भावाः प्रतिक्षणविनश्वरा जायन्ते नाप्यविनश्वरा
नापि कियत्कालावस्थायिन इति । किन्त्वेतावदुच्यते—स्वहेतुभ्यो यथाहेतुसन्निधानं
नवनवरूपैः परिणामशीला भावा भवन्ति । नवनवरूपैः परिणामश्च कारणान्वय- 15
व्यतिरेकानुविधायी प्रत्यक्षसिद्धः । तैदमिन्न एव च विनाशः । एवं च व्यवस्थापिते सति
79A विनाशस्य सहेतुकता वा भवतु निर्हेतुकता वा सर्वदाप्यभवनं वा, किं तेनावयोरिति ।

अयं चात्र न्यायः—यदुत्तरसन्तानोत्पादकं तत्पूर्वसन्ताननिवर्तकम्, यदेवं न
भवति तदुत्तरसन्तानोत्पादकमपि न भवात् यथा घटः पटस्य, उत्तरसन्तानोत्पादकं
च विवादोपपन्नम्, उत्तरसन्तानोत्पादकत्वं च पूर्वसन्तानक्षणस्योत्तरक्षणाजनैकत्वे [सति 20
विनाशो]त्पादकत्वेन व्याप्तम्, तथा च पूर्वसन्ताननिवृत्तिस्तत्कृतैवेति ।

तन्न विनाशाहेतुकत्वमपि निरन्वयनाशाय ।

तैदित्युपसंहरति । हेतोर्व्याप्त्यभावादसिद्धत्वाच्चेति कारणद्वयं पूर्वोपन्यस्तमेवात्र
द्रष्टव्यम् । तस्मान्नैकान्तनित्या नाप्येकान्तक्षणीका भावा इति व्यवस्थितम् ।

१ स्वहेतुभ्यस्तत्तद्वेतुयोगतस्तथा तथा परिणामिनो भावाः ॥ २ विलम्बेन ॥ ३ उत्तरपर्याया- 25
भिन्नः ॥ ४ पूर्वस्य ॥ ५ मुद्गरादि ॥ ६ कपालादिसन्तान ॥ ७ घटादिसन्तान ॥ ८ मुद्गरादि ॥

९ * अत्रेदं बोध्यम्—जनकत्वे × उत्पादकत्वे-

न व्याप्तम् । तथा च इत्येवं दक्षिणभागे बहिस्तात्

Margin मध्ये पङ्क्तिद्वयमध्ये लिखितमस्ति । × एतच्च चिह्नं त्वे इत्यस्य पश्चाद् उपरिभागे लिखितमस्ति ।

× एतच्चिह्ने पाठपूरणाय हस्तलिखितादर्शेषु लिख्यते । किन्तु ग्रन्थकारेण कुतोऽप्यनवधानादिकारणेन पाठः 30

पूरितो न विलोक्यते । अतोऽस्माभिः कल्पनया कथञ्चित् पाठं पूरयित्वा ईदृशः पाठोऽत्र लिखितः । *जन-

कत्वेन व्याप्तम् इत्यपि पाठेन कार्यं तु सिध्यति ॥ १० तन्न विनाशाहेतुकत्वमपि निरन्वयनाशाय ॥

तदेवं निरन्वयनाशित्वमपनीय सान्वयनाशित्वमिदौ प्रत्यक्षमुपन्यस्यति—

सान्वयनाशित्वं चानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्ष-
सिद्धम् । न हि भेदाविशेषेऽपि घट-पटादिष्विव स्यास-कोशादिषु
विलक्षणेन प्रतिपत्तिः, मृदेकत्वसंवेदनात् । न च मृदेकत्वेऽपि
स्यास-कोशादीनामेकैव संवित्तिः, आकारभेदसंवेदनात् । नापि
सर्वस्य सर्वत्रास्वलितः प्रत्ययो भ्रान्तः । लूनपुनर्जातकदली-
स्तम्भादिष्वपि नैकान्तानन्वयो नाशः ।

सान्वयनाशित्वं चेति । अनुवृत्तं द्रव्यापेक्षया व्यावृत्तं पर्यायापेक्षया यद्वस्तु तद्ग्रहण-
79B परिणामवता प्रत्यक्षेण सिद्धं सान्वयनाशित्वं भावानाम्, यदेव वस्तुनोऽनुवृत्तव्या-
वृत्तत्वं तदेव सान्वयनाशित्वम् । तच्च प्रत्यक्षप्रसिद्धमेव । एतदेव द्रव्यति—न हीति ।
घटपटादिष्विति वैधर्म्यम् । वि लक्षणैव व्यावृत्तत्वग्रहणपरिणामैव प्रतीतिः । मृदेकत्वसंवेदनात्, 10
स्यास-कोश-कुम्भलादिषु हि व्यावृत्तांशवदनुवृत्तांशोऽपि मृदूपः प्रत्यक्षतः संवेद्यते ।

शङ्करनन्दनस्त्वाह—

“यथाविधोऽन्वयस्तथैवावगमोऽवगच्छंस्तद्व्यवस्थानिमित्तं स्यात् । अन्वयश्चा-
विर्नाशो नित्यत्वमनेककालसम्बद्धता वाऽभिधीयते । न च तेषां प्रत्यक्षेण ग्रहणं 15
80A सम्भवति । एवं हि सम्भवेत् यदि प्रत्यक्षं वस्तु गृह्यत् कालत्रयसम्बन्धितावभासं
स्यात् । तच्च नास्ति, इन्द्रियापेक्षितया प्रत्यक्षेण वर्तमानकालसहभावित्वमात्रस्य
ग्रहणात्, इन्द्रियस्य हि भूतभविष्यतोः सम्बन्धानर्हत्वात् । तदाह—

“नार्थाभेदोऽपरं रूपं रूपात् कालद्वयानुगात् ।

तस्य नानुभवात् सिद्धिर्वर्तमानार्थसंश्रयात् ॥” [] इति । 20

तेत्रायं तावदतिप्रमेयरचनाकुशलोऽपि प्रतिवचनमेकमावाभ्यां ददतां—निरन्वय-
नाशवभासि प्रत्यक्षं केनाप्यनुभूयते वा न वा । आद्ये सकललोकानुभवैरेव प्रति-
वातः । द्वैतीयिके पुनरन्वयस्य प्रत्यक्षत्वमप्रयासमाविगास । निरन्वयनाशो ह्यन्वयस्या-
80B भावः । तेद्वभासि चेत् प्रत्यक्षं नाजनिष्ट, शिष्टसिद्धं तर्हि भौवरूपान्वयौवभासि ।

१. सान्वयनाशित्वं चानुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्रहणपरिणामप्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २. न हि भेदा-
विशेषेऽपि घटपटादिष्विव स्यास-कोशादिषु विलक्षणेन प्रतिपत्तिः ॥ ३. तद्व्यवस्थाम् ॥ ४.
एते त्रयः परांशः ॥ ५. रूपवदेव ॥ ६. अर्थाभेदो नित्यत्वमन्वयः ॥ ७. प्रत्यक्षतः ॥ ८. अनुभवस्य ॥
९. उत्तरावस्थामिदम् ॥ १०. ‘४’ [=चतुर्थेऽपि] ॥ ११. निरन्वयतायावभासि ॥ १२. तस्य ॥ १३.
सत्तादृशोऽन्वयः ॥

प्रमाणेन ह्यभावावभासे सति भावावभासिनैव भवितव्यम् । अन्यथा हि निर्विषयतया प्रामाण्यमपेक्षयात्, भावाभावाभ्यां रहितस्य विषयस्यैवामावात् । तस्मात् प्रतिसमर्थ निरन्वयनाशाभावोऽन्वयः । स च विषयवत्तया प्रामाण्यस्य व्यापनाच्चिरन्वयनाशा-
नवभासिना प्रत्यक्षेण गृहीत एव, घटाभावाविषयत्वे घटविषयताया घटप्रत्यक्षस्या-
प्यन्तसिद्धत्वात् ।

5

अथवा कृतं कुटिलमणिनिभिः, अकुटिलमेवाभिधीयते । घट एवान्वयांशः,
मृद्द्रव्यरूपत्वात् । पर्यायानुगन्तृतया द्रव्यं ह्यन्वयांशः । तथा घट एव व्यावृत्तांशः,
11A पर्यायरूपत्वात् । अननुगन्तृतया पर्याया एव हि व्यावृत्तांशः । एवं च घटग्रहण-
परिणामवता प्रत्यक्षेणान्वयांशो व्यावृत्तांशश्च गृहीत एव, तयोर्घटस्वरूपानतिरिक्तत्वात्,
तद्ग्रहणे च पूर्वकालसम्बन्धविगम उत्तरकालसम्बन्धयोग्यता च गृहीता, तयोस्तत्र 10
सम्भवात् । उभयकालसम्बद्धता पुनर्द्रव्यरूपस्यान्वयस्य पर्यायान्तरवत् स्वगतो धर्मः,
द्रव्यस्यान्वयित्वेनोभयकालसम्बन्धितासम्भवात् । न चाखिलधर्माग्रहणे लक्षस्थज्ञानानां
धर्मिणो विषया न भवन्ति । ततो यदि नाम प्रत्यक्षं वस्तु गृह्यत् त्रिकालसम्बद्धताव-
11B भासं न भवति तथाऽप्युक्तनीत्याऽन्वयांशविषयता न विरुध्यते ।

पुनरप्याह—“न रूपविशेषाविष्करणमन्तरेणास्ति प्रत्यक्षं किञ्चित् । ततः क 15
आक्रान्तेऽन्वयस्यावभासत इति निवेद्यताम् ।” [] तैत् किमाकारावभास्येव
प्रत्यक्षम् ? ‘ओमिति चेत्, तर्हि स्पर्श-रस-गन्ध-शब्दानां किमाकारं प्रत्यक्षमिति
भवानेव निवेद्यतु । तस्मादाकारासम्भवाद्विषयग्रहणपरिणाम एव ज्ञानानां सर्वत्र
विषयाकारः । स चान्वयग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यस्ति । ततो यदुच्यते—“तेन प्रत्यक्षव्यापारेण
नित्यताव्यवस्थापनम्, किन्तु प्रोतिभज्ञानादेव” [] इति, तदपाक्रियतेति 20
यत् किञ्चिदेतदित्युपरम्यते ।

तदेवमनुवृत्तांशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमुपपाद्य व्यावृत्तांशस्यापि प्रतिपादयति—
‘न’ चेति । एकैवाऽनुवृत्तांशग्राहिण्येव, आकारभेदसंवेदनात् । मृदेकत्वेऽपि स्वासस्यान्य
11A आकारो वेद्यते कोशादेश्वान्यः ।

नन्वयमनुवृत्तव्यावृत्तवस्तुग्राहिप्रत्ययो भ्रान्त एव, सर्वभावानां स्वस्वभावाव- 25

१ निरन्वयनाशानवभास इत्यर्थः ॥ २ प्रत्यक्षम् ॥ ३ व्यापिकाया ॥ ४ यतः प्रत्यक्षस्य न वराभासो विषय
इति ॥ ५ अनुवृत्तव्यावृत्तांशयोः ॥ ६ अनुवृत्तव्यावृत्तांशात्मकवस्तुग्रहणे ॥ ७ अनुवृत्तव्यावृत्तांशात्मके
वस्तुनि ॥ ८ न च वाक्यं प्रत्यक्षेण उभयकालसम्बन्धाग्रहणे धर्मिणोऽग्रहणम् ॥ ९ शङ्करः ॥ १०
अर्थाभासः ॥ ११ शङ्करः ॥ १२ तद्विषयपक्षेण वीक्षोक्तेरिव ॥ १३ प्रातिभज्ञानं चाप्रमाणं बीजस्व ॥
१४ न च मृदेकत्वेऽपि स्वास-कोशादीनामेकैव संवित्तिः ॥

30

स्थानादिति । उच्यते—नापीति । सर्वस्य द्रष्टुः सर्वत्र देशावस्थादावस्खलितोऽनुपचरितोऽनु-
पजातप्रमाणवाधो वा प्रत्ययो भ्रान्तो वक्तुं शक्यो घटादिप्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मात् प्रत्यक्षप्रमाणोपपन्नमेव वस्तुनोऽनुवृत्तव्यावृत्ताकारत्वम् । तदेव च सान्वय-
नाशित्वमतस्तदपि तैथैव ।

स्यादेवम्—लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भ-केश-नखादिष्वप्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारः प्रत्ययो 5
भवति, न च तेष्वनुवृत्ताकारोऽस्ति, ततश्चैतत्प्रत्ययवद् भ्रान्त एवायमिति । तदयुक्तम्,
न खल्वेकत्र भ्रान्ततायां सर्वत्रापि तथाभावः, मरीचिकायां जलज्ञानस्य भ्रान्तत्वे
सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । अपि च, कदलीस्तम्भादिष्वप्यनुवृत्तांशः परमार्थसन्नेवास्ति ।
82B तदाह—‘लूतेति । कदलीस्तम्भादीनामूर्ध्वभागलवनेऽप्यधोभागोऽवतिष्ठते स एव च
पुनः प्ररोहति । अतः कथञ्चित् प्राक्तना एव कदलीस्तम्भ-केश-नखादयः पश्चादपि । 10
ननु यत्र प्राचीनं स्मृतास्तम्भं समूलकापं कपित्वाऽपर एव स्मृतास्तम्भस्तत्र निवेश्यते
तत्रापि स एवायमिति प्रत्ययो भवति, न चात्रानुवृत्ताकारः परमार्थिकोऽस्ति, ततो
भ्रान्त एवायमिति । सत्यमेवैतत् । किन्त्वेतदालम्बनेन परमार्थसन्ननुवृत्ताकारविषयोऽपि
प्रत्ययो भ्रान्त इत्येतदसाधीयः, अतिप्रसङ्गस्योदितत्वात् ।

न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते, अनुवृत्ताकारस्यापि भावात् । 15
न चायं सदृशापरापरोत्पत्तितः, एकोऽयमिति भावात् । अन्यथा
सदृशोऽयमिति स्यात् ।

न चायमित्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारः प्रत्ययः क्षणावस्थायिषु वस्तुषु सत्स्वूपपन्नो
भवति, प्रत्ययेऽस्मिन्ननुवृत्ताकारस्यापि भावात् । क्षणमात्रावस्थायिवस्तुग्राही हि प्रत्ययो
83A व्यावृत्ताकार एव स्यात् । न चायमिति अनुवृत्ताकारो ज्ञानगतः सदृशापरापरोत्पत्तितो 20
भवतीति वक्तुं शक्यम्, एकोऽयमिति भावात्, ज्ञानगतस्य ह्यनुवृत्ताकारस्यैक एवायं
त्रिष्वपि कालेषु पदार्थ इत्येवमाविर्भावात् । अन्यथेति यदि वस्तुगतपरमार्थिकैकत्व-
निबन्धनो ज्ञानगतोऽनुवृत्ताकारो नेष्यते किन्तु सदृशापरापरक्षणोत्पादननिबन्धनस्तदा
सदृशोऽयं त्रिष्वपि कालेषु पदार्थो न पुनरेक इत्येवमनुगताकारो ज्ञानगतः स्यात् ।

१ नापि सर्वस्य सर्वत्रास्खलितः प्रत्ययो भ्रान्तः ॥ २ मृद्विषयः ॥ ३ प्रमाणोपपन्नम् ॥ ४ लून- 25
पुनर्जातकदलीस्तम्भादिप्रत्ययवत् ॥ ५ प्रस्तुतप्रत्ययः ॥ ६ लूनपुनर्जातकदलीस्तम्भादिष्वपि नैका-
न्तानन्वयो नाशः ॥ ७ भ्रान्तप्रत्ययालम्बनेन ॥ ८ न चायमेकान्तक्षणिकेषूपपद्यते अनुवृत्ता-
कारस्यापि भावात् ॥ ९ न चायं सदृशापरापरोत्पत्तितः ॥ १० अन्यथा सदृशोऽयमिति स्यात् ॥

न चैवम्, अतो न सदृशापरापरोत्पचितो ज्ञानेऽनुवृत्ताकारः, किं तर्हि ? वस्तुगत-
पारमार्थिकैकत्वात् ।

ननु स्वैलक्षणग्राहि निर्विकल्पकं व्यावृत्ताकारमेव । यः पुनर्यमनुवृत्ताकारः
स भ्रान्तविकल्पाकारत्वादप्रमाणमेवेति न वस्तुन्यनुवृत्ताकारः संन् सिध्यतीति ।
83B नैवयमनुवृत्ताकारो विकल्पः कुतो भ्रान्तः ? अविद्यमानस्यानुवृत्ताकारस्य ग्रहणादिति 5
चेत्, कुतः पुनरविद्यमानत्वं वस्तुन्यनुवृत्ताकारस्य ? त्रिकालावस्थायित्वेऽर्थक्रिया-
योगादिति चेत्, ननु त्रिकालावस्थायित्वेऽपि सहकारिजनितपरिणामविशेषात् क्रम-
योगपद्याभ्यामर्थक्रिया युज्यत एव । एवं सत्यनित्यता स्यादिति चेत्, को वै
कथञ्चित् तामपि नानुजानाति, पर्यायरूपतया तस्या अपि भावात् । तस्मादेकान्त-
नित्यत्वेऽर्थक्रियाऽयोगो न कथञ्चिन्नित्यत्वे । एवं च सत्यनुवृत्ताकारो वस्तुगतः 10
परमार्थसत्त्वेव । परमार्थसत्परिच्छेदकस्य च विकल्पस्याभ्रान्तत्वेन तद्गताकारोऽपि
84A प्रमाणमेवेति सिद्धं प्रत्यक्षत एव सान्वयनाशि वस्तु ।

अनुमानमप्युच्यते—पूर्वो घटक्षण उत्तरघटक्षणात् कथञ्चिदभेदी, उपादानत्वेन
कारणत्वात् । यः पुनः कथञ्चिदभेदी न भवति स उपादानत्वेन कारणमपि न भवति,
यथाऽऽलोकः । उपादानत्वं हि कार्यं कथञ्चित् स्वधर्मरोपकत्वेन व्याप्तम्, तच्च 15
सहकारिप्रत्ययानामपि प्रसङ्गादेकान्तभेदे सति न युज्यते तैस्तैस्तेष्विवर्तमानं स्वव्या-
प्यमुपादानत्वमपि निर्वर्त्तयतीति व्याप्तिरिति सिद्धिः ।

स्यादेवम्—भेदाविशेषेऽप्युपादानस्यैवेयं प्रतिनियता स्वधर्मरोपकत्वशक्तिर्न
सहकारिणामिति । नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां तुल्ये सर्वेषां कारणत्वे सर्वथा भेदे वोपा-
दानस्य कथञ्चित् कार्याभेदादभ्यां प्रतिनियतां शक्तिं न विद्मः । "भेद-हेतुभावो- 20
84B विशेषेऽपीयमेवोपादानस्य कथञ्चित् स्वधर्मरोपकत्वे प्रतिनियता शक्तिर्यदेतत् कथञ्चित्
कार्यादमित्रं न तु सहकारिण इति ।

ननु भेद-हेतुभावोविशेषेऽपि सर्वेषामुपादानस्य प्रतिनियता शक्तिर्नाभेद-
निवन्धना, किन्तु स्वकारणनिवन्धना । स्वकारणरूपादानमेव स्वधर्मरोपकमुपजनितं

१ स्वमसाधारणं सजातीयविजातीयव्यावृत्तं ॥ २ वस्तुभूतः ॥ ३ आचार्यः ॥ ४ वस्तुनः ॥ ५ क्षणि- 25
कतैत्यर्थः ॥ ६ अनित्यतायाः ॥ ७ विकल्पगतानुवृत्त्याकारोऽपि ॥ ८ परिणामित्वेन ॥ ९ स्वधर्मरोपकत्वम् ॥
१० एकान्तभेदात् ॥ ११ स्वधर्मरोपकत्वम् ॥ १२ * अत्र पञ्चाक्षरप्रमाणं सूक्ष्माक्षरैर्लिखितं दिव्यगमस्ति,
किन्तु पठितुं न शक्यते । केवलं भेदा इति आद्यमक्षरद्वयं कथञ्चित् पठितुं शक्यते ॥ १३ '६' [=विग्रहे
षष्ठ्यन्तम्] ॥ १४ उपादानम् ॥ १५ '६' [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥

न सहकारिण इति । नन्वेतदस्माभिरन्यत्र स्वकारणशरणानुसरणमनुष्ठीयमानं किमिति भवतः परसम्पदुत्कर्षद्वेषिणो हृदयशूलोत्थानायापकल्पते । वयमपि ह्यवमभिधातुं समर्था यथा—तथा कृतशब्दसङ्केतस्य पुरुषस्य क्षयोपशमेन निर्विकल्पकमुपजन्यते यथा सङ्के-
तितशब्दस्मरणनिरपेक्षमपि सविकल्पकं ज्ञानमुपजनयतीति ।

अपि चैवं कारणानुसरणे इदमपि स्यात् यथेन्द्रियाद् बोधरूपता विज्ञाने 5
85A नालयविज्ञानात् । न चाबोधरूपात् कथं बोधस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतः स्वकारणा-
न्येवात्र प्रथमर्हन्ति यैरबोधरूपमपि बोधजननायेन्द्रियमुपजनितम् । ननु यदीन्द्रियं
बोधरूपताकरणसमर्थं स्यात्तदा तदात्मीयोत्तरक्षणेऽपि कुर्यात् न चैवम्, अतो ज्ञायते
विज्ञानेऽपि बोधरूपता न तदुपादानेति । तदपि न, विज्ञान एव बोधजनने समर्थ-
मिन्द्रियं स्वकारणैर्जनितं नात्मीयोत्तरक्षण इत्युत्तरस्य सुलभत्वात् । इन्द्रियाभावेऽपि 10
मानसविकल्पे बोधरूपताऽस्त्येवेति चेत्, न, तत्र मनोजन्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
विजातीयत्वाद्वा, न हीन्द्रियजा धर्मा अनिन्द्रियजे भवन्तीति ।

85B स्यादेवम्—इन्द्रियाद् बोधरूपता विज्ञानस्येष्टैव, इन्द्रिया-ऽऽलोक-मनस्कार-विषय-
प्रभवत्वात् तेस्य । तत् कोऽयं प्रसङ्ग इति । तन्न, सामग्रीप्रभवत्वेऽपि ज्ञानस्ये-
न्द्रियाद्विषयग्रहणयोग्यतानियमस्यैवेष्टत्वात् । यदुक्तं हेतुविन्दौ—“समन्तरप्रत्ययाद्वि- 15
ज्ञानाच्चक्षुर्विज्ञानस्योपलम्भात्मता । तस्यैवोपलम्भात्मनः सतश्चक्षुरिन्द्रियाद्रूपग्रहण-
योग्यताप्रतिनियमः । विषयात् तैस्तुल्यरूपता । इत्यगिन्नत्वेऽपि वस्तुतः कार्यस्य कारणानां
भिन्नैभ्यः स्वभावेभ्यो भिन्ना एव विशेषा भवन्ति” [हेतुविन्दुः पृ० १०—११] इति ।

86A तस्माद्यत्र कार्यकारणयोर्भेदः प्रत्यक्षसिद्धो भवति तत्रातिप्रसङ्गपरिहार्यं कारणोप-
जनितशक्तिप्रतिनियम उपन्यस्यते । यथा भेदाविशेषेऽप्यालोकपरमाणव एव रूपज्ञानं 20
जनयन्ति, न तमःपरमाणवः । अत्र तु भेद एव सन्दिग्धः । ततोऽतिप्रसङ्गपरि-
हार्यं कारणानुसरणं यदि परं निर्गतिकत्वेन दैन्यमात्रमेवावगमयति । तस्मादु-
पादानत्वव्यापकं कथञ्चित् कार्यं स्वधर्मारोपकत्वं कथञ्चित् कार्यात् कारणस्या-
भेद एव घटते, नान्यथा ।

१ एतावता सविकल्पस्य प्रमाणं साधितमिति ॥ २ सजातीयोत्तरेन्द्रियक्षणेऽपि ॥ ३ बोधरूपताम् ॥ ४ 25
इन्द्रियम् ॥ ५ प्रसङ्गः [=प्रथमसमासः, बहुव्रीहिरित्यर्थः] ॥ ६ मानसविकल्पे ॥ ७ कारणमात्रत्वेन ॥ ८ विज्ञानस्य ॥
९ समो ज्ञानत्वेन । अनन्तरोऽव्यवहितत्वेन ॥ १० तेन अर्थेन सता तुल्यरूपता तुल्याकारता ॥ ११
* हस्त्यतां हेतुविन्दुटीकायामेतद्विवरणम्, पृ० १११ ॥

स्यान्मतिः—न कथञ्चिदभेदाभावप्रयुक्त आलोकस्योपादानतोविरहः, किं तर्हि ?
उपादानलक्षणयोगाभावप्रयुक्तः । लक्षणं चेदम्—“जनैरधेयातिशयस्य कार्यस्य
समस्तविशेषैकौडीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादुत्पद्यते तदुपादानम् । यथा चक्षुरादिभ्यश्चक्षु-
र्विज्ञानस्य समस्तोपकारमयं बोधरूपत्वं समनन्तरप्रत्ययादुत्पन्नमिति तदुपादानम्”

86B [] इति ।

5

अत्राप्युच्यते—उपादानलक्षणयोगविरहमप्यालोकस्य कथञ्चिदभेदाभावादेवाव-
गच्छामः । अन्यथा तुल्येऽपि कारणत्वे किमिति समस्तविशेषैकौडीकरणसमर्थ आत्मा
कार्यस्य विवक्षितक्षणादेव भवति, नान्यस्मात् ?

एवं चैनोऽप्युपादानलक्षणेन न दोषः—“अवस्थाभेदेऽपि यदेकाकारपरा-

१ ज्ञानं प्रति ॥ २ हेतुभिः ॥ ३ उत्पादितातिशयस्य ॥ ४ विषयपरिच्छेदतुल्याकारतादयो विशेषाः ॥ 10
५ जनकेभ्यः ॥ ६ अधेयातिशयस्य जायमानस्येति शेषः ॥ ७ विषयाद् विषयाकारता, इन्द्रियात् तदग्रहण-
परिणामतादि ॥ ८ इन्द्रियादीनाम् ॥ ९ बोधरूपतास्वभावः ॥ १० पूर्वलक्षणम् अर्चटकृतम्, इदं तु
अन्येन ग्रन्थकृता कृतम् ॥ * अत्रेदं बोध्यम्— अत्र टिप्पणकर्तुः किञ्चिदनवधानं संजातमिति प्रतीयते ।
यस्तुतः ‘पूर्वलक्षणमन्येन ग्रन्थकृता कृतम्, इदं तु अर्चटेन कृतम्’ इति टिप्पणं समीचीनं भाति
अत्र । यत् इदं लक्षणम् अर्चटकृतायां हेतुबिन्दुटीकायामुपलभ्यते, पूर्वलक्षणं तु हेतुबिन्दुटीकायां 15
नोपलभ्यते । हेतुबिन्दुटीकायामीदृशोऽत्र पाठः—

“नन्वेकस्याः सामग्र्या अनेकस्य भावे सामग्र्यन्तरजन्येभ्यो भवतु भेदः, परस्परतस्तु कथम् ? । तदतद्रूप-
हेतुजत्वादि भावास्तदतद्रूपिण इध्यन्ते । तत्र यदा चक्षुरूप-मनस्कारेभ्यो विज्ञानजन्म तदा चक्षुरूपक्षणद्वारपि
भावाद् विज्ञानेनाभिन्नहेतुजत्वात् तयोर्विज्ञानात्मता, विज्ञानस्य वा तद्रूपता कथं न प्रसज्येत ? । आह च—

“तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।

20

तद्रूपादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥” [प्रमाणवा. २.२५१] इति ।

नैष दोषः । तेषां यथास्वं स्वभावभेदेन निमित्तोपादानतया तदुपयोगात् । मनस्कारो हि विज्ञानस्वो-
पादानकारणम् । चक्षुषस्तु स्वविज्ञानजननयोग्यस्य जन्मनि सहकारिकारणम् । एवमितरत्रापि यथायोगं
वाच्यम् । ततोऽन्यादृशी सामग्री चक्षुःक्षणस्य जनिका, अन्यादृशी य विज्ञानादेरिति तद्वैलक्षण्यादेव
कार्याणां वैलक्षण्यम् ।

25

स्यादेतत्—सर्वेषामन्यव्यतिरेकावनुविधीयते तदा चक्षुरादिलक्षणैरिति कुतोऽयं भेदः—इहोपादान-
भावेनेदमुपयुज्यते, अन्यत्र तु सहकारिभावेनेति ? । बोधरूपतादेरनुकाराननुकाराभ्यां तद्व्याप्ते व्यभि-
चाराव्यभिचारतश्च । तथाहि—विज्ञानं मनस्कारस्य बोधरूपतामनुकरोति, न चक्षुरादेर्जडादिभावम् ।
एवमन्यदपि प्रत्येयम् । नियमेन च विज्ञानमात्रभावे समनन्तरप्रत्ययस्य व्यापारो न चक्षुरादेः । चक्षुःक्षणान्तरो-
दये च पूर्वभाविनश्चक्षुषो न स्वविज्ञानयोग्यताहेतोः समनन्तरप्रत्ययस्य । एवं रूपस्यापि वाच्यम् । तस्माद्- 30
वस्थाभेदेऽपि यद् एकाकारपरामर्श(श)प्रत्ययनिबन्धनतया स्वसन्ततिपतितकार्यप्रयुक्ति-
निमित्तं तद् उपादानकारणम् । यत् सन्तानान्तरे प्रागवस्थापेक्षविशेषोदयनिबन्धनं तत् सहकारि-
कारणम् । सा चेयं भावानां स्वहेतुपरम्परायाता प्रकृतिर्यथा किञ्चित् कार्यं स्वसन्तानव्यवस्थानिवन्धनं जनय-

मर्शप्रत्ययनिबन्धनतया स्वसन्ततिपतिनकार्यप्रसूतिनिमित्तं तदुपादानकारणम्" [हेतु-
विन्दुटीका पृ० ९५] इति । यतो यद्येकः परामर्श एकत्वबुद्धिस्तदा सा कथञ्चिदेकत्व-
नान्तरीयिकैव । अथ सदृशस्तादृशो वा प्रत्ययः, सोऽसिद्ध एव, पूर्वोत्तरक्षणयोरे-
कत्वसंवेदनेन सदृशादिप्रत्ययस्यासंवेदनात् । न खलु बहुषु घटेष्विव तयोः सदृश-
87A बुद्धिरुन्मीलति । तस्मादनुमानतोऽपि सान्वयनाशित्वं भावेषु प्रसिध्यति ।

तदनुभवसिद्धोत्पादव्यय-ध्रौव्यसमुदयः कायः । न चैवं
विरोधः, असम्भवात् । तथैव प्रमाणभावाच्च । प्रमाणानुपपत्तिर्हि
विरोधलक्ष्म ।

तदित्युपसंहरति । अनुभवः प्रत्यक्षम् । एतावता चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं
सतो लक्षणमुक्तम् । न चैवमिति, नैवैवमेककालमेकत्रोत्पादव्ययध्रौव्याणि विरुध्यन्ते,
असम्भवाद् विरोधस्याघटनात् । वस्तूनां विरोधो हि परस्परभावस्वरूपत्वं वा स्वरूपसत्त्वा-
सत्त्ववत्, परस्परभावापादकत्वं वा शीतोष्णस्पर्शवत्, परस्परभाववत्त्वं वा दण्डित्व-
कुण्डलित्ववादिति त्रयी गतिः । तत्र नादिमस्य सम्भवः, एकान्तनित्यत्वानित्यत्वयोरेव
तद्रूपत्वात् । कथञ्चिन्नित्यत्वानित्यत्वयोश्चाभ्युपगमात्, तयोश्च परस्परभावस्वरूपत्वा-
भावात् । अन्यथा कथञ्चिच्चव्याघातः ।

87B यदि हि कथञ्चिन्नित्यत्वस्य कथञ्चिदनित्यत्वमभावः स्यात् तदा कथञ्चि-
न्नित्यत्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा तत्परिहारेणावतिष्ठेत् । न हि भैवः स्वीभावेन सह
कचिदपि कदाचिदपि लेशतोऽपि सम्भवति । एवं च कथञ्चिन्नित्यत्वस्य कथञ्चिन्नं
व्याह्रयेत्, सर्वथाप्यनित्यत्वासम्भवेन सर्वथा नित्यत्वस्य भावात्, सर्वथाप्यपरित्यक्ता-

न्ययर्त्तं च सन्नानान्तरव्यपदेशनिबन्धनमिति । तस्या एव सामग्र्या अचान्तविशेषकृतावच्छेद-
परस्परतो विलक्षण्यं न विरुध्यते ।" इति हेतुविन्दुटीकायां पृ० ९४-९५ ॥

११ मध्यभागेन ॥ १२ पूर्व घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमित्येवमवस्थामेदेऽपि परं सर्वत्र 'ज्ञानं ज्ञानम्' इति
प्रत्यय एको ब्रह्मादुपजायते तदुपादानम्, तस्मात्ततो ज्ञानक्षण एव ॥ १३ "उक्तलोकापयोगात् स्व-
दुर्बोधत्वादुपसंहारव्याजेन स्पष्टयन्नाह-तस्मादिति । स्वसन्ततिव्यवस्थेन कुतो येन त्वयित्तकस्यस्यस्यनिमित्तं
ज्ञानव्यमित्यपेक्षार्याद्येव यदेकाकारेति" इति पण्डितदुर्वैकमिधमिग्निते हेतुविन्दुटीकाश्लोके पृ० १३१ ॥

१ ज्ञान ॥ २ '६' [=विग्रहे पठ्यन्तम्] ॥ ३ त्रिस ॥ ४ अत्र विस्मयः=तृतीयः स्वभावः, अनुप-
पत्त्यर्थो विवक्षितो भाति ॥ ५ आचार्यः] ॥ ६ अत्र विकल्पकम्-किमेकः परामर्श एकाबुद्धिरुन्मीलते, किं न

सदृशस्तादृशो वेति ॥ ७ तदनुभवसिद्धोत्पादव्ययध्रौव्यसमुदयः कायः ॥ ८ न चैवं विरोधः ॥

८ स्वरूपसत्त्वमसत्त्वाभावरूपम् ॥ ९ परस्परभावरूपविरोधकत्वात् ॥ १० कथञ्चिन्नित्यत्वपरिहारेण ॥ ११

पदार्थः ॥ १२ स्वभावसत्त्वेन ॥ १३ ननु कथञ्चिन्नित्यं कथञ्चिदनित्यत्वमपरिहारेण व्याप्यते कीं तेषां

द्वयोश्च व्याह-पयमिति ॥

नित्यत्वस्यैव नित्यत्वस्य कथञ्चिदुपत्त्वात् । एवं कथञ्चिदनित्यत्वमप्यवधीकृत्य कथञ्चिच्चव्याघातः प्रसजनीयः ।

कथञ्चिन्नित्यत्वमेव दुर्घटं विरोधादिति चेत् । न । विरोधस्य द्विष्टत्वात् । कथञ्चिन्नित्यत्वस्य हन्येन विरोधो विमर्शनीयः, यथा शीतस्योष्णेन । तत्र कथञ्चिन्नित्यत्वस्य किमेकान्तानित्यत्वेन विरोध उत कथञ्चिदनित्यत्वेनेति पूर्वकमेवावर्त्तते । 5 तत्र चोक्तम् ।

88A स्यादेतत्—नित्यत्वस्य कथञ्चिच्चविशेषणमेव विरुध्यत इति । एवं तर्हि स्यात्-कथञ्चिदादिपदानामकृत्स्नवाचिनां प्रयोग एव त्वया प्रत्याख्यायत । तथा च किञ्चिद् भुक्तं किञ्चित् पीतं किञ्चिन्मधुरमित्येदपि न स्यात् । भोजनादेः स्तोकत्वाददोष इति चेत् । तर्हि नित्यत्वादेरपि स्तोकत्वादेव तथाभावोऽस्तु । न हि 10 नित्यत्वादिभिः स्तोकैर्न भाव्यमिति नियमोऽस्ति । नित्यत्वादेश्च कथञ्चिच्चं स्तोकत्वमुच्यते । ततः स्तोकवाचिनः 'कथञ्चित्'पदस्य नित्यत्वादिपदैर्न विरोधोऽस्ति, अर्थानामविरोधात् । तद्द्वारेणैव च शब्दानां विरुद्धत्वात् ।

स्यादेवम्—परिपूर्णपेक्षः स्तोकशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वात्, कथञ्चिच्छब्दश्च स्तोकशब्दार्थः । न च कचिदपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा परिपूर्णमस्ति, सर्वस्यापि कथञ्चि- 15 न्नित्यान्नित्यरूपत्वात् । ततः परिपूर्णस्यावधेरभावेन कथञ्चिच्छब्दस्य प्रयोग एव न प्राप्नोतीति । तन्न । नियमाभावात् । अन्यथा तच्चध्वनेरप्रयोगप्रसङ्गः, अतच्चस्य परमार्थसतः कस्यचिदप्यभावात् । यथा चैकान्तनित्यत्वानभ्युपगमेऽप्येकान्तक्षणिक- 88B प्रयोगः, एकान्तक्षणिकानभ्युपगमे एकान्तनित्यप्रयोगो वा । न चैकान्तक्षणिकं किमप्यस्ति, प्रदीप-बुद्बुदादेरपि परैः क्षणमात्रावस्थायित्वस्यानभ्युपगमात् । परपरि- 20 कल्पितापेक्षया न दोष इति चेत् । साऽर्वापि न किमस्ति । तस्मात् परिपूर्णनित्यत्वाभावेऽपि कथञ्चिदादिपदप्रयोगो न विरुध्यते । तथा च नित्यत्वस्य कथञ्चिच्च-विशेषणमविरुद्धम् । तस्मान्नादिमः पेक्षः सम्भवी ।

परस्परभावापादकत्वमप्यसम्भवि, कथञ्चिच्चव्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चिदनित्य- 25 त्वाभावापादकत्वेन कथञ्चिन्नित्यत्वस्यैकान्तत्वप्रसङ्गात् ।

१ परस्य वक्तव्यम् ॥ २ स्तोकादिभिः परिपूर्णपेक्षया भाव्यमिति नियमाभावात् ॥ ३ अतत्त्वपरिहारेण तत्त्वं व्यवस्थितम् । अतत्त्वं च पारमार्थिकं नास्ति स्वन्मते इति तत्त्वध्वनेरप्रयोगः प्राप्तः । अतत्त्वं च पारमार्थिके सतदशः सतमो वा पदार्थः स्यादिति ॥ ४ बौद्धं प्रति ॥ ५ नैयायिकं प्रति ॥ ६ किन्तु द्विविधभावस्थायित्वं मतम् ॥ ७ बौद्ध ॥ ८ जैनमते । परैर्हि एकान्तनित्यता एकान्तक्षणिकता चाङ्गीकृतास्ति । तदपेक्षया स्तोकादिपदोपर्यन्तः ॥ ९ विरोधः ॥ १० पूर्व साधितं कथञ्चित्वम्, तस्मिन् साधिते इदं पठितम् ॥ 30

नापि तृतीयः सम्भवः, कृतकत्वानित्यत्वादेरपि परस्पराभाववच्चेन विरोधित्व-
89A प्रसङ्गात् । प्रकारान्तरं चाऽसम्भवादेव प्रत्याख्यायत ।

नन्वस्त्यनुपलम्भो नाम तुरीयः प्रकारः । न हि कथञ्चिन्नित्यत्वाद्युपलभ्यत
इति । न । असिद्धत्वात्, पूर्वपर्यैर्विनाशिनो द्रव्यत्वेनानुयायिनो घटादेः प्रत्यक्षत
एवोपलम्भात् । एवं भेदाभेदा-ऽभिलाप्यत्वानभिलाप्यत्व-सामान्यविशेषात्मकत्वादीनामपि 5
विरोधपरिहारो विमर्शनीयः ।

सदसद्रूपतयोः पुनर्विरोधशङ्कैव नास्ति । घटरूपसत्त्वं हि स्वाभावेनैव विरुध्यते, न पुनः
पटरूपसत्त्वाभावेन । ततो यदि घटः स्वरूपेण संस्तदानीमपि पररूपेणासञ्च भवेत् किं
89B नाम विरुध्येत? आत्मन एव भावाभावयोर्विरोधात्, भावाभावमात्रयोः पुनर्विरोधे सर्वं
सर्वात्मकं स्यात् । तच्च प्रत्यक्षेणैव बाध्यते । तस्मात् स्थितमेतत्—ये परस्पराभावरूपाः 10
परस्पराभावापादका वा तेषां विरोधो यथा स्वरूपसत्त्वभावाभावयोः शीतोष्णयोर्वा, न चैवं
कथञ्चिन्नित्यत्वानित्यत्वादय इति विरोधासम्भवः । तथा चास्माभिरेवान्यत्रोक्तम्—

“निर्जाभिधेयप्रतिघातशङ्कया कथञ्चिदादीनि पैदान्यपि स्वतः ।

निवेशयन्त्यर्थगणे विरोधिनिः प्रसह्य सत्त्वप्रभृतीन् गतक्रमम् ॥१॥

कथञ्चिदर्थो हि सदाद्यपूर्णता विहन्यते सा प्रतियोग्यनाश्रितौ ।

विधिनिषेधेन सहस्थितौ स्थितस्ततो विरोधः परिपूर्णता यदि ॥२॥”

[] इति ।

तदयं प्रमाणार्थः—ययोरविरोधस्तयोर्युगपदेकत्राप्यवस्थानं यथा रूपरसगन्ध-
स्पर्शानामुपादानसहकारितयोर्वा । अविरोधश्च स्यात्कारलाञ्छनयोर्नित्यत्वानित्यत्वयो-
90A भेदाभेदयोरभिलाप्यत्वानभिलाप्यत्वयोः सामान्यविशेषात्मकत्वयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वेति । 20
ततो विरोधासम्भवादुत्पादव्ययध्रौव्याणां युगपदेकत्रावस्थानं न विरुध्यते ।

तैथैवेति न केवलं विरोधासम्भवादेकत्रैककालं उत्पादव्ययध्रौव्याणि न विरुध्यन्ते
तथा तथैव प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेरुत्पादाच्च । “हिर्यस्मात् प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनाऽनुपपत्तिर-
नुपलम्भो यस्तद् विरोधस्य लक्ष्म लक्षणम्, न हि विरोधो नाम पारमार्थिकः
कस्यचित् केनापि सहास्ति । किन्तु यो यथा येन सह प्रत्यक्षादिना नोपलभ्यते 25
90B स तथा तेन सह विरुद्ध इति लोके व्यवह्रियते । यदाह—

१ सद्रूपपरिणामः ॥ २ विषयशपरिणामः ॥ ३ स्वरूपस्य ॥ ४ परस्परं पदार्थाणां विलक्षणोपलक्षणान् ॥

५ “कथञ्चिन्”पदस्य इदमेवामिधेयं यद् युगपद् द्वावर्थौ ब्रूत इति ॥ ६ कर्तृणि ॥ ७ युगपत् ॥ ८ “६”

[=विप्रदे पठयन्तम्] ॥ ९ सहभावे ॥ १० नैयायिकं प्रति ॥ ११ तथैव प्रमाणभावाच्च ॥ १२
प्रमाणानुपपत्तिर्हि विरोधलक्षम् ॥

“दृष्टेत्वान्न विरोधोऽपि कथ्यते युक्तिशालिभिः ।

विरोधोऽनुपलम्भो हि यतो जैनमते मतः ॥” [] इति ।

अतश्चैकत्रैककालमुत्पादव्ययध्रौव्याण्यपि प्रमाणेन तथैवोपलभ्यमानान्यविरोधीनि,
विरोधलक्षणस्य प्रमाणानुपलम्भस्य तेष्वभावात् । अपि चैकनिमित्तानां स्यादपि
विरोधसम्भावना, उत्पादादयश्च भिन्ननिमित्ताः । पूर्वपर्यायस्य हि व्ययः । उत्तर- 5
पर्यायस्योदयः । द्रव्यस्यानुयायिनो ध्रौव्यम् । ततः कुतोऽत्र विरोधसम्भावना ।

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावगतिः प्रमाणेन
सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ?

शीतोष्णयोरपि प्रमाणानुपपत्तिलक्षणं विरोधं घटयति—अविकलेति । अविकलानि
91A समग्राणि कारणानि यस्य शीतादेः स तथोक्तः, भवतः परिणामान्तरेणोत्पद्यमान- 10
स्याऽन्यभावेऽन्यस्योष्णादेः सन्निधाने सति अभावगतिः शीतादेः सजातीयपर्यायपरि-
णामपरिच्छिन्तिः प्रमाणेन सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ? न काऽपीत्यर्थः । अयमेव हि
शीतस्योष्णेन सह विरोधो यदस्योष्णसन्निधाने सजातीयपर्यायैः परिणतिः प्रत्यक्षतो
नोपलभ्यत इति । तस्मात् प्रमाणानुपपत्तिरेव सर्वत्र विरोधलक्षणम् । तच्चोत्पादादिषु
नास्ति, प्रत्यक्षत एवैषामेकत्रैवोपलम्भात् । 15

उत्पादादीनामविरोधाय युक्त्यन्तरमप्युपन्यस्यति—

स्यादपि सदैव पृथगाश्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां
विरोधसम्भावना । न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा परस्पराणुवेधेन
पृथगाश्रयोपलब्धानि ।

स्यौदपीति । ये हि सदैव सर्वैरपि पृथगाश्रया एवोपलभ्यन्ते ते यदा केना- 20
प्येकाश्रयाः क्रियन्ते तदा भवेदपि विरोधसम्भवा यथा शीतोष्ण-छायातपादीनाम् ।
91B न चोत्पादव्ययध्रौव्याणि सदा सर्वकालं परस्पराणुवेधेनोऽन्योन्यानुप्रवेशेन, परस्परं कथञ्चित्ता-
दात्म्येनेत्यर्थः, पृथगाश्रयोपलब्धानि, न खलु तदस्ति किञ्चिदपि वस्तु यत्र केवल
उत्पादो व्ययो ध्रौव्यं वा व्यवस्थितं येनास्मीषामेकाश्रयीक्रियमाणानां विरोधः

१ एकत्रैव विरुद्धयोर्धर्मयोर्दृष्टत्वात् ॥ २ द्रव्ययोरपि ॥ ३ अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभाव- 25
गतिः प्रमाणेन सहावस्थानानुपपत्तेरन्या का ? ॥ ४ अज्ञानम् ॥ ५ स्यादपि सदैव पृथगा-
श्रयोपलब्धानामेकाश्रययोजनायां विरोधसम्भावना ॥ ६ न चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि सदा
परस्पराणुवेधेन पृथगाश्रयोपलब्धानि ॥ ७ कृत्वा । सर्वकालं परस्पराणुवेधाद्धेतोः ॥

सम्भाव्यते । किन्त्वमी सर्वदा संलुलितत्वेनाभिन्नाश्रया एव, ततः कुतो विरोध-
सम्भावना स्यात् ।

स्यान्मतम् — अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेनान्यविधानात् कथमेकत्र
सम्भवः । अनित्यत्वव्यवच्छेदेन हि नित्यत्वं विधीयते, तद्व्यवच्छेदेन चानित्यत्वम्,
परस्पराभावरूपत्वात् । ततो यत्र यत्रकारव्यवच्छेदेन यदितरप्रकारावच्छेदो न तत्र
तदानीमेव व्यवच्छिद्यमानप्रकारसम्भवः, यथाऽऽतपव्यवच्छेदेनावच्छिद्यमानायां कचिदेशे
92A छायायाम्, अन्योन्यव्यवच्छेदेन चावच्छिद्यते वस्तुनि नित्यत्वमनित्यत्वं वेति नैक-
त्रैकदोभयसम्भव इति । अत्राह—

अत एव नैकव्यवच्छेदेनापरपरिच्छेदः । यत् पुनरुभयांशा-
र्पणया एकशब्देन वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः । 10
तन्नोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपद्भावेऽपि विरोधः ।

अत एवेति । यत एव परस्परानुवेधेन न पृथगाश्रयोपलब्धान्युत्पादव्ययध्रौव्याणि
तत एव नैकव्यवच्छेदेनापरपरिच्छेदः । प्रत्यक्षं हि वस्तुनि प्रवर्तमानं नान्योन्यव्यवच्छेदेन
नित्यतामनित्यतां वा परिच्छिनत्ति, किन्तूभयमप्यव्यवच्छेदेन, स्यान्नित्यतया वस्तुनः
परिच्छेदात् । यत्रापि क्वचित् कस्यचित् कुशास्त्राहितापसंस्कारस्य केवलनित्यता- 15
ऽनित्यतावसायि प्रत्यक्षमुदयते तत्रापि द्वितीयां शास्त्रेणाप्रतिषेधेन वेति न कस्यचिदपि
92B प्रत्यक्षं वस्तुन एकान्तेन क्षणिकत्वमक्षणिकत्वं वा परिच्छिनत्ति, किन्तु युगपदूभयमेककं
वाऽन्याक्षेपाप्रतिषेधाभ्याम् । ततोऽन्यव्यवच्छेदेन नित्यानित्यतयोः परिच्छेदोऽसिद्धः ।
अत एव परस्पराभावरूपत्वमप्यसिद्धमेव, परस्पराव्यवच्छेदेन परिच्छेदात् ।

स्यादेवम्—यौ परस्परपरिहारवन्तौ न तावेकाश्रयौ यथा भौवाभावौ, परस्पर- 20
परिहारवत्यौ च नित्यतानित्यते । तदयुक्तम् । परस्परपरिहारस्यैवानयोरसिद्धत्वात् ।
न खलु कचिदपि केवला नित्यताऽनित्यता वा सिद्धास्ति, कथञ्चित्तादात्म्येनाश्रय-
पार्थक्यायोगात् । ननु नित्यत्वमनित्यत्वं वा परमार्थसदेव । यत्र परमार्थसत् तस्य
कचिद्वस्तुन्यभावो यथा नीलस्य पीते । तदनयोरपि कचिद्वस्तुन्यभावेन भाव्यमिति ।
93A तदपि न । नित्यताकारस्यैव परमार्थसतोऽन्यत्राभावात् । नित्यतानित्यते चानित्यता- 25
कारे, सर्वत्र सर्वदा भावात् । अयमर्थः—तद्वस्त्वेव न भवति यत्र युगपन्नित्यता-
नित्यते न स्तः, उभयाङ्कितत्वात् सर्वस्य वस्तुविचारस्य । ततः क वस्तुनि नित्यता-

१ निराकरणेन ॥ २ ज्ञानम् ॥ ३ अत एव नैकव्यवच्छेदेनापरपरिच्छेदः ॥ ४ कृत्वा ॥
५ सत्तावस्ति ॥

ऽनित्यतयोरभावः स्यात् । अनियताकारत्वाच्चानयोरविरोधः । नियताकारस्यैव कस्यचित् केनचित् सह विरोधात् ।

स्यान्मतिः—एकव्यवच्छेदेनान्यपेरिच्छेदो मा भूत्, अभिधानं पुनरस्ति, अनित्यताव्यवच्छेदेनैव नित्यशब्देन नित्यताया अभिधानात् । अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यग्रसङ्गः । तत एकशब्देन युगपन्नित्यता-ऽनित्यतयोरनभिधा[ना]च्चैकत्र सहावस्थानमिति ।

5

अत्राप्याह—यैत् पुनरिति नित्यानित्यात्मके वस्तुस्वरूपे नित्यानित्योभयविवक्षया यदेतदेकैव विशेषाभिधायिना शब्देनानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमो न विचारकः, क्षयोपशमाधीना हि सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः । स च क्षयोपशमो नास्ति येन युगपन्नित्यतानित्यतोभयामिधायी विशिष्टः शब्दो जन्यते । ततो युगपदेकशब्दानभिधानेऽपि न नित्यता-ऽनित्यतयोर्वस्तुन्यभावः । अत एवान्यव्यवच्छेदेनान्याभिधानमप्यसिद्धम् । क्षयोपशमसङ्केतैवशाद्धि नित्यशब्दः स्वार्थमात्रमभिधाय विरमति । न खलु बीजमङ्कुरं जनयतीत्युक्तं सहकारिभावेनानङ्कुरजननं व्यवच्छिद्यते । या पुनरियमन्यव्यवच्छेदप्रतीतिः सा नित्यत्वमात्राभिधानसामर्थ्यनिवन्धना, शब्दो हि यदा नित्यत्वैकाभिधानसमर्थो नित्यत्वमेव केवलमभिधाति तदाऽनित्यत्वं व्यवच्छिन्नतीति प्रतीयते । एवं चोच्चारणवैयर्थ्यमपि नास्ति, स्वार्थाभिधानमात्रेण चरितार्थत्वात् । तस्मात् प्रमाणानुपपत्तिरेव विरोधो नान्यः, सा चोत्पादव्ययध्रौव्याणां युगपदेकत्र भावेऽपि नास्तीति सर्वं सुस्थम् । तैदित्युपसंहरति ।

10

अत एवैकं सदसद्रूपमपि, स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् । अन्यथा प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।

15

अत एवेति । यत एवोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपदेकत्र न विरोधस्तत एवैकं सदसद्रूपमपि न विरुध्यते । एकं सत् कथं सदसद्रूपमिति चेत् । उच्यते—स्वरूपाद्यैरिति ।

20

आद्यशब्दाभ्यां क्षेत्र-भावादिग्रहः । घटः स्वरूपतः पार्थिवत्वेन सत्, नावादित्वेन । क्षेत्रतोऽत्रत्यत्वेन, न पाटलिपुत्रकत्वेन । भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना ।

अन्यथेति यदि पररूपाद्यैरसत्त्वं नेष्यते तदा वस्तु प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ।

यदि हि घटः पटरूपाद्यैरपि सन्निध्यते तदा यदेतदस्य प्रत्यक्षसिद्धं प्रतिनियतं पृथुवृध्नोदरादिरूपं विवक्षितक्षेत्रभावित्वं श्यामवर्णत्वं च तन्न स्यात्, किन्तु सर्वापरद्रव्यरूपोदिः स्यात् ।

25

१ ज्ञानं मा भूत् । शब्दोऽल्येव ॥ २ शब्दः ॥ ३ सामान्यशब्देस्तु वस्तु-पदार्थादि[भि]रभिधानमस्ति ॥ ४ यत् पुनरुभयांशार्पणया एकशब्देन वस्तुस्वरूपानभिधानं तत्रापराध्यति क्षयोपशमः ॥ ५ ओम् ॥ ६ पृथिव्यचनान्तं विग्रहे, क्षयोपशम-सङ्केतयोर्वशादित्यर्थः ॥ ७ विजातीयकार्येष्वपि सहकारिभावेन कारणत्वात् ॥ ८ तत्रोत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां युगपद्भावेऽपि विरोधः ॥ ९ अत एवैकं सदसद्रूपमपि ॥ १० स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैरसत् ॥ ११ अन्यथा प्रतिनियतरूपाद्येव न स्यात् ॥ १२ सर्वक्षेत्रसर्वश्यामवर्णादयः ॥

30

न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम्, अपरा-
सत्त्वाभावे वैशिष्ट्यस्यैवाभावात् ।

स्यादेवम्—यदेव स्वप्रतिनियतै रूपादिभिर्वस्तुनः सत्त्वं तदेव पररूपादिभिर-
सत्त्वम् । न खलु स्वरूपादिसत्त्वं पररूपाद्यसत्त्वं च द्वयमस्ति, किन्तु विशिष्टं स्वरूपा-
दिसत्त्वमेवैकमस्ति । तत् कस्य केनाविरोधश्चिन्त्यत इति ।

5

95A

तन्न । यस्मान्नै च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपादिभिरसंसृष्टं पररूपाद्यसत्त्व-
मिति वक्तव्यम्, अपरेषां रूपादीनां यदसत्त्वं तस्याभावे स्वरूपादिसत्त्वस्य वैशिष्ट्यस्यैवा-
भावादघटनात् । यदि हि स्वरूपादिभिः सत्त्वं पररूपाद्यसंसृष्टत्वनिरपेक्षमेव पररूपाद्य-
सत्त्वमुच्यते तदा तथाभूते पररूपाद्यसत्त्वे सत्यपि पररूपादिभिः सत्त्वं प्राप्नोति,
पररूपाद्यभावान्नैच्छिन्नेन रूपादिमात्रेण सत्त्वाभ्यनुज्ञानात्, पररूपादीनामपि रूपादि-
मात्रत्वानतिक्रमात् । अथ पररूपाद्यसंसृष्टं स्वरूपादिसत्त्वं पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते । एवं
तर्हि यत इदं स्वरूपादिसत्त्वं पररूपादिभिरसंसृष्टमुच्यते स स्वगतो रूपविशेषः स्व-
रूपादिसत्त्वस्यैष्टव्यः । स चास्माकं पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते । स्वरूपादिसत्त्वमपि स्वकारणै-
र्वस्तुनः प्रतिनियतं तदा जनितं स्यात् यदि पररूपाद्यसत्त्वमपि जनितं स्यात् ।
ततः स्वरूपादिसत्त्वमेव प्रतिनियतमुच्यमानं पररूपाद्यसत्त्वमपरं परमार्थसदाकर्षति ।

10

15

अर्चटस्त्वाह—“व्यतिरिक्तमपि भावांशा भावांशमिच्छता भावांशः स्वभावेनाऽ-

१ न च स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्टं पररूपाद्यसत्त्वम् ॥ २ अपरासत्त्वाभावे वैशिष्ट्यस्यै-
वाभावात् ॥ ३ ऽनविशिष्टे तेन ? ॥ * अत्र ‘अविशेषितेन’ इति आशयः समीचीनः प्रतीयते, अतः
‘अन’ इति ‘अविशेषे’ वर्तते, तेन अविशेषितेन इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायो भाति ॥ ४ * अस्य अर्चटग्रन्थस्य
पण्डितदुर्वैकमिध्विरचिता व्याख्या-

20

“ननु च तस्यासंकीर्णरूपता [न] स्वतः, किं त्वभावांशसदभावात् । तत्कथमेकमभिधीयत इत्याशङ्क्य
कारणमाह—तथाहीत्यादि । अन्यथा तस्य पररूपमिश्रताप्रकारेण । स एवाभावांशः परभावो न सिद्ध्यचेत्
परमवदिति भावः । अत्राभावबुद्ध्यहेतुमाह न चेति । सा संकीर्णरूपता, कथं न युक्तिमतीत्याह—स्वहेतुबलेति
स्वहेतुबलायातस्य तदेतुभावेन विशेषणम् । योगपरिवर्जनं तस्यायोगात् । तेन वस्तुनेति सामर्थ्यात् ।

ननु तेन तस्य संकीर्णरूपस्य विनाश[ने] परभावेन सर्वेषामेव भावानामुदयक्षणादूर्ध्वमभावाद्भावैक-
सं जगत् स्यादिति प्रसंजयितुं युक्तं, न भू (तु) तेन संकीर्णरूपविनाशेन (शने) वरं स्वहेतोरेवासंकीर्ण-
रूपाणामुदयोऽस्तिवति । सत्यम् । यथाश्रुतिः (ते) स्यादेव दोषः । केवलमस्य तात्पर्यार्थबोधे यतः करणीयः ।
इह खलु भावानां क्षणभङ्गित्वेऽपि सहशापरापरक्षणोदयाद्वस्तुसन्तानविषया प्रतीतिरस्ति, न त्वभावविषयैव । अत एव
तत्त्वमिति (य?) वामुपपन्नतोत्पद्यते । उदयोत्तरकालमव्यवधानेन वस्तुविषया च प्रतीतिः कथमुपपद्येत यदि स
एवाभावः पूर्वसिद्धं संकीर्णरूपं विनाशवान्यदसंकीर्णरूपमुत्पादयेत् । सति चैवं ‘वरं स्वहेतोरेव तथाविधानामुदयो-
ऽस्तु’ इत्युच्यत इति । हेतुत्वेनार्थक्रियाकारित्वेन वस्तुरूपत्वादभावरूपतैव हीयेतेत्येतदुपेक्ष्यैव चैतदुक्तं द्रष्टव्यम्

25

30

संकीर्णरूपः कल्पनीयः । अन्यथा स एवाभावांशो न सिध्येत् । न च स्वभावेना-
सङ्कीर्णरूपतायामसत्यां पृथग्भूताभावांशसद्भावेऽपि सौ युक्तिमती, स्वहेतुबलायातस्य
सङ्कीर्णरूपस्याकिञ्चित्कराभावांशसम्भवेऽपि त्यागायोगात् । न च तेनैव तद्विनाशनम्,
विनाशहेतोरयोगात् । तेन सङ्कीर्णरूपविनाशने च वरं स्वहेतोरेव स्वभावतोऽ-
सङ्कीर्णरूपाणामुदयोऽस्तु किं परिवाप्नोदकन्यायोपगमेन ? तस्मात् स्वभाव एव भावानां
96A पररूपविकलत्वादभावांशो नान्यः" [हेतुविन्दुटीका पृ० २५-२६] इति । 5

अत्रोच्यते—

सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो
भेदः ।

सैदिति । स्वरूपादिसत्त्वपररूपाद्यसत्त्वात्मकाद्धेतोरेव भावाः स्वरूपादिसत्त्वपर- 10
रूपाद्यसत्त्वात्मका भवन्ति । न पुनः पररूपादिसङ्करेणोत्पन्नानां पररूपाद्यसत्त्वेन पश्चात्
पररूपादिभ्यो भेदः क्रियते । स्वहेतुभ्य एव भावाः पररूपाद्यसङ्कीर्णस्वभावा
भवन्तीति वयमपि मन्यामहे । किन्तु पररूपाद्यसङ्कीर्णत्वं वस्तुतः स्वगतं रूपं स्व-
रूपादिसत्त्वात् स्याद्भिन्नं परमार्थसदेवेति ब्रूमः, तदनभ्युपगमेऽसङ्कीर्णा एत इति
वक्तुमशक्यत्वात् । ततोऽसङ्कीर्णस्वभावोत्पत्तिरेवासत्त्वांशोत्पत्तिः, नान्या काचित् । 15
96B तस्मात् स्वरूपादिसत्त्वस्य वैशिष्ट्यान्यथानुपपत्त्या पररूपाद्यसत्त्वं वास्तवमेष्टव्यमेव ।

एकनिमित्तत्वे शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात्, निमित्त-
वैरूप्यजत्वाच्चिमित्तवैरूप्यस्य । अन्यथा न प्रतिनियतोपादान-
परिश्रमः । पीतमेव वा सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ।

अपि च, यदि स्वरूपादिसत्त्वमेवैकमिष्यते तदैकनिमित्तत्वे सति शब्दभेदः 20

प्रथमं संकीर्णरूपाणामुत्पादोऽभ्युपेयते, पश्चादसंकीर्णरूपाणामुदयमुपगन्तुं का पुनरेव हानिरित्याशङ्क्याह—
“किमिष्यादि । कश्चित् किल परित्राड् अग्रचौ पतितं मोदकं करेण गृह्णन् केनचित् सोत्प्राप्तं पृष्ठः—
'किमशुचेर्मोदकं गृह्णासि' इति । स एवं पृष्ठस्ते प्रत्यवादीत्—‘प्रक्षास्यो(त्या)त्रैव त्यक्षा(क्ष्या)मि’ इति । सोऽयं
परित्रातको(क)र्मोदके(क)ग्रहणार्थो न्यायः, तदुपगमेन किम् ? यथा च तत्र तन्मतम् ‘अत्रैव
त्यक्तस्य एवावम्’ तदा किमशुचिप्रक्षितस्यान्नस्य ग्रहणेन ? यमस्य पूर्वोक्तस्थानेन एवास्तु इत्युपात्ममस्तथा- 52
त्रापि । यदि त्वमावत् एवासङ्कीर्णरूपाणां पश्चादुत्पादोऽभ्युपेतव्यो वरं प्रथमत एव तथाभूतानामुदयोऽभ्युपगम्यता-
मित्यभिप्रायः । ततस्तथाश्रितो(च)स्य प्रमाणप्रसिद्धौ चायमुपात्मभाभिप्रायो द्रष्टव्यः । तस्मादित्यादिना
प्रकृतोपसंहारः ।” इति दुर्बेकमिष्वरचिते हेतुविन्दुटीकाश्लोके पृ० २७८ ॥ ५ स्वरूपेण स्तोत्रपत्या ॥

१ असङ्कीर्णरूपता ॥ २ अभावस्य तुच्छरूपवादकिञ्चित्करत्वम् ॥ ३ अभावांशनिव ॥ ४ पृथग्भूताभावेन ॥

५ सदसद्रूपाद्धेतोरेव सदसद्रूपोत्पत्तिः, नोत्पन्नस्यासत्त्वेन परतो भेदः ॥ ६ एकनिमित्तत्वे 30
शब्दप्रत्ययभेदोऽपि न स्यात् ॥

प्रत्ययभेदश्च न स्यात् । घटः स्वरूपाद्यैः सन् पररूपाद्यैरसन्नित्वेवं यः शब्दभेदः
 प्रत्ययभेदश्च स एकनिमित्तः कथं स्यात्, निमित्तवैकल्प्यज्वालिमिचित्वैरूप्यस्य । शब्द-
 १७A प्रत्ययानां हि विषयगतं रूपं निमित्तम्, तच्चेदेकं तदा निमित्तिनामपि शब्दप्रत्य-
 यानामेकत्वमेव । न खलु यत एव निमित्तादौरयमिति शब्दः प्रत्ययो वा जायते
 तत एवाऽगौरित्यपि, शब्दप्रत्ययभेदव्यवस्थानाभावप्रसङ्गात् । तच्छब्दप्रत्ययभेदा-
 न्यथानुपपत्त्याऽपि न स्वरूपादिसत्त्वमेव पररूपाद्यसत्त्वम् ।

अन्यथेति यदि निमित्तैकत्वेऽपि निमित्तिभेद इष्यते तदा न प्रतिनियतोपादान-
 परिग्रहः स्यात् । यदा हि मृत्पिण्डो घटस्यैव निमित्तं न पटस्य तन्तवो वा पटस्यैव
 न घटस्य तदा घटार्थी मृत्पिण्डमेवानुधावति पटार्थी च तन्तूनेव । यदा तु
 निमित्ताभेदेऽपि निमित्तिभेदस्तदा पटार्थी मृत्पिण्डमप्यनुधावेत् घटार्थी च तन्तूनपि । 10

पीतमेव वा सकलनीलशुक्लरक्तादिप्रत्ययानां हेतुः स्यात् । यथा हि स्वरूपादि-
 १७B सत्त्वमेवैकं वस्तुनि सदसदिति प्रत्ययहेतुरिष्यते तथा किमिति पीतमेवैकं सकल-
 नीलादिप्रत्ययानामुत्पादकं नेष्यते । एवं च नीलशुक्लादिरूपमपि पररूपाद्यसत्त्वमिव
 न कल्पनीयं स्यात्, स्वरूपादिसत्त्वादिव पीतादेवैकस्मात् पररूपाद्यसत्त्वप्रत्ययव-
 नीलादिप्रत्ययानामविर्भावसम्भवात् । तस्मात् प्रतिनियतोपादानपरिग्रहात् पीतादेवैक- 15
 स्मात् सकलनीलादिप्रत्ययानामुत्पादाच्च शब्दप्रत्ययभेदो निमित्तभेदनिवन्धन
 एवैष्टव्यः ।

एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम्, सर्वज्ञता-
 भेदप्रसङ्गात् । न चार्थनिवन्धनास्तद्वबुद्ध्यः, अतोतादिषु भावात् ।
 अन्यथा तद्रूपतैव न स्यात् । 20

स्यादेवम्—एकस्मादपि घटविषयादनेकसर्वज्ञानामनेका बुद्ध्यः प्रादुर्भवन्ति,
 तत् कथं न व्यभिचार इति । उच्यते—^१एकस्मादिति । एकनिमित्तत्वे प्रत्ययानामनेकत्वं
 १७A न निवार्यते, किन्तु विजातीयत्वम्, भेदशब्देन विजातीयत्वस्येष्टत्वात् । तच्च घटैक-
 विषयाणामनेकसर्वज्ञबुद्धीनां नास्ति, सर्वासां घटग्रहणपरिणामवत्त्वेनोत्पादादिति
 न व्यभिचारः । एवं च स्वरूपादिसत्त्वमप्यनेकान् प्रत्ययानुत्पादयतु नाम । वस्तुनः 25

१ किन्तु अन्यस्मान्महिषादेः ॥ २ अन्यथा न प्रतिनियतोपादानपरिग्रहः ॥ ३ पीतमेव वा
 सकलनीलादिप्रत्ययहेतुः स्यात् ॥ ४ एकस्मादनेकसंविदां भावेऽपि न विजातीयत्वम् ॥
 ५ विजातीयत्वम् ॥ ६ '६' [नियते ब्रह्मणम्] ॥

सदसदिति प्रत्ययौ परस्परविरुद्धावुपजनयति तदेव मनागस्मानन्तर्दुनोति । अवि-
जातीयत्वे हेतुमाह—सर्वज्ञाभेदप्रसङ्गादिति । यदि ह्येकस्मिन्नपि विषये रूपभेदेन
सर्वदर्शनां विज्ञानानि भवेयुस्तदा सर्वज्ञताविजातीयत्वं स्यात्, सर्वभावानाम-
न्यथा दर्शनात् ।

किञ्च, नै चेति । न च अर्थनिबन्धना अर्थोत्पाद्यास्तेषां सर्वज्ञानां बुद्ध्यः, 5
अतीतादिषु भावात् । सर्वज्ञा ह्यतीतमनागतं चार्थं परिच्छिन्दन्ति । न चातीताद्यो-
ऽसन्तः परिच्छेदोत्पादका घटन्ते ।

अन्यथेति । यद्यतीत-भविष्यन्तोऽपि बुद्धीरुपजनयेयुस्तदा तेषामतीतादिरूपतैव
न स्यात् । यो ह्यर्थक्रियामुपजनयति स कथं नामातीतादिर्भवति । अयमर्थः—
छन्नस्थबुद्ध्यो विषयादुत्पन्नाः समानरूपा एकविषया अप्यनेका भवन्ति । सर्वज्ञबुद्ध्यः 10
पुनर्विषयोत्पाद्या एव न भवन्ति, किं तत्र विषयैकत्वानेकत्वकल्पनया ?

नन्विदं स्वरूपाद्यैः सत् पररूपाद्यैश्चासदिति प्रत्ययौ कल्पनारूपत्वाद्भ्रान्तौ ।
उच्यते—

न च विकल्पधियो न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् ।
तदस्खलितशब्दप्रत्ययभेदो भिन्नहेतुरेव । 15

नै चेति । सम्यगनुभवत्वात् प्रमाणलक्षणोपपन्नत्वात् । इन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेका-
नुविधायी यः प्रत्ययः स सम्यगनुभवः । यत्र सम्यगनुभवः स निर्विकल्पकवत्
प्रमाणम् । वस्तुनि च सदसदिति प्रत्ययाविन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायितया 20
सम्यगनुभवौ, तथा च प्रमाणम् । प्रमाणरूपभेदेन च विषयस्यापि भेद एव ।
तेदित्युपसंहरति । सर्वत्र भावित्वमैवाधित्वं चास्खलितत्वम् । हेतुर्विषयः ।
शब्दाश्च निर्विषया न भवन्तीति प्राक् प्रपञ्चितमेव ।

पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूप-
सत्त्वस्य सर्वत्र भावः, सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात्, पर-
रूपासत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वाच्च ।

१ न चार्थनिबन्धनास्तद्वुद्ध्यः, अतीतादिषु भावात् ॥ २ अर्थाः ॥ ३ अन्यथा तद्वृत्तैव 52
न स्यात् ॥ ४ अर्थाः ॥ ५ किन्तु वर्तमानरूपतैव ॥ ६ ज्ञानलक्षणम् ॥ ७ विषयान् क्षयोपशमस्ततो
ज्ञानमिति पारम्पर्येणार्थो ज्ञानं प्रति कारणमस्ति इति विषयादुत्पन्ना इत्युक्तम् ॥ ८ न च विकल्पधियो
न प्रमाणम्, सम्यगनुभवत्वात् ॥ ९ तात्पर्येण पर्यायः ॥ १० विवादात्थासितौ सदसदिति प्रत्ययौ
सम्यगनुभवविति प्रतिज्ञा, इन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ ११ तदस्खलितशब्दप्रत्ययभेदो
भिन्नहेतुरेव ॥ १२ देशे काले ॥ १३ मरुमतेचिकायां जलज्ञानं भावि, परं बाधितम् ॥ 30

स्यादेवम्—पटरूपाद्यसत्त्वं यथा घटे व्यवस्थितं तथा पटादन्यत्र सकलेष्वपि वस्तुषु, अन्यथा पटस्य विभुत्वप्रसङ्गः । घटरूपादिसत्त्व-पटरूपाद्यसत्त्वयोश्च कथञ्चिदभेद इष्यते, तथा च पटरूपाद्यसत्त्ववद् घटरूपादिसत्त्वस्य सर्वत्रावस्थितिः स्यादिति । न । पररूपासत्त्व-स्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र यावति पररूपासत्त्वं तावति भावोऽवस्थानम् । सर्वत्र वस्तुराशौ सता विद्यमानेन स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् स्वरूपसत्त्वस्यावस्थाननिरोधात् । यद्यपि हि पटरूपासत्त्वाभेदाद् घटरूपसत्त्वं सर्वत्र प्राप्नोति तथापि स्वाभावेन बाधितत्वान्न भवति, स्वरूपस्वभावाभावयोः परस्परविरोधिनोरेकत्र प्रमाणेनानुपलम्भात्, पटरूपासत्त्ववद् घटरूपासत्त्वस्यापि सर्वत्र भावात् ।

स्यान्मतम्—यावता घटरूपसत्त्वं पटरूपासत्त्वादभिन्नं तावता सर्वत्र प्राप्तं यावता च स्वाभावेन बाध्यते तावता न प्राप्तम् । एवं च सन्दिह्यते—पटरूपासत्त्वाभेदतो घटरूपसत्त्वं सर्वत्र वा भवेत् स्वाभावबाधितत्वान्मा वेति । तन्न । सर्वत्रावस्थानं हि घटरूपसत्त्वस्य पररूपाभावाभेदायातत्वाद् गौणम् । अनवस्थानं तु स्वाभावबाधितत्वाद् मुख्यम् । गौणमुख्ययोश्च मुख्यमेव बलीय इति सर्वत्रानवस्थानमेव भवति । अथवा यथा पटरूपासत्त्वाभेदेऽपि घटरूपसत्त्वं पटे न भवति पटरूपासत्त्वस्य तत्राभावात्, पटरूपासत्त्वाक्रान्त एव देशे घटरूपसत्त्वभावस्य प्रसङ्गनात् । एवं स्तम्भेऽपि न भवति, स्तम्भरूपासत्त्वस्य तत्राभावात्, घटरूपसत्त्वस्तम्भरूपासत्त्वयोश्चाभेदात्, अभिन्नयोश्चैकयोगक्षेमत्वात् । एवमन्येष्वपि न भवति, सर्वेषां स्वरूपाभाववत् स्वरूपाभावाभिन्नस्यापि परिहारात् । यदिवा वस्तुस्वरूपासत्त्ववद् यदि वस्तुस्वरूपसत्त्वमपि सर्वान्यभावाभिन्नं भवेत्तदा सर्वशेनापि भावानामभेदः स्यात् । स च प्रत्यक्षबाधितः । ततो यद्यपि पररूपासत्त्वाभेदात् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र भावः प्रसक्तस्तथापि सत्त्वात् तेजोऽवयविनोऽनुष्णत्ववन्न भवति, प्रत्यक्षबाधितत्वात् । न केवलं सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् स्वरूपसत्त्वं सर्वत्र न भवति, पररूपासत्त्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वाच्च । न यदेव पटरूपासत्त्वं घटे व्यवस्थितं तदेव कुसुमरश्मिग्वि भावान्तरेष्वपि यतो घटरूपसत्त्वमभेदात् सर्वत्र भवेत्, किन्तु प्रति-

१ पटरूपाद्यसत्त्वेन सहाभेदादिति भावः ॥ २ पररूपासत्त्वस्वरूपसत्त्वयोरभेदेऽपि न पररूपासत्त्ववत् स्वरूपसत्त्वस्य सर्वत्र भावः ॥ ३ अपेक्षणीयाव्या(?) एतस्य ॥ * अत्र मध्यममक्षरत्रयं न सम्भक् पठ्यते ॥ ४ सर्वत्र सता स्वरूपासत्त्वेन बाधनात् ॥ ५ पटे ॥ ६ घटरूपसत्त्वम् । कोऽभिप्रायः ? यथा घटरूपसत्त्वं पटरूपासत्त्वेनाभिन्नं तथा स्तम्भादिरूपासत्त्वेनापि इति सर्वत्र तदभावः ॥ ७ स्तम्भे ॥ ८ कुम्भादिषु ॥ ९ सूत्र ॥

व्यक्ति मित्रं । अन्यद्वि पटरूपासत्त्वं घटेऽन्यच्च स्तम्भादिषु । ततः पटरूपासत्त्वमेव व्यापकं न भवति कुतस्तेदभेदाद् घटरूपसत्त्वं तैवा स्यात् । तस्मादवाधितप्रमाणविषयत्वात् सदसरूपं वस्तु परमार्थसदेवेति स्थितम् ।

101A

ननु सदसत्त्वे भावाभावरूपे, भावोपमर्दनात्मकं चाभावस्य रूपम् । यदि चासत्त्वेन सत्त्वं ग्रासीकृतं तदाऽसत्त्वरूपतैव वस्तुनः स्यात्, सत्त्वरूपस्य नामापि नश्येदिति । न । भावोपमर्दनात्मकोऽभाव इति मार्गः श्रेयानुत्प्रेक्षितः । किन्तु स्वाभावः पराभावो वा भावोपमर्दनात्मक इत्यत्र विवेककरणे भ्रान्तोऽसि स्वाभाव एव हि भावोपमर्दनात्मको न पराभावः । वस्तुनां चासत्त्वं पररूपेण न स्वरूपेण । ततः पररूपाभावरूपेणासत्त्वेन स्वरूपसत्त्वस्य ग्रासीकरणेऽपि न वस्तुनोऽसत्त्वरूपतैव भवति, स्वसत्त्वाभावेनाऽग्रासीकरणात् ।

10

स्यादेवम्—पररूपासत्त्वमित्यत्र नञ् पर्वुदासः प्रसज्यो वा ? पर्वुदासत्वे भावान्तरमेवोक्तं स्यात्, तस्य विधिविषयत्वात् । न च भावो भावान्तरात्मा भवति, प्रत्यक्षवाधितत्वात् । प्रसज्यत्वे तु तुच्छरूपं पररूपासत्त्वमुक्तं स्यात् । तस्य च वस्तुधर्मत्वानुपपत्तिः । न हि निरुपाख्यं सोपाख्यस्वभावं भवितुमर्हतीति । न । केवलसतः केवलासतश्च सकाशात् सदसरूपं वस्तु जात्यन्तरमेव । ततस्तत्र नञ्विचारः क्रियमाणः केवलं वायुभक्षतामेव पिशुनयति । यदि वा प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न पररूपासत्त्वं तुच्छरूपम्, अतुच्छरूपेण स्वरूपसत्त्वेनाभेदात् । न हि केवलं सत्त्वमसत्त्वं वा कचिदप्यस्ति, किन्तु सर्वत्र सत्त्वमवलितमेवासत्त्वम् । तस्मादवाधितप्रमाणविषयत्वाद्वस्तुनः सदसद्रूपत्वे वस्तुसती ।

101B

15

सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यो, धर्मधर्मिणां रेकान्तभेदाभेदयोः सम्बन्धाभावात् । तदेकं सदसद्रूपमिति ।

20

सदसद्रूपते इति । स्वतः परस्परस्माद् धर्मिणश्च द्रव्यात्, स्यात् कथञ्चित्, धर्मधर्मिणारेकान्तभेदाभेदयोः सम्बन्धाभावात्, धर्मधर्मिणोर्हेकान्तभेदे समवायः सम्बन्धो न घटते, तस्यैकत्वेन सर्वस्य तथाभावप्रसङ्गात् । संयोगश्च द्रव्ययोरेव भवति । एकान्ताभेदेऽपि कस्य केन सम्बन्धः स्यात्, अनेकवस्तुनिष्ठत्वात् तस्य । तस्मात् कथञ्चिदभेद एव सम्बन्धः । धर्मिणश्चैकस्मात् कथञ्चिदभेदाद्वर्माणामपि

102A

25

१ पटरूपासत्त्वाभेदात् ॥ २ व्यापकम् ॥ ३ स्वरूपसत्त्वाभावेनेत्यर्थः ॥ ४ नरसिंहवत् ॥ ५ सदसद्रूपते स्वतो धर्मिणश्च स्यादभेदिन्यो ॥ ६ न च धर्मधर्मिणोः । न धर्मयोः ॥

परस्परं कथञ्चिदभेदः । सदसद्रूपते अपि वस्तुनो धर्मो ततो धर्मिणः परस्परस्माच्च स्यादभेदिन्यौ ।

स्यादेवम्—द्रव्यपर्याययोः प्रतिभासभेदाद् घटपटवद् भेदैकान्त एव युक्तः । काल-संज्ञा-वचन-कारणा-ऽर्थक्रियाभेद-विरुद्धधर्माध्यासेभ्यश्च । तथाहि—अन्यः

कालः पटस्यान्यश्च तन्तूनाम्, पटस्तन्तव इति संज्ञा-वचनयोर्भेदः, कारणा-ऽर्थक्रिया-भेद-विरुद्धधर्माध्यासाश्च प्रतीता एव । तदेतदयुक्तम्, सर्वथा प्रतिभासभेदस्यासिद्ध-त्वात् । कथञ्चित् प्रतिभासभेदस्तु कथञ्चिदेव भेदं साधयति, न सर्वथा । तन्तव

101B एव च पटरूपतया परिणमन्ते, ततः कालभेदो न सिद्धः । अप्राप्तपटपरिणामानां पुनः कालभेदाद् भेदः सिद्ध एव । संज्ञाभेदस्तु कथञ्चिद् भेदोऽपि घटते । स चेष्ट एव । वचनभेदोऽप्येवमेव । कारणभेदः पुनरसिद्धः, कुविन्दादिना तन्तूनामेव पट-रूपेण करणात् । अर्थक्रियाभेदोऽप्येवमेव । न हि प्राप्तपटावस्थान्तन्तवः पटाद् भिन्नार्थक्रियां कुर्वन्ति । अप्राप्तपटावस्थानां पुनः सर्वत्र भेदोऽभिमत एव । य एव च धर्मास्तन्तूनां पटस्यापि न एव कथञ्चिदभेदादतो विरुद्धधर्माध्यासोऽपि न सिद्धः ।

स्यान्मतम्—तन्तुभ्यो यदि पटस्य कथञ्चिदभेदस्तदा तन्तूनामिव पटानेक-त्वम्, अथ पटात् तन्तूनां तदा पटस्येव तन्तूनामेकत्वं प्रसक्तम्, अन्यथा विरुद्ध-त्वम्, अथ पटात् तन्तूनां तदा पटस्येव तन्तूनामेकत्वं प्रसक्तम्, अन्यथा विरुद्ध- 15
103A धर्माध्यासादभेद एव न स्यादिति । तदेतदिष्टमेव । तन्तुपटयोः कथञ्चिदेकत्व-स्यानेकत्वस्य चाभ्यनुज्ञानात् । पटरूपतया तन्तूनामेकत्वं तन्तुरूपतया पटस्य चानेकत्वम् । न खलु केवलमेकमनेकं वा किञ्चिदस्ति, सर्वस्यैकानेकरूपत्वात् ।

स्यान्मतिः—द्रव्यपर्याययोर्भेदे सङ्कर-व्यतिकरौ स्याताम् । तथाहि—येन स्वभावेन वस्तुन एकत्वं तेनानेकत्वेमपि, येन चानेकत्वं तेनैकत्वेमपि स्यात्, 20 सर्वेषां युगपत् प्राप्तिः सङ्करः । तथा येन स्वभावेनैकत्वं तेनानेकत्वमेव, येन चानेकत्वं तेनैकत्वमेव स्यात्, परस्परविषयगमनं व्यतिकर इति । तदपि न, कथञ्चिद् भेदस्यापीष्टत्वात् । यो ह्यभेदैकान्तनिबन्धनो दोषः स समानकालभाविना भेदेन निवर्त्यते । एतेन यदुक्तम्—

१. एकरूपादभेदयो धर्मोऽभेदो ॥ २. द्रव्यपर्यायो एकान्तेन भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वात् ॥ ३. न केवलं 25 प्रतिभासभेदात् ॥ ४. 'एव एकः, तन्तवश्च बहवः' इत्यादि विरुद्धधर्माध्यासत्वम् ॥ ५. कथञ्चिद् धर्मवर्गिणो-भेदे साधिते ॥ ६. सर्वथा कथञ्चिद्वा प्रतिभासभेद इति विकल्पद्वयोः ॥ ७. कथञ्चिद् भेदः ॥ ८. द्रव्यादिना ॥ ९. पर्यायेभ्योऽभेदादित्यर्थः ॥ १०. पर्यायरूपेण ॥ ११. द्रव्याभेदादित्यर्थः ॥ १२. विषयवः ॥

“विरोधिसंनिधेर्दोषस्तज्जन्मा न भवेदपि ।
सति तस्मिंस्तदात्मा तु नानिष्टोऽपि निवर्त्तते ॥”

[हेतुचिन्दुटीका श्लो० ३१ पृ० १०६] इति.

तदपि प्रत्युक्तम्, भेदाभेदयोः परस्परं दोषात्मकत्वाभावात् । परस्परविरोधित्वमेव
हि दोषात्मत्वम् । विरोधश्च परस्परपरिहारणैवावस्थानसिद्धौ भवति । न च भेदा- 5
भेदयोः कचिदपि तथाभावः सिद्धः, सर्वदाप्यन्योन्यसंलुलितत्वात् । तस्मादभेद-
सम्भवो दोषः समानकालभाविना भेदेन निवर्त्त्यत इति न सङ्कर-व्यतिकरौ ।

अपि च, परमार्थसंविदेर्कैगम्यं प्राकृतपुरुषशेषुपीणामगम्यमहिंसका-ऽपाग-
दारिकपुरुषवच्छवलरूपं वस्तु । तत्र यदप्यस्माभिर्द्रव्यतयैकत्वं पर्यायतया चानेकत्व-
मित्यादि किञ्चिदुच्यते तदपि शिष्यावबोधमात्रफलतया प्रलापमात्रम्, यथावस्थित- 10
रूपेण कथयितुमशक्यत्वात् । यत् पुनस्तत्रापि सङ्कर-व्यतिकरादिदोषजातमृद्धोष्यते
तदाकाशमुष्टिघातप्रायं सर्वमेव प्रयासमात्रफलमित्युपेक्षामर्हति ।

‘नैदित्युपसंहरति । एकं न पुनरनेकं सत् । इतिकरणो मौलसूत्रव्याख्यापरिसमाप्त्यर्थः ।

एतेन यदुक्तम्—

१ भेद ॥ * अत्रेदं बोध्यम्—‘आह च’ इत्युक्त्वा ४५ कारिका हेतुचिन्दुटीकायामचेदेन [पृ० 15
१०४-१०७] लिखिताः, तत्रेवं ३१तमी कारिका । किन्तु तेनाः कारिका अन्यग्रन्थादुद्धृतेन उद्धृताः, अपि
तु स्वकृता एव इति हेतुचिन्दुटीकाश्लोके दुर्धेकमिश्रेण अभिहितम् । “अनन्तराक्तमर्थेवात सातिरेकं
स्वकृताभिः कारिकाभिः प्रतिपादयितुं परमुखेणाह—आह चेति ।” इति हेतुचिन्दुटीकाश्लोके पृ० ३४४ ॥
“भेदाभेदाभ्यामुत्तिवर्मत्वममीषां दोषाणामभ्युपेत्य सर्वमिदमुक्तम् । अधुना तु तादात्म्यादेव तेषामनिवर्त्तित्व-
मायातमिति प्रतिपादयितुं गुडनागरादौ परेण दृष्टान्तौकृते त्वयदोषाणामन्यथैवानुसन्तिमभ्युपगच्छन्नाह- 20
विरोधीति । विरोधिनो नागरादेः सन्निधिः(घे)ः, तस्माद् विरोधिशून्याद् गुडादेर्नेम यस्य दोषस्य
त तज्जन्मा न भवेदपि । तदात्मा भेदाभेदात्मा तु दोषः, सन्तु(ति) तस्मिन्नात्मभूते भेदे अभेदे
च अनिष्टोऽपि न दिवर्त्तते अतस्त्वभावप्रसङ्गादिति भावः । इदमन्वार्थस्तत्त्वम्—मिथयानं हि रूपं
भेदो विपर्ययेण चाभेदः । विपर्यये च ते स्वाभावित्यादिना च वस्तुतस्तदात्मक एव दोषो दर्शितः । अनेक-
कार्यकारित्वमपि अभिन्नरूपात्मकमेव वस्तुतः । अन्यदपि दूषणं वस्तुतो भेदाभेदात्मकमेव । आश्रुतिकृतेस्तु 25
भेदो यदि भवेद् भवतु, न तावता प्रकृतश्रुतिरिति” इति पण्डितदुर्धेकमिश्रविरोचिते हेतुचिन्दुटीकाश्लोके
पृ० ३५१ ॥ २ ‘६’ [=विग्रहे षष्ठ्यन्तम्] ॥ ३ ‘५’ [=षष्ठ्यन्तम्] ॥ ४ अभेद ॥ ५ विरोधिति
सति ॥ ६ विरोध्यात्मा । कोऽर्थः ? भेदे सति अभेदमवनमेव दोषः ॥ ७ यथा बह्वौ सति शीतस्यामवनं
विरोधः तथा भेदे सति अभेदस्यामवनमेव, विरोधात् ॥ ८ परस्परपरिहारिण्यवस्थानभावः ॥ ९ केवलज्ञान ॥
१० ‘३’ [=विग्रहे तृतीयान्तम्] ॥ ११ तदेकं सदसद्रूपमिति ॥ 30

“मुक्तो न मुक्त एव हि संसार्यपि सर्वथा न संसारी ।

मानमपि मानमेव हि हेत्वाभासोऽप्यसावेव ॥ १ ॥

104B

एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नैव वस्तुतत्त्वेऽस्मिन् ।

स्याद्वादिनः सुनीत्या न युज्यते सर्वमेवेह ॥ २ ॥”

[] इति ।

5

तदपि निरस्तम्, प्रसङ्गस्येष्टत्वात् । तथाहि—मुक्तोऽपि स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तां
मुक्तान्तर्गमुक्तत्वेन त्वमुक्त एव, सर्वस्य पररूपेणासत्त्वात् । यदि वा सर्वकर्मक्षयेऽपि
सत्त्व-चैतन्या-ऽसङ्ख्येयप्रदेशत्वादयः संसारिसाधारणा धर्मा मुक्तस्य सन्त्यतः कथ-
ञ्चिदमुक्त एव । एवं संसार्यपि संसार्यन्तरूपेणाऽसंसारित्वात् सत्त्वादिभिर्मुक्तसाधारणै-
र्धर्मैर्मुक्तत्वाद्वा मुक्तोऽपि । तथा प्रत्यक्षमपि स्वरूपेणैव मानं नानुमानरूपेण, स्वविषय
एव वा न परविषये । अनुमानसम्बन्धमेव । प्रमाणाभासमपि प्रान्मनि प्रमाणम्,
105A विषये त्वप्रमाणम् । एवं सर्वत्र विपक्षः स्वयमुत्प्रेक्ष्यः । न चावस्थितधर्मविपर्ययसम्भव
एवानेकान्तः । सदसद्रूपमपि हि न स्वरूपसत्त्वाभावेन किन्तु पररूपासत्त्वेन ।
तस्मान्न कचिदप्यनेकान्तविधातोऽस्तीति सर्वं सुस्थम् ।

एवं सप्तभङ्गव्यपि सिद्धा ।

15

“एवमिति । एवं सदसद्रूपत्वयोरेकत्राविरोधसिद्धौ सप्तभङ्गव्यपि सिद्धा । सा चैवम्—
स्यादस्ति । स्यान्नास्ति । स्यादवक्तव्यः । स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादस्ति
चावक्तव्यश्च । स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च । स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।

तत्राद्ये भङ्गे गुणीभूतासत्त्वस्य सत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा, तस्य स्वशब्देनाभिधा-
नात्, असत्त्वस्य तु स्याच्छब्देनाकर्पणात् । एवं सर्वत्र गुणप्रधानभावः ।

20

द्वैतीयिके गुणीभूतसत्त्वस्यासत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

तार्त्तीयिके त्वयमर्थः—प्रधानभावापिते सत्त्वासत्त्वे युगपदेकेन सान्वयेन
105B विशेषाभिधायिना शब्देन वक्तुमशक्ये । न खलु स शब्दोऽस्ति यो युगपत् प्राधान्या-
र्पणया सत्त्वासत्त्वे प्रतिनियतरूपेणाभिधाति, सच्छब्दस्यासदविषयत्वात्, असच्छब्दस्य
च सदविषयत्वात् ।

25

१ प्रमाणम् ॥ २ न ॥ ३ न ॥ ४ ‘द’ [=पठयन्तम्] ॥ ५ उद्भूतमिदं श्लोकद्वयम् आचार्यस्य
हरिभद्रस्युक्तिरभिरुचिकान्तजयपताकायाम्, प्रथमेऽधिकारे पृ० ३५ ॥ ६ आत्मोक्तत्वेन ॥
७ ‘द’ [=विग्रहे पठयन्तम्] ॥ ८ प्रमाणम् ॥ ९ चेन्नैव रूपेण सादृश्येनैवामात्रं तत्त्वम् ॥ १० यत्र
सप्तभङ्गव्यपि सिद्धा ॥

ननु यथासङ्गेते शब्दप्रवृत्तिरिति सञ्चामच्चयोर्युगपत् सङ्केतितः शब्दस्तदभिधायको न विवक्ष्यति, यथा गुणशब्दभूतविशतेर्गुणानामिति । उच्यते—य इह सञ्चामच्चलक्षण-
विरुद्धधर्मयोर्युगपद्विशेषोऽभिधायी शब्दः सङ्केत्यते स तावत् सान्वयो न सम्भवति,
तथाभूतस्य कस्यचिदपि शब्दस्य प्रकृति-प्रत्ययविभागादश्रानात् ।

निरन्वयस्तु शब्दः स्वेच्छया प्रकल्पिताक्षरसन्निवेशो (१) वाच्यान्तरवृत्तिः 5
इह प्ररूढो वा (२) सम्भवति । तत्राद्यो न युक्तः । न खलु स्वेच्छया प्रकल्पिता-
क्षरसन्निवेशः शब्दाः सकलकाल-देशानुयायिनं व्यवहारमनुसन्धन्ति । व्यवहारार्थं च
सङ्केतः । वाच्यान्तरवृत्तिस्तु शब्दः प्ररूढादर्थार्थान्तरे कयाचित् प्रत्यासत्त्या प्रवर्त्तते,
नान्यथा, पुरुषे सिंहशब्दवत् । एवमपि गौणः स्यात् । युगपन्मुख्यशब्दामिधेयत्वं च
विरुद्धयोर्निर्वायते । गवादिशब्दानां तु बहवोऽप्यर्था एकमेव वाच्यम् । न तत्र पर- 10
स्परं वाच्यान्तरव्यवहारोऽस्ति, तेषामनेकार्थत्वस्य बृद्धपरस्परया प्ररूढत्वात् । प्रत्यासत्ति
च प्ररूढशब्दानामब्रह्मो युगपदनेकविरुद्धधर्मप्रतिनियतरूपाभिधाने न कामपि पश्यामः ।

ननु यदृच्छाशब्दा द्वित्यादयोजनपेक्षितप्रत्यासत्तयोरपि सर्वत्र प्रवर्त्तन्ते ।
प्रवर्त्तन्तां नाम, तेषां वाच्यस्यैव कस्यचित् प्रतिनियतस्याभावात् । प्रतिनियतवाचिन-
स्तु शब्दाः प्रत्यासत्तिं विना प्ररूढादर्थार्थान्यत्र न प्रवर्त्तन्त एव । न च विरुद्ध- 15
धर्मयोर्द्वित्यादिशब्दसङ्केते काचिदर्थसिद्धिः, यदृच्छाशब्दानां सकलकाल-देशव्यवहारा-
ननुयायित्वात् । अपि च, सान्वयशब्दापेक्षया विरुद्धधर्मयोरवक्तव्यतोच्यते यथा
सदंशाभिधायी सञ्चल्योऽस्ति तथा युगपत् सदसदंशाभिधायी नास्तीति । ततो यदि
द्वित्यादिशब्दैः सङ्केतवशाद्विरुद्धधर्मावभिधीयते तथापि न काचित् क्षतिः ।

यद्येवं प्ररूढादर्थार्थान्तरे शब्दस्य प्रवृत्तौ प्रत्यासत्तिरपेक्ष्यते तदा शब्दानां 20
सर्वार्थवाचकत्वव्याघातः स्यात् । न स्यात्, सङ्केतस्यापि सहकारित्वात् । यथा हि
धूमो जातवेदसः स्वतो गमकोऽपि नान्तरीयकज्ञानमपेक्षते, न खलु नालिकेरुद्वीप-
वासिनोऽप्रतिश्रितकार्यभावस्य धूमदर्शनेऽपि बह्निनिश्चयो भवति । तथा यद्यपि
सर्वे शब्दाः स्वतः सर्वार्थेषु प्रतिबद्धास्तथापि सङ्केतोत्प्लिप्तं क्षयोपशममपेक्षन्ते ।

१ कदाचित् सान्वयवाची स्यादिति विशेषणमुक्तम् ॥ २ न तु गौणशब्दामिधेयत्वम् ॥ ३ अनेकार्थ- 25
त्वव्याघातम् ॥ ४ गवादिशब्दानाम् ॥ ५ मुखवत्वा वृत्त्या ॥ ६ सञ्चामच्चयोः ॥ ७ येनैव संकेतितस्तं
प्रत्येकं व्यवहारः स्यात्, नान्यान् प्रति ॥ ८ अपि च त्वन्मते सर्वे शब्दाः सर्वार्थवाचका इष्टाः ॥ ९
सिद्धिर्लो हि धूमो धूमवत्त्व गमयति नानाश्रित इति ॥

सङ्केतश्च वृद्धपरम्परानुसारी, न स्वेच्छाचारी । अन्यथा न शास्त्रीयान्छब्दात् सर्व-
देशकालपुरुषेषु प्रतिनियताप्रतीतिः स्यात् । ततो यत्रार्थं शब्दस्य वृद्धसमयो
नास्ति ततोऽन्यत्र प्रवर्त्तमानः प्रत्यासत्तिमपेक्षत इति न किञ्चिदसमञ्जसम् । तत्
स्थितमेतत् सत्त्वासत्त्वे प्रधानभावापिते विशेषाभिधायिना सान्त्वयेन शब्देन युगपद्
वक्तुमशक्ये इति ।

5

अवक्तव्ये 'धर्मो भावांशौ' इत्यादिसामान्यशब्दैर्यद्वेच्छाशब्दैश्च वक्तुं शक्य-
186B त्वात् स्याच्छब्दप्रयोगः । एवं सर्वत्रावक्तव्यशब्दार्थो द्रष्टव्यः ।

तुरीये सत्त्वासत्त्वयोः क्रमेण प्राधान्यार्पणा । उभयोरपि स्वशब्देनाभिधानात् ।
उभयोः स्वशब्दाभिधानेऽपि विरोधपरिहारार्थं स्याच्छब्दोऽपि प्रयुज्यते, एकत्र
हेकान्तसत्त्वासत्त्वे विरुद्धे स्याताम् ।

10

पञ्चमे गुणीभूतासत्त्वस्य सत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

षष्ठे गुणीभूतसत्त्वस्यासत्त्वस्य प्राधान्यार्पणा ।

सप्तमे तु क्रमापितसत्त्वासत्त्वयोः प्राधान्यार्पणा । अवक्तव्यशब्दार्थस्तु सर्वत्रापि
सत्त्वासत्त्वविषय एव ।

अयं तु विशेषः—तृतीयेऽवक्तव्यत्वस्यैव प्राधान्यम् । पञ्चमे सत्त्वावक्तव्यत्वयोः । 15
षष्ठेऽसत्त्वावक्तव्यत्वयोः । सप्तमे सत्त्वा-ऽसत्त्वा-ऽवक्तव्यत्वानामिति ।

107A

अथवा द्रव्य-पर्यायौ व्यस्त-समस्तावाश्रित्य चरमं भङ्गत्रयम् । केवलं
द्रव्यं द्रव्यपर्यायौ सहापितावाश्रित्य स्यात् सदवक्तव्यं वस्तु । द्रव्याश्रयेण सत्त्वं
सह द्रव्यपर्यायाश्रयेण चावक्तव्यम् । केवलं पर्यायं सहितौ द्रव्यपर्यायावाश्रित्य
स्यादसदवक्तव्यम् । पर्यायाश्रयेणासत्त्वं सह द्रव्यपर्यायाश्रयेण चावक्तव्यत्वम् । क्रमा- 20
पितौ सहापितौ च द्रव्यपर्यायावाश्रित्य स्यात् सदसदवक्तव्यम् । क्रमाश्रयेण
सदसत्त्वं साहित्याश्रयेण चावक्तव्यत्वम् ।

कथं पुनरवक्तव्यशब्देनैव वक्तव्यशब्देनापि भङ्गकल्पना न भवति । उच्यते—
इह तावदेकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धयोरेव धर्मयोर्भङ्गचिन्ता । प्रधानभावापितयोश्च

१ पर्याया इमे ॥ २ इत्यादिमिश्र । कोऽर्थः ? इत्यशब्दः सङ्केतितः सत्त्वासत्त्वयोः केनापि ॥ ३ स्याद- 25
वक्तव्यं चेत्त्यत्र ॥ ४ वाच्येन सह ॥ ५ स्यादस्ति चावक्तव्यश्च ॥ ६ विशेषाभिधायिना एकेन शब्देन
विरुद्धयोः सत्त्वासत्त्वे न वक्तुं शक्ये असत्त्वादेव ॥ ७ न कोऽप्येको युगपद् द्रव्यपर्यायावाचो शब्दोऽस्ति
इति अवक्तव्यत्वम् ॥ ८ सत्त्वासत्त्वयोः ॥

विरुद्धयोर्गुणपदकेन विशेषशब्देनाभिधेयत्वानभिधेयत्वसंज्ञाते। वक्तव्यशब्दप्रयोगः ।
 तथा च सप्तमङ्गी भवति । तद् यद्यवक्तव्यशब्दस्य प्रयोगवद् वक्तव्यशब्दस्यापि
 १०७८ विरुद्धधर्मयोर्गुणपदकशब्दाभिधेयत्वानभिधेयत्वचिन्तया प्रयोगः प्रसज्यते तदा न
 युक्तः, अवक्तव्यत्वस्य निर्णीतत्वात् । अथ सन्नयं घटो वक्तव्यश्चेत्कथमस्य वक्तव्यत्वा-
 वक्तव्यत्वचिन्तया न विरुद्धधर्मचिन्तया प्रयोगप्रसङ्गः तर्हि प्रसज्यतां नाम । न खलु ५
 वस्तुधर्माणां सत्त्वानित्यत्वादीनां शब्दाभिधेयत्वं निवार्यते, विरुद्धयोरेव धर्मयोर्गुण-
 पदकशब्दाभिधेयत्वस्य प्रतिषेधनात् । न चैवमप्यष्टादिमङ्गप्रसङ्गः, विरुद्धधर्मा-
 पेक्षया सप्तमङ्गया एव सम्भवात्, केवलसत्त्वासत्त्वमङ्गकानां युगपत्सत्त्वासत्त्वमङ्गकेष्व-
 नन्तर्भावात् । अथवा संशयाभावाद्वक्तव्यशब्दाप्रयोगः । यो हि सत्त्वासत्त्वादिशब्दैर-
 १०८८ मिधीयते स कथमवक्तव्यः स्यात् । ततः सत्त्वादिशब्दा एव वस्तुनो वक्तव्यताम- १०
 भिदधत इति न वक्तव्यशब्दप्रयोगो ज्यायान् ।

नन्वेकत्रापि वस्तुनि विधीयमान-निषिध्यमानानन्तधर्मसम्भवादनन्ताः सप्त
 मङ्गयः स्युः । स्युर्नाम, अनन्तानामपीष्टत्वात् । मङ्गकास्तु सर्वत्रापि सप्तैव ।
 प्रतिपाद्यप्रश्नापेक्षया हि मङ्गाः प्रकल्पन्ते । प्रश्नश्च सप्तैव सम्भवति, संदेहस्य
 सप्तविधत्वेन जिज्ञासायाः सप्तप्रकाशया एव सम्भवात् । संदेहस्य तु सप्तविधत्वं १५
 तद्विषयस्य वस्तुधर्मस्य सप्तविधस्यैव भावात् । तावन् सत्त्वं वस्तुधर्मः, सत्त्वरहितस्य
 वन्ध्यासुतस्येवासत्त्वप्रसङ्गात् । स्वरूपादिभिरिव च पररूपादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वा-
 १०८९ निष्ठौ वस्तुरूपप्रतिनियमायोगादसत्त्वमपि वस्तुधर्म एव । क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वयो-
 वक्तव्यत्वस्य सत्त्वावक्तव्यत्वयोः सत्त्वावक्तव्यत्वयोः सत्त्वासत्त्वावक्तव्यत्वानामपि
 वस्तुधर्मत्वमेव प्रतीयमानत्वात् । स्यादस्ति स्वात्मास्तीत्यादिशब्दप्रयोगे ह्यवहितश्रोतसः २०
 श्रोतुः क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वादेः कस्यचिदर्थास्ति प्रतीतिः । सा चेयं न भ्रान्ता,
 प्रमाणवाचितत्वात्, वस्तुनि प्राप्तिप्रवृत्तिभावाच्च । अन्यथा सद्भूतप्रत्यक्षादेरपि
 भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । तदर्थेया सद्भूतप्रत्यक्षादिनेव वस्तुविषयया भवितव्यम् । तत् सप्तविध
 एव वस्तुधर्मः । तत्र सत्त्वासत्त्वयोः क्रमाक्रमत्वे गौणमुख्यत्वे वक्तव्यत्वावक्तव्यत्वे
 इत्यादयः स्वगता धर्माः । ततः कदाचित् कस्यचिदर्पणा क्रियते । २५

१ मुख्यता ॥ २ अतो न वक्तव्यशब्देन सह सप्तमङ्गी ॥ ३ सत्त्वस्यैव एकस्य ॥ ४ परः प्राह-केषांचिद्
 मङ्गानां केषुचिद् मङ्गेष्वनन्तर्भावात् सप्तमङ्गी प्राप्ता इत्याशङ्क्याम् ॥ ५ स्यादस्ति, स्वात्मास्ति ॥ ६
 सप्तमङ्गवेव ॥ ७ अर्थः ॥ ८ सप्तमङ्गवा ॥

109A

नन्वयं स्याच्छब्दोऽनेकान्तवचनस्ततस्तेनैव सत्त्वादिधर्माणामुक्तत्वात् तदभिधानाप्रयोग एव । उच्यते—स्याच्छब्दोऽयमनेकान्तमात्रस्य वाचको द्योतकश्च । ततो यदा वाचकस्तदानेकान्तसामान्यप्रतिपत्तावपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थं सत्त्वादिशब्दप्रयोगः । सामान्यशब्दप्रयोगेऽपि हि विशेषजिज्ञापयिषया विशेषशब्दोऽपि प्रयुज्यते, यथा गां बलीवर्दमानय, करेणुं गजं पश्य । यदा तु द्योतकस्तदा सत्त्वादिपदोक्तमेवायं 5 मवद्योतयितुं प्रयुज्यते । प्रयुज्यन्ते हि द्योतका ध्वनयः पदान्तगतमप्यर्थमवद्योतयितुम्, यथा चादयः ।

एवं नित्यत्वानित्यत्वयोः सामान्यविशेषयोरभिलाष्यत्वानभिलाष्यत्वयोर्भेदाभेदयोरन्येषां च सप्रतियोगिनां धर्माणामवक्तव्यत्वसंयोजनायां सप्तभङ्गी दृष्टव्या ।

109B

अत्र चाद्यास्त्रयो भङ्गाः सकलादेशाः, वस्तुनः खण्डीकृत्यानभिधानात् । शेषान्तु 10 विकलादेशाः, वस्तुनः खण्डीकृत्याभिधानात् । अत्र हि सत्त्वासत्त्वैवं विभागीकृत्य वस्त्वभिधीयते । अथवा प्रमाणदेशेन सर्वेऽपि सकलादेशाः, प्रमाणस्य परिपूर्णाभिधायित्वात् । नयादेशेन तु विकलादेशाः, नयस्य खण्डाभिधायित्वात् । इयं च सप्तभङ्गी श्रुतं प्रमाणम्, शब्दादर्थप्रतीतेरिति ।

सत्त्वाऽसत्त्वावचनविषयं चोभयं च क्रमेण सत्त्वाऽसत्त्वावचनविषयत्वेन युक्तं क्रमेण । 15 सत्त्वासत्त्वावचनविषयं चाक्रमोत्सप्तभङ्गी सैषा नीतिर्नियमगहिता 'स्यात्'पवित्रा तु मोनेम् ॥१॥

110A

सहार्पितं द्रव्यमशेषपर्ययैर्विकृद्धमौ यदि वा सहार्पितौ ।
विशेषशब्दैरविगीतेलक्षणैर्वचनदीप्नोऽपि न वक्तुमीश्वरः ॥२॥

सकलादेशाः पूर्वा एकध्वनिशासनात् त्रयो भङ्गाः ।
अन्ये विकलादेशाः प्रेमौ-नयवर्वा विभागोऽयम् ॥३॥ 20

सम्प्रति पूर्वोदितमेव प्रमेयं श्लोकैः सङ्क्षेपेण सङ्गृह्णाति—

१. सत्त्वादिधर्मावाचकशब्दप्रयोग एव ॥ २. सकलाश्च ते आदेशाश्च भग्नानि ॥ ३. नयस्य इत्यादि ॥
च नास्ति केति न खण्डीकृतम् ॥ ४. व्याहाराभिप्रायेण ॥ ५. एतेऽपि 'सत्त्वा'पवित्राः सन्त्य इत्यर्थः ॥
६. आगमलक्षणम् ॥ ७. अत्र १, २, ३, इत्यादयः अङ्का निमित्ताः सन्ति, तदनुगतेन आगमस्य मारा—
रूप १, अक्षय २, अवचनविषयं च ३, उच्यते च क्रमेण ४, नय आलम्ब्य च ५, अक्षय अवलम्ब्य ६, सत्त्वा अवलम्ब्य च ७ ॥ ८. व्याहृतिः च नास्ति च ॥ ९. व्याहृति आलम्ब्य च ॥ १०. युज्यते ॥ ११. प्रमाणम् ॥ १२. एतेन विख्यातैः शब्दैः ॥ १३. यदा तदा सप्तभङ्गीयाः सकलादेशाः, विकलादेशाः नयादेशेन ॥

कायः प्रदेशवाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः ।

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां यद्वा कायः समुच्चयः ॥ १ ॥

अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते ।

सदाभावप्रसङ्गः स्यान्नासतो हेतु-कार्यते ॥ २ ॥

प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् ।

5

न खल्वन्यत् ततस्ताप-शीतयोरपि लक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति सा ।

अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

काय इत्यादि । तदिति प्रदेशवाहुल्यम् ।

10

अर्थक्रिया हीत्यादि । सदाभावप्रसङ्गः स्यादिति नित्यस्यैकरूपत्वेन सदा सन्नि-
हितत्वात् । असतः सर्वथा निरन्वयनाशिन एकान्तक्षणिकस्येत्यर्थः ।

प्रमाणानुपपत्तिरित्यादि । लक्षणलिङ्गानुसराणां तदो नपुंसकत्वम् । खलुशब्दो
यस्मादर्थः । ततः प्रमाणानुपपत्तेः । शीतोष्णयोरपि प्रमाणानुपपत्तिरेव विरोध इत्यर्थः ।

उत्पादेत्यादि । सा प्रमाणानुपपत्तिः ।

15

पूर्वोदितसङ्ग्रहाय श्लोकाः सङ्ग्रहश्लोकाः ।

110B

स्यादेवम्—आगमे पटु द्रव्याण्युक्तानि । यदुक्तम्—‘कैह णं भंते ! दव्वा
पन्नता ? गोयमा ! छ दव्वा पन्नता । तंजहा—धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए
आगासत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए जीवत्थिकाए अट्ठासमये [भगवतीसूत्रे २५।४।६३३] चि ।
भवद्दथां च पञ्च द्रव्याणि प्रपञ्चितानि । तत् कथं नागमविरोध इति ।

20

अत्राह—

१ कायः प्रदेशवाहुल्यं भावांशैस्तदणोः पुनः । उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां यद्वा कायः
समुच्चयः ॥ २ अर्थक्रिया हि नैकान्तनित्यानित्येषु युज्यते । सदा भावप्रसङ्गः स्यान्ना-
सतो हेतुकार्यते ॥ ३ प्रमाणानुपपत्तिर्या तद् विरोधस्य लक्षणम् । न खल्वन्यत् तत-
स्तापशीतयोरपि लक्ष्यते ॥ ४ शब्दस्य ॥ ५ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणां सतामेकत्र नास्ति
सा । अतश्च सदसद्रूपमेकमप्युपपद्यते ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥ ६ * तत्त्वार्थसूत्रे कालश्रव्येके
[५।३८] इति सूत्रं वर्तते । सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थटीकायामेवम् सूत्रं वक्ष्यमाणं पृ० १२५ पं० १५
इत्यत्र निर्दिष्टं च सूत्रमुद्धृतमस्ति, तदनुसारेणात्रापि सूत्रमिदमुद्धृतमस्ति ग्रन्थकाराभ्यामिति स्पष्टं प्रतिमात्यम् ॥

25

कालश्चेत्येके ।

एकेषामाचार्याणां मतेन कालोऽपि जीवादिभ्यः पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम् । जीवादिद्रव्यैः परिणमद्भिः स्वत एव कल्पयते कारणतयापेक्ष्यत इति कालोऽपेक्षा-
कारणम्, बलाकाप्रसवे गर्जितध्वनिवत् । द्रव्यत्वं चास्य गुणपर्यायवत्त्वात् । संयोग-
विभाग-सङ्ख्या-परिणामा-ऽमूर्त्तत्वा-ऽगुरुलघुत्व-सूक्ष्मत्वादयो गुणाः । जीवादि पर्यायाणां 5
परिणामहेतुत्व-परत्वापरत्वादिप्रत्ययहेतुत्वादयस्तु पर्यायाः । यदुक्तम्—

111A

“निःशेषद्रव्यसंयोगविभागादिगुणाश्रयः ।

कालः सामान्यतः सिद्धः सूक्ष्मत्वाद्याश्रयो भिदो ॥१॥

क्रमवृत्तिपदार्थानां वृत्तिकारणतादयः ।

पर्यायाः सन्ति कालस्य गुणपर्ययवानतः ॥२॥” [] इति । 10

अस्य चास्तित्वं प्रतिनियतसकृदनेकपदार्थपरिणामात् । न खलु वर्ष-शीतोष्ण-
वाता-ऽग्नि-हिम-तडिदध्रगर्जितोल्काङ्कुर-किसलय-पत्र-फल-प्रसूनोदयादयः प्रतिनियत-
भावितः परिणामाः प्रतिनियतमपेक्षाकारणमृते घटन्ते, परिणामकारणमात्रभावित्वेन
सर्वदा भावप्रसङ्गात् । न च क्षित्यादयः त्वापेक्षाकारणम्, तेषामसर्वगतत्वात् ।
अत एव न धर्मो-ऽधर्मो । न चाकम्पानि, भिन्नकार्योपलम्भात् । तस्मात् काल 15

111B

एव पदार्थपरिणामस्यापेक्षाकारणम् ।

ननु च कालस्य परिणामो यद्यस्ति तदाऽसौ बाह्यान्वनिमित्तापेक्षः, तन्नि-
मित्तमपि परिणाममात्मसात्कुर्वदपरनिमित्तान्तरापेक्षमित्यनवस्था स्यात् । कालपरि-
णामस्य च बाह्यानपेक्षत्वे जीवादिपरिणामस्यापि बाह्यनिमित्तापेक्षा मा भूत् । न च
कालस्य परिणामो न सिद्धः, सतोऽवश्यं परिणामित्वाभ्यनुज्ञानात्, अन्यथा सत्त्वमेव 20
न स्यात् । तन्न परिणामलिङ्गः कालो भवितुमर्हतीति । तन्न । तस्य सकलपदार्थ-

१ ‘इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्वते स्म ॥ कृतिरियं पण्डितरामचन्द्रगुणचन्द्रवोः । क्षेमं भूयात् संवाय संवत्स वा ।
मद्रं भवतु । सोमालिखितं । १४९२ वर्षे चैत्रमासे कृष्णपक्षे अमावास्यां तिथौ । इति अहम्मदावादनगरे
‘हाज्जापटेलजी पोटल’मध्ये ‘संवेगीनो उपाश्रय’ इत्यत्र विद्यमाने मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य
हस्तलिखितादर्शे १२B पत्रे । ‘इति द्रव्यालङ्कारः परिपूर्वते स्म’ इति राजस्थाने वेडानगरे वर्तमाने 25
श्रीश्रुतज्ञानअमीधारालये भाण्डगारे विद्यमाने मूलमात्रस्य द्रव्यालङ्कारस्य हस्तलिखितादर्शे १३A
पत्रे ॥ २ कालश्चेत्येके ॥ ३ * हस्तलिखितादर्शे पूर्वं कल्पते इति लिखितमासीत्, तदनन्तरं तत्रैव कल्पयते
इति संशोधनं विहितमस्ति । किन्तु अत्र कालस्य प्रस्तुतत्वात् ‘कल्पयते’ इत्येव सम्भवं भाति वस्तुतः ॥ ४ ‘६’
[=विषये षष्ठ्यन्ताम्] ॥ ५ ‘३’ [=तृतीयान्ताम्] ॥ ६ पुण्य-पापे ॥ ७ धर्मा-ऽधर्म-स्त्राणि ॥ ८ तत्
बाह्यनिमित्तमपि ॥

परिणामनिमित्तत्वेन स्वपरिणामेऽपि हेतुत्वात् । सकलावगाहहेतुत्वेनाकाशस्य स्वाव-
गाहहेतुत्वञ्च, सर्वविदः सकलार्थसाक्षात्कारित्वेन स्वात्मसाक्षात्कारित्ववद्वा । न
११३A चेन्न जीवादय एव स्वपरिणामानामपेक्षाकारणमपि भविष्यन्तीति वक्तुं शक्यम् ।
निम्बादौ स्वहेतुकस्य कुटुकत्वादेर्दर्शनादोदनादावपि तस्य स्वहेतुकत्वप्रमङ्गात् ।
[पेदाद्येषु परापरादि]प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या कालकल्पना तावदवश्यमाविनी । सा चेत् 5
कार्यान्तरार्थमुपस्थिता कार्यान्तरमपि भवदीयं साधयति साधयतु नाम को दोषः ?
यदि हि परिमोमार्थं परिगृहीता प्रियदयिता गृहकर्मापि करोति तदा गृहिणां न
किं विशेषलाभः ? तस्मात् पदार्थानां प्रतिनियतपरिणामदर्शनात् कालो नाम
११३B द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते । परापरादिप्रत्ययहेतुत्वाच्च । तथाहि—अपरदिक्स्वन्धिनि
“निन्यवृद्धलुब्धके परत्वप्रत्ययः परदिक्स्वन्धिनि च प्रशस्ते कुमारतपस्विन्यपरत्व- 10
प्रत्ययोऽवश्यं विशिष्टकारणापेक्षः । स च काल एव, अन्यस्यावदनात् । तस्मात्
पदार्थप्रतिनियतविचित्रपरिणामान्यथानुपपत्त्या परापरादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या च
सिद्धं कालो नाम पटं द्रव्यं केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन ।

ननु यद्यागमसिद्धं कालद्रव्यं तदा किमिति भवद्भयां पञ्चमु द्रव्येष्वन्तर्भावितम् ।
११३A उच्यते—आगमेऽन्तर्भावोऽपि प्रतिपादितः । तदुक्तम्—“किमिदं मते ! कालोऽस्ति 15
पशुर्बुध् ? गोयमा । जीवा चेव अजीवा चेव ।” [] । अपि चावाभ्या-
मस्तिकायानां लक्षणं कर्तुमारब्धम् । न च कालोऽस्तिकायः, आगमेऽप्रतिपादनात् ।
ततः पञ्चास्तिकायलक्षण[प्रतिपादनाश्रय एवे]ति ॥ छ ॥

अकम्पानां वृत्तौ यदजनि शुभं तेन पदवीं
रिपुर्वा मित्रं वा सपदि लभतां तां जनगणः । 20
अकाण्डे क्रोधान्धप्रभुविहितदण्डप्रतिभया-
न्न कम्पन्ते यस्यां परिजनवपुंषि क्षणमपि ॥ १ ॥

पूर्वयस्य समुद्रतिनं विहिता धीरैः कुतोऽप्याशया-
दावाभ्यां स समुद्रतो श्रुतनिवेद्रव्योत्करो दुर्लभः ।

१. * अत्र तावत्प्रचाराया मनाक् पुष्टितयात् सप्ताष्टान्यङ्गाणि वृत्तितानि । अतोऽस्मत्कल्पनया पुरितोऽयं 25
वाक्यः ॥ २. स्वपरिणामेऽपि हेतुत्वलक्षणम् ॥ ३. पञ्चिम ॥ ४. प्रशस्येऽपि पुरुषे परशस्यो वर्तते इति निन्य
शतुक्तम् ॥ ५. पूर्व ॥ ६. * “तत्रात्र हि आवाभ्यां नि वा जीवा ति वा अजीवा ति वा पशुर्बुध्” इति
स्थानाङ्गान्ते सू० १. ५. ॥ ७. * अत्र तावत्प्रचारायाः किञ्चित् पुष्टितयात् सप्ताष्टान्यङ्गाणि अस्माकल्पनया
पुरितानि ॥ ८. धर्मशीलाय ॥ ९. विपश्ये ॥

एतं यूयमनन्तकार्यनिपुणं गृहीत तत्कोविदाः

स्वातन्त्र्यप्रसवां यदीच्छत चिरं सर्वार्थसिद्धिं हृदि ॥ २ ॥

1138

मध्यं बौद्धामृतजलनिधेर्गाढवान् भ्रान्तवांश्च

न्यायादव्यां वचनशठताप्रोत्स्व(च्छ्व)सत्कण्टकायाम् ।

आम्नाती वा विषमविकलप्रक्रिये यो विशेषे

5

शास्त्राग्भे यदि परमसौ दक्षतां लक्षयेन्नौ ॥ ३ ॥

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्द्धासिमुल्लासतो

नापीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते सम्पदः ।

आवाभ्यामयमादतः किमु बुधा द्रव्यप्रपञ्चश्रम-

सन्दर्भान्तरनिर्मितोऽनवमप्रज्ञाप्रकर्षश्रिये ॥ छ ॥ ॥ ४ ॥

10

इति श्री रामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्यालङ्कारटीकायां

तृतीयोऽक्रमप्रकाश इति ॥

॥ छ ॥

संवत् १२०२ सहजिगेन लिखितं.....

प्रथमं परिशिष्टम् ।

द्रव्यालङ्कारटीकायामुद्धृतानां पाठानां पृष्ठाङ्कक्रमेण सूचिः ।

उद्धृतः पाठः.....	पृ. पं.
तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुः [सि. ७।१।१].....	२-४
उष्ट्रमुखादयः [सि. ३।१।२३].....	३-३
वैशाखस्थानस्थः पुरुष इव... [प्रशम० २१०].....	३-८
जं संठाणं तु इहं भवं... [आवश्यकनि. ९६९].....	३-१०
टीहं वा हस्सं वा.... [आवश्यकनि. ९७०].....	३-१०
श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः... [नाट्यशास्त्रे ६।४२].....	७-१९
विष्टा-कृमिज उद्वेगी... [नाट्यशास्त्रे ६।८१].....	७-२१
किञ्चान्यद् यदि तद्... [].....	११-१८
अथेष्टं ते रसैर्भौमै... [].....	११-२०
आलिमं जतुना काष्ठं... [].....	११-२२
तथैव यदि तद् बीजं... [].....	१२-१
आत्मादिमात्ममध्यं च... [].....	१८-२१
क्वचित् [सि. ६।२।१४५].....	२१-१०
यावादिभ्यः [सि. ७।३।१५].....	२१-११
मतिश्रुतयोर्निबन्धो... [तत्त्वार्थ. १।२७].....	२२-५
एकस्यार्थस्वभावस्य [प्रमाणवार्तिके ३।४२].....	२२-२१
यत्रैव जनयेदेनां.....	२३-५
यद्भावो भावलक्षणम् [सि. २।२।१०६].....	२५-९
निन्दस्स निन्देण दुआहिण्ण.... [प्रज्ञापनासूत्रे गा. ३२].....	२५-२२
एकगुणस्निग्धस्य... [].....	२६-१
एकगुणस्य द्वयधिकादिगुणेनापि... [].....	२६-४
भेदादणुः [तत्त्वार्थ. ५।२७].....	२७-१४
इह तावत् परमाणूनां संसर्गग्रहे... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ४६A].....	३०-१७
अधिगते तु स्वलक्षणे ... [हेतुविन्दौ पृ. ३].....	३१-१६
तस्मादनधिगतार्थविषयं... [हेतुविन्दौ पृ. ३].....	३२-८
तदेव परमार्थसत्... [न्यायविन्दौ १।१४-१५].....	३२-१८
न च सामान्यं काञ्चिदर्थक्रिया... [हेतुविन्दौ पृ. ३].....	३२-२०
अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा... [हेतुविन्दुटीका श्लो. ३३ पृ. १०६].....	३५-१
सन्निवेशेन ये भावा... [हेतुविन्दुटीका श्लो. ३४ पृ. १०६].....	३५-३

बहूनां च निरवयवानां... []	३६-१३
यत् सत् तत्रिरवयवं... []	३७-४
महत्त्वादानेकद्रव्यवत्त्वाद्... [वैशेषिकसूत्रे ४।१।६]	४१-१
अवनतिविशेषानुपलम्भश्च... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती]	४१-१
गुरुत्वं जलभूम्योः... [प्रशस्तपादभाष्ये]	४१-१८
अपाकरूप-रस-गन्ध... [प्रशस्तपादभाष्ये]	४२-४
नापि स्थूल एको... [प्रमाणविनिश्चये पृ. २६२A]	४४-५
प्रयोजनम् [सि. ६।३।११७]	४५-१६
अतोऽनेकस्वरात् [सि. ७।२।१६]	४५-१७
प्रज्ञादिभ्योऽण् [सि. ७।२।१६५]	४५-१८
न च मनसः स्पर्शवत्त्वे... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ. ४२७]	४६-०२
तथा स्पर्शवत्त्वे सति... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ. ४२७]	४७-५
न च मूर्तत्वेन स्पर्शो... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ. १०३]	४८-२
विजातीयानामनारम्भकत्वम्... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ. ४१]	४९-२
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते [वैशेषिकसूत्रे १।१।८]	४९-४
इन्द्रियादीनां तु विज्ञान... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ. १०]	५०-१
विधिमुखस्तु प्रत्ययोऽसिद्धः ... [प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली पृ. १३]	५२-१
तस्माद्रूपविशेषोऽयम्... [प्रशस्तपादभाष्यटीका न्यायकन्दली पृ. २४]	५५-२०
द्विष्टमप्यन्धसंवित्तिः... []	५८-३
न हि कदाचित् प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष .. []	५८-५
यत् शुषिरे तदाकाशम् []	५९-३
न सत्ता सत्तान्तरमुपैति []	५९-१४, ११४-१३
हृदि प्राणो गुदेऽपानः... []	६०-३
आतपः कटुको रूक्षः... []	६०-१३
तनुभुवनादि कार्य... [प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती पृ. ६३८]	६१-७
क्षयोपशान्तिप्रभव... []	६४-२३
अस्त्यनुभवविशेषोऽर्थकृतो... [प्रमाणविनिश्चये पृ. २६१A]	६४-२५
सन्तापाय न शक्तः... [सि. वृ. ३।१।५१]	६६-४
महोपलम्भनियमादभेदो... [प्रमाणविनिश्चये पृ. २६३B]	६७-६
ततः कल्पितभेदनिबन्धनः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १८५A]	६८-१६
विकल्पज्ञेयभेदार्थः... []	६९-१
तेनायं नियमार्थो दर्शितः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १८९B-१९०A]	६९-१९
एतदुक्तं भवति-न भिन्नयोनियतः... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १८६A]	७१-१
यद् येन नियतमहोपलम्भं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १८९]	७१-२५

भेदः सत्तापत्यम्भानिधमेन... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १८९B-१९०B]	७१-१८
सह संवेदः तावत्... []	७२-२४
प्राधान्यिकमपि प्रमाण... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १९६A]	७३-१९
मध्यव्यवस्थितम्याणोः... []	८०-५
स हेतुकेन्द्र विदा विचित्रता... []	८१-६
अर्ज्ययोगेऽपि पुनः... [प्रमाणविनिश्चय पृ. २५३A]	८२-१
न हि सर्वत्रैव स्मृत्यपेक्षो... [अनेकान्तव्यपत्ताकार्या तृतीयेऽधिकारे पृ. १८०]	८२-१३
तद्व्यवस्थामप्येवैतोत्पद्यमानं... [प्रमाणविनिश्चय पृ. २५२B]	८४-१९
शब्दस्य संकेतकालभावितत्वं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ८७A पं. ४]	८५-६
अपेक्ष्यमाणत्वं माक्षाजनकत्वेन... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ६१B]	८५-२४
विशेषणं विशेष्यं च... [प्रमाणविनिश्चये पृ. २५३]	८६-४
वद्यभिलाषवद् विज्ञानं... []	८७-७
विचारकत्वे चन्द्रिय... [प्रमाणविनिश्चये पृ. २५३B]	८८-१५
इन्द्रियकृतस्तु रूपग्रहण... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. ६६A]	९०-४
यत् प्रत्यक्षं तत्राभिलाष... []	९१-९
हेतु-कर्तृ-करणेत्यम्भूतलक्षणे [सि. २।२।४४]	९२-४
अधिगते तु स्वलक्षणे... [हेतुविन्दुः पृ. ३]	९३-१६
एकस्मिन्नपि वस्तुनि... []	९५-९
सर्वे भावाः स्वभावेन... [प्रमाणवा. ३।४०]	९७-१
एकप्रत्ययवमर्शार्थ... [प्रमाणवा. १।७४]	९७-९
ज्वरादिशमने... [प्रमाणवा. १।७५]	९७-११
एकप्रत्ययवमर्शस्य... [प्रमाणवा. १।११०]	९९-३
इतरेतरभेदोऽस्य... [प्रमाणवा. १।७३]	१०२-२
ऋवर्णोवर्णं [सि. ७।४।७१]	१०२-१९
वर्षाकालेभ्यः [सि. ६।३।८०]	१०३-१
पिण्ड एव कुण्डे... [आत्मतन्त्रविवेके]	१०६-१८
विचित्रा हि पदार्थानां... []	११०-४
अस्तु वा सर्वगतं सामान्यं... []	१११-१५
सर्वम्योभयरूपत्वे... [प्रमाणवा. १।१८३]	११३-२०
अद्यास्त्यतिशयः कश्चित् [प्रमाणवा. १।१८४]	११४-१
सर्वात्मत्वे च भावानां... [प्रमाणवा. १।१८५]	११४-३
प्रवृत्तिनियमो न स्यात्... []	११४-५
भेदे चोभयरूपैकवस्तु... []	११४-७
विशेषरूपं यत् तेषु... []	११४-९

न सत्ता सत्तान्तरमुपैति [].....	५९-१४, ११४-१३
कुंभो न जीवदवियं... [सम्प्रति. ३।३१].....	११४-
खस्य स्वभावः खत्वं... [प्रमाणवा. १।६८].....	११६-४
प्रकारे जातीयर् [सि. ७।२।७५].....	१२०-२४
शब्दाः संकेतितं प्राहुः... [प्रमाणवा. १।६३].....	१२१-९
ते तु स्वात्मन्वनमेवार्थं... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ. २५].....	१२३-९
प्रमेयरूपं हि परिच्छिन्नं... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १३B].....	१२४-२४
अनुमानं द्विधा स्वार्थं... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २६५A].....	१२५-१४
अतस्मिंस्तद्ग्रहाद् भ्रान्तिः... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २६५B].....	१२५-१५
परार्थमनुमानं तु... [प्रमाणविनिश्चयः पृ. २८५A].....	१२५-१६
तथा विषयभेदात् ... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ. १३ B].....	१२५-२२
प्रवृत्तिविषयस्य व्यवस्थापकं... [].....	१२६-१४
तद्भावहेतुभावौ हि... [प्रमाणवा. १।२८].....	१२७-१०
स्वयं हि वस्तु क्वचित् [].....	१२९-३
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः... [].....	१३४-१६
परिस्पन्दात्मको..... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-३
प्रयोगविम्वसोत्पाद्या... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-५
विम्वसोत्पत्तिका तेजो... [तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२, पृ. ४१८].....	१३५-७
यद्यात्मा गतिमात्रेण्यते... [].....	१३७-७
आत्मा हि प्रेरको... [].....	१३७-१३
तथैव द्रव्यसामर्थ्यात्... [].....	१३७-१५
धम्मत्थिकाए णं भंते... [भगवतीसूत्रे १३।४।२४-२५].....	१४४-१४
अहं तृच् [सि. ५।४।३७].....	१४५-१४
कर्मजा तृचा च [सि. ३।१।८३].....	१४५-१५
आगासत्थिकाए णं भंते.. [भगवतीसूत्रे १३।४।२६].....	१४८-१८
प्राग्भागे यः सुराष्ट्राणां... [].....	१५०-९
यद् बहुप्रदेशं तत् [].....	१५३-१२
निरंशमाकाशं सर्वं... [].....	१६०-७
निरंशमाकाशं सदा... [].....	१६०-१३
सक्रियस्य हि यद् [].....	१६४-२५
यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं... [].....	१६८-१०
विवादाध्यासितं बीजं... [].....	१६९-२०
किं तस्य सहकारिणा क्रियते .. [].....	१६९-२६
सहकारिभिर्न हेतोर्विशेष... [].....	१७०-१४

यन् पुनरसता कार्येण... []	१७२-१४
अतदात्मत्वेऽपि... []	१७३-१
यो हि यद्रूपो नोपलभ्यते... []	१७५-१
अथ केयं शक्तिः ... []	१७५-९
यद्युत्तरं कार्यात्मकं... [हेतुबिन्दुटीका पृ.७८]	१८२-५
यदि भावान्तरं प्रध्वंसाभावो... [हेतुबिन्दुटीका पृ.७९]	१८३-९
पर्युदास एवैको... [हेतुबिन्दुटीका पृ.८१]	१८४-१७
सापेक्षाणां हि भावानां... [प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः पृ.६५] [प्रमाणविनिश्चयः पृ.२७६A]	१८५-१२
अयं च प्रमाणार्थो... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.२९०B]	१८५-१७
न ध्रुवभावी भूतस्यापि []	१८६-८
यो धर्मिणो धर्मो... []	१८६-१०
किं तस्य सतो भावस्य... [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ.२८९]	१८६-१७
यथाविधोऽन्वयस्तथैव... []	१८८-१४
न रूपविशेषाविष्करण... []	१८९-१५
तत्र प्रत्यक्षव्यापारेण... []	१८९-१९
समनन्तरप्रत्ययात् विज्ञानात्... [हेतुबिन्दुः पृ.१०-११]	१९२-१५
जनकैराधेयातिशयस्य... []	१९३-२
अवस्थाभेदेऽपि... [हेतुबिन्दुटीका पृ.९५]	१९३-९
निजाभिधेयप्रतिधात... []	१९६-१३
कथञ्चिदर्था हि सदा []	१९६-१५
दृष्टत्वात्र विरोधोऽपि .. []	१९७-१
व्यतिरिक्तमपि भावांशा.. [हेतुबिन्दुटीका पृ.२५-२६]	२००-१६
विरोधिसन्निधेर्दोष.. [हेतुबिन्दुटीका श्लो. ३१, पृ.१०६]	२०७-१
मुक्तो न मुक्त एव हि... []	२०८-१
एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन् []	२०८-३
कड णं भन्ते दब्बा.. [भगवतीसूत्रे २५।४।६३३]	२१३-१७
निःशेषद्रव्यसंयोग.. []	२१४-७
क्रमवृत्तिपदार्थानां ..[]	२१४-९
किमिदं भन्ते कालो त्ति.. []	२१५-१५

अथ द्वितीयं परिशिष्टम् ।

विशिष्टानि कतिपयानि टिप्पणानि

[अस्मिन् परिशिष्टे द्रव्यालङ्कारटीकायां केषाञ्चित् पाठानां तुलनाद्यात्मकानि कानिचित् टिप्पणानि उपन्यस्यन्ते]

पृ.२ पं.२ । लक्षणं च... । तुलना-“तल्लक्षणं द्विविधम्, आत्मभूता-ऽनात्मभूतभेदात्, उष्ण-दण्डवत् । तदेतल्लक्षणं द्विविधम्-आत्मभूतमनात्मभूतं चेति । तत्र आत्मभूतमग्रेऽप्युच्यते, अनात्मभूतं देवदत्तस्य दण्डः ।” इति अकलङ्कदेवविरचिते तत्त्वार्थराजवार्तिके २।९, पृ.११९ ।

पृ.२ पं.५ । मतुप्रत्ययो... । “नित्ययोगे मतुविधानम्” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२३। “नित्ययोगे मतुप विहितः” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।२३। “नित्ययोगे मतोर्विधानात्.. स्पर्शादिसामान्यस्य नित्ययोगात् पुद्गलेषु” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२३।

पृ.२ पं.५ । पूरणाद् गलनाच्च... । तुलना- “पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः संहन्यमानत्वाद् विसंहतिमत्त्वाच्च [५।१, पृ.३१६] ... पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः परमाणुप्रभृतयोऽनन्तानन्तप्रदेश-स्कन्धपर्यवसानाः” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।४, पृ.३२५

“पूरण-गलनान्वर्थसंज्ञत्वात् पुद्गलाः १२४।... भेदात् संघातात् भेदसंघाताभ्यां च पूर्यन्ते गलन्ते चेति पूरणगलनात्मिकां क्रियामन्तर्भाव्य पुद्गलशब्दोऽन्वर्थः पृषोदरादिषु निपातितः” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके, ५।१, पृ.४३४ ॥

“पूरण-गलनधर्माणः पुद्गलाः परमाणवादयोऽनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्ताः । ते हि कुतश्चिद् द्रव्याद् गलन्ति वियुज्यन्ते किञ्चित्तु द्रव्यं तत्संयोगतः पूरयन्तीति भावः ।” इति मलधारिहेमचन्द्रसूरिविरचितायाम् अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ पृ.१८४ ।

पृ.२ पं.१४ । अथ मूर्तिमाह- । तुलना- “रूपं मूर्तिः, मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति” इति तत्त्वार्थभाष्ये ५।३। “किं पुनरूपं नामेत्यत आह- रूपं मूर्तिः । मूर्तिर्हि रूपादिशब्दाभिधेया, सा च रूपादिसंस्थानपरिणामा, नासर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणा, व्यभिचारदर्शनात् । सर्वतः परिमितत्वे लोकस्य आत्मनोऽपि मूर्तिमत्त्वप्रसङ्गः काणभुजानाम् । परिमितत्वं चावश्यमभ्युपेयं विशिष्टसंस्थानत्वादिभिलोकस्य । अतो रूपमेवाव्यभिचारित्वान्मूर्तिरुच्यते । अन्येऽभिधत्ति-रूपशब्दो नीलादिवर्णाभिधायी समस्ति, अस्ति च दीर्घादिसंस्थानप्रतिपादनपरः । तद् यः संस्थानप्रतिपत्तिमाविष्करोति रूपशब्दस्तमुरीकृत्यावोचदाचार्यः ‘रूपं मूर्तिः’ इति । एवंविधमूर्त्याश्रिताश्च स्पर्शादयः किल सर्वदा न कदाचिदसंस्थाना भवितुमर्हन्ति, अन्यथा वान्ध्येय-व्योमकुसुम-मण्डूकशिखण्डकल्पाः स्युरिति । अत्र पक्षे धर्मा-धर्म-सिद्धसंस्थानैरनेकान्तः । तस्माद् रूपमेव मूर्तिरस्तु । एवं तर्हि गुणमात्रं मूर्तिशब्दस्य विषयः प्रसक्तः, न च रूपमेव मूर्तिरिति, उच्यते- द्रव्यास्तिकनयावष्टम्भात् सकलमिदं निरूप्यते । सैव हि मूर्तिर्द्रव्यस्वभावा चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति व्यपदिश्यते । अत एव पुनराह सहचराव्यभिचारप्रदिर्दर्शयिषया-मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति, सहचरितत्वात् । यत्र रूपपरिणामस्तत्रावश्यन्त्या स्पर्श-रस-गन्धैरपि भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयम्, अतः परमाणावपि

विद्यते । अतो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुगृहीता सन्तो मूर्तिव्यपदेशभाजो भवन्ति ।” - इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ पृ.३२३-३२४ ।

पृ.२ पं.१५ । स्पर्शग्रहणमादौ... । तुलना- “स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् । ११ । ... सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्च । तत एवानन्तरं रसवचनम्, स्पर्शग्रहणानन्तरभाविता (भावि)त्वाद् रसग्रहणस्य तदनन्तरं तद्ग्रहणं क्रियते । रूपात् प्राग् गन्धवचनमचाक्षुषत्वात् । १४ । अन्ते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः । ५१ ।” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५१२३। १० ४८४ ।

“स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५१२३], स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु रसादिषु स्पर्शस्य बलं दृश्यते, स्पष्टग्राहिषु इन्द्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तैः । सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्चादौ स्पर्शस्य ग्रहणम् । तत एवानन्तरं रसवचनम्, स्पर्शग्रहणानन्तरभावि हि रसग्रहणम् । रूपात् प्राग् गन्धवचनमचाक्षुषत्वात् । अन्ते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५१२३, पृ.४१९॥

पृ.२ पं.१८ । नन्वन्वे संस्थानं मूर्तिमाहुः । तुलना- “रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः । ११ । रूपमादिर्येषां त इमे रूपादयः । के पुनस्ते ? रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः । परिमण्डल-त्रिकोण-चतुरस्र-ऽऽयतचतुरस्रादिराकृतिः संस्थानम् । तैः रूपादिभिः संस्थानैश्च परिणामो मूर्तिरित्याख्यायते” इति अकलङ्कदेवविरचिते तत्त्वार्थराजवार्तिके ५१५, पृ.४४४ ।

“रूपिणः पुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५१५], रूपशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि मूर्तिमत्पर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् । ततो रूपं मूर्तिरिति गृह्यते ‘रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः’ [तत्त्वार्थराज.] इति वचनात्” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके पृ.३९६ ॥

पृ.३ पं.१९- पृ.७ पं.४ । कठिनादिरष्टधा स्पर्शः.. । तुलना - “तत्र स्पर्शोऽष्टविधः - कठिनो मृदुर्गुरुलघुः शीत उष्णः स्निग्धो रुक्ष इति । रसः पञ्चविधः- तिक्तः कटुः कषायोऽम्लो मधुर इति । गन्धो द्विविधः- सुरभिरसुरभिश्च । वर्णः पञ्चविधः- कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुक्ल इति ।” इति तत्त्वार्थभाष्ये ५१२३॥

“कठिनादयो विद्वदङ्गना- बालादिप्रतीतास्तथापि सुप्रयुक्तकारिभिरमूनि लक्षणानि प्रत्येकं प्रकाशयन्ते- अनमनात्मकः कठिनः, सन्नतिलक्षणो मृदुः, अधोगमनहेतुर्गुरुः, प्रायस्तिर्यग्ध्वगमनहेतुर्लघुः, वैशद्यकृत स्तम्भनस्वभावः शीतः, मार्दव-पाककृदुष्णः, संयोगे सति संयोगिनां बन्धकारणं स्निग्धः, तथैवाऽबन्धकारणं च रुक्षः । इतिशब्दः परिस्थूरस्पर्शभेदेयत्ताप्रतिपादनार्थः । ... श्लेष्मशमनकृत तिक्तः, श्लेष्मभेद-पाटवकृत कटुः, अन्नरुचिस्तम्भनकर्ता कषायः, आश्रवणक्लेदनकृदम्लः, ह्लादन-बृंहणकुम्भधुरः, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येकैः, संसर्गज इत्यपरे । सुरभिश्चन्दनोशीर-कश्मीरजादीनाम्, असुरभिर्लसुन-विष्टादीनाम्, सौमुख्य-वैमुख्यकारित्वात् साधारण इत्येकैः, तत्र, उभयोरन्तर्णीतविषयत्वात् । कृष्णादयो वर्णाः क्रमेण अङ्गन-शुकपत्र-रुधिर-काञ्चन-शङ्खादिषु विभावनीयाः । संसर्गजाः सारङ्गादयः ।” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५१२३, पृ.३५६ ।

“गुण्यन्ते संख्यायन्त इति गुणाः, तेषां नाम गुणनाम । ‘वर्णनामे’ इत्यादि । तत्र वर्ण्यते अलङ्क्रियते वस्तु-अनेनेति वर्णः कृष्णादिः पञ्चधा प्रतीत एव । कपिशादयस्तु एतत्संयोगेनैवोत्पद्यन्ते,

न पुनः सर्वथा एतद्विलक्षणा इति नेहोदाहृताः । गन्ध्यते आघ्रायते इति गन्धः, तस्य नाम गन्धनाम, स च द्विविधः-सुरभिर्दुरभिश्च । तत्र सौमुख्यकृद् सुरभिः, वैमुख्यकृद् दुरभिः । अत्रापि उभयसंयोगजः पृथग्नोक्तः, एतत्संसर्गजत्वादेव भेदाविवक्षणात् । रस्यते आस्वाद्यत इति रसः, तस्य नाम रसनाम, स च त्रिकटु-कषाया-ऽम्ल-मधुरभेदात् पञ्चविधः, तत्र श्लेष्मादिदोषहन्ता निम्बाद्याश्रितस्तिको रसः । तथा च भिषक्शास्त्रम्-

‘श्लेष्माणमरुचिं पित्तं तृषं कुष्ठं विषं ज्वरम् ।

हन्यात् तिको रसो बुद्धेः कर्ता मात्रोपसेवितः ॥१॥’ []

गलामयादिप्रशमनो मरिच-नागराद्याश्रितः कटुः । उक्तं च-

‘कटुर्गलामयं शोफं हन्ति युक्त्योपसेवितः ।

दीपनः पाचको रुच्यो बृंहणोऽतिकफापहः ॥१॥’ []

रक्तदोषाद्यपहर्ता बिभीतका-ऽऽमलक-कपित्थाद्याश्रितः कषायः । आह च -

‘रक्तदोषं कफं पित्तं कषायो हन्ति सेवितः ।

रूक्षः शीतो गुरुग्राही रोपणश्च स्वरूपतः ॥१॥’ []

अग्निदीपनादिकृद्म्लीकाद्याश्रितोऽम्लः । पठ्यते च-

‘अम्लोऽग्निदीमिकृत् स्निग्धः शोफ-पित्त-कफापहः ।

क्लेदनः पाचनो रुच्यो मूढवातानुलोमकः ॥१॥’ []

पित्तादिशमकः खण्ड-शर्कराद्याश्रितो मधुरः । तथा चोक्तम्-

‘पित्तं वातं कफं हन्ति धातुवृद्धिकरो गुरुः ।

जीवनः केशकृद् बाल-वृद्ध-क्षीणौजसां हितः ॥१॥’ [] इत्यादि ।

स्थानान्तरे स्तम्भिताहारबन्धविध्वंसकर्ता सिन्धुलवणाद्याश्रितो लवणोऽपि रसः पठ्यते । स चेहोदाहृतो मधुरादिसंसर्गजत्वात् तदभेदेन विवक्षणात् । सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसंसर्गः, सर्वसां लवणप्रक्षेप एव स्वादुत्वप्रतिपत्तेरित्यलं विस्तरेण ।

स्पृश्यत इति स्पर्शः कर्कशादिरष्टविधः । तत्र स्तब्धताकारणं दृषदादिगतः कर्कशः । सत्रतिकारणं तिनिशलतादिगतो मृदुः । अधःपतनहेतुरयोगोलकादिगतो गुरुः । प्रायस्तिर्यग्धूर्वाधोगमनहेतुरर्कतूलादिनिश्रितो लघुः । देहस्तम्भादिहेतुः प्रालेयाद्याश्रितः शीतः । आहारपाकादिकारणं वह्नाद्याद्युगत उष्णः । पुद्गलद्रव्याणां मिथः संयुज्यमानानां बन्धनिबन्धनं तैलादिस्थितः स्निग्धः । तेषामेवाऽबन्धनिबन्धनं भस्माद्याधारो रूक्षः । एतत्संसर्गजास्तु नोक्ताः, एष्वेवान्तर्भावादिति ॥” इति मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायाम् अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ पृ. २७०-२७१ ।

पृ. ९ पं. ८ । परिणामः.... । तुलना- “द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोग-विघ्नसालक्षणां विकारः परिणामः । द्रव्यस्य चेतनस्येतदस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अविवक्षातो न्यम्भूतां स्वां द्रव्यजातिमज्जहत पर्यायार्थिकनयार्पणात् प्राधान्यं विभ्रता केनचित् पर्यायेण प्रादुर्भावः पूर्वपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोग-विघ्नसालक्षणः परिणाम इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारः, तदनपेक्षा प्रक्रिया विघ्नसा । तत्र परिणामो द्विविधः- अनादिरादिमांश । अनादिलोकसंस्थान-मन्दराकारादि । आदिमान् प्रयोगजो वैघ्नसिकः । तत्र चेतनस्य द्रव्यस्यौपशमिकादिभावः कर्मोपशमाद्यपेक्षोऽपौरुषेयत्वाद् वैघ्नसिक इत्युच्यते । ज्ञा(दा)न-

शूल-भावनादिलक्षण आचार्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य मृदादेः घटसंस्थानादिपरिणामः कुलालादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इन्द्रधनुरादिनामपरिणामो वैमलसिकः । तथा धर्मदिरपि परिणामो योज्यः ।" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२. पृ.४७८ ।

"कः पुनः परिणामः ? द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोग-विमलसालक्षणो विकारः परिणामः । तत्र विमलसापरिणामोऽनादिरादिमांशः । चेतनद्रव्यस्य तावत् स्वजातेश्चेतनद्रव्यत्वाख्याया अपरित्यागेन जीवत्व-भव्यत्वा-ऽभव्यत्वादिरनादिः, औपशमिकादिः पूर्वाकारपरित्यागाज(ज?)हृत्तिरादिमान्, स तु कर्मोपशमाद्यपेक्षत्वादपौरुषेयत्वाद् वैमलसिकः । अचेतनद्रव्यस्य तु लोकसंस्थान-मन्दराकारादिरनादिः, इन्द्रधनुरादिरादिमान् पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वादेव वैमलसिकः । प्रयोगजः पुनर्दान-शूल-भावनादिचेतनस्य आचार्योपदेशलक्षणपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात्, घटसंस्थानादिरचेतनस्य, कुलालादिपुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् । धर्मास्तिकाद्यादिद्रव्यस्य तु वैमलसिकोऽसंख्येयप्रदेशित्वादिरनादिः परिणामः, प्रतिनियतगत्युपग्रहेतुत्वादिरादिमान् । प्रयोगजो यन्त्रादिगत्युपग्रहेतुत्वादिः पुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् " इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२. पृ.४१४ ।

पृ.११ पं.१० । परिणामिनो... । तुलना- "व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषात् परिणामाभाव इति चेत्, न, अनेकान्तात् । न हि वयमङ्कुरे बीजं व्यवस्थितमेव द्रूपहे, विरोधादङ्कुराभावप्रसङ्गात् । नाप्यव्यवस्थितमेव, अङ्कुरस्य बीजपरिणामत्वाभावप्रसङ्गात्, पदार्थान्तपरिणामत्वाभाववत् । किं तर्हि ? स्याद् बीजं व्यवस्थितं स्यादव्यवस्थितमङ्कुरे व्याकुर्महे । न वैकान्तपक्षभावी दोषोऽनेकान्तेष्वस्तीत्युक्तप्रायम् । स्याद्वादिनां हि बीजशरीरादे(दि?)रेव वनस्पतिकायिको बीजाङ्कुरादिः स्वशरीरपरिणामभागभिमनः यथा कललशरीरे मनुष्यजीवोऽर्बुदादिस्वशरीरपरिणामभृदिति, न पुनरन्यथा सः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२ पृ.४१५॥

"व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषादिति चेत्, न, अनेकान्तात् । ११४। स्यान्मतम्-बीजेऽङ्कुरत्वेन परिणते अङ्कुरे बीजं व्यवस्थितं वा स्यात्, अव्यवस्थितं वा ? यदि व्यवस्थितम्, बीजमस्य व्यवस्थानात् विरोधात् अङ्कुराभावः । अथाव्यवस्थितम्, न तर्हि बीजमङ्कुरत्वेन परिणतम् । तस्मादुभयत्र दोषात्रास्ति परिणाम इति । तत्र । किं कारणम् ? अनेकान्तात् ।" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२, पृ.४७८-४७९ ।

पृ.११ पं.१५ । स्यान्मतम्... । तुलना - "वृद्ध्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अन्यहेतुत्वात् । स्यादेतत्- नास्ति परिणामः, कुतः ? वृद्ध्यभावप्रसङ्गात् । यदि बीजमङ्कुरत्वेन परिणमेत, बीजमात्र एवाङ्कुरः स्यात्, पयःपरिणामदधिवत् । ततो वृद्ध्यभावः । उक्तं च-

'किंचान्यद् यदि तद् बीजं गच्छेदङ्कुरतामिह । विवृद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ?'

[]

भौमोदकरसम्बन्धाद् वृद्धिरिति चेत्, न, बीजपरिणामाभावप्रसङ्गात् । उक्तं च-

'अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकैश्च विवर्धते । नन्वेवं सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥' []

भौमोदकरसद्रव्यान्तरसंचयाद् वृद्धिरिति चेत्, न, द्रव्यान्तरसंयोगेऽपि वृद्ध्यभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यान्तराणि संयोगवृद्ध्या वर्धन्ते, ननु वृद्ध्यभावः जतुसंयोगे काष्ठवृद्ध्यभाववत् । उक्तं च-

‘आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति । ननु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥
तथैव यदि तद् बीजमास्ते येनात्मना स्थितम् । रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥’
[] इति ।

तत्र । किं कारणम् ? अन्यहेतुत्वात् । ‘बीजमात्रोऽङ्कुरो भवेत्’ इति ब्रुवता त्वयैवाभ्युपगतः
परिणामः । यस्तु भवता दोष उपन्यस्तः ‘वृद्धयभावप्रसङ्गः’ इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् ।
यथा मनुष्यायुर्नामोदयाभ्यां जातो बालो बाह्यसावित्रकिरणादिसम्बन्धापेक्षः स्तन्य-नवनीताद्याहारमनुभवन्
अभ्यन्तरवीर्यान्तरायक्षयोपशमाविर्भाविताहारजरणसामर्थ्यकायाम्निबलोपेत उपयुक्ताहाररसादि-
परिणामान्निर्माणनामकर्मोदयापेक्षो वर्धते, तथा वनस्पतिविशेषायुर्नामोदयापेक्षो बीजाधिष्ठानो जीवोऽङ्कुरो
जातो भौमोदकरसाहारं तन्नायःपिण्डवदात्मसात् कुर्वन् बाह्यसावित्रकिरणसन्तापाभ्यन्तर-
वीर्यान्तरायक्षयोपशमाविर्भाविताङ्कुरः[] कायाम्निबलाद् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुरूपनिर्माणकर्मोदयापेक्षो
वर्धते । अयं तु वृद्धयभावदोष एकान्तवादिनामेव भवति, नित्यत्वैकान्ते तावद्विपरिणामाभावात् वृद्धयभावः,
क्षणिकैकान्तवादेऽपि प्रतीत्यसमुत्पादाभ्युपगमात्, तावतोऽधिगमे (तावतो विगमे?) तावत् एवोपगमाद्
वृद्धयभावः । किञ्च, सर्वेषां क्षणिकत्वादङ्कुरस्य तत्कारणाभिमतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्वा विनाशः
स्यात् पौर्वापर्येण वा ? यदि युगपत्, नास्ति तत्कृता वृद्धिः । न हि वृद्धिहेतवो विनश्यन्तोऽन्यस्याविनश्यतोऽर्थस्य
वृद्धिं कुर्वन्तो दृष्टाः । अथ पौर्वापर्येण, विनष्टस्याङ्कुरस्य भौमादयः किं कुर्वन्ति ? विनष्टा वा किं कुर्युः ?
अनेकान्तवादिनां तु अङ्कुरो भौमादयश्च द्रव्याथदिशात् स्यान्नित्याः, पर्यायाथदिशाच्च स्यात् क्षणिका इति
वृद्ध्युपपत्तिः” इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२२, पृ. ४७९-४८० ।

“स्यान्मतम्- न बीजमङ्कुरादित्वेन परिणमते वृद्धयभावप्रसङ्गात् । यो हि यत्परिणामः स न ततो
वृद्धिमान् दृष्टो यथा पयःपरिणामो दध्यादिः, बीजपरिणामश्चाङ्कुरादिः, तस्मान्न ततो वृद्धिमानिति बीजमात्रमङ्कुरादिः
स्यादतत्परिणामो वेति । उक्तं च-

‘किं चान्यद् यदि तद् बीजं गच्छेदङ्कुरतामिह । विवृद्धिरङ्कुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलात् ? ॥१॥
अथेष्टं तै रसैर्भौमैरौदकैश्च विवर्धते । तस्यैव(नन्वेवं?) सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥२॥
आलिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति । ननु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥३॥
तथैव तत्र तद् बीजमास्ते येनात्मना स्थितम् । रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किम् ॥४॥’
[] इति ।

तदेतदनालोचिततत्त्ववचनम्, तद्वृद्धेरहेतुकत्वात् ।

यथा मनुष्यनामा-ऽऽयुःकर्मोदयविशेषतः । जातो बालो मनुष्यात्मा स्तन्याद्याहारमाहरन् ॥३४॥

सूर्यातपादिसापेक्षः कायाम्निबलमादधन् । वीर्यान्तरायविच्छेदविशेषविहितोद्भवम् ॥३५॥

विवर्धते निजाहाररसादिपरिणामतः । निर्माणनामकर्मोपष्टम्मादभ्यन्तरादपि ॥३६॥

तथा वनस्पतिर्जीवः स्वायुर्नामोदये सति । जीवाश्रयोऽङ्कुरो जातो भौमादिरसमाहरन् ॥३७॥

तन्नायस्पिण्डवत् तोयं स्वीकुर्वन्नेव वर्धते । आत्मानुरूपनिर्माणनामकर्मोदयाद् ध्रुवम् ॥३८॥

ततो न वृद्धयभावोऽङ्कुरादेः । यदप्युक्तं ‘यो यत्परिणामः स ततो न वृद्धिमान् दृष्टो यथा क्षीरपरिणामो

दध्यादिर्न क्षीरादेः' इति । तत्र हेतुः कालात्ययापदिष्टः, धर्मि-दृष्टान्तग्राहकप्रमाणवाधितत्वात् । धर्मा तावद् बीजपरिणामोऽङ्कुरादिः, ततो वृद्धिमानेव प्रतिभासमानः कथं चाऽवृद्धिमाननुमातुं शक्यः । दृष्टान्तश्च शीतक्षीरस्य तप्यमानोत्फेन- क्षीरपरिणामः धर्मोद्वर्तितदधिपरिणामो वा क्षीराद् वृद्धिमानुपलभ्यमानः कथं तद्वृद्ध्यभावसाध्ये निदर्शनम् । 'तत्परिणामत्वात्' इत्यसिद्धं च साधनं परिणामाभाववादिनः । पराभ्युपगमात् तत्सिद्धौ वृद्धिसिद्धिरपि तत एव स्यात् सर्वथा विशेषाभावात् । तत्र वृद्ध्यभावात् परिणामाभावः स्याद्वादिनं प्रति साधयितुं शक्यः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२ पृ.४१५-४१६ ॥

पृ.१२ पं.२३ । परिणामः कश्चित् सदृशेतरः... । तुलना- "परिणामो हि कश्चित् पूर्वपरिणामेन सदृशो यथा प्रदीपादेर्ज्वालादिः । कश्चिद् विसदृशो यथा तस्यैव कज्जलादिः । कश्चित् सदृशासदृशो यथा सुवर्णस्य कटकदिः । तत्र पूर्वसंस्थानाद्यपरित्यागे सति परिणामाधिक्यं वृद्धिः । सदृशेतरपरिणामो यथा बालकस्य कुमारादिभावः । सदृश एवायमित्युक्तम्, विसदृशप्रत्ययोत्पत्तेः, सर्वथा सादृश्ये बाल-कुमाराद्यवस्थयोः कुमाराद्यवस्थायामपि बालप्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गात् बालकावस्थायां वा कुमारादिप्रत्ययोत्पत्ति-प्रसङ्गेः । सर्वथा विसदृश एव बालकपरिणामात् कुमारादिपरिणाम इत्यपि न प्रार्थतिकम्, 'स एवायम्' इति प्रत्ययस्वभावात् । भ्रान्तोऽसौ प्रत्यय इति चेत्, न, बाधकाभावात्, आत्मनि 'स एवाहं' प्रत्ययवत् । सर्वत्र तस्य भ्रान्तत्वोपगमे नैरात्म्यवादावलम्बनप्रसङ्गः, न चासौ श्रेयान्, वक्ष्य सदृशेतरपरिणामात्मनो वस्तुनः साधनात्, प्रत्यभिज्ञानस्याभेदप्रत्ययस्य वा प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । ततो युक्तः सदृशेतरपरिणामात्मको वृद्धि-परिणामः । एतेनापक्षयपरिणामो व्याख्यातः" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२, पृ.४१६-४१७ ।

पृ.१४ पं.१ । अव्यापि स्यात्... । तुलना- "नन्वयं पक्षाव्यापको हेतुः स्पर्शादिः, जले गन्धस्याभावात्, तेजसि गन्ध-रसयोः, वायौ गन्ध-रस-रूपाणामनुपलब्धेः' इति ब्रुवाणं प्रत्याह- तथाहि- आपो गन्धवत्यः, तेजो गन्ध-रसवद्, वायुः गन्ध-रस-रूपवान्, स्पर्शवत्त्वात्, पृथिवीवत् । कालात्ययापदिष्टो हेतुः प्रत्यक्षा-ऽऽगमविरुद्धपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात्, तेजसि अनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् इति चेत्, न, नायनरश्म्यादिष्वनुभूतरूपस्पर्शविशेषे साध्ये तैजसत्वहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वप्रसङ्गात् । तत्रागमेन विरोधाभावात् तद्भावप्रतिपादनात् दोष इति चेत्, तत एवान्यत्र दोषो मा भूत् । स्याद्वादागमस्य प्रमाणत्वमसिद्धमिति चेत्, न, तस्यैव प्रामाण्यसाधनात्, यौगागमस्यैव दृष्टैविरुद्धत्वेन प्रामाण्यानुपपत्तेः ।.. नाप्यनैकान्तिकः, विपक्षवृत्त्यभावात् । अन्वयाभावादगमक इति चेत्, न, सर्वस्य केवलव्यतिरेकिणोऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । साध्याविनाभावनियमनिश्चयात् कस्यचित् प्रयोजकत्वे प्रकृतहेतोस्तत एव प्रयोजकत्वमस्तु " - इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२३, पृ.४२० ।

पृ.१७ पं.८ । सप्रतिघत्वात्.... । "षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः १।१।७। पञ्चानां विज्ञानधातूनां चक्षुर्धात्वायतनादयः पञ्चाश्रयाः । षष्ठस्य मनोविज्ञानधातोराश्रयोऽन्यो नास्ति । अतस्तदाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं मनोधातुरुपदिष्टः । एवमाश्रयाऽऽश्रिता-ऽऽलम्बनवदकव्यवस्थानेनाष्टादश धातवो भवन्तीति ।..... गोत्रार्थो धात्वर्थः । यथैकस्मिन् पर्वते बहूनि अयस्-ताम्र-रूप्य-सुवर्णादिगोत्राणि धातव उच्यन्ते एवमेकस्मिन्नाश्रये सन्ताने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादश धातव उच्यन्ते । आक्रास्तत्र गोत्रानुच्यन्ते ।

त इमे चक्षुरादयः कस्याकराः ? स्वस्या जातेः, सभागहेतुत्वात् ।..... ये पुनरिमे अष्टादश धातव उक्तास्तेषां कति सनिदर्शनाः ? कत्यनिदर्शनाः ? सनिदर्शन एकोऽत्र । रूपम्, स हि शक्यते निदर्शयितुम्- इदमिह, इदममुत्रेति । उक्तं भवति- अनिदर्शनाः शेषा इति । कति सप्रतिधाः ? कत्यप्रतिधाः ? सप्रतिधा दश, रूपिणः, य एते रूपस्कन्धसंगृहीता दश धातव उक्तास्ते सप्रतिधाः । प्रतियो नाम प्रतिधातः । स च त्रिविधः आवरण-विषय-आलम्बनप्रतिधातः । १ तत्रावरणप्रतिधातः स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः, हस्तो हस्तेनाहतः उपले वा । उपलोऽपि तयोः । २ विषयप्रतिधातः चक्षुरादीनां विषयिणां रूपादिषु विषयेषु ।... ३ आलम्बनप्रतिधातश्चित्त-चैतानां स्वेषु आलम्बनेषु । क पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ? यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषयः । यच्चित्त-चैतैर्गृह्यते तदालम्बनम् । कुतः पुनः स्वस्मिन् विषये प्रवर्तमानमालम्बने वा प्रतिहन्यते इत्युच्यते ? तस्मात् प्रेरणाप्रवृत्तेः । निपातो वात्र प्रतिधातो या स्वविषये प्रवृत्तिः । तदिहावरणप्रतिधातेन दर्शानां सप्रतिघत्वं वेदितव्यम् । ...

‘यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिधातः शक्यतेऽन्यैः कर्तुम् । तत् सप्रतिघं ज्ञेयं विपर्ययादप्रतिघमिष्टम् ॥’ इति भदन्तकुमारलातः । उक्ताः सप्रतिधा अप्रतिधाश्च ।” इति वसुबन्धुविरचिते अभिधर्मकोशभाष्ये प्रथमे कोशस्थाने ।

‘अद्भारस धातुयो- चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुविज्जाणधातु, सोतधातु, सद्धातु, सोतविज्जाणधातु, घाणधातु, गन्धधातु, गन्धविज्जाणधातु, जीव्हाधातु, रसधातु, जीव्हाविज्जाणधातु, कायधातु, फोड्बब्धधातु, कायविज्जाणधातु, मनोधातु, धम्मधातु, मनोविज्जाणधातु ।” इति विभङ्गप्रकरणे पृ.८७ ।

पृ.१८ पं.१८ । अणवः स्कन्धाश्च.... । तुलना- “अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], अण्यन्ते इत्यणवः अस्मदादीन्द्रियव्यापारातीतत्वात् केवलसंशब्दनसमधिगम्याः सौक्ष्म्यात् स्थौल्याद् ग्रहणादानादिव्यापारसमर्थाः प्रायः स्कन्धाः संघाता इति । चशब्दः समुच्चेता, समस्तपुद्गला एव द्विविधाः परमाणवः स्कन्धाश्चेति ।” इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ पृ.३६५ ॥

“अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिप्रसवसामर्थ्येन अण्यन्ते शब्दन्त इत्यणवः । १। प्रदेशमात्रभाविभिः स्पर्शादिभिः गुणैः सततं परिणमन्त इत्येवम् अण्यन्ते शब्दन्ते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्म्यद्वया आत्ममध्या आत्मान्ताश्च । उक्तं च-

अत्तादि अत्तमज्झं अत्तंतं णेव ईदिए गेज्झं ।

जं दव्वं अविभागी तं परमाणुं विजाणीहि ॥ []

स्थौल्याद् ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धाः । २। स्थौल्यभावेन ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धा इति संज्ञायन्ते । उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनम् । ३। अनन्तभेदा

१. “स्वस्या जातेः । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । सभागहेतुत्वात् । पूर्वोत्पन्नं चक्षुः पश्चिमस्य सभागहेतुरित्याकरो धातुः । यतो हि सुवर्णाद्युत्पत्तिस्ते तेषामाकराः ।” इति यशोमित्रविरचितायाम् अभिधर्मकोशभाष्यव्याख्यायां स्फुटार्थायाम् । २. “यत्रैकं सप्रतिघं वस्तु तत्र द्वितीयस्योत्पत्तिर्न भवति । यथा हस्तो हस्तेनाहतः प्रतिहन्यते उपले वा । हस्तो हस्तस्थाने उपलस्थाने वा नोत्पद्यते । उपलोऽपि तयोः, हस्तोपलयोः स्थाने उत्पलोऽपि नोत्पद्येत । कारित्रं पुरुषकारः । तस्मात् परेणाप्रवृत्तेरिति, यो हि लोके यतः परेण न प्रवर्तते स तत्र प्रतिहन्यते काष्ठे कुड्ये वा । तस्मात् चक्षुरादि विषयात् परेण न कारित्रं करोति, विषय एव तु करोति । तस्मात् तत्र प्रतिहन्यत इति उच्यते ।” इति यशोमित्रविरचितायाम् अभिधर्मकोशभाष्यव्याख्यायां स्फुटार्थायाम् ।

अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्ते इति तज्जात्याधारानन्तर्भेदसंज्ञानार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कन्धा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेत्, न, उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद् भेदकरणस्य । ४। स्यान्मतम् - 'अणवः स्कन्धा अणुस्कन्धाः' इति वृत्तिकरणमिह युक्तं लघुत्वादिति । तत्र, किं कारणम् ? उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य, स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तोऽणवः, शब्द-बन्ध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तम-श्छाया-ऽऽतपोद्द्योतवन्तश्च स्कन्धा इति । वृत्तौ पुनः सत्यां समुदायस्यार्थवन्त्वात् अवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसम्बन्धः कर्तुं न शक्यः" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।२५, पृ. ४९१ ॥

"अणवः स्कन्धाश्च [तत्त्वार्थ. ५।२५], प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येन अण्वन्ते शब्दन्ते इत्यणवः सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च । तथा चोक्तम्-

'आत्मादिमात्ममध्यं च तथात्मान्तमतीन्द्रियम् ।

अविभागं विजानीयात् परमाणुमनंशकम् ॥' []

स्थौल्यात् ग्रहण-निक्षेपणादिव्यापारास्कन्दनात् स्कन्धाः । उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनम् । अणुजात्याधाराणां स्कन्धजात्याधाराणां चावान्तरतज्जातिभेदानामनन्तत्वात् । 'अणुस्कन्धाः' इत्यस्तु लघुत्वादिति चेत्, न, उभयसूत्रसम्बन्धार्थत्वाद् भेदकरणस्य । स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तोऽणवः शब्द-बन्ध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तम-श्छाया-ऽऽतपोद्द्योतवन्तश्च स्कन्धा इति । वृत्तौ पुनः समुदायस्यार्थ-वत्त्वादवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसम्बन्धः कर्तुमशक्यः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकोवार्तिके ५।२५, पृ. ४३० ।

पृ. २४ पं. १० । एकगुणस्निग्धस्य.... । तुलना- "स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः [तत्त्वार्थ. ५।३१]. स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः स्पृष्टयोर्बन्धो भवतीति । अत्राह- किमेष एकान्त इति ? अत्रोच्यते- न जघन्यगुणानाम् [तत्त्वार्थ. ५।३३], जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परेण बन्धो न भवति । अत्राह-उक्तं भवता जघन्यगुणवर्जानां [स्निग्धानां] रूक्षेण रूक्षाणां च स्निग्धेन सह बन्धो भवतीति । अथ तुल्यगुणयोः किमत्यन्तप्रतिषेध इति ? अत्रोच्यते- 'न जघन्यगुणानाम्' इत्यधिकृत्येदमुच्यते- गुणसाम्ये सदृशानाम् [तत्त्वार्थ. ५।३४], गुणसाम्ये सति सदृशानां बन्धो न भवति । तद्यथा-तुल्यगुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षेणेति । अत्राह-सदृशग्रहणं किमपेक्षत इति ? अत्रोच्यते- गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति । अत्राह- किमविशेषेण गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति ? अत्रोच्यते- द्व्यधिकादिगुणानां तु [तत्त्वार्थ. ५।३५], द्व्यधिकादिगुणानां तु सदृशानां बन्धो भवति । तद्यथा- स्निग्धस्य द्विगुणाधिकस्निग्धेन, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य एकगुणस्निग्धेन, रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण, द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य एकगुणरूक्षेण । एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोर्बन्धो न भवति । अत्र तुराब्दां व्यावृत्तिविशेषणार्थः, प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ।" इति उपास्वातिविरचिते स्वोपज्ञे तत्त्वार्थभाष्ये ५।३२-३५।

पृ. २५ पं. १ । ननु स्निग्ध.... । तुलना- "अस्ति च स्नेहादिगुणानां प्रकर्षापकर्षभेदः, तद्यथा- जलादजाक्षीरं स्निग्धम्, अजाक्षीराद् गोपयः, गोपयसो महिषीपयः, ततः कर्भीपयः इत्युत्तरोत्तरस्नेहाधिकत्वम् । एषामेव पूर्वं पूर्वं रूक्षम्" इति सिद्धसेनगणिविरचितायां तत्त्वार्थवृत्तौ ५।३३, पृ. ४२१ ।

"तोया-ऽजा-गो-महिष्युष्ट्रीक्षीर-घृतेषु पांशु-कणिका-शर्करादिषु च

प्रकर्षाप्र(प)कर्षदर्शनात् तदनुमानम् । ५। यथा तोयादजाक्षीर-घृते प्रकृष्टस्नेहे, ततः प्रकृष्टस्नेहे गोक्षीर-घृते, ततश्चाधिकस्नेहे महिषीक्षीर-घृते, ततोऽप्युत्कृष्टस्नेहे उष्ट्रीक्षीर-घृते । पांशुष्यः प्रकृष्टरूक्षगुणा तुषकणिकादयः, ततोऽपि प्रकृष्टरूक्षाः शर्कराः । तथा परमाणुष्वपि प्रकर्षाप्र(प)कर्षवृत्त्या स्निग्धरूक्षाः गुणा सन्तीत्यनुमानं क्रियते ।" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।३३, पृ. ४९८ ।

"ननु च जघन्यगुणाः परमाणवः सन्तीति कुतो निश्चयः ? स्निग्ध-रूक्षगुणयोरपकर्षातिशयदर्शनात् परमाणुपर्षस्य सिद्धेर्जघन्यगुणसिद्धिः । उष्ट्रीक्षीरादि महिषीक्षीरस्यापकृष्टः स्नेहगुणः प्रतीयते, ततो गोक्षीरस्य, ततोऽप्यजाक्षीरस्य, ततोऽपि तोयस्येति । तथा रूक्षगुणोऽपि शर्करातः कणिकानामपकृष्टः प्रतीयते, ततोऽपि पांशूनामिति ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।३४ पृ. ४३६ ॥

पृ. १३३ पं. ९ । कम्पनं कम्पो देशाद् देशान्तरप्राप्तिहेतुः पर्यायविशेषः... । तुलना-
"उभयनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रिया, न पुनः पदार्थान्तरं तथाऽप्रतीयमानत्वात्, गुण-सामान्य-विशेष-समवायवत् ।

ननु क्रिया द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, तद्विन्नलक्षणत्वाद्, गुणादिवदिति पदार्थान्तरत्वेनाप्रतीयमानत्वमसिद्धमिति चेत्, कथञ्चिद्भिन्नलक्षणत्वस्य द्रव्यव्यक्तिभिन्नेकान्तात् । कालादिद्रव्यव्यक्तीनां न द्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वं 'क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणम्' [वै.सू.] इति द्रव्यलक्षणस्य तत्र भावादिति चेत्, न, कालादिषु क्रियावत्त्ववर्जितस्य द्रव्यलक्षणस्योपगमात् पृथिव्यादिषु तदवर्जितस्य तस्य व्याख्यानात् कथंचित् तेषां द्रव्यलक्षणभेदसिद्धेः । पदार्थान्तरत्वे तु द्रव्यव्यक्तीनां गुणादिव्यक्तीनामपि पदार्थान्तरत्वप्रसक्तेः कुतः पदपदार्थनियमः ।

द्रव्यत्वप्रतीतिमात्रं द्रव्यलक्षणं सकलद्रव्यव्यक्तीनामभिन्नम्, तस्य कर्मणि मनागप्यभावात् सर्वथा तद्विन्नलक्षणत्वं हेतुरिति चेत्, प्रतिवाद्यसिद्धः, सद्विन्नलक्षणमिति कर्मण्यपि द्रव्यप्रत्ययमात्रस्य द्रव्यलक्षणस्य भावाद, अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गात् । न हि सत्तामहासामान्यमेव द्रव्यमिति स्याद्वादिनां दर्शनम्, तस्याः शुद्धद्रव्यत्वोपगमात् । 'गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्' इत्यशुद्धद्रव्यलक्षणस्य कर्मण्यभावेऽपि कथंचिदेकद्रव्याद् भिन्नलक्षणत्वं तस्य सिध्येत्, न सर्वथा, तच्च कथंचित्पदार्थान्तरत्वं साधयेदिति विरुद्धसाधनाद् विरुद्धम्, परैः सर्वथा पदार्थान्तरत्वस्य तत्र साध्यत्वात् । कर्म सर्वथा न द्रव्यात् पदार्थान्तरम्, कथंचित् तद्विन्नलक्षणत्वात्, गुणादिवदिति परमतसिद्धेः । न चात्र कर्माप्रतिपन्नं येनाश्रयासिद्धिः साधनस्य । नापि सर्वथा पदार्थान्तरत्वेन द्रव्यात् प्रतिपन्नं कुतश्चित् प्रमाणात् स्याद्वादिभिः येन धर्मिग्राहकप्रमाणवाद्या, तस्य कथंचित् पदार्थान्तरत्वेनैव प्रतिपन्नत्वात् । न चैवं सिद्धान्तविरोधः, कर्मणः पर्यायत्वेन द्रव्यात् कथंचित् पदार्थान्तरत्वव्यवस्थिते, उत्पादविनाशत्वलक्षणस्य ध्रौव्याद् द्रव्यलक्षणाद् भेदसिद्धेः कर्म-गुण-सामान्य-विशेष-समवायासं पर्यायलक्षणमुद्भावात् पर्यायपदार्थत्ववचनात्, अन्यथाऽतिप्रसक्तेः, प्रागनावादीनां विशेषण-विशेष्यभावात्तान्ते व पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गात् । पदार्थशेषत्वकल्पनायामेकेनैव पदार्थेन पर्यायत्वादित्येकां च पदार्थशेषत्वमिति । १। सूत्रेऽवधारणाभावादित्युक्तप्रायम् । सामान्य-समवायौ कथं पर्यायौ नित्यत्वात् ? इति चेत्, न, तयोऽपि गुण-कर्म-विशेषवदनित्यत्वोपगमात् । सदृशपरिणामो हि सामान्यं स्याद्वादिनाम्, अधिकप्रवाच्यं द्रव्यपरिणामो समवायः । स चोत्पादविनाशवानेव, सदृशव्यक्त्युत्पादे सादृश्योत्पादप्रतीतेः, तद्विनाशे च तद्विनाशाभावात् (तद्विनाशस्यानुभवात्) । सादृश्यस्य व्यक्त्यन्तोषु दर्शनाद् नित्यत्वमिति चेत्, न, वैसदृश्यस्य गुणस्य कर्मणश्चैव नित्यत्वप्रसङ्गात् । नष्टोत्पन्नव्यक्तिभ्यो व्यक्त्यन्तोषु न तदेव वैसदृश्यादि दृश्यते, कोऽन्यस्यैव

दर्शनादिति चेत्, सादृश्यादि परमेवं किं न भवेत्, तथाप्रतीतेरविशेषात् ? ततो द्रव्यपर्याय एव क्रिया । गुणादीनां क्रियात्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, ततो विशेषलक्षणसद्भावात् । द्रव्यस्य हि देशान्तरप्राप्तिहेतुः पर्यायः क्रिया, न सर्वः । सर्वत्र सर्वदा कस्मान्न भवतीति चेत्, न, उभयनिमित्तापेक्षत्वात् क्रियायाः तद्भाव एव भावात् पर्यायान्तरवत्” इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.३९७-३९८ ।

पृ.१३४ पं.१० । क्रिया-क्रियावतोः । तुलना -

“सान्यैव तद्वतो येषां तेषां तद्द्वयशून्यता । क्रिया-क्रियावतोर्भेदेनाप्रतीतेः कदाचन ॥
क्रिया- क्रियाश्रयौ भिन्नौ विभिन्नप्रत्ययत्वतः । सह्य-विन्ध्यवदित्येतद् विभेदैकान्तसाधनम् ।
धर्मिग्राहिप्रमाणेन हेतोर्बाधननिर्णयात् । कथंचिद् भिन्नयोस्तेन तयोर्ग्रहणतः स्फुटम् ॥
विभिन्नप्रत्ययत्वं च सर्वथा यदि गद्यते । तत एव तदा तस्यामिद्धत्वं प्रतिवादिनः ॥
कथंचित्तु न तत् सिद्धं वादिनामित्यसाधनम् । विरुद्धं वा भवेदिष्टविपरीतप्रसाधनम् ॥
साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्यापि दृश्यताम् । सत्त्वेनाभिन्नयोरेव प्रतीतेः सह्यविन्ध्ययोः ॥
विरुद्धधर्माध्यासादित्यादेरप्यहेतुता । प्रोक्तैतेन प्रपत्तव्या सर्वथाऽप्यविशेषतः ॥
क्रिया क्रियावतोऽनन्याऽनन्यदेशत्वतः क्रिया-तत्स्वरूपवदित्येके तदप्यज्ञानचेष्टितम् ॥
लौकिकानन्यदेशत्वं हेतुश्चेद् व्यभिचारिता । वातातपादिभिस्तस्यानन्यदेशैर्विभेदभिः ॥
शास्त्रीयानन्यदेशत्वं मन्यते साधनं यदि । न सिद्धमन्यदेशत्वप्रतीतेरुभयोस्तयोः ॥
तद्वद्देशा क्रिया तद्वान् स्वकीयाश्रयदेशकः । प्रतीयते यदाऽनन्यदेशत्वं कथमेतयोः ॥
सर्वथाऽनन्यदेशत्वमसिद्धं प्रतिवादिनः । कथंचिद्वादिनस्तत् स्याद् विरुद्धं चेष्टहानिकृत् ॥
धर्मिग्राहिप्रमाणेन बाधा पक्षस्य पूर्ववत् । साधनस्य च विज्ञेया तैर्वातीतकालता ॥६०॥”
इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.४००-४०१ ॥

पृ.१३७ पं.१-१६ । ननु गतिशून्यत्वाद् । तुलना-

“गति-स्थित्यवगाहानां परत्र न निबन्धनम् । धर्मादीनि क्रियाशून्यस्वभावत्वात् खण्ड्यवत् ॥१२॥
क्रियावत्त्वप्रसङ्गो वा तेषां वायु-धरा-ऽम्बुवत् । इत्यचोद्यं बलाधानमात्रत्वाद् गमनादिषु ॥१३॥
धर्मादीनि स्वशक्त्यैव गत्यादिपरिणामिनाम् । यथेन्द्रियं बलाधानमात्रं विषयसन्निधौ ॥१४॥
पुंसः स्वयं समर्थस्य तत्र सिद्धेर्न चान्यथा । तथैव द्रव्यसामर्थ्यान्निष्क्रियाणामपि स्वयम् ॥१५॥
धर्मादीनां परत्रास्तु क्रियाकारणमात्रता । न चैवमात्मनः कायक्रियाहेतुत्वमापतेत् ॥१६॥
सर्वथा निष्क्रियस्यापि स्वयं मानविरोधतः । आत्मा हि प्रेरको हेतुरिष्टः कायादिकर्मणि ॥१७॥
तृणादिकर्मणीवाम्भः पवनादिश्च सक्रियः । वीर्यान्तरायविज्ञानावरणच्छेदभेदतः ॥१८॥
सक्रियस्यैव जीवस्य ततोऽङ्गे कर्महेतुता ॥”

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, पृ.३९९-४०० ॥

पृ.१५५ पं.७ । एकशब्दः स..... । तुलना- “आ आकाशादेकद्रव्यणि [तत्त्वार्थ. ५।६]....
एकशब्दः संख्यावचनः, तत्सम्बन्धाद् द्रव्यस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः । एकं च [तद्] द्रव्यं च तदेकद्रव्यम्, एकद्रव्यं च [एकद्रव्यं च] एकद्रव्यं च एकद्रव्याणीति धर्माद्यपेक्षया बहुत्वं न विरुध्यते । ‘एकैकम्’ अस्तु लघुत्वात्, प्रसिद्धत्वाद् द्रव्यगतिरिति चेत्, न वा,

द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् 'एकद्रव्याणि' इतिवचनस्य, पर्यायाथदिशाद् बहुत्वप्रतिपत्तेः ।" इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।६, पृ.३९६-३९७ ॥

"आ आकाशादेकद्रव्याणि [तत्त्वार्थ. ५।६] एकशब्दः संख्यावचनः ।२। तत्सम्बन्धाद् द्रव्यशब्दस्यैकवचनप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः ।३। एकैकमित्यस्तु लघुत्वात् ।४। अत्र कश्चिदाह-'आ आकाशादेकैकम्' इत्येव तावदस्तु सूत्रम्, कुतः ? लघुत्वात् । कथं द्रव्यगतिः ? प्रसिद्धत्वाद् द्रव्यगतिः ।५। धर्मादीनि षड् द्रव्याणि इति प्रसिद्धम्, अतो द्रव्यगतिर्भवति । तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति । न वा द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वात् ।६। न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? द्रव्यापेक्षया एकत्वख्यापनार्थत्वात्..... ।" इति तत्त्वार्थराजवार्तिके ५।६, पृ.४४५ ।

पृ.१५७ पं.६ । कायः प्रदेशबाहुल्यम् । तुलना- "कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्वासमयप्रतिषेधार्थं च" इति तत्त्वार्थभाष्ये ५।१। "अजीवकाया धर्माधर्मा-काशपुद्गलाः [तत्त्वार्थ. ५।१] अजीवनादजीवाः स्युरिति सामान्यलक्षणम् । कायाः प्रदेशबाहुल्यादिति कालाद् विशिष्टा ॥२॥" - तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके, पृ.३९२ ॥

अथ तृतीयं परिशिष्टम् ।

[द्रव्यालंकारटीकायां द्वितीय-तृतीयप्रकाशयोः सन्ति अनेके पाठा यैः पूर्वं ग्रन्थकृता लिखिताः पश्चात् ग्रन्थकृतैव किञ्चित् संशोधिता अथवा सर्वथैव निरस्य पुनः प्रकाशनेन लिखिताः । तेषु च केचित् पाठाः घृष्टाः केचिच्च () एतादृशं संकेतं विधाय निरस्ताः । ये घृष्टाः पाठाः ये च () एतादृशकोष्ठकान्तर्गता निरस्ताः पाठाः तेषु कानिचिदक्षराणि पठितुं शक्यन्ते, कानिचित् तु पठितुं न शक्यन्ते, अतोऽस्माभिः यच्च यावच्च पठितुं शक्यते तदत्र उपन्यस्यते । आदौ मुद्रितः पाठः पृष्ठ-पङ्क्त्यनुसारेण किञ्चिद् दर्शितः, ततः परम् () एतादृशो कोष्ठके ग्रन्थकृता निरस्तः पाठो दर्शित इति सम्यग् विभावनीयम् । यत्र = ईदृशं चिह्नं विहितं तत्र मुद्रितपाठस्थाने पूर्वम् () एतादृशकोष्ठकान्तर्गतः पाठ आसीदिति ज्ञेयम् । यत्र... .. ईदृशा बिन्दव उपन्यस्ताः तत्र घृष्टः पाठः पठितुं न शक्यत इति ज्ञेयम् । प्रतिपत्रं प्राय ईदृशाः महान्तो लघवो वा बहवः पाठाः सन्ति, तथापि उदाहरणरूपेण केचित् पाठा अस्मिन् परिशिष्टे उपन्यस्ताः, वस्तुतस्तु अस्मिन् विषये जिज्ञासुभिर्हस्तलिखितो ग्रन्थ एव द्रष्टव्यो भवति ।]

- पृ.२ पं.३ 1B मूर्तीति = (मूर्तिमन्तः पुद्गला इति)
 पृ.२ पं.७ 2A नेकत्व = (नेकद्रव्यत्व)
 पृ.२ पं.७ 2A भेदम् = (भेदमिति)
 पृ.२ पं.८ 2A मेव = (मेव भवति)
 पृ.२ पं.९ 2A व्यवस्था = (व्यवस्थापका)
 पृ.२ पं.१० 2A
 पृ.२ पं.१९ 2B संस्थानं त्विति = (संस्थानं त्वव्यभिचारीति)
 पृ.२ पं.२० 2B धर्माधर्मैति =
 पृ.३ पं.३ 3A संस्थानं = (संस्थानमिव संस्थानं)
 पृ.३ पं.५ 3A मेव = (मिव)
 पृ.३ पं.१५ 3B नोच्येत = (नोच्यते)
 पृ.४ पं.१ 4A एतावल्लक्षणम् = (एतावता लक्षणमाह)
 पृ.४ पं.६ 4A भावः = (भावो भवति)
 पृ.४ पं.१४ 4B तथा = (प्रायो बाहुल्येन) वस्तूनां
 पृ.४ पं.२१ 5B इत्यर्थः (पाटवमंगस्तम्भश्च दृश्यते । ततो यतो वस्तूनां वैशद्यस्तम्भने भवतः स स्पर्शः शीत इत्यर्थः । जल-प्रावृषेण्यशीतस्पर्शस्याग्निमांशजनकत्वेन व्यभिचारनिरासार्थाऽ[५]त्रापि प्रायोनुवृत्तिः ।)
 पृ.५ पं.५ 6A बन्ध्यामः (तदुक्तं- स्कन्धो बन्धात् स चास्त्येषां स्निग्धरूक्षत्वयोगतः । पुद्गलानामिति ध्वस्ता सूत्रेऽस्मिन्स्तदभावता ॥ स्निग्धा स्निग्धैस्तथा रूक्षा रूक्षैः स्निग्धाश्च पुद्गलाः । बन्धमध्यास्ते स्कंधमिद्वैवाधकहानितः ॥ अजघन्यगुणानां तत्प्रसक्तावविशेषतः । गुणसाम्ये समानानां न बन्ध इति चात्रवीत् ॥ इति ।)

१. श्लोकत्रयमिदं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके वर्तते, ५।३३ (पृ० ४३५), ५।३५ (पृ० ४३७) सूत्रव्याख्यायाम् ॥

- પૃ.૫ પં.૭ 6B વિશેષો (....)
- પૃ.૫ પં.૮ 6B રૂક્ષસ્યા = (રૂક્ષસ્ય લઘુગુરુસ્પર્શવિશેષ)
- પૃ.૫ પં.૧૯ 7A રસભેદાનામપિ યથાક્રમે લક્ષયતિ = (રસભેદાનામપિ યથાક્રમે લક્ષણાન્યાહ)
- પૃ.૫ પં.૨૪ 7B इत्यर्थः । (..... हरीतकी-विभीतिकादिकषायरसाशिनं हि महती बुभुक्षा, अतिमात्रकषायरसोपभोगिनामंगस्तंभश्च भवतीति) तथा आस्रवणस्य
- પૃ.૬ પં.૮ 8A मीलन = (મેલના)સમુત્થો
- પૃ.૬ પં.૧૫ 8B एतावल्लक्षणम् = (એતાવતા લક્ષણમાહ)
- પૃ.૬ પં.૧૭ 8B भवतः (...) सम्प्रति अर्धौ अर्धौ बीटी धसी नाप्नी छे.
- પૃ.૭ પં.૧૦ वर्णः स बीटीना आशो तथा टिप्पणी वंथाती नथी
- પૃ.૭ પં.૧૫ 9B रुद्रत्व-क्षुभितत्वे भवतः = (રુદ્રત્વં ભવતિ)
- પૃ.૭ પં.૧૬ 9B कितां समरा = (કિતાં ભુવં સમરા)
- પહેલાં ઘણું મુધારેલું છે. વંથાતું નથી.
- પૃ.૮ પં.૩ 10B प्रसन्नताया = (પ્રસન્નતાયાશ્ચ)
- પૃ.૮ પં.૧૧ 10B वैश्वानरादिकं = (વૈશ્વાનર-સહમ્નકરમંડલાદિકં)
- પૃ.૯ પં.૧ 11A त्वरूपेण = (ત્વાદિના રૂપેણ)
- પૃ.૧૧ પં.૫ 15A द्विवचनम् = (તથાહિ)
- પૃ.૧૧ પં.૯ 15B वर्तनात् = (વર્તનાદિતિ । तदुक्तं- तद्भावेनाव्ययं नित्यम् तथा प्रत्ययवर्षतः । तद् और्व्यं वस्तुनो रूपं युक्तमर्थक्रियाकृतः ॥ सामर्थ्यात् सव्ययं रूपमुत्पाद-व्ययसंज्ञकम् । सूत्रेऽस्मिन् सूचितं तस्यापाये वस्तुत्वहानितः ॥ द्रव्यार्थादर्पितं रूपं पर्यायार्थादनर्पितम् । नित्यं कथितमनित्यं विपर्यासात् प्रसिध्यति ॥ प्रमाणार्पणतस्तु स्याद् वस्तु जात्यन्तरं ततः । तत्र नोभयदोषादिप्रसंगोऽनुभवास्पदे ॥ इति ।)
- પૃ.૧૧ પં.૧૪ 16A स्थितत्वे (भागभिमतो यथा कललशरीरे मनुष्यजीवोऽर्बुदादिशरीरपरिणामभृदिति मनुष्यनामकर्मायुरुदयात् अर्बुदादिपरिणामेषु जीवत्व-मनुष्यत्वप्रमुखैरन्वयैर्व्यवस्थितः कललशरीरपरिणामत्वादिभिः क्रमवर्तिभिः पर्यायैरव्यवस्थितस्तथा वनस्पतिजीवोऽपि वनस्पतिनामकर्मायुरुदयादं कुरादिषु जीवत्व-वनस्पतित्वप्रमुखैरन्वयैर्व्यवस्थितो बीजशरीरपरिणामत्वादिभिः क्रमवर्तिभिः पर्यायैरव्यवस्थित इति)
- પૃ.૧૮ પં.૫ 28A पुद्गलत्वमप्यस्तीति ॥ (..... पुद्गलजातिषु स्पर्शादयश्चत्वारोऽपि संतीत्यर्थः । गुणा इत्यनेनामीषां गुणत्वं न पुनः प्रत्येकं परमाणुत्वमित्याह । मूर्तिरित्यनेन मूलसूत्रोपसंहारः । 28B इतिकरणः स्पर्शादिविचारपरिसमाप्त्यर्थः) तदेवं पुद्गलानां स्वरूपमभिधाय
- પૃ.૨૦ પં.૪ 31B 'सावयवत्वेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च' इति पूर्वं लिखितं संशोध्य 'सावयवत्वप्रसङ्गाच्च' इति कृतम् ।
- પૃ.૨૧ પં.૭ 46A स्तदानीम्(ताजनिर्वाविधातुं शक्या केशानामेवाभावात् । धर्माणां चाश्रयः स एव भवति यो धर्मेभ्यः कथंचिदभेदी । न च सदसतोः कथंचिदप्यभेदो भवति । ततः कथं-

चिदभेदान्यथानुपपत्त्या द्रव्यावस्थायां पर्याया अपि कथंचित् मन्त एवेति कथमिवामतः कस्यचिदप्युत्पादो भवतीति । सम्प्रत्युपसहरति- तत् तस्मादणूनां सत्त्वोपचयाभावेऽपि सत्त्वाधिक्याभावेऽपि स्थूलता स्कन्धपरिणाम उपपद्यते घटत इति । स्यादेवम्- पटाद्यवस्थायामप्यणवः परस्परं विसकलितरूपा एव अनेकवृत्तैरेकस्य कस्यचिदप्यभावादित्यत आह- न च नैवैते परमाणवस्तदानीमपि स्थूलपरिणामकालेऽपि अनेकत्वपरिणतय एव ।

- पृ. २९ पं. १४ 47A भवति (भेदोद्भवः समुच्चयार्थः । एतदुक्तं भवति) यथा हि
- पृ. २९ पं. २० 47B उत्तरयति (... न वास्तवः किंत्वविद्याशिल्पकल्पित इति...) रूपादिभेदोऽपि
- पृ. ३८ पं. ६ 58B सर्वथाप्यवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमे (एकदेशे समान एवाकाशे स्थितिरवस्थानं न स्यात् । न खलु मूर्तानां परैरेकदेशावस्थितिरभ्युपगम्यते । अत एकदेशावस्थाना- देवावयवावयविनोर्मूर्तयोः परस्परं नैकान्तेन भेद एवेति । ननु परमाणव एव मूर्ताः, न पुनस्तदारब्धं द्रव्यमिति । तत्र । यस्मादमूर्तत्वे द्रव्यस्याभ्युपगम्यमाने न भस्वद्बोधोभव [६१] द्रव्यस्येन्द्रियाग्रहश्चक्षुरा(?)वाकाशे स्वभावतः समुत्पन्नौ तयोः को दोष इति । नन्वेवं कथंचिदभेद एव किं नाभ्युपगम्यते ? किमिति स्वभावतः समुत्पादावलम्बनैर्न दृष्टिकता समाश्रीयते ? कथंचिदभेदाभ्युपगमे हि सर्वमपि निर्विवादं सिध्यतीति । संप्रति दोषान्तरदानाय भेदपक्षमभ्युपगम्य परं पृच्छति- का वा तेषु तद्वृत्तिरिति । वाशब्दो दूषणान्तरत्वावद्योतकः) तेषु परमाणुलक्षणावयवेषु
- पृ. ४० पं. ४, 62B वृत्तिर्न घटत एव (परमतमाशङ्कते- अनङ्गस्य स्वावयवेष्वन्यैरङ्गै रहितस्य अवयविनोऽङ्गानङ्गकल्पनाया अङ्गेन वर्तते सर्वात्मना वेति विकल्पनाया अयोगोऽघटनमिति चेदिति यदि मन्यसे त्वमिति एवं मन्यते ननु) यस्याङ्गेन सर्वात्मनापि च
- पृ. ४० पं. १५, 63B कर्तव्यः । (अत्र परः प्रत्यवतिष्ठते - यदि भिन्नस्य वृत्तिर्देशकालस्यार्थ्यामेव भवति कथं केन प्रकारेण तर्ह्येव(वं?) व्यवस्थायामनुसंयोगः स्यात् पृच्छ...) अपि च,
- पृ. ४६ पं. १९ 71B यत् किञ्चिदेतत् (न केवलमचेतनासर्वगतापरमाणुद्रव्यत्वान्मूर्तकणत्वात्तथा मूर्तत्वेन स्पर्शवत्त्वाच्चेति । परे हि मनः स्पर्शवत्त्राद्रियन्ते इति हेत्वसिद्धताभयेन मूर्तत्वं स्पर्शवत्त्वस्यैव साधकमुपादायि । तत्र तावत् मनः स्पर्शवत्, अखिलस्यापि मूर्तराशेः स्पर्शवत्त्वाव्यभिचारात्, मनस्तु पक्षीकृतमेवेति नाव्याप्तिः । न च.....) । अथ मनसः स्पर्शवत्त्वमाह-
- पृ. ४७ पं. १९ 72B ऽनुपाधित्वम् । (73A दात्मवदिति प्रमाणबाधितं मनसः स्पर्शवत्त्वं कथं पौद्गलिकत्वमुपकल्पयेदित्यत आह- न चेति । शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येव मनो न चास्पर्शवदिति सम्बन्धः । कुतः ? द्रव्यत्वे सति सकृत् सर्वमूर्तेः सम्बन्धमर्हतीति सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हः, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादात्माऽस्पर्शवान् स्पर्शरहितः सिद्धः, गुण-कर्म-सामान्यादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थं द्रव्यत्वविशेषणमिति, शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानोत्पादकत्वादिति हेतुप्रयोजकः आत्मनि द्रव्यत्वे सति सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वेन

१. पूर्वम् 'एवेति' लिखितमासीत्, पश्चात् संशोध्य 'एव' इति कृतम् । २. न च शरीरान्यत्वे सर्वविषयज्ञानहेतुरित्येवास्पर्शवत् - टि० ॥ ३. द्रव्यत्वे सति सकृत् सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हत्वादात्माऽस्पर्शवान् - टि० ॥

स्वसाध्याभिसम्बद्धत्वात्, यो योऽस्पर्शः स द्रव्यत्वे सति सकृत्सर्वमूर्ताभिसम्बन्धार्हः सिद्धो यथा धर्माधर्माकाशानि, यः पुनः सर्वविषयज्ञानोत्पादको न स द्रव्यत्वे सति सकृत्सर्वमूर्तद्रव्याभिसम्बन्धार्हो मनः[73B]सैव व्यभिचारादित्युपाधिलक्षणयोगादुपाधित्वम् । समुद्घातदशायामेवात्मा सकृत् सर्वमूर्तैरभिसम्बध्यते, न सर्वदेत्यहंग्रहणम् । नैवं मन इति) निश्चितानैकान्तिको वा

पृ.५० पं.१७ 77B तमस्वरूपमुच्यते- तेजसेति (... दृष्टिप्रतिरोधी स्कन्धस्तमः इति.....) तेजसैव सूर्याचन्द्रमःप्रदीपरत्नाद्यालोकेनापवर्त्यः स्वरूपात् प्रच्याव्यः परिणामांतरमापाद्यः (तथा दृष्टिश्चक्षुरिति 78A तस्य प्रतिरोधी प्रतिघातकः) स्कन्धो यः स तम इत्युच्यते । तत्र तेजसाऽपवर्त्य इत्येतावदुक्ते चन्द्रज्योत्स्ना-जलादिभिर्व्यभिचारः^१

पृ.५३ पं.७ 81B न च स्पर्शवता ।.....
अत्र पंक्तौ बहून्यक्षराणि घृष्टानि, पठितुं न शक्यन्ते ।

पृ.५५ पं.२२ 87A प्रतिव्यूढम् ।
इतः परमक्षराणि घृष्टानि पठितुं न शक्यन्ते सम्यक् ।

पृ.५६ पं.१ 87B संप्रति तमोवादमुपसंहरति ।
इतः पूर्वमस्मिन् पत्रे बहून्यक्षराणि घृष्टानि पठितुं न शक्यन्ते ।

पृ.६० पं.८ 94B स्पर्शवतां च पौ (... द्रव्यस्य प्रतिलोमप्रेरणाहेतुत्वात् तावत् स्पर्शवतो, न ह्यस्पर्शवदाकाशवत् कस्यचिदपि प्रतिलोमप्रेरणाहेतुर्भवति स्पर्शवतां च पौ)
द्रलिकत्वमयत्तसिद्धमेव

पृ.६० पं.१२ 94A स्पर्शश्च(स्ति । ततः पौद्रलिकत्वमेव.....) यदुक्तम्

पृ.६५ पं.१५ 102A स्यान्मतं (..... 102B....) प्रमाणनिबन्धनाः

पृ.६९ पं.२४ 108A ऽभेदः (.....ग्रहणं तथा) यद्यपि

पृ.७६ पं.२२ 118B तत्र (.... 119A....) यस्मात् सक्लेशसन्तरेरपि

पृ.७८ पं.२६ 123A क्षयो नाशः (क्षयोपशमस्तु...) तयोर्हेतु

पृ.७९ पं.२२ 124A विरुध्यत एव, नन्वं(शोपलक्षणमष्टांशता दशांशता च...द्रष्टव्या । तदुक्तम्
एकपएसोगाढं सत्तपएस य से फुसणेति.....)शा द्रव्याभेदिनस्तत्कथं

पृ.८६ पं.२० 134B जातीय एव (एतदुक्तं भवति- न खलु यावतां कारणानां ज्ञानं प्रतिच्छायामुपयच्छते तावन्ति सर्वाण्यपि विषयीभवन्ति, उपादानकारणस्यात्मनोऽपि विषयत्वप्रसङ्गात् किं तर्हि ? प्रतिनियत एव) ततश्च

पृ.८७ पं.२० 135B स्यादेवं (..... तथाहि) यद् विज्ञानं

पृ.९३ पं.३ 142B इत्यर्थः (....) क्रममेव दर्शयति

१. 'तमसः स्वरूपमुच्यते' इति पूर्वं लिखितमासीत् ॥ २. अत्र अक्षराणि किञ्चिद् घृष्टानि, तथापि 'तेजोपवर्त्यः दृष्टिप्रतिरोधी स्कन्धस्तमः इति' अत्र पूर्वं लिखितं भाति ॥ ३. अत्र पूर्वं 'मसप्र' इति लिखितमासीत्, ततः परं संशोध्य 'मःप्र' इति लिखितम् ॥ ४. अत्र 'तेजोपवर्त्यः' इति प्राग् लिखितमासीत्, पश्चात् 'तेजसापवर्त्यः' इति कृतम् । ५. अत्र बहूनि अक्षराणि घृष्टानि तन्मन्त्रादेः उपराण्यक्षराणि कतिपयानि लिखितानि, तत्र इयत् पठितुं शक्यते- 'तथा दृष्टिप्रतिरोधकत्वमपि सार्वत्रिकं तमः स्कन्धस्तमः नाम्नाति तेजोपवर्त्य इत्युक्तम् मार्जारादिच....' 78A

- पृ.९६ पं.९ 145B न दोषाय (यस्य वादिना निरेश वस्तु तस्य भेदसंगो दोषाय भवति । नयं तु वस्तु सांश प्रपत्रास्ततः कुतोऽस्माकं भेदप्रसङ्गो दोषाय भवतु) वस्तुनो
- पृ.९७ पं.१७ 147A ग्रहः (.....) चक्षुरादि
- पृ.९९ पं.२३ 150B नेति भावः (नेति संकेतः-पूर्वलिखितः पाठः) (एव । अवश्यं सदृशपरिणाममतीतं वर्तमानं वाश्रित्यैवानुगतबुद्धिशब्दौ भावेपु भवतो नान्यथेति) । स्यादेवं.....
- पृ.१०० पं.१४ 152A इति चे (.....) दाह
- पृ.१०० पं.२४ 152B ज्वेति (वृक्षादिलक्षणौ पुनः सदृशपरिणामकृतौ संकेतव्यामोहाभावेऽपि भावात् । ननु मा भूद वृक्षोऽयमित्यनुगताकारः प्रत्ययः संकेतनिबन्धनस्तदभावेऽपि भावात्, 153A शब्दः पुनस्तन्निबन्धन एवास्तु संकेताभावे नियतं तस्याभावात् । न खलु सदृशपरिणामं वृक्षेषु पश्यन्नपि शिशुस्तेषामेकशब्दवाच्यत्वमवस्यतीति । अत्राह-) शब्दः
- पृ.१०३ पं.१३ 156A मित्युच्यते । (य एव भावानां स्वात्मनिष्ठः सदृशपरिणामः स सामान्यमित्यर्थः) । न पुनर्यथा परे
- पृ.१०६ पं.७ 160A शक्य (160B.....) आविर्भावयितुम्
- पृ.११० पं.३ 166A सामान्यं (..... 166B) स्वाश्रय
- पृ.११२ पं.२३ 169A अन्योन्यामिति (परस्परान्योन्येतस्याम् [169B] स्यादेवाऽपुंसि [सि०३।१।१] इत्यनेन) उभयं
- पृ.११५ पं.१९ 172B क्षमं (समर्थमित्यर्थः....) पुनर्वस्तुनो
- पृ.११६ पं.२० 174A दुर्घटः (.....) सर्वाण्यपि
- पृ.११९ पं.२७ 178B व्यभिचरति । (ततो यदि क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन [179A] शब्दस्य सर्वत्राप्यर्थव्यभिचार एवेष्यते तदा प्रत्यक्षस्यापि तथाभावः प्राप्नोति । अथ व्यभिचारदर्शनेऽपि प्रत्यक्षविशेषस्य प्रामाण्यमिष्यते तथा शब्दस्यापि तथाभावोऽस्त्विति) । ननु शब्दस्य
- पृ.१२३ पं.४ 1B स्वरूपभेदैः = (स्वरूपभेदाभ्यां)
- पृ.१२४ पं.४ 1B स्वरूपभेदैः = (स्वरूपभेदाभ्यां)
- पृ.१२४ पं.१६ 186A भिद्येयः श(187B.....)ज्ज्ञानां
- पृ.१२४ पं.२१ 3B क्रियासद्भावाभावात् (तदुक्तम्- न हि प्रत्यक्षतः सिद्धं क्षणिकत्वं निरन्वयम् । सान्वयस्य ततः सिद्धेर्बहिस्तश्च वस्तुनः ॥ नानुमानाच्च तत् सिद्धं तद्वेतोरनभीक्षणात् । सत्त्वादि तत्र हेतुश्चेन्न तत्रागमकत्वतः ॥ इति) अपरे प्राहुः
- पृ.१२५ पं.१ 3B दूष्यम् । (तदुक्तम्-नित्यत्वात् सर्वभावानां निःक्रियत्वं तु सर्वथा । यैरुक्तं तेऽप्यनेनैव वर्त्मना दूष्यतां गता इति) तस्मात् क्रिया
- पृ.१२५ पं.८ 4A भागि (भागिनां ॥ क्रिया क्षणक्षयैकान्ते पदार्थानां न युज्यते । भूतिरूपापि वस्तुत्वहानेरैकान्तनित्यवत् ॥ क्रमाक्रमप्रसिद्धेस्तु परिणामिनि वस्तुनि । प्रतीतिपदमापन्ना प्रमाणेन न बाध्यते)नामिति कम्पोऽपि

१. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, श्लो० ६३, ६४, पृ० ४०१ । २. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।७, श्लो० ६८ पृ० ४०१ ।

३. तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ५।२२, श्लो० ४२, ४३ पृ० ४०१ ।

- पृ. १३५ पं. २६ 5A प्रक्रमादा(....) काशवत्
 पृ. १३६ पं. ४ 5B प्रत्याख्यातः (...) अथ केयं गतिरिति ?
 पृ. १३९ पं. ४ 11A कादाचित्क्यौ । ततः = (ततस्तयोः) परिणाम
 पृ. १४१ पं. २२ 15A तद्यदि ग(.....)तिस्थिति
 पृ. १४२ पं. ५ 15A सम्बध्यते (.....) प्रत्येक
 पृ. १४३ पं. ६ 17A गति-स्थित्योश्च (.....) यद्यपि
 पृ. १४३ पं. १७ 18A मध्या(.....)त् तत्तत्प्रत्यय
 पृ. १४३ पं. १८ 18A हेतुः स्यात् (...) यदि
 पृ. १४७ पं. १७ 24B नेति । (25A पत्रं सम्पूर्णं लिखित्वा धृष्ट्वा च निराकृतमत्र) अवगाहस्य दातृत्व
 पृ. १४८ पं. ३ 26A किञ्चिदवगाहते (.....) यानि द्रव्याण्या
 पृ. १५८ पं. १८ 40A ऽनित्यत्वमपि जीवादीनां (विनाशित्वमप्य...) मस्माकं
 पृ. १६८ पं. १५ 53B बीजजातीयत्वं (.....) यद्युभयसंमत
 पृ. १७० पं. १३ 56B तुल्यत्वादिति (.....) अन्यस्त्वाह
 पृ. १७१ पं. १ 57A घटनात् । (न खलु यत् सर्वथापि नास्ति ततः षष्ठेन्द्रियादिवत् कस्याप्युत्पादो
 युक्तः) हिर्यस्मा
 पृ. १७३ पं. ९ 59B निर्विवादो भवेत् (न चासिद्धः सन्दिग्धो वा हेतुः साध्यं साधयितुमलम्) किन्तु
 नियतोत्पाद एव
 पृ. १७४ पं. ७ 60B शक्येतात्म(....)न्युत्पत्तिलक्षण
 पृ. १७५ पं. १६ 61B द्रव्य(....)पर्यायाणां
 पृ. १७५ पं. २१ 62B नियमाघटनात् (...) तदित्युपसंहरति
 पृ. १७९ पं. १४ 67B भेदो न स्यात् (स्वरूप(?)) वदिव कारणाद्विजातीयानेकार्याभ्युपगमे एकसामग्रीप्रभवेपु
 तदतद्रूपजातेषु तदतद्रूपस्य हेतोरेव कस्यचिदसंभवात् सर्वेषां सामग्र्यन्तर्वर्तिहेतुना
 पृ. १८४ पं. २२ 75A अत्राह-अनर्पिते (.....)ति अर्थोऽभिधेयं (तथाहि) परस्परा
 पृ. २०३ पं. १२ 98B रूपत्वाद् भ्रान्तौ (.....) उच्यते
 पृ. २०७ पं. ६ 103B लुलितत्वात् (.....) तस्मादभेद

अथ चतुर्थं परिशिष्टम् ।

द्रव्यालङ्कारटीकान्तर्गतविशेषनाम्नामकारादिक्रमेण सूचिः ।

बौद्ध	१८५	भातमुनि	७
जैन	३३	मूलसूत्र	१५५
जयकीर्ति	१८६	योगागम	१५
जयौल	१८६, १८६, १८६	वार्तिक	१६, ३१, ८९, १७४
जैनाधिक	३७, ३८	वार्तिककुल	१७४
परममुनि	२५	विनिश्चय	६७, १२५
प्रकाश	३३, १३५, १३७, १४४	वृत्ति	५०
प्रमाणवार्तिक	१६, १२७	शङ्करनन्दन	७२, १८८
बौद्ध	३७	मिहसेनदिवाकर	११४
भट्टाचर्य	१८२, १८३, १८४	हेतुविन्दु	११२
भरत	८९		

अथ पञ्चमं परिशिष्टम् ।

कतिपयानामुद्धृतपाठानां भोटभाषानुवादः ।

[द्रव्यालङ्कारटीकायां बहवः पाठा न्याय-वैशेषिक-सांख्य-बौद्धादिग्रन्थेषु उद्धृताः । किन्तु केचन बौद्धग्रन्थाः संस्कृतभाषायां सम्प्रति नोपलभ्यन्ते । पुरातनकाले भोट (Tibetan) भाषायां विहिता अनुवादा एव तेषामुपलभ्यन्ते । ते च भोटभाषानुवादाः पञ्च-षष्ठे स्थानेष्वेवोपलभ्यन्ते । सम्प्रति जापानदेशे Peking Edition इति प्रसिद्धाः ग्रन्थाः प्रकाशिताः । तेषु केचन ग्रन्थाः स्व० हिदेनोरी कितागावा Professor Hidenori Kitagawa, Nagoya, Japan इत्येषां साहाय्येन लब्धाः । प्रमाणविनिश्चयस्य Choni Edition रूपा प्रतिकृतिः (Microfilm) Dr. Walter H. Maurer इत्येषां साहाय्येन Congress Library, Washington, U.S.A. इत्यतो लब्धा ।

अस्मिन् परिशिष्टे प्रमाणविनिश्चयादिबौद्धग्रन्थेषु उद्धृताः पाठा भोटभाषानुवादेन सह अस्माभिर्लप्यन्ताः । आदौ मुद्रितद्रव्यालङ्कारटीकायाः पृष्ठ-पङ्क्तिनिर्देशपूर्वकं तत्र उद्धृताः पाठा उपन्यस्ताः, तेषामेवाधस्तात् भोटलिप्यामेव तेषां भोटभाषानुवादा निर्दिष्टाः ।

इदं तु ध्येयम्-प्रमाणविनिश्चयटीका समुद्ररूप आकरभूतो ग्रन्थः । ये पाठा अस्मद्दृष्टिपथमायातास्ते एवात्र निर्दिष्टाः । अन्येऽपि द्रव्यालङ्कारटीकायामुद्धृताः बहवः पाठास्तत्र भवेयुरिति अस्माकं महती श्रद्धा । अतो भोटभाषाज्ञैः विद्वद्भिः प्रमाणविनिश्चयटीकायां भोटभाषानुवादे अन्येष्वपि च भोट-भाषानुवादेषु तत्तत्पाठमूलस्थानानां गवेषणाय उद्यमः कर्तव्यः । स प्रयत्नोऽवश्यं फलेग्रहिर्भविष्यति । सम्प्रति समयभावादगमाभिः कर्तुं न शक्यते ।

द्रव्यालङ्कारटीकायां ग्रन्थकाराभ्यामेव 'वृद्धधर्मोत्तरः', 'धर्मोत्तरानुमानम्', 'धर्मोत्तरवार्तिकम्' इत्यादि लिखितमेव वर्तते । जैनग्रन्थेषु न्यायविन्दुटीका लघुधर्मोत्तरनाम्ना प्रसिद्धा, प्रमाणविनिश्चयटीका च बृहद्धर्मोत्तरनाम्ना वृद्धधर्मोत्तरनाम्ना वा प्रसिद्धा ।]

ཆིག་དཔག་རྒྱལ་གཞིས་རང་ནད་ནི། རྩལ་གསུམ་ཏུགས་ལས་ནད་བཅོང་མིན།

Pramānaviniścaya (p) r. 265a

[illegible]

Pramāṇaviniścaya (P) r. 265b

" ལལན་ནན་མེས་ཀྱི་དཔག་པ་མི། རང་གིས་མཐོང་ནན་རལ་གསལ་བྱེད།

Pramāṇaviniścaya (P) f. 285a

[illegible]

Pramāṇaviniścayaṭīkā (P) f. 13b-14a

पं. १८५ पं. ११ अत्र कीर्तिर्विनाशाहेतुत्वसाधनायोपन्यस्यति -

“सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यंभावितेक्ष्यते ।

निरपेक्षो भावो विनाशो । सापेक्षत्वे हि घटादीनां केषाञ्चिद् नित्याऽपि स्यात् । यद्यपि बहुलं विनाशकारणानि सन्ति, तेषामपि स्वप्रत्ययाधीनसन्निधित्वाद् नावश्यं सन्निधानमिति कश्चिद् न विनश्येदपि । न ह्यवश्यं हेतवः फलवन्तः, वैकल्पप्रतिबन्धसम्भवात् ।” [प्रमाणवार्तिकस्वरुतिः Hindu Vishvaavidyalaya Nepal Rajya Sankrit Series पृ० २७६A] इति ।

पं. १८५ पं. १७ “अयं च प्रमाणार्थो दर्शितः— यो यद्धावं प्रत्यनपेक्षः स तद्धावनिनयः । यदि निरपेक्षोऽपि भावः कालदेशा- [वस्था Tibetan] न्तरापेक्षया विनश्येत् तदा देशकालावस्थान्तरापेक्षत्वाद् निरपेक्षो न स्यात् । ततश्च यदयंकमपि क्षणं तिष्ठेत् कालान्तरापेक्षया निरपेक्षत्वं बाध्यते । तस्मात् क्षणमात्रावस्थानेऽपि सापेक्षत्वसम्भवाद् निरपेक्षत्वं विरुद्धोपलब्ध्या विपक्षाद् व्यावर्त्यते” [प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० 290B-291A]

p. 76. བརྒྱུད་པ་དང་བཅས་པའི་རྒྱུ་རྐྱེས་ནི། རིག་པར་འགྲུལ་བ་མཉུན་པར་མཐོང་།

དངས་པ་འཇིག་པ་རྩི་བརྟན་པ་མིན་ཏེ། བརྟན་པ་དང་བཅས་པ་རྟན་མིན་ན་ནི་བྱམ་པ་ག་
 མེད་པ་འཇིག་ཞིག་རྟན་པར་ཡང་འགྲུར་ར། གཡ་རི་འཇིག་པ་བྱུ་མང་པོ་ལྟར་ཀྱང་དེ་དག་ཀྱང་རང་
 གྱི་རྟེན་མ་རམ་ལས་ནས་ཏེ་པ་ མིན་པའི་བྱུར། ལྟན་མི་ར་པར་ཏེ་པ་ས་མིན་པས་འཇིག་ཞིག་མི་

सटीकस्य द्रव्यालङ्कारस्य शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१६	त्रयोऽप्येते	त्रयोऽप्येते
३	१२	ह्रस्वं वा	वा ह्रस्वं
४	७	सन्तोऽकृत्स्न	सन्तोऽकृत्स्न
४	१४	तिर्यक् ऊर्ध्व	तिर्यक् ऊर्ध्व
७	२३	विष्टा	विष्टा
१६	३	पवमान	* पवमान
१६	२६	१	*वान् ॥ १
१६	२९	६	x
१६	२९	७	६
१६	२९	८	७
१६	२९	९	८
१६	३०	वेति ॥	वेति ॥९ भस्मरूपेण
१७	८	रूप रस-	रूप-रस
१७	२७	१ भस्मरूपेण ॥	x
१७	२७	२	१
१७	२७	३	२
१७	२७	४	३
१७	२८	५ ६ ७ ८	४ ५ ६ ७
४४	८	कास्मिन्	कास्मिन्
४५	२३	नैव	नैव
४५	२३	* मूर्त	* मूर्त
४७	२४	* अस्पर्श	* अस्पर्श
५०	१०	[]	[प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ०१०]
५६	१४	रूप	रूप
५८	१८	गुणाऽपि	गुणोऽपि
५८	२१	गुणः?	गुणः,
५९	२६	पुअल	पुअल
६०	२१	गच्छति वेगेन	गच्छति, वेगेन

६१	२२	मूर्तस्या	मूर्तस्या
६२	२३	मविनाभुव	मविनाभुवः
६२	२४	निबन्धम्	निबन्धनम्
७१	९	भवति	भवति--
७१	१७	प्रणाण	प्रमाण
७२	१७	विशेषम्	*विशेषम्
७२	२७	०ग्राहि ॥	*ग्राहि ॥ * प्रसः ॥
७५	८	स्यात्पा	स्योत्पा
७७	२५	[]	[प्रमाणविनिश्चयटीका पृ० १९६A]
८०	२९	भण्यते ॥	भण्यते ॥ व्यतिरेकिदृ०
८४	८	सम्प्रति	१३१A सम्प्रति
८५	४	स्मृत्यैव च व्यभि	स्मृत्यैव व्यभि
९०	६	निर्विकल्प	निर्विकल्प
९८	१६	पचारादे	पचारादे
९९	२६	भवद्भिन्न	भवद्भिन्न
१०१	५	अनुगतबुद्धः	अनुगतबुद्धः
१०६	१२	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१०७	६	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१०७	२८	सम्बन्धेना	सम्बन्धिना
१२३	१०	[]	[प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तौ पृ० २५]
१२४	२०	शब्दविष	शब्दविष
१२८	१४	प्रवृत्ति-निवृत्ती कुर्यात्	प्रवृत्तिनिमित्तीकुर्यात्
१२९	९	व्यधिक	व्यधिक
१२९	२७	भवति	भवति,
१३१	२१	इन्द्रियैर्ज	इन्द्रियैर्ज
१३२	१३	दपि	दपि
१३३	१४	व्यक्तिनेभिरने	व्यक्तिभिर्ने
१३५	८	[]	[तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके प्रा२२, श्लो० ३९-४१, पृ० ४१८]
१४८	२२	दयापेक्षया	दयास्तापेक्षया
१४९	४	तदाकाशप्रदेश	तदाकाशदेश

१५०	११	यदाकाश	यदाकाश
१५०	१४	प्रत्ययहेतु	प्रत्ययहेतु
१५१	१६-२२		तदेव... काशः - अयं सर्वोऽपि सन्दर्भः टिप्पणैः सह १५२ तमे पृष्ठे धर्माधर्मयोः कृत्स्ने [पृ० १५२ पं० ३] इत्यस्याधस्ताद् ग्राह्यः ।
१५९	६	आकाशोऽपीति	आकाशोऽपीति
१५९	७	सकृदे	सकृदे
१५९	१०	एवाभा	एवाभा
१५९	१२	अन्यथेति	अन्यथेति
१८२	१२	(किन्तु)	(किन्तु?)
१८२	२५	मूलादर्शे	K.संज्ञे मूलादर्शे ।
१८४	१६	भट्टार्चटः	भट्टार्चटः
१९६	९	भावयार्विरो	भावयार्विरो
२०४	२६	पररूपा-सत्त्व	पररूपासत्त्व-
२०८	३	सर्वस्मिन्नैव	सर्वस्मिन्नेव
२१५	२४	समुद्धृतो	समुद्धृतः

सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचि:

ग्रन्थनाम	प्रकाशकसंस्थादि
अनेकान्तजयपताका	गायकवाड औरिएण्टल सीरीज, बरोडा, सन १९४०, १९४७
अभिधर्मकोशभाष्यम्	द्वारिकादासशास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी
आत्मतत्त्व०= आत्मतत्त्वविवेकः	चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी
आवश्यकनिर्युक्तिः (निर्युक्तिसंग्रहान्तर्गत)	हर्षपुष्पाभृतजैनग्रन्थमाला, लाखाबावल, वि.सं.२०४५, सन १९८९
तत्त्वार्थश्लो०= तत्त्वार्थराजवार्तिकम्	भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, सन १९९९
तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम्	गांधीनाथारंगजैनग्रन्थमाला, मुंबई, वि.सं. १९७५, सन १९९८
तत्त्वार्थ०= तत्त्वार्थसूत्रम् तत्त्वार्थभाष्यसहितं तथा	श्रेष्ठि देवचंद लालभाई जैनपुस्तकोद्धारफंड, सुरत
सिद्धसेनसूरिविरचितवृत्ति सहितम् ।	वि.सं. १९८२
नाट्यशास्त्रम्	काशी संस्कृतग्रन्थमाला, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं.२०३७
न्यायकुमुदचन्द्र भा. १,२	माणिकचन्द्र दि. जैन ग्रन्थमाला हिराबाग, गिरगांव, मुंबई ४. वि.सं. १९९५, १९९८
न्यायबिन्दुः धर्मोत्तरविरचितटीकया	Edited by पण्डित दलसुखभाई मालवणिया
दुर्वेकमिश्रविरचितेन धर्मोत्तरप्रदीपेन	Published by K. P. Jayaswal Research
च सहितः ।	Institute, Patna, Bihar, 1955.
प्रज्ञापनासूत्रम्	आगमोदयसमिति, सुरत
प्रमाणवा०= प्रमाणवार्तिकम्	आचार्यमनोरथनन्दिवृत्तियुतम्, Edited by स्वामी
	द्वारिकादास शास्त्री, Published by बौद्धभारती,
	वाराणसी १९६८
प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिः	हिन्दूविश्वविद्यालय नेपालराज्यसंस्कृतग्रन्थमाला, वाराणसी, सन १९५९
प्रमाणविनिश्चयः	Peking Edition, Published by Tibetan
	Tripitaka Research Institute,
	Japan, Volume 130, No. 5710
प्रमाणविनिश्चयटीका	Peking Edition, Volume 136-137, No. 5727
प्रशमरतिः	
प्रशस्तपादभाष्यम्	चौखम्बा, वाराणसी

- प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली
प्रशस्तपादभाष्यटीका न्यायकन्दली
- प्रशस्तपादभाष्यटीका व्योमवती
भगवतीसूत्रम्
वैशेषिकसूत्रम्
सम्बन्धपरीक्षा
- सि० वृ० = सिद्धहेमवृहद्वृत्तिः
- सि० = सिद्धहेमशब्दानुशासनम्
- हेतुबिन्दुः
- हेतुबिन्दुटीका
- गायकवाड ओरिएण्टल सोसायिज, बरोडा, सन १९७१
गगानाथ झा ग्रन्थमाला, संपूर्णानन्दसंस्कृतविद्यालय,
वाराणसी, सन १९७०
चौखम्बा, वाराणसी, सन १९२४
आगमोदयसमिति, मुरत
गायकवाड ओरिएण्टल सोसायिज, बरोडा
Choni Edition, Congress Library,
Washington, U.S.A.
भेरुलाल कनैयालाल रिलिजियस ट्रस्ट, बम्बई,
वि.सं. २०४२
श्रीहेमचन्द्राचार्यजैकान्तानमन्त्रि, पाटण, वि.सं.
२०५०, सन १९९४
धर्मकीर्ति' S हेतुबिन्दु Teil I, edited by
Prof. Ernst Steinkellner [Ost. Ak. Phil-hist]
SB. 252/1 wien, 1966.
भट्टार्चटविरचिता हेतुबिन्दुटीका, दुर्वैकमिश्र-
विरचितेन आलोकेन सहिता, Edited by
पण्डित मुखलालजी संघवी Gaekwad's Oriental
Series, No. CXIII, Baroda. 1949.